Teadus ja RELIGIOON

2/45254

TEADUS
JA
RELIGIOON

(Artiklite kogumik)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN • 1959

ORIGINAALI TIITEL:
Наука и религия
Москва — 1957

TOIMETUSELT

1957. aastal toimus Moskvas Üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise ühingu juhatuse juures seminar-nõupidamine teaduslik-ateistliku propaganda küsimustes.

Seminar-nõupidamisest osavõtjatele peeti rida loenguid teaduslik-ateistliku propaganda kõige aktuaalsemates küsimustes.

Loengud ei pretendeeri ühe või teise küsimuse ammendavale valgustamisele. Mõned neist kanti ette nõupidamise korras.

Loengud on mõeldud propagandistide, tööliste, kolhoosnikute, teenistujate ja nõukogude intelligentsi laiadele ringkondadele.

Käesolev kogumik aitab lektoreil ja kõigil teadusliku ateismi probleemidest huvitatuil orienteeruda nendes küsimustes, relvastada neid religioosse ideoloogia vastu peetavas võitluses marksistliku maailmavaate võidukäigu eest.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
45254

V. I. LENIN

RELIGIOONIST

Jumal on (ajalooliselt ja elupraktikas) eelkõige ideede kompleks, mis on tekkinud nii välisilmaruumi kui ka klassiikke poolt alla surutud ning tuimaks tehtud inimesel, — selliste ideede kompleks, *mis süvendavad* seda allasurutust ja *suigutavad* klassivõitlust. (Teosed, 35. köide, lk. 94.)

Ekspluateeritavate klasside jõuetus nende võitluses ekspluataatoritega sünnitab samuti paratamatult usu paremasse hauatagusesse ellu, nagu metsinimese jõuetus tema võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne. (Teosed, 10. köide, lk. 64.)

Usk on vaimse puskari liik, millesse kapitali orjad uputavad oma inimliku kuju, oma nõudmised vähegi inimväärsele elule. (Teosed, 10. köide, lk. 65.)

... Inimkonna usuline rõhumine on üksnes ühiskonnas eneses esineva majandusliku rõhumise tulemus ja peegeldus. (Teosed, 10. köide, lk. 67.)

Kõiki kaasaegseid religioone ja kirikuid, kõiki ja igasuguseid religioosseid organisatsioone vaatleb marksism alati kui kodanliku reaktsiooni organeid, mis teenivad ekspluateerimise kaitsmise ja töölisklassi uimastamise huve. (Teosed, 15. köide, lk. 369—370.)

Meie partei on töölisklassi vabastamise eest võitlevate teadlike, eesrindlike võitlejate ühing. Selline ühing ei või ega tohi suhtuda ükskõikselt usuliste veendumuste näol esinevasse ebateadlikusse, harimatusse või vaimupimedusse. (Teosed, 10. köide, lk. 66.)

Meie programmi selgitamine sisaldab seepärast paratamatult ka usulise udu tõeliste ajalooliste ja majanduslike juurte selgitamist. (Teosed, 10. köide, lk. 67.)

... Peab *oskama* religiooniga võidelda, kuid selleks on vaja *materialistlikult* seletada rahvahulkade usu ja religiooni lätet. (Teosed, 15. köide, lk. 372.)

Usuliste eelarvamuste vastu tuleb võidelda äärmiselt ettevaatlikult; palju kahju teevad need, kes hakkavad selles võitluses usutunnet solvama. (Teosed, 28. köide, lk. 162.)

Kõige tähtsam on ... osata äratada veel täiesti arenematuis rahvahulkades huvi usuküsimustesse teadliku suhtumise ja religiooni teadliku kritiseerimise vastu. (Teosed, 33. köide, lk. 203.)

... Ilma soliidse filosoofilise põhjenduseta ei suuda mingisugused loodusteadused, ei suuda mingisugune materialism vastu pidada võitluses kodanlike ideede pealetungi ja kodanliku maailmavaate taastamise vastu. (Teosed, 33. köide, lk. 206.)

Akadeemik M. B. MITIN

TEADUSLIK-ATEISTLIKU PROPAGANDA SISUST JA ÜLESANNETEST KAASAJA TINGIMUSTES

(Ettekanne teaduslik-ateistlikes küsimustes toimunud seminar-nõupidamisel)

Kommunistliku partei juhtimisel ehitatakse meie maal edukalt kommunistlikku ühiskonda, kus inimese kõik materiaalsed ja vaimsed vajadused leiavad täielikku rahuldamist, inimene ise aga saab vabaks kõigist mineviku eelarvamustest. Võitluses kommunismi võidu eest omandab üha suurema tähtsuse ideoloogiline töö, inimeste kommunistlik kasvatus, võitlus mineviku iganditega, mis segavad meil kommunistliku ühiskonna ehitamist. Teaduslik-ateistlik propaganda omandab meie ideoloogilises töös olulise, üha suureneva tähtsuse. See austav ja õilis töö on pandud Üleliidulisele Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingule. Seoses kultuuriministeeriumi loengulise töö üleandmisega ühingule, oleme me suurimaks hariduslikuks organisatsiooniks, kes tegeleb teaduslik-ateistliku propagandaga meie maal. See asjaolu paneb Üleliidulisele Ühingule suured kohustused ja suure vastutuse.

Üleliidulises Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingus toimus teaduslik-ateistlike sektsioonide büroode esimeeste ja teiste selle tähtsa ning kõige komplitseerituma haridusliku töö lõigu aktivistide seminar selleks, et välja selgitada ühingu poolt teostatava teaduslik-ateistliku propaganda olukord ja koos teiega kavandada teed selle parandamiseks. Käesolev seminar peab kaasa aitama meie teaduslik-ateistliku propaganda laienemisele, selle ideelis-poliitilise ja teadusliku taseme tõstmisele. Teaduslik-ateistlik propaganda peab vastama uutele, elu poolt esile tõstetud nõuetele. Teie, meie ühingu selle raske ja tähtsa töölõigu aktivistid, peate etendama suurt osa meie partei poolt teaduslik-ateistliku propaganda alal püstitatud ülesannete lahendamisel.

1

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, nagu teada, on alati omistanud ja omistab ka praegu suurt tähtsust teaduslik-ateistlikule propagandale, mis on suunatud religioossetest eelarva-

mustest ülesaamisele töötajate teadvuses, kommunistliku ühiskonna ehitajate materialistliku maailmavaate juurutamisele ja sotsialistliku teadlikkuse tõstmisele. Ta pidas ja peab praegu võitlust religiooniga mitte abstraktselt, mitte isoleeritult, vaid allutab selle töölisklassi poolt ühiskonna kommunistliku ümberkorralduse eest peetava võitluse ülesannetele.

Meie partei on osutanud ja osutab palju tähelepanu nii usuvastase propaganda sisule kui ka meetoditele. Juba Suure Isamaasõja ajal 1944. aastal võttis partei Keskkomitee vastu tuntud otsuse „Teaduslik-haridusliku propaganda organiseerimisest", mille elluviimine aitas kaasa religioossetest iganditest ülesaamise eest peetavale võitlusele tööliste ja kolhoosnikute hulgas. Partei Keskkomitee kohustas selles otsuses partei- ja ühiskondlikke organisatsioone laialdaselt arendama loodusteaduslike teadmiste propagandat, millel on oluline koht töötajate sotsialistliku teadlikkuse tõstmises. Kuid vaatamata partei Keskkomitee näpunäidetele alahindasid mõned ideoloogilise tööga tegelevad organisatsioonid teaduslik-ateistliku propaganda tähtsust. Ateistlik propaganda, eriti loodusteaduslikus osas, toimus rea aastate vältel ebarahuldavalt ning see soodustas objektiivselt klerikaalide ja sektantide religioosset propagandat.

1954. aasta suvel juhtisid ajaleht „Pravda", ajakirjad „Kommunist" ja „Partinaja Žizn" kõikide poliitilis-kasvatusliku ja kultuurharidusliku tööga tegelevate organisatsioonide ja asutuste tähelepanu vajadusele aktiviseerida oma tegevust teaduslik-ateistliku propaganda alal, otsustavalt parandada selle sisu, anda sellele lai, tõeliselt massiline iseloom.

Parteilises ajakirjanduses märgiti, et ei või asja ette kujutada selliselt, nagu likvideeruksid juba sotsialismi võiduga meie maal täielikult kodanliku maailmavaate jäänused, eraomandusliku ideoloogia ja moraali igandid. Need igandid elavnevad, kui nende vastu aktiivselt ja süstemaatiliselt ei võidelda. Partei kutsus meie propagandistlikku ja hariduslikku kaadrit pidama religioossete igandite ja ebausu vastu visa ja süstemaatilist ideelist võitlust, sest vana ei loovuta ilma lahinguta oma positsioone.

On teada, et üheks eluvõimelisemaks, levinumaks ja tugevama haardevõimega mineviku igandiks inimeste teadvuses on religioossed uskumused. Need eelarvamused jätkavad ka meie ajal paljude nõukogude inimeste teadvuse mürgitamist, segavad nende täisverelist ja aktiivset osavõttu kommunistliku ühiskonna ehitamisest. Kõrvale tõmbuda võitlusest nende igandite vastu, rõhutati parteilises ajakirjanduses, tähendab sisuliselt kõrvale tõmbuda võitlusest teaduse ja religiooni vahel, valguse ja pimeduse vahel, see tähendab tegelikult kaasa aidata materialistliku maailmavaate positsioonide nõrgendamisele.

Nende partei näpunäidete tulemusena paranes ja laienes teaduslik-ateistlik propaganda tunduvalt. Ent kõrvuti loodusteaduslike teadmiste propaganda ja religiooni vastase ideelise võitluse õige korraldamisega jätkusid üksikute lektorite esinemistes solvavad väljaastumised usklike inimeste ja vaimulikkonna vastu. Esines juhtumeid, kus usklikke ja usukultuse teenreid ilma igasuguse aluseta kujutati inimestena, kes ei õigusta poliitilist usaldust.

Taolised vead teaduslik-ateistlikus propagandas on täiesti vastuolulised kommunistliku partei programmile ja poliitikale suhtumises religioonisse. Kõik see toimus vastuolus meie partei korduvate juhistega usklike tunnete solvamise lubamatusest ateistliku propaganda läbiviimisel, partei näpunäidetega, et me võitleme religiooniga ideelisel ja ainult ideelisel teel. Seoses sellega soovitas NLKP Keskkomitee oma 10. novembri 1954. a. otsuses „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas" kõikidel organisatsioonidel edaspidi mitte mingil juhul lubada usklike tunnete mingisugust solvamist. Keskkomitee otsuses kriipsutati alla, et solvav tegevus usklike kodanike, kiriku ja vaimulikkonna vastu ei sobi partei ja riigi poliitikaga, on vastuolus NSV Liidu Konstitutsiooniga, mis kindlustab kõigile nõukogude kodanikele südametunnistuse vabaduse.

Selles Keskkomitee otsuses märgiti, et käesoleval perioodil on sotsialismi võidu ja ekspluataatorlike klasside likvideerimise tulemusena NSV Liidus religiooni sotsiaalsed juured murtud, on hävitatud baas, millele toetus kirik. Usukultuse teenrid asuvad oma enamikus nüüd nõukogude võimu suhtes lojaalsetel positsioonidel. Seepärast tuleb võitlust religioossete igandite vastu kaasajal vaadelda *kui materialistliku maailmavaate ideoloogilist võitlust ebateadusliku religioosse maailmavaate vastu.* Seejuures hoiatas NLKP Keskkomitee, et tehtud vigade parandamine usuvastases propagandas *ei tohi mitte mingil määral nõrgendada teaduslik-ateistlikku propagandat,* sest viimane on töötajate kommunistliku kasvatuse koostisosaks.

See NLKP Keskkomitee otsus on selles töölõigus pikemaks ajaks meie tegevusprogrammiks. Selles määrati kindlaks teaduslik-ateistliku propaganda sisu, meetodid ja vormid.

Juhindudes sellest otsusest, viisid üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu juhatus ja tema organisatsioonid läbi rea üritusi, mis olid suunatud teaduslik-ateistliku propaganda laiendamisele ja parandamisele.

1955. aasta märtsis toimus ühingu juhatuse pleenum, mis võttis vastu üksikasjalise otsuse teaduslik-ateistliku propaganda ülesannetest ja meetoditest. Selles otsuses olid selgesti

määratud ülesanded, mis seisavad ühingu organisatsioonide ees selles töölõigus. Samas küsimuses korraldati juhatuste pleenumid reas vabariikides ja oblastites.

1955.—1956. aastal andis Üleliidulise Ühingu juhatus välja terve rea brošüüre loodusteadusliikel ja teaduslik-ateistlikel teemadel, üle 20 käsikirja õigustes materjali lektoritele. Teaduslik-ateistlikku propagandat tegevate lektorite kvalifikatsiooni tõstmise eesmärgil korraldati vabariikidevahelisi ja vabariiklikke seminare loodusteaduse, religiooni ja ateismi küsimustes. Sellised seminarid toimusid *Taškendis* (Usbeki NSV, Kasahhi NSV, Kirgiisi NSV, Tadžiki NSV ja Turkmeeni NSV lektoritele), *Bakuus* (Aserbaidžani NSV, Dagestani ANSV, Põhja-Osseedi ANSV, Kabardiini ANSV, Adõgee ja Tšerkessi autonoomsete oblastite lektoreile), *Riias* (Läti NSV, Leedu NSV, Eesti NSV ja Karjala-Soome ANSV), *Moskvas* (VNFSV), *Kiievis* (Ukraina NSV) ja mujal. Kokku võttis seminaridest osa üle tuhande lektori.

Vaatamata partei Keskkomitee 10. novembri 1954. a. otsuses toodud juhtnööridele ja reale ühingu organisatsioonide poolt tarvitusele võetud tõsistele abinõudele, toimub teaduslik-ateistliku propaganda korraldamine ühingu organisatsioonide poolt ikkagi ebarahuldavalt. See väljendub eelkõige selles, et me ei teosta seda propagandat elanikkonna kõige laiemates kihtides ja meie organisatsioonide poolt peetud teaduslik-ateistlike loengute arv on suhteliselt väike ning väheneb aasta-aastalt.

Millega siis seletada taolist olukorda?

Esiteks sellega, et mõned ühingu organisatsioonid, samuti ka osa usuvastase propagandaga tegelevaid seltsimehi said valesti aru NLKP Keskkomitee 10. novembri 1954. aasta otsusest „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas". Üksikud ühingu organisatsioonide juhid ja osa meie lektoreid hindasid ekslikult seda otsust kui loobumist süstemaatilisest võitlusest religioosse ideoloogiaga, kui usuvastase propaganda kitsendamise algust. Nende seltsimeeste arutlused olid hoopis lihtsad. „Kuidas võib pidada võitlust religiooniga," arutlesid nad, „pidamata samal ajal võitlust vaimulikkonnaga, astumata välja kirikuteenrite vastu? Aga kui ei tohi välja astuda vaimulikkonna vastu, mis usuvastane propaganda see siis on? See on liberalism," kõnelesid nad, „siis on parem sellega üldse mitte tegelda, loobuda sellest."

Taolistes väga ekslikes ja kahjulikes aruteludes peegeldus rea seltsimeeste võimetus ning soovimatus nende poolt organiseerida ja teostada teaduslik-ateistlikku tööd uut moodi, viia läbi seda kõrgel tasemel.

Peale selle tulenevad need arutlused nende seltsimeeste poolt NSV Liidus kiriku ja religioossete asutuste olukorra

ebaõigest mõistmisest ning religiooni ja kiriku olukorra samastamisest NSV Liidus olukorraga kapitalistlikes maades, kus nad on kapitali toeks, valitsevate klasside relvaks.

Tunduv osa meie maa nii õigeusu kui katoliku, muhamedi, juudi ja teiste kirikute vaimulikkonnast seisis nagu teada kuni sotsialismi võiduni ja ekspluataatorlike klasside likvideerimiseni nõukogudevastastel positsioonidel. Ekspluataatorlike klasside likvideerimise ja sotsialismi võiduga asus enamik kirikuteenreid ja asub ka nüüd nõukogude võimu suhtes lojaalsetel positsioonidel ning võtab aktiivselt osa võitlusest rahu eest. Seepärast, kui varem usuvastane propaganda oli suunatud mitte üksnes religiooni reaktsioonilise sisu, vaid ka vaimulikkonna ning mitmesuguste usutunnistustega religioossete organisatsioonide reaktsioonilise osa ja poliitiliste suunitluste paljastamisele, siis nüüd, uutes tingimustes, peab ateistlikku propagandat käsitama kui teadusliku, materialistliku maailmavaate ideoloogilist võitlust religioosse, ebateadusliku ideoloogia vastu, kui teadusalaste teadmiste propagandat, propagandat, mis on suunatud religioossete vaadete ja ebausu vastu. Selline on NSV Liidus ateistliku propaganda ainuõige suund meie ajal.

Teiseks seletatakse teaduslik-ateistliku propaganda mahajäämust ka selle, kui ühe tähtsama ideoloogilise töö lõigu alahindamisega ühingu mõnede organisatsioonide poolt. On teada, et religioosseid vaateid propageeritakse meie maal avalikult, legaalselt ja aktiivselt arvukatest kantslitest. Usuvastase propaganda alahindamine tähendab tegelikult religioosse ideoloogia levikuks soodsamate tingimuste loomisele kaasaaitamist.

Teaduslik-ateistlik propaganda on meie relvaks, mis on suunatud vahetult religiooni vastu. Ta paljastab usklikele töötajatele religiooni ebateadusliku ja reaktsioonilise iseloomu, aitab kaasa religioossete vaadete ületamisele ning materialistlike vaadete kujunemisele loodusest ja ühiskonnast. Süstemaatiliselt läbiviidav usuvastane propaganda soodustab kahtlemata praegu ja ka edaspidi usklike töötajate teadvuse kiiremat vabanemist religioossetest eelarvamustest ja nende veelgi aktiivsemat kaasatõmbamist kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele.

Kolmandaks takistas kuni viimase ajani teaduslik-ateistliku propaganda laia ulatust ühe osa propagandistide ja lektorite hulgas levinud ekslik arvamus, et kuna sotsialistlik ideoloogia on saanud meie maal valitsevaks ja usklikke inimesi on jäänud vähe, siis religioon nagu hääbuks iseenesest, ning seepärast ei ole vajadust aktiivseks usuvastaseks propagandaks. See näitab, et mõned meie seltsimehed on unustanud marksismi aabitsa. Mingil viisil ei tohi lasta silmist, et sotsialistlikku ideoloogiat peab kõrvalekaldumatult ja kindlalt

propageerima massides ning religioosseid igandeid saab ületada ainult visa ideoloogilise võitlusega.

Vaimulikud on viimastel aastatel märksa tugevdanud oma jutlustustegevust. Praegu kaasnevad jumalateenistustele tavaliselt jutlused, mille eesmärgiks on elavdada huvi religiooni vastu. Religioosseid kombetalitusi kirikutes (ristimist, laulatamist, pihtimist) saadavad kirikute eestseisjad nüüd tavaliselt nende kombetalituste „jumaliku mõtte" selgitamisega. Erilist tähelepanu pööravad nad nüüd kirikuteenistuse korraldamisele, et tõmmata kirikutesse võimalikult rohkem inimesi. Seepärast neil ongi igal sammul kõik tähelepanelikult läbi mõeldud kuni selleni, kuidas kiriku hoone peab olema valgustatud, kuidas ja mida peab jumalateenistuse ajal laulma. Sagenesid arhiereide väljasõidud kogudustesse. Reeglipäraselt võtavad nad osa jumalateenistustest kohalikes kirikutes. Suurt tähelepanu pööratakse kirikukooridele.

Katoliiklik kirik elavdas märgatavalt oma jutlustegevust Leedus, Lätis, Ukraina lääneoblastites ja Valgevenes. Katoliiklik vaimulikkond püüab kirikusse võimalikult rohkem noori kaasa tõmmata. Selleks kasutatakse eriti leeri. Praktiseeritakse piiskoppide väljasõite küladesse hiilgavate leeritseremooniate läbiviimiseks. Ksendzid[1], samuti kui õigeusu vaimulikudki, tugevdasid usupropagandat.

Tugevnes muhamedi vaimulikkonna tegevus usklike hulgas. Muhamedi vaimulikkond virgutab elanikkonda religioosseks propagandaks palveränna kuile „pühadesse paikadesse", austatavatele kalmudele, korraldab jumalateenistusi niinimetatud „pühadel paikadel": haudade, kalmude, allikate juures. Juudi religiooni teenrid — rabid — elavdasid samuti tunduvalt oma tegevust ja sünagoogide külastamine tugevnes märgatavalt. Tuleb märkida eriti sektantlike organisatsioonide aktiviseerimist. See oli iseäranis tähelepandav Ukrainas ja Moldaavias. Seda soodustasid siin rida spetsiifilisi kohalikke tingimusi (ajutise fašistliku okupatsiooni raskus, katoliikliku ja uniaatliku kiriku tugev mõju minevikus, sektantluse ammune levik nendes rajoonides jne.). Religioosse sektantluse elavnemine oli teatud määral märgatav ka Kasahhi NSV mõnedes oblastites, Altai krais. Isegi uudismaadele sõitis rohkesti sektantlikke jutlustajaid, kes püüdsid tõmmata oma organisatsioonidesse peamiselt noori.

Religioosse sektantluse jutlustajad, koos mitmesuguste kirikuteenritega, asuvad tavaliselt nõukogude võimu suhtes lojaalsetel positsioonidel. Samal ajal aktiviseeris märgatavalt oma tegevust aga ka selline nõukogudevastane sektantlik organisatsioon nagu „Jehoova tunnistajad". See usulahk suhtus alati vaenulikult nõukogude korrasse, tema poolehoidjad

[1] Poola katoliikliku vaimuliku Ksendzi õpetuse järgijad. — *Toim.*

kutsusid üles mitte alluma nõukogude seadustele, saboteerisid riigi majanduslik-poliitilisi üritusi, teostasid propagandat kollektiviseerimise vastu, boikoteerisid valimisi nõukogude organitesse, ei tasunud makse, keeldusid teenimisest Nõukogude armees. See usulahk on jäänud ka käesoleval ajal nõukogudevastaseks organisatsiooniks.

Nagu faktid näitavad, on „Jehoova tunnistajate" usulahk, varjates end religioosse maskiga Ukrainas, Moldaavias jm., rahvavastaseks organisatsiooniks. Ta asetab oma tegevuses esiplaanile poliitilised eesmärgid. Tõsi, viimasel ajal muudab usulahu juhtkond lihtliikmete survel taktikat.

Religioossetel organisatsioonidel on käesoleval ajal soliidseid materiaalseid vahendeid religioosse propaganda tegemiseks, neil on ka rohke kaader. Religioossed eelarvamused, nagu teada, ei hääbu neid sünnitanud baasi kadumisega iseenesest, automaatselt. Religioossete eelarvamuste ületamiseks on vaja kõigi rahvaharidusega tegelevate organisatsioonide ja asutuste süstemaatilist ideoloogilist tööd.

Lõpuks ei saa unustada ka seda fakti, et kapitalistlik maailm püüab mitmesuguste viiside ja vahenditega elustada ja kinnistada religioosseid igandeid nõukogude inimeste teadvuses. Järelikult toimub meie maal kahesugune protsess: ühelt poolt edasine religiooni mõjuvõimu langus rahva hulgas, teaduslíku kommunismi, teadmiste ning ateismi ideede levik, mis osutub peamiseks; samaaegselt teiselt poolt esineb rea põhjuste tõttu (millistest tuleb juttu ka meie seminaril) eriti usuvastase propaganda nõrgenemise tõttu osaline religiooni elavnemine.

Kõik need kui ka muud faktid ei anna alust teaduslik-ateistliku propaganda ahendamiseks. Mitte ühekski minutiks ei tohi unustada leninlikke teese sellest, et väiksemgi sotsialistliku ideoloogia mõju langus soodustab paratamatult kodanliku ideoloogia mõju kasvu.

Ka teaduslik-ateistliku propaganda sisus eneses esinevad tõsised puudused.

Ühingu organisatsioonide poolt pärast NLKP Keskkomitee 10. novembri 1954. a. otsuse väljaandmist läbiviidud üritused soodustasid seda, et viimasel perioodil teaduslik-ateistlikus propagandas tõsiseid teoreetilisi ja poliitilisi vigu ei esinenud, solvavad väljaasted loengutes usklike ja usukultuse esindajate vastu muutusid harvadeks juhusteks.

Kuid usuvastane propaganda tervikuna ei toimu veel küllalt kõrgel ideelisel ja teaduslikul tasemel. Loengumaterjale seostatakse halvasti Kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse poolt rahva ette seatud aktuaalsete ülesannetega. Loengud kannavad tihtilugu abstraktset iseloomu, ei ole seostatud antud ettevõtte, kolhoosi, rajooni, vabariigi tingimustega, ei ole

läbi imbunud võitluslikust, pealetungivast ideest. Sagedasti ei lähtu lektorid mitte elust, mitte sotsialistlikust tegelikkusest, mis ise on parimaks propagandistiks religiooni dogmade vastu maailma ja ühiskondlike suhete muutumatusest, vaid lektorid on dogmaks muudetud tsitaatide või üldtuntud teeside kammitsais.

Nii antakse loengutes sektantlusest või religioossetest pühadest enamikul juhtudel kas usulahu või selle juhtide iseloomustus, tuuakse pühade loetelu, teatatakse nende tekkeajad, kuid väga nõrgalt selgitatakse sektantliku usuõpetuse ebateaduslikku sisu ja ei näidata konkreetselt pühade kahjulikkust. Nii näiteks loengus „Sektantluse tekkimine ja selle reaktsiooniline olemus" piirduvad mõned lektorid faktiliselt ainult jutustusega eksisteerinud ja eksisteerivatest usulahkudest: 7-nda päeva adventistidest, evangelistidest, baptistidest, duhoobooridest, molokaanidest, hlõstidest, skoptsidest, vanakombelistest jne. Lektor sm. Štšekin (Moskva) jutustas loengu lühikeses tekstis 59-st erinevast usulahust ning ainult kolmel leheküljel puudutas kaasaegset sektantlust ja selle ideoloogiat. See on muidugi ebaõige, kui sektantluse reaktsioonilise ideoloogia paljastamise asemel ainult loetletakse usulahkusid, sealhulgas juba mitteeksisteerivaid.

On lektoreid, kes kuni käesoleva ajani kuidagi ei suuda lahti öelda „kangetest" väljendustest. Loomulikult tõukab see usklikke loengutest eemale. Nii näiteks meil olemasolev loengu tekst „Teaduslik ettenägemine ja religioossed ennustused" kubiseb sellistest väljenditest, nagu „kaasaegne preesterkond vahutava suuga", „religioossete ettekuulutuste šarlatanlik iseloom", „nõukogude inimesed suhtuvad vajaliku põlastusega sektantide jaburasse jampsi kui nende pimedusse ja harimatusse". Või: „religioossete usulahkude ettekuulutustel on eesmärgiks lõhkuda nõukogude inimeste moraalne heaolu, nende veendumus homsesse päeva". See sõim muidugi kedagi milleski ei veena, vaid ainult solvab usklikke.

Lektoritele, kes loevad loenguid sektantide hulgas, peab olema hästi teada, et usklikke on nendele loengutele raske kaasa tõmmata. Seda enam lubamatud on selleteemalistes loengutes formuleeringud, mis solvavad usklike tundeid, taolised, nagu tegi lektor sm. Kefala oma loengus sektantlusest, et piibel on „hunnik labasust, küünilisust ja kõige jämedamat barbaarsust".

Nimetatud loengute tekstid on kirjutatud, nii kummaline kui see ka ei ole, pärast NLKP Keskkomitee 1954. a. 10. novembri otsust, mis mõistis otsustavalt hukka usklike inimeste tunnete solvamise.

See seletub sellega, et mõned lektorid ei ole veel vabanenud usuvastase töö vanadest meetoditest, ei loobunud neist

ja ei ole küllalt ettevalmistatud marksistliku filosoofia ja loodusteaduse küsimustes.

Kõik need faktid kõnelevad sellest, et tuleb lektoritega veel palju töötada, et neil enestel on vaja tõsta oma teadmisi.

Meie ülesanne seisab selles, et usuvastastele loengutele võimalikult palju usklikke kaasa tõmmata. Seoses sellega on suur tähtsus loengute nimetustel; on vaja, et need ei tõukaks eemale usklikke. Muuseas võib tihtilugu kohata selliste nimetustega loenguid, mis võivad usklikke eemale peletada. Kas võib kaasa tõmmata usklikke selliste nimetustega loengutele nagu „Religioon — töötajate vaenlane", „Kristluse reaktsiooniline olemus" jne.? Stalino oblastiosakond koos komsomoliorganisatsiooniga otsustas läbi viia agitpunktis noorte valijate õhtu „Imed ilma imedeta". Seoses sellega trükiti oblasti komsomoli ajalehes teadaanne: „Tähelepanu, seltsimehed valijad! Täna toimub õhtu kõigile „Imed ilma imedeta". Jeesuse — imetegija osas esinevad teaduste kandidaadid sm. Rudenko ja sm. Sljussarev. Nad vastavad küsimustele koos meditsiinilise instituudi esindajate Tšutšenko ja Tõtšinskiga." On selge, et taoline teadaanne — omamoodi sensatsioon — ei tõmba kaasa vestlusele neid, keda me tahame näha meie usuvastastel loengutel. Järelikult nõuab osav lähenemine usklike auditooriumile, et loengu nimetused ise tõmbaksid kaasa, huvitaksid neid, aga mitte ei tõukaks eemale.

Teaduslik-ateistlik propaganda kaotab palju seetõttu, et selles on küllalt palju dogmatismi, pealegi ei paljastata selles uusi meetodeid vaimulike ja sektantlike jutlustajate tegevuses. Näiteks meie loengutes võime sageli kohata väidet selle kohta, et religioon ja tema organisatsioonid on tulvil vihkamist töö vastu, et nad õpetavad, et töö on jumala karistus meie „esivanemate" pattude eest, et vaimulikud nagu kutsuksid üles mitte tööle minema religioossete pühade ajal. Väita nii tähendab mitte märgata vaimulike ja sektantlike jutlustajate uusi mõjutusvahendeid usklike suhtes, religioossete dogmade kohaldamist kaasaja olukorrale. Tõsi, piiblis räägitakse, et jumal needis ära „esimese inimese" ja tema töö. Siiski lähevad jutlustajad nüüd sellest momendist mööda, teades, et see ei leia auditooriumis poolehoidu. Nad kõnelevad hoopis midagi muud. Nii näiteks kõneldakse evangeeliumi kristlaste-baptistide ajakirjas töö kohta: „Sisuliselt on iga tõeline töö religioosne ja ei ole religiooni, mis seda ümber lükkaks . . . Töötada tähendab palvetada . . . Saabub päev, mil inimesel, kes ei taha töötada, osutub võimatuks end näidata meie päikesesüsteemi piires ja tal tuleb otsida teist „laiskade" planeeti. Töö on inimese maine kutsumus." (Ajakiri „Bratski Vestnik" Nr. 3—4, 1956, lk. 71.)

Tuleb välja, et mõnede lektorite tingimusteta kinnitused,

nagu neaksid praegu religiooni jutlustajad tööd, nagu kutsuksid üles tööle mitte minema, löövad märgist mööda.

Nagu teada, viib üks religiooni põhilistest teesidest selleni, et uskliku inimese elus peab olema peamiseks hoolitsus hauataguse „igavese" elu eest. See on muidugi nii ja sellest ka meie lektorid räägivad. Kuid nad unustavad seejuures, et praegu tõlgendab kirik ka seda teesi teisiti. Kirik räägib, et ristiusk ei mõista hukka inimese hoolitsust maise õnne eest, vaid õnnistab maise hüvangu suurendamisele suunatud inimese tööd.

Järelikult on vaja nii esimesel kui ka teisel juhul mitte ainult paljastada religiooni ja selle teeside ebateaduslikku iseloomu, religioosse ideoloogia lepitamatust teadusliku kommunistliku ideoloogiaga, vaid on vaja selgitada religioosse sobituse mõtet. On vaja osutada vastuoludele, mis on möödapääsematud religioosse õpetuse ja kiriku uue taktika vahel jne.

Oeldust on selge, et meie teaduslik-ateistliku propaganda tõusuks on vaja: esiteks, üle saada selle propaganda alahindamisest käesoleval ajal ja teiseks, tõsta selle propaganda enese tase vastavusse kaasaegse teaduse nõuetega.

2

Meie ateistlik propaganda peab baseeruma kõigi teadusalade saavutustele, tuginema teaduse kõikidele teadmistele loodusest ja ühiskonnast. Ei ole kahtlust, et sellega seoses tekivad tõsised raskused, mida ei saa jätta märkamata. Raskused, mitte üksnes teaduse saavutuste laiadele massidele arusaadaval populariseerimisel, vaid ka raskused, mis on seotud sellega, et väga sageli õpetlased — ühe või teise teadusala spetsialistid — ei tee alati maailmavaatelisi järeldusi nendest teaduslikest avastustest ja nimelt ateistlikke järeldusi. Me peame pöörduma usklike poole, tavaliselt elanikkonna mahajäänuma kihi poole ja samal ajal neile selgitama teaduse kaasaegseid saavutisi ning jutustama, millised järeldused sellest tulenevad. Need raskused on vaja ületada. On hädavajalik valgustada küsimusi populaarselt ja seejuures kõrgel teaduslikul tasemel. Vaja on anda kuulajatele teadmisi nii aatomituumast kui maailma ehituse kaasaegseist probleemidest ning kaasaja saavutustest bioloogias, keemias ja teistes teadusharudes, sest ilma selleta ei saa olla tõelist teaduslik-ateistlikku propagandat. Kuid oleks ebaõige jutustada ainult teaduse saavutustest, looduse alistamisest inimese poolt ilma, et sellest materjalist teha maailmavaatelisi ateistlikke selgitusi, järeldusi. Kõik see esitab tõsised nõudmised nii lektorile kui ka meie sektsioonidele.

Me peame arvestama, et ka religioosne propaganda ei jää muutumatuks. Nagu juba märgitud, kohaldub ta uutele tingi-

mustele. Ka religioossed organisatsioonid ei astu nüüd avalikult välja teaduse vastu, nagu seda tegi kirik varem sajandite kestel. Meie ajal, teaduse hiiglaslike edusammude ajal, eelistavad religioossete organisatsioonide esindajad avalikult mitte välja astuda teaduse vastu. Nad esinevad teaduse „sõpradena", püüavad „tõestada" teaduse ja religiooni seost, nendevahelise liidu võimalikkust, mis on rajatud vastastikusele lugupidamisele ja „mittevahelesegamisele". Nad püüavad tõestada, et teadus ja religioon ei ole teineteisele vastandlikud, vaid vastupidiselt, on teineteisele vajalikud.

Teaduse ja religiooni vastastikuste suhete küsimuses leiame me viimasel ajal küllalt palju jumalasõna kuulutajate arvamusi. Ja kõige selle juures, kõigi katsete puhul „lepitada" teadust religiooniga, alandavad kiriku ideoloogid teadust ning taotlevad religiooni prioriteeti. Nad räägivad, et religioossed „tõed" on igavesed, absoluutsed, neile ei saa midagi juurde panna või ära võtta, teadus aga ei saa pretendeerida oma tänaste järelduste absoluutsele tõepärasusele, sest tal on tegemist materiaalse maailmaga, mis ju alaliselt areneb, muutub. Kuid teadus ei pretendeerigi oma ühtede või teiste teeside „absoluutsele tõepärasusele", sest ta areneb lakkamatult. Mis puutub „igavestesse religioossetesse tõdedesse", siis need üldse ei kannata teaduslikku kriitikat.

Teadus, kõnelevad nüüd usuteadlased, tegeleb looduse avalduste uurimisega, eksistentsi, mateeria uute vormide, uute energialiikide avastamisega, seejuures sellistega, mille kohta isegi õpetlased ise (siin peavad usuteadlased silmas idealiste) räägivad, et maailmas kõik on ainult „energia" või „poolmateriaalne olemus". Juba mõiste „poolmateriaalsus" ise sisaldab endas kirikutegelaste arvates mittemateriaalse olemasolu tunnustamist. Viimane nagu kinnitaks religiooni teesi sellest, et peale mateeria eksisteerib ka „puhtvaimne" algus, s. o. jumal. „Teaduse andmed," kõnelevad kaasaegsed teoloogid, „mis on omandatud inimliku mõistuse sajandite pikkuse visa jõupingutusega, kinnitavad teaduse ja usu sidet, ühinevad piibliga ja toovad rõõmustava kinnituse, et ka inimene on üllate jumalike käte looming." Nii püüavad kirikutegelased ühendada teadust religiooniga. Teaduse sobitamist religiooniga, kiriku ülesannetega, ning nendevahelise katkematu võitluse tegeliku pildi moonutamist peame me oma propagandas oskuslikult paljastama.

Teaduslik-ateistlik propaganda peab näitama, et teaduse uusimad andmed üha veenvamalt paljastavad religiooni paikapidamatust ja lükkavad ümber religioosseid õpetusi. Kaasaegne loodusteadus edeneb kiirusega, mida me ei kohanud möödunud ajaloolistel perioodidel. *Uus füüsika,* mis tekkis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul ja sai geniaalse filosoofilis-materialistliku üldistuse V. I. Lenini töös „Materialism

ja empiriokritiitsism", on viimase kahe-kolme aastakümne vältel teinud hiiglasliku sammu edasi, tähistades sisuliselt *uut revolutsiooni füüsikas*. Elektroni järel teiste, niinimetatud mateeria elementaarsete osakeste avastamine, valguse korpuskulaarsete omaduste ja teiselt poolt aine kiirgusomaduste avastamine, tungimine aatomituuma sisemusse, aatomienergia praktilise kasutamise teede avastamine — kõik see lõi täiesti uue etapi füüsika arengus, uue etapi meie ettekujutuses mateeriast. Need avastused on uueks suurepäraseks dialektilise materialismi tõdede kinnituseks. Kogu seda materjali tuleb kasutada meie teaduslik-ateistlikus propagandas.

Oeldust järeldub, et teaduslik-ateistlikku propagandat ei saa nüüd läbi viia endisel tasemel. Laialdaselt on vaja ära kasutada kaasaegse loodusteaduse andmeid, et neile tuginedes paljastada religioosse propaganda võtteid, kirikutegelaste uusi „argumente". Meie filosoofid ja loodusteadlased, andes kaasaegse loodusteaduse saavutuste filosoofilise üldistuse ning propageerides rahva hulgas loodusteaduslikke teadmisi, peavad andma oma panuse religioonivastasesse ideelisse võitlusse.

Sellest, kuidas kirikutegelased, püüdes kohaneda uuele olukorrale, vahetavad meetodeid usklikele mõju avaldamiseks, tunnistab näiteks preester Rozovi kiri, mille ta saatis ajakirjale „Voprosõ Filosofi". Selles kirjas kirjutab preester Rozov, et „nende hulgas, kes usku tunnistasid, olid suured teadlased, kellel religioon ei takistanud teaduse edasiarendamist, vaid isegi tiivustas nende jõudu, aitas neid suures töös". Ta nimetab Newtoni, Kopernikuse, Galilei, Darwini, Pasteuri, Lomonossovi, Pavlovi jt. nimesid (sealhulgas ka selliseid, kes olid religiooni vastasteks). Kujutage ette, et selline preester esineb vähese ettevalmistusega inimeste või noorsoo ees ja nimetab neile maailmakuulsate õpetlaste nimesid. Sellistel kuulajatel võib tõepoolest tekkida mulje, et religioon aitas paljusid usklikke õpetlasi. Lektor ei saa mööda minna ka nendest küsimustest, ta peab õigesti ja põhjalikult selgitama auditooriumile õpetlaste olukorra kahepalgelisust kodanlikus ühiskonnas, jutustama, et kui mõned teadlased ka usuksid või usuvad jumalat, siis see ei tekkinud hoopiski mitte sellepärast, et teadus ja religioon oleks lähedased teineteisele, vaid on õpetlaste endi järjekindlusetuse näiteks.

Preester Rozov püüdis oma kirjas spekuleerida ka selliste õilsate nimedega, nagu Tšernõševski, Belinski, Dobroljubov. „Kas vaimulik kool rikkus neid inimesi?" küsib ta. „Kas ta takistas Belinskil, Tšernõševskil, Dobroljubovil saamast revolutsioonilisteks demokraatideks?" Näete, kuhu keerab kirja autor! Ta püüab näidata, et nimetatud tegelased said revolutsioonilisteks demokraatideks tänu oma vaimulikule haridusele. Ja jälle ülesanne meie lektoritele — selgitada kuulajatele, et

revolutsioonilised demokraadid said rahva vabaduse eest võitlejateks mitte tänu vaimulikule haridusele, vaid sellest hoolimata ja et tsaari-Venemaa tingimustes kogu haridussüsteem ja eriti vaimulik kool lämmatas kõik vabadustarmastava ja progressiivse. Kirja autor meenutab paljude nimede hulgas ka Pomjalovski, kui diakoni poja nime, kes sai hariduse vaimulikus koolis. Me ju tunneme Pomjalovskit kui hiilgavat literaati, kes mõistis hukka bursikorra.[1] Pomjalovski nagu räägiks preester Rozovile, et vaimulik kool hävitas inimeses kõik elava ja helge.

Et selgitada maailma loomist jumala poolt, püüab preester Rozov tugineda loodusteadustele, kinnitades, et religioonil ei ole midagi ühist idealismiga ja et ateism on nagu sündinud üksikute kirikuteenrite vigadest ja kuritarvidustest.

See kiri näitab kirikutegelaste püüet otsida uusi teid inimeste mõistuse mõjutamiseks. Meie lektorid peavad tundma taoliste kirikutegelaste painduvat taktikat ja seadma nende vaadetele vastu teaduslik-ateistliku propaganda.

Sotsialistliku leeri vastu võitleva kaasaegse imperialistliku kodanluse ideoloogilises arsenalis ei seisa kaugeltki viimasel kohal need sotsioloogilised ja filosoofilised õpetused, mis otseselt ja vahetult propageerivad religiooni. Toome mõne näite.

Tuntud kaasaegne inglise sotsioloog ja ajaloolane A. Toynbee andis välja kümneköitelise „Ajaloo uurimuse", milles ülistab niinimetatud religioosset faktorit ajaloos ja annab religioonile ning kirikule inimkonna tsivilisatsiooni arengus loova alguse tähenduse. Ta väidab, et religioon oleks nagu kõikide ajalooliselt esinenud ühiskonnavormide sügavaimaks aluseks ja et üksnes tema võiks tuua inimkonnale pääsu kõigist kaasaja elu korratustest. Seepärast, teatab ta, peab olema sotsiaalseks ideaaliks universaalne, kosmopoliitiline kristlik teokraatia, s. o. kiriku poliitiline ülevõim maailma mastaabis. Ja seda sotsioloogi, kes esineb religiooni ja teokraatia varjamatu kaitsega, kiidetakse kui peaaegu kaasaja suurimat ajaloolast ja sotsioloogi!

Saksa eksistentsialismi kurikuulus liider K. Jaspers peab religiooni filosoofia aluseks. Ta määratleb viimast mitte kui teadust, vaid ainult kui usu teisendit. Kuivõrd religioon, teatab ta, on filosoofia lihtrahvale, tähendab, „filosoofia peab kiitma heaks religiooni, vähemalt kui tegelikkust, millele ta võlgneb tänu oma olemasolu eest". Üks silmapaistvatest USA filosoofidest-idealistidest, religioosse, protestantliku personalismi filosoofia liider, Flewelling, kinnitab, et filosoofia ülesanne seisab selles, et tõestada jumala olemasolu mõistusepärasust.

---

[1] Bursa — vaimuliku kooli või seminari nimetus tsaari-Venemaal. Neis koolides või seminarides ja nende internaatides peeti õpilasi ülal peamiselt annetuste abil. — *Toim.*

Viimasel ajal on kodanlikus maailmas ilmunud hulgaliselt raamatuid ja artikleid selliste nimetuste all: „Piibel ja kaasaegne teadus", „Loomine kui XX sajandi teaduslik tõde", „Teaduse tunnistus loomise kasuks", „Teaduse ja religiooni vahelise koostöö vajadus" jne. Kõigis nendes raamatutes ja artiklites tassitakse visalt esile mõtet sellest, et vastandlikkust teaduse ja religiooni vahel enam ei ole, et nende vaheline võitlus on mineviku küsimus. See võitlus, nagu nad räägivad, oli esile kutsutud mingite puht-väliste juhuste, õpetlaste liigse tulisuse ja religioossete tegelaste kannatamatuse poolt. „Kui vaid XX sajandi kristlastel oleks küllaldaselt kujutlusvõimet ja mõistuse paindlikkust," kirjutas inglise professor Coulson, „ja kui õpetlased saaksid peatuda ning pisut järele mõelda ... võiks vältida konflikti teaduse ja religiooni vahel."

Professor Edmund Sinnot (USA) oma brošüüris „Teadus ja religioon. Vajalik koostöö" (välja antud 1950. a.) räägib, et on tarvis jätta „nääklemine" teaduse ja religiooni vahel, mis nii sageli leidis aset. Religiooni vaenlaseks, kirjutab Sinnot, on materialistlik filosoofia, mis „heidab väljakutse" Lääne tsivilisatsioonile. Selle vaenlase vastu, teatab autor, on vaja ühendada teadus ja religioon, mis toetavad „meie" (see on kapitalistlikku) eluviisi. Ta kutsub abistama agressiivset idealismi haarama initsiatiivi ja aitama inimkonnal ... „tõusta sellisele vaimsele kõrgusele, mis vaid vähe on madalam inglise tasemest".

Mida võib öelda sellise ebateadusliku lobisemise kohta? Neid ja taolisi avaldusi kuulutatakse loengutes Läänes ülikoolide kateedritest, neist kirjutatakse raamatutes, neid antakse edasi raadio ja televisiooni kaudu. Kõik see avaldab laostavat mõju massidele välismaal ja leiab vahete-vahel pooldajaid ka meie juures. On vajalik, et meie propagandistid, relvastatult marksismi-leninismiga, oskaksid paljastada taoliste pimedusjüngrite vaateid, avada nende arutluste sotsiaalne mõte ja tuum.

Üheks kõige reaktsioonilisemaks, kõige rafineeritumaks vaimupimeduse kaitsjaks on, nagu teada, Vatikan, kellel on hiiglaslikke materiaalseid vahendeid ning kes tugineb hargnenud kirikuorganisatsioonile ja sellega seotud asutustele ning oma suurearvulisele distsiplineeritud katoliku preestrite, jesuiitide, mungaordude liikmete jt. kaadrile.

Ka Vatikan kuulutab end nüüd „teaduse sõbraks" ja teatab, et kirik nagu ei kipuks kallale teadusliku loomingu vabadusele. Tegelikult, nagu nähtub paavst Pius XII kirjast, lubatakse teaduse iseseisvust ainult kindlaksmääratud piires, s. o. teaduselt nõutakse jumala olemasolu tõestamist. Nagu teatas paavst Pius XII, on tarvis „päästa teadust usuvastastest vigadest".

Kaasaja kõigis põhiküsimustes asub Vatikan, nagu teada,

positsioonil, mis langeb kokku USA juhtivate ringkondade poliitikaga.

Iseloomulikuks Vatikanile on tema selgesti väljenduv kommunismivaenulikkus. Paavst Pius XII paljudes viimaste aastate läkitustes ja üleskutsetes kõneldakse sellest, et katoliiklased ei tohi koos töötada kommunistidega. Nii 1955. aasta jõululäkituses, oma raadio üleskutses Saksa katoliiklikule kongressile septembris 1956. aastal ja reas teistes astus paavst otsustavalt välja katoliiklaste koostöö vastu kommunistidega. Ent jutt on ju koostööst rahu kaitseks, mis toimub töötajate põhiliste huvide eest peetava võitluse eesmärgil.

Ungari sündmuste perioodil astus preesterkond aktiivselt välja mässajate poolel. Oma üleskutses Mindszentyle, seejärel kirjas Ungari sündmuste kohta (1956. a. detsembris) asus paavst täielikult kontrrevolutsiooni poolele. 1956. aasta jõululäkituses kutsus paavst Pius XII uuesti üles kommunistidega koostöötamise vastu. Seoses Ungari sündmustega liitusid seejärel paljude maade katoliiklikud organisatsioonid nõukogudevastaseks hädakisaks.

Osates laveerida, arvestab Vatikan ühiskondlikku arvamust, mis käesoleval ajal nõuab visalt aatomirelva ja selle katsetamiste lõpetamist. Sellepärast paavst Pius XII astus välja 1955. aasta jõululäkituses ja 1957. aasta lihavõtteläkituses aatomirelva keelamise poolt. Samal ajal toetab ta aktiivselt USA poliitikat. See tõestab paavstlike „rahuüleskutsete" silmakirjalikkust.

Meie lektorid ja propagandistid peavad hästi tundma Vatikani ajalugu ja poliitikat. Vatikani poliitiliste positsioonide ja tema USA ees lipitsemise paljastamine soodustab samuti kuulajate kasvatamist ateismi vaimus. On eriti tähtis, et meie nendes vabariikides, kus on katoliiklasi, oleksid lektorid neis küsimustes hästi ette valmistatud.

Üheks suurimaks religiooniks maailmas, mis omab mõju sadadele miljonitele inimestele, on islam. Selgitades islami ebateaduslikku iseloomu, tuleb nagu iga religiooni juures õigesti mõista tema osa tänapäeva tingimustes. Kõigile on teada, et Idamaade rahvaste rahvuslik-vabastus- ja kolonialismivastasest võitlusest võtavad osa mõned muhamedi vaimulike ringkonnad. Iseloomustavad selles suhtes on ka rea Idamaade rahupooldajate üleskutsed, millele kirjutasid alla silmapaistvate poliitika- ja ühiskonnategelaste kõrval ka muhamedi vaimulikkonna esindajad. Marokos toetasid muhamedi jumalasõna kuulutajad proteste prantsuse kolonisaatorite tegevuse vastu. Egiptuses mõistsid muhamedi vaimulikkonna esindajad hukka Bagdadi pakti kui agressiooni relva.

Ei saa jätta arvestamata ka seda, et mõnedes Idamaades on veel palju inimesi, kellel religioossed tunded langevad ühte rahvusliku tundega. Samal ajal on teada, et imperialistid ja

nende agendid Idamaades püüavad kasutada islami oma reaktsioonilisteks eesmärkideks. Kasutades nii islami kui ka teisi religioone, külvavad imperialistid vaenu erinevat usku inimeste vahele, et nõrgestada Idamaade rahvaste ühtsust nende võitluses rahvusliku sõltumatuse eest. Religioossete vastuolude ärakasutamise näiteks on India jaotamine Pakistaniks ja Indiaks 1947. aastal.

Varjates end „islami ühtsuse" loosungiga, on agressiivne Bagdadi blokk suunatud Idamaade, eelkõige Araabia maade lõhestamisele. Ameerika imperialism püüab varjata oma agressiivset poliitikat Lähis- ja Kesk-idas „islami kaitsja" maskiga. Silmakirjalike kinnitustega „sõbrutsemisest" islamiga püüab ta varjata kurikuulsa „Eisenhoweri doktriini" agressiivset olemust. Islami lipu all tegutsevad ka niisugused imperialistide toetusel loodud organisatsioonid, nagu „Muhamedi vendlus" Jordaanias või „Dar-ul-islami" banded, kes rea aastate jooksul tegutsevad Indoneesia vabariigi vastu.

Kodanlikus muhamedi kirjanduses moonutatakse ühiskondliku mõtte arengu ajalugu Idamaades, vaikitakse maha progressiivsed vabameelsed ja ateistlikud mõtted Idas. Väärivad tähelepanu Lääne-Euroopa ja Ameerika islamitundjate katsed „aidata" mõnedel Idamaade muhamedi usuteadlastel kohaldada islami keskaegseid seadusi kapitalistliku ajastu nõuetele.

Milline järeldus tuleneb sellest kõigest? Meie lektoreilt ja propagandistidelt nõutakse poliitilist küpsust, kõikide toimuvate ühiskondlike protsesside sügavat mõistmist. Meie lektorid peavad olema relvastatud Idamaades valitseva olukorra mõistmisega, imperialismivastase rahvusliku-vabadusliikumise progressiivse osa mõistmisega. Ilma selleta ei saa läbi viia õiget teaduslik-ateistlikku propagandat neis meie maa oblastites ja vabariikides, kus on levinud islam.

Imperialistliku reaktsiooni arsenalis on samuti ka juudi usk. Tema organisatsioonid välismaadel on samavõrra vaenulikud kommunismile nagu teistegi usulahkude kirikud. Juudi usk juhib usklikke juute kõrvale võitlusest parema elu eest siin, maa peal, eemale võitlusest kommunismi ülesehitamise eest, uinutab neid magusate lootustega paradiislikule elule „teises ilmas". Iisraelis, kus juudi usk on riiklikuks usuks, kasutab kodanlus religiooni vaenu õhutamiseks erinevast rahvusest töötajate vahel. Peaaegu ükski juudi usupüha Iisraelis ei möödu kokkupõrgeteta juudiusuliste ja araablaste-muhameedlaste vahel. Juudi usuga liidus tegutseb sionism — kodanliku natsionalismi ja kosmopolitismi teisend. Sionistlikud organisatsioonid kasutavad juudi usku kui juudi töötajate hulkade vaimse orjastamise vahendit. Sionism etendab väga kahjulikku osa, mätsib kinni klassivahekordi, millega nõrgestatakse juudi proletariaadi ja töötava kehviku klassiteadvust.

Need on ainult mõned küsimused, mis tõendavad, millise

tõeliselt tohutu hulga kõige mitmekesisemate tähtsate ja teravate probleemidega tuleb tegelda teaduslik-ateistlikus propagandas.

3

Meie teaduslik-ateistliku propaganda olukord, samuti need uued suured ülesanded, mis elu tema ette seab, nõuavad sellel alal tõsist pööret. Teaduslik-ateistliku propaganda küsimusi tuleb vaadelda ka üldiste suurte ülesannete valgusel, mis seisavad meie ees ideoloogilisel alal, meie võitluses kodanliku ideoloogia ja revisionismi igasuguste vormide ja avalduste vastu.

Hiiglaslike ümberkujunduste resultaadina meie maal, meie partei ja Nõukogude valitsuse visa kasvatustöö tulemusena tõusis märkimisväärselt töötajate kultuuritase, kasvas nõukogude inimeste sotsialistlik teadlikkus, avardus nende silmaring, kasvab laiade rahvahulkade huvi teaduse, teadmiste vastu.

Kõik see esitab teaduslik-ateistliku propagandaga tegelevatele lektoritele uued, tunduvalt kõrgendatud nõudmised.

On tarvis kogu jõuga veelkordselt alla kriipsutada, et võitlust religioossete eelarvamuste vastu kaasajal tuleb meil vaadelda kui materialistliku maailmavaate võitlust ebateadusliku religioosse maailmavaate vastu. Teaduslik-ateistlik propaganda peab olema võitlev, pealetungiv ja koos sellega ei tohi solvata usklike tundeid. Tema ülesandeks on materialistliku maailmavaate propageerimine, ent kuivõrd materialistlik maailmavaade on kogu teaduse saavutuste kokkuvõtteks, järelduseks, summaks, siis on selge, millise hiiglasliku tähtsuse omab materialistliku maailmavaate õigsust kinnitava loodusteaduse ja ühiskonnateaduste propaganda.

Usuvastane propaganda peab aitama usklikel inimestel välja kujundada endale selget terviklikku maailmavaadet, mis ei luba lõhet elu ja teooria vahel. Usklikule inimesele on vaja selliselt tõestada teaduslikke ja moraalseid tõdesid, et need jõuaksid tema hinge ja südameni. On vaja, et kogu inimese tegevus ühineks harmooniliselt tema veendumustega, tema maailmavaatega.

Oli aeg, mil usuvastases propagandas oli silmapaistval kohal Vana ja Uue Testamendi kriitika, nende vastuolude arutamine, kõikvõimalike müütide kriitika. Propaganda niisugune sisu oli tingitud sellest, et neid müüte tuubiti inimestele pähe tsaarikoolis. Muidugi on ka nüüd vaja religiooni ajaloolist kriitikat, piibli müütide kriitikat, mis nõuab nn. pühade raamatute teksti ja religiooni ajaloo head tundmist. Ent peamine teaduslik-ateistlikus töös peab seisma loodusteaduslike teadmiste propagandas.

Esikohale võitluses religiooniga asetatakse nüüd loodus- ja ühiskonnateaduslike teadmiste propaganda, materialistlike vaadete levitamine loodusest ja ühiskonnast.

On vaja suhtuda kõige tähelepanelikumalt ja hoolikamalt lektorite valikusse, sest eelkõige nemad määravad lõpuks propagandistliku töö edu. Tähtis on tõmmata kaasa teaduslik-ateistlikku propagandasse intelligentsi laia kaadrit: kooliõpetajaid, tehnikumide ja kõrgemate õppeasutuste õppejõude, põllumajanduse spetsialiste, arste, õpetlasi, uurimisinstituutide töötajaid.

Ateistlik propaganda on efektiivne üksnes siis, kui ta on seotud praktiliste, eluliste küsimustega. Ei saa edukalt paljastada religioosset ideoloogiat, läbi viia ateistlikku propagandat ilma seda sidumata Kommunistliku partei ja Nõukogude riigi poliitika ja praktikaga. Meie propaganda peab mobiliseerima töötajaid konkreetsete ülesannete täitmisele. Näiteks loeng teemal „Religioossetest pühadest", milles valgustatakse valdavas osas pühade tekkimise ajalugu, ilma konkreetsete faktide esitamiseta, eriti kohalikust elust, ei saavuta oma eesmärki.

Ei saa edukalt teostada teaduslik-ateistlikku propagandat, arvestamata kuulajaskonna koosseisu, vanust, sugu, elukutset, usku. Auditooriumis, kus enamik kuulajaid on ristiusku (õigeusku), kõnelda muhamedi usutunnistusest — tähendab lüüa märgist mööda, ja vastupidi, kui kuulajad on muhamediusulised, siis kuidas ka ei kritiseeritaks nende ees ristiusu dogmasid, ei saavuta loeng eesmärki.

Ei tohi unustada, et usklikud inimesed peavad „tõeliseks" usuks ainult seda, mida nemad tunnistavad, teisi religioone nad aga loevad „ebaõigeteks", vääradeks. Seepärast on ateistlikus propagandas väga tähtis alla kriipsutada seda mõtet, et igasugune religioon on ebateaduslik ja nõukogude inimeste põhiliste huvidega kokkusobimatu. Koos sellega on vajalik sõltuvalt kuulajate koosseisust (kristlased, muhameedlased, juudid, sektandid) paljastada eelkõige antud religiooni ebateaduslikku iseloomu.

Teaduslik-ateistlik propaganda on ainult siis tõhus ja kergesti arusaadav ning kutsub esile huvi usklikes, kui ta on igakülgne, mitmekesine. Tuleb tunnistada, et usuvastaste loengute temaatika on ikka veel kitsas. Kaugemale sellistest teemadest, nagu marksism-leninism religioonist, religiooni tekkimisest ja tema klassiolemusest, religioossetest kombetalitustest ja pühadest, kristlusest, sektantlusest, asi esialgu ei lähe. Muidugi on ka need teemad vajalikud, kuid ei saa lõputult korrata üht ja sedasama. Tähtis on haarata materjali kõige mitmesugusematest teadusaladest.

Järelikult on meil tarvis palju laiemat ja mitmekesisemat loengute temaatikat. Eriti on vajalik vastata usklike sellistele küsimustele, nagu: kas religioon eksisteerib alati, kas võib

kõlblus eksisteerida ilma religioonita, mispärast mõned õpetlased usuvad jumalasse, kas saab kristlust ühendada kommunismiga, kas teadus saab tunnetada maailma, kas saatus on olemas, kas hauatagune maailm on olemas jne. Kui me usklikele ühtedele või teistele küsimustele ei vasta, siis hakkavad nad neile vastust otsima „pühadest raamatutest" ja religiooni jutlustajate juurest. Palju küsimusi tekib seoses aatomienergia avastamisega. Nüüd võib sageli tavalises auditooriumis kuulda küsimusi selle kohta, milles seisab tuumareaktsiooni olemus, milline on prootonite, neutronite struktuur, kas jätkub kauaks päikese energiat, kuidas tõestada universumi lõpmatust, kas võib kunagi võita surma jne.

Niiviisi peab tunduvalt laiendama kaadrit, kes viib läbi teaduslik-ateistlikku propagandat. Jutt ei käi mitte üksnes ateistliku propaganda spetsialistidest (nendel muidugi oli ja on ka edaspidi propagandas tähtis osa), vaid ka mitmesuguste teadusalade hiigelsuurest kõrgestikvalifitseeritud spetsialistide armeest: agronoomidest, füüsikutest, keemikutest, füsioloogidest, bioloogidest, ajaloolastest, filosoofidest jne. Kuni seda armeed ei ole tihedasti kaasa tõmmatud teaduslik-ateistlikku propagandasse, ei saa rahuldada töötajate laialdasi nõudeid.

Tuleb laialdaselt praktiseerida teaduslik-ateistlikke, filosoofia, ajaloo, bioloogia, füüsika-matemaatika jt. sektsioonide büroode ühiseid istungeid, et arutada neil istungeil teaduslik-ateistliku propaganda küsimusi.

On vaja saavutada seda, et meil tehtaks propagandat esmajoones kõige rohkem kultuurilisest teenindamisest puudust tundvate töötajate kihtide hulgas, seal, kus on kõige rohkem usklikke. Erilist tähelepanu tuleb pöörata maale, kus kuni käesoleva ajani esineb veel posimist, on levinud ebausk, kus religioossete pühade ajal ei käida tööl jne. Peale loengute tuleb usklike seas laialdasemalt kasutada teisi töövorme — küsimuste ja vastuste õhtuid, temaatilisi õhtuid, vestlusi, avalikke loenguid, tsüklilisi loenguid jne.

Teaduslik-ateistliku propaganda üheks tähtsamaks puuduseks on asjaolu, et seda peaaegu ei teostata ajakirjanduses. Jutt ei ole ainult sellest, et tuleb tunduvalt laiendada meie populaarteaduslikku kirjandust, jutt on ka sellest, et meie ajakirjanduses paljastatakse täiesti ebaküllaldaselt uusimaid kodanlikke filosoofilisi ja sotsioloogilisi „teooriaid", mis tegelevad religiooni ülistamisega. Küllaldaselt ei uurita ega õpita tundma ka uusi vorme ning võtteid, milliseid võtavad kasutusele mitmesuguste religioonide esindajad.

Suuri puudusi on kirjastuse „Znanije" teaduslik-ateistlikele teemadele pühendatud brošüürides. Parteiline ajakirjandus märkis õigesti materjalide esituse kuivust, ebapopulaarsust, mõnede probleemide ebatäpset ülesseadmist nendes brošüürides, nende halba kujundust. Ometi peavad raamatud ja bro-

šüürid usuvastastel teemadel olema sügava ja selge sisuga, nad peavad olema kirjutatud elavas, kergesti arusaadavas keeles, tõmbama kaasa lugejat, huvitama ja veenma teda. Kahjuks on usuvastane raamaturiiul seni veel vaene sellistest populaarsetest, rahvalikest väljaannetest.

Tuleb märkida samuti kvaliteedilt madalat teaduslik-ateistliku propaganda taset ajakirjas „Nauka i Žizn". 1955. aastal loodi Üleliidulise Ühingu juhatuse otsuse kohaselt ajakirjas spetsiaalne osa „Teadus ja religioon". Selle osa artikleid kasutavad peamiselt usuvastase propaganda lektorid, usklikeni need aga tavaliselt ei jõua. Ajakirjades „Priroda", „Znanije — Sila" ilmub väga harva usuvastaseid artikleid. Tõsiseid pretensioone võib meie avalikkus esitada ajakirjale „Voprossõ Filosofi", mis peab olema ka võitleva ateismi ajakirjaks.

Mis sellest järeldub? Esiteks, Ühing peab tunduvalt tõstma ateismi propagandat trükisõnas kõikides meie väljaannetes: „Nauka i Žizn", „Meždunarodnaja Žizn", bülletäänis „V pomoštš lektoru". Kirjastus „Znanije" peab samuti oma töö ümber korraldama, et see vastaks aja nõuetele.

Teaduslik-ateistlik propaganda omandab üha suurema tähtsuse töötajate kommunistlikus kasvatuses, nõukogude inimeste sotsialistliku teadlikkuse tõstmises. See kohustab meid kõige tihedamalt siduma teda nende poliitiliste, majanduslike ja kultuuriliste ülesannetega, millised kommunistlik partei ja Nõukogude riik seavad rahva ette. Mida tihedamalt on meie propaganda seotud eluga, kommunistliku ülesehitustöö praktikaga, seda tõhusam ja efektiivsem ta on, seda kiiremini ületatakse religioossed igandid ning puhastatakse usklike inimeste teadvus religioossest uimast.

Innustatuna marksismi-leninismi surematutest ideedest, liitununa kalli kommunistliku partei ümber, suunab nõukogude rahvas kõik oma jõupingutused rahulikule loovale tööle, läheb monoliitsete ridadena edasi kommunismile viival teel.

Nõukogude intelligentsi, Ühingu kõigi liikmete kohus on aidata meie parteil kasvatada nõukogude rahvast kommunismi vaimus, rahuldada tema ideelised nõuded. Oktoobrirevolutsioon andis kõik vaimsed väärtused, kõik kultuuri ja tsivilisatsiooni hüved rahvale. Õigesti teenida revolutsiooni üritust — see tähendab muuta kõik töölised ja talupojad kultuurseteks ja harituteks.

Filosoofiateaduste kandidaat
I. A. KRÖVELJOV

RELIGIOONI SOTSIAALSED JA GNOSEOLOOGILISED JUURED

Oma artiklis kavatsen ma pühendada suhteliselt rohkem tähelepanu selle teisele osale — religiooni gnoseoloogilistele juurtele, sest just selle küsimuse kohta on meil vähe kirjandust.

Meie filosoofid tegelevad peamiselt tõe gnoseoloogiaga, kuid väärarvamuste ja just religioossete kujutluste gnoseoloogiaga ei tegelda meil peaaegu üldse.

Iseenesest mõistagi, et see, mida ma religiooni gnoseoloogiliste juurte kohta ütlen, ei või milgi määral pretendeerida üldtunnustatusele. Võimalik, et tekib vaidlusi, kuid see polegi halb. Mul oleks hea meel, kui minu loeng kutsuks välja vaidlusi ja annaks seega mõttele teatud tõuke.

1

V. I. Lenini poolt formuleeritud tees religiooni sotsiaalsete ja gnoseoloogiliste juurte kohta põhineb dialektilise materialismi üldisel õpetusel ning K. Marxi ja F. Engelsi vastavatel seisukohtadel religiooni suhtes. Otsustav tähtsus on siin sellel teesil, et religioon on ühiskondliku teadvuse üks vorme.

Inimeste ühiskondlik teadvus on ühiskondliku olemise peegeldus. See tõik iseenesest tõendab, et igal ideoloogial, sealhulgas ka religioonil, on omad kindlad sotsiaalsed juured. Kui selles suhtes religioon asub ühes reas kõigi teiste ühiskondliku teadvuse vormidega, siis teiselt poolt on religioonil nende vormide seas oma eriline koht. Põhiliselt annab ühiskondlik teadvus olemise adekvaatse, printsipiaalselt õige peegelduse, religioon aga annab olemise printsipiaalselt ebaõige, väära, moonutatud, fantastilise peegelduse.

Ideoloogia sotsiaalsete juurte uurimine aitab meil mõista ühiskondliku olemise peegeldumise mehhanismi ideoloogias. Religiooni suhtes on siinjuures aga veel üks raskus, veel üks küsimus: miks on antud peegeldus fantastiline, miks peegeldub ühiskondlik olemine meie teadvuses mitte ainult üldiselt

õigesti, nagu näiteks teaduses, kunstis, vaid ka ebaõigesti, vääralt, fantastiliselt moonutatult.

Inimese tegevus, ühiskondliku inimese praktika on stiihiliselt materialistlik. Ajaloo kõikidel etappidel inimene tegutseb, toodab ja peab võitlust elu eest, lähtudes stiihilise materialismi positsioonidelt. Kui see ei oleks nii, oleks inimese praktika tulemusteta ning inimühiskond tervikuna ei oleks kunagi saanud eksisteerida. Vastavalt sellele stiihilisele materialistlikule praktikale on inimese teadvus ühiskonna ajaloo kõikidel etappidel samuti põhiliselt stiihiliselt materialistlik.

Samal ajal leiame ühiskondlikus teadvuses ka teise alge, teise tendentsi, mis võitleb esimese vastu. See on tegelikkuse väär, fantastiline, religioosne peegeldamine. Inimkonna eelajaloo kõikidel astmetel, alates religiooni tekkimisest, me näeme, et need kaks alget võitlevad inimese teadvuses, sõltumata sellest, kas nad väljenduvad filosoofilistes vormelites või inimese praktilises tegevuses.

Tekibki küsimus: kui inimese praktiline tegevus õigustab alati, iga päev ja iga tund nähtuste materialistlikku seletust, kui, vastupidi, religioosse, idealistliku, fantastilise seletuse kummutab praktika alati ja järjekindlalt — ja see on vastuvaidlematult nii — miks püsivad siis religioossed eelarvamused inimeste teadvuses?

Keegi pole kunagi näinud tõelisi imesid, sest neid ei ole olemas. Kõik jutud imede kohta põhinevad sellel, et keegi on kunagi kuskil midagi kuulnud. „Ma ise pole söönud, kuid mu vanaisa olevat näinud, kuidas tema härra sõi . . ."

Iga ime on lõppude lõpuks osutunud kas fantaasia produktiks või kelmuseks. Palvet võib „kroonida edu" vaid juhuslikult, tavaliselt aga ei anna ta tulemusi. On olemas religioosseid legende, mida elu ise pidevalt ümber lükkab, näiteks legend viimsest päevast, legend lunastaja Kristuse teistkordsest tulemisest jt. Kui palju kordi on ennustatud maailma lõppu, aga kõik need ennustused on osutunud paikapidamatuteks. Teisiti ei võinudki olla. Praktika lükkab ümber religiosseid legende, kuid nad püsivad siiski, sealjuures kindlalt ja visalt. Järelikult on see tõsine küsimus: milles peituvad selle visaduse juured ja põhjused?

Oma varasemas töös „Hegeli õigusfilosoofia kriitikast" vastab Marx sellele küsimusele üldiselt: „See riik, see ühiskond sünnitab religiooni, *pahupidise maailmavaate*, sest nad ise on *pahupidi pööratud*." „Religioon on rõhutud olevuse ohe, südametu maailma hing, samuti nagu religioon on vaimupimeduse vaim."

Olemine peegeldub teadvuses sellepärast võltsilt, et ta ise on võlts, ebatäiuslik.

Milles seisneb olemise ebatäiuslikkus?

Selles, et kõigi eelnevate põlvkondade elutingimused aval-

dasid rõhuvat mõju inimese teadvusele. Marx ja Engels toonitavad kõikjal, et religioon on inimese ja inimteadvuse rõhumise tulemus — ühest küljest loodusjõudude poolt ja teisest küljest ekspluateerivate klasside poolt. Dešifreerides seda teesi räägib Lenin ürginimese jõuetusest, abitusest loodusjõudude ees, klassiühiskonda kuuluva inimese jõuetusest ja abitusest ekspluateerivate klasside ees.

Tuletan teile meelde Lenini laialttuntud arvamust:

„Töötavate hulkade sotsiaalne mahasurutus, nende näiliselt täielik abitus kapitalismi pimedate jõudude ees ... — selles ongi religiooni kõige sügavam juur tänapäeval. „Hirm lõi jumalad". Hirm kapitali pimeda jõu ees, mis on pime, sest rahvahulgad ei suuda teda ette näha, mis igal sammul proletaarlase ja väikeperemehe elus ähvardab talle tuua ja toobki „äkilise", „ootamatu", „juhusliku" laostumise, huku, kerjuseks, pauperiks, prostituudiks muutumise, näljasurma — see ongi tänapäeva religiooni *juur*, mida kõigepealt ja kõige enam peab silmas pidama materialist, kui ta ei taha jääda ettevalmistusklassi materialistiks."[1]

Siin räägitakse sellest, et ühiskonnas, mis põhineb ühe inimese ekspluateerimisel teise inimese poolt, on absoluutse enamuse inimeste elu äärmiselt raske; elu korraldamatus, kindlustamatus, usu puudumine homsesse, võib-olla aga ka tänasesse päeva, kaitsetuse tunne — see kõik lasub inimeste teadvusel, moonutab seda, halvab tervet mõistust ja kainet arutlusvõimet, lämmatab mõistuse hääle, mis tugineb praktikale; viimane aga signaliseerib inimesele alati, et need ja need vaated on valed, need ja need aga on õiged.

Just sellised elutingimused, millistes inimesele näib, et pole võimalik leida väljapääsu parema poole, sunnivad inimest niisugust väljapääsu välja mõtlema. On olemas selline vana aforism: maa peal ära eksinud inimesed otsivad teed taevasse.

Jutustuses „Rahutu noorus" räägib kirjanik K. Paustovski oma tähelepanekutest palvetajate kohta revolutsioonieelses katoliku kirikus. Ta kirjutab: „Palvetavate naiste silmades võis märgata ainult ühte — ime ootuse ekstaasi, tohutut lootust, et võib-olla see priske imik või see tihedate ripsmetega kahvatu naine — selle rinnalapsest jumala ema — teevad nii, et maailmast kaob kurnav töö ja viletsus ning et ometi kord võib musta pesuga täidetud pesupali juures sirutada selga ja naeratada seebises vees mänglema hakanud päikesele. Religioon oli neile magusaks enesepetteks. See oli väsinud inimeste viljatute väljamõeldiste maailm. Nad ei näinud teist väljapääsu ja sellepärast uskusid sellise fanaatilise kirega, otse risti vastu tervele mõistusele, risti vastu kogu oma elu praktikale, et õiglus on kehastunud hädise Galileast pärineva hulkur-sandi

[1] V. I. Lenin. Teosed, 15. kd., lk. 372—373.

kujus, jumala kujus. Kuid millegipärast see jumal, kes oli inimeste poolt välja mõeldud selleks, et ta aitaks lahendada inimese eksisteerimise verist ja ränka umbsõlme, aina viivitas, aina vaikis, ega seganud end kordagi elu käiku. Teda aga siiski usuti, kuigi selle jumala tegevusetus kestis sajandeid. Õnnejanu oli nii suur, et inimesed püüdsid õnne poeesia üle kanda religiooni, näha seda orelite nutvates helides, viirukisuitsus, pühalikes palvehüüetes."[1]

Me näeme siin inimese võimetusest väljakasvavate religioossete elamuste eredat pilti. Kuid seda võimetust ei tule mõista absoluutselt, vaid suhteliselt. Näiteks kui ürginimene oleks olnud täiesti võimetu võitluses loodusega, siis oleks ta hukkunud juba oma ajaloo algul. Tootlike jõudude pidev arenemine relvastas inimest võitluses loodusega, kuid võimetustunne tekitas religiooni.

Selleks, et inimese võimetusest saaks välja kasvada religioon, peab see võimetus kajastuma teadvuses. Ainult järkjärgult saavutatakse inimese psüühilise elu selline keerukus ja rikkus, et religioon ja idealism muutuvad gnoseoloogiliselt võimalikuks. Ürginimese ühiskondlik olemine lõi muidugi tingimused religioosse fantaasia tekkimiseks.

Seda asjaolu püüavad religiooni kaitsjad mõnikord kasutada järjekordseteks kallaletungideks religiooni olemuse teaduslikule seletamisele. Esitatakse küsimus, mis peab „hävitama" ateisti: tähendab, religioon tekib ainult siis, kui inimmõistuse arenemine on saavutanud teatud astme? Kas ei tunnista see religioossete vaadete õigsust ja ülevust? Tegelikult ei taba need „löögid" märki ega tõenda milgi määral religioossete vaadete õigsust.

Kui G. V. Plehhanovilt küsiti, kas religiooni seisukohast inimene erineb loomast, vastas viimane talle omase teravmeelsusega: „Jah, omaduselt eksida." Koer ega ahv ei või eksida ruutvõrrandi lahendamisel, inimene aga võib. Kas see tõendab seda, et inimene erineb koerast selle poolest, et inimene võib eksida vastavate ülesannete lahendamisel? Muidugi mitte, antud seoses erineb inimene oma võimelt lahendada ülesandeid, see tähendab aga, et nende lahendamisel võib ta vahel eksida. Sest kui ülesandeid lahendatakse, on võimalikud ka vead nende lahendamisel, kui aga neid ei olda suuteline lahendama, siis on võimatud ka vead. Selleks, et võiks hakata vigu tegema maailma seletamisel, pidi teda kõigepealt seletama hakkama. Vaid siis, kui tekkis mõtlemine, mis seadis inimese ette maailma seletamise ülesande enda, tekkis ka võimalus eksida selle seletuse käigus.

---

[1] «Новый мир» № 4, 1955, стр. 89.

Tunnetusprotsess on lõputu. Loodus on ammendamatu nii ajas, ruumis kui ka oma esinemisvormide mitmekesiduses, sest iga loodusnähtus on omamoodi ammendamatu. Iga meie tõde kujutab endast absoluutse ja suhtelise, objektiivse ja subjektiivse ühtsust. Sel põhjusel ongi võimalik eksiarvamise tekkimine.

Metafüüsilise materialismi seisukohalt on tõde tegelikkuse absoluutne ja lõpuni täpne peegeldus, milles ei ole ühtki suhtelisuse elementi. Sellise käsitluse korral pole mõistetav, kuidas võib tekkida eksiarvamus.

Dialektiline materialism käsitleb tõde teisiti. Just sellepärast, et tunnetusprotsess on ajalooline protsess, et selle protsessi käigus me liigume kogu aeg edasi mitteteadmiselt teadmise poole, ebatäielikult teadmiselt täielikuma teadmise poole, just sellepärast osutub eksimine võimalikuks.

Meie teadvus on kindlaks määratud objektiivse tegelikkusega, millest on tingitud anatoomilise ja füsioloogilise aparaadi tegevus, meie närvisüsteemi töö. Meie teadvuses on sümpaatiaid ja antipaatiaid, eelkõige klassisümpaatiaid ja -antipaatiaid. Meie teadvus on kindlaks määratud ka ajalooliselt. Eksimused on võimalikud ka sellest küljest. Teadvuse ühtedes või teistes nähtustes, üksikute konkreetsete küsimuste lahendamises on huvitatud ühed või teised sotsiaalsed klassirühmitused, sagedasti ekspluataatorlikud rühmitused. Viimased tunnevad harilikult huvi just religioossete väärarvamuste toetamise vastu, selle vastu, et anda võimalikult avar tegevusväli religiooni gnoseoloogilistele juurtele.

Tunnetuse ajaloolisus ja determineeritus väljendavad tema dialektilist iseloomu. Tunnetusprotsessi kui dialektilise protsessi kohta kirjutas Lenin: „Mõistuse (inimese mõistuse) suhtumine üksikusse asjasse, sellest koopia (-mõiste) saamine *ei ole* lihtne, vahetu, elutu peegeldusakt, vaid keeruline, kahestunud, siksakiline; selles *sisaldub* fantaasia elust eraldumise võimalus; veel enam: abstraktne mõiste, idee võib *muutuda* (sealjuures märkamatult, ilma et inimene seda tunnetaks) *fantaasiaks* (lõppkokkuvõttes — jumalaks)."[1]

„Fantaasia elust eraldumise võimalus"... Pöörake tähelepanu sellele väljendusele. Siin ongi religiooni gnoseoloogiliste juurte probleemi lahendamise alus dialektilise materialismi seisukohalt.

Püüame seda alust mõningal määral dešifreerida ja konkretiseerida. Siinjuures tuleb teha üks selgitav märkus. Rääkides religiooni gnoseoloogilistest juurtest, kasutab Lenin terminit „gnoseoloogia" laiemalt, mitte ainult tunnetusteooria tähendu-

[1] В. И. Ленин. Философские тетради. 1947 г., стр. 308.

ses, vaid antud juhul teadvuse teooria tähenduses, mõeldes selle all mitte ainult vahetult tunnetusprotsesse, vaid üldse psüühilisi protsesse, kaasa arvatud inimese teadvuse emotsionaalne külg ja rida teisi külgi.

Vaatleme neid inimese teadvuse üksikuid külgi, mis vastavates sotsiaalsetes tingimustes teevad võimalikuks ja paratamatuks religioossete väärarvamuste tekkimise.

Esimeseks selliseks teadvuse iseärasuseks on see, et teadvus opereerib möödapääsmatult mõistetega. Meie mõtlemine on abstraktne selle sõna filosoofilises tähenduses. Me ei opereeri ainult aistingute, tajude, kujutlustega — tunnetuse meeleliste vormidega, vaid ka teadvuse ratsionaalsete vormidega — mõistete, otsustuste, järeldustega. Lenin ütleb, et religiooni ja idealismi võimalikkus peitub juba esimeses abstraheeringus: „Maja üldse ja üksikud majad". (Vt. В. И. Ленин. Философские тетради, стр. 335—336.)

Mõiste kui teadvuse element, kui mõtlemise vorm on subjektiivne selles mõttes, et ta esineb ainult tunnetavas subjektis. Igasugune mõiste objektiivsuse tunnustamine selles mõttes, et ta eksisteerib väljaspool inimese pead, on Platoni tüüpi objektiivne idealism. Kuid, olles subjektiivne eelpool mainitud mõttes, on mõistel objektiivne alus, mis seisneb selles, et ta peegeldab objektiivselt eksisteerivaid nähtusi nende seostes ja suhetes, samuti ka nende nähtuste üksikuid külgi, mis eksisteerivad nendes nähtustes sama reaalselt.

Kui mõiste on õige, teaduslik, peegeldab objektiivset tegelikkust, siis ei või ta olla meie teadvuse omavolilise, subjektivistliku tegevuse produkt. Konstrueerides ühte või teist mõistet, on teadvus determineeritud reaalselt eksisteerivate, objektiivsete nähtuste ja nende sama reaalsete omaduste poolt. Kui aga meie teadvus püüab ületada reaalselt eksisteeriva piire ja konstrueerida mõisteid, millel ei ole objektiivset alust, siis asub ta tegelikkusest eemaldumise teele ning siinjuures tekib idealismi ja religiooni gnoseoloogiline hädaoht.

Kui meie mõtlemine opereeriks ainult üksikkujutlustega või isegi üksikmõistetega — „see kateeder", „see mikrofon", „see maja" — siis ei jääks fantaasialennule kuigi palju ruumi. Sedavõrd aga, kuivõrd meie mõtlemine opereerib üldiste mõistetega, ja see on möödapääsmatu, antakse möödapääsmatult voli fantaasiale, tema võib aga ületada oma võimupiirid ja välja mõelda seda, mida pole olnud ega olegi olemas. Tulemuseks ongi fantaasia eemaldumine tegelikkusest.

Kui me vaatleme tegelikkuse tunnetamise vorme alates kõige lihtsamast — aistingust, kuni kõige keerulisemani — järelduseni, siis näeme, et mida kõrgemale me tõuseme mööda seda tunnetamise vormide hierarhilist redelit, seda suuremat avarust leiame fantaasia jaoks.

Aistingutest fantaasia osa ei võta. Juba tajumuses on teatud

fantaasia element. Kujutluses ei saa fantaasiata läbi. Ja ikkagi piirdub fantaasia töö tegelikkuse konkreetselt meelelises peegeldamises reaalsete esemete ja nähtuste kujundite projitseerimisega. Meelelise tunnetamise kõige üldistatumaks vormiks on teatavasti kujutlus. Mis puutub üksikkujutlusse, siis on arusaadav, et ta võib peegeldada ainult neid reaalselt eksisteerivaid asju, mida teadvus on kunagi vahetult tajunud. Kuid isegi üldistes kujutlustes, sest et nendest võtab paratamatult osa näitlikult kujundlik, konkreetselt meeleline element, ei suuda teadvus end lahti kiskuda reaalsetest asjadest ja kalduda fantaasiasse. Kujutlused on veel liiga vahetult seotud tegelikkusega, et anda fantaasiale võimalus eemalduda sellest ja ehitada konstruktsioone, mis seda tegelikkust moonutavad.

Siinjuures ei pea me silmas mitte tegelikkuse kujundite moonutamise üksikjuhtumeid meelelise tunnetamise poolt — sellised juhud on täiesti võimalikud ning esinevad sageli kas või illusioonide ja hallutsinatsioonide näol. Me räägime tegelikkust moonutavate, teda fantastiliselt peegeldavate vaadete süsteemist. Selline süsteem ei või tekkida kujutlustest, ta tekib ainult mõistete diskursiivse mõtlemise tekkimisel.

Näib nagu räägiks sellele vastu too fakt, et religioosne maailmavaade opereerib enamikul juhtudel just kujutlustega, jumala, pühakute, inglite jt. konkreetsete kujudega. See on fakt, milles ei saa kahelda. Nii tänapäeva religioonides kui ka möödunud aegade religioonides põimuvad mõisted alatasa kujutlustega, kusjuures viimased on tihti lausa piltlikult konkreetsed, saavutades mõnede eriti fanaatiliste usklike teadvuses hallutsinatsiooni teravuse. Kuid religioossed kujutlused võivad tekkida ainult siis, kui on juba olemas kas või kõige algelisemal kujul mõtlemine mõistete abil. Mõistete abil tekkinud religioossed uskumused annavad fantaasiale sellise tõuke, mis kõige suuremal määral stimuleerib religioossete kujutluste arenemist nende näitlikus ja piltlikus vormis. Edaspidi arenevad religioossed uskumused mingi kummalise kujutluste ja mõistete seguna, mis tervikuna moodustab ebateadusliku religioosse idealistliku maailmavaate.

Religioossete uskumuste tekkimiseks on vajalik, et inimese teadvus saavutaks võimaluse kahekordistada maailma ja tema nähtusi. Me ei räägi mitte teilorlikku tüüpi animistlikust kahekordistamisest — kujutlusest, nagu vastaks igale meelelisel tunnetatavale esemele tema vaimne teisik. Seda liiki kahekordistamist me peame hilisemaks nähtuseks. Religiooni tekkimiseks on vajalik, et inimese teadvus võiks „näha" inimest ümbritsevates nähtustes peale viimaste ilmsete loomulike omaduste, mida inimene kasutab vahetult oma elu praktikas, veel mingeid salapäraseid üleloomulikke omadusi, mis pole jälgitavad, vaid on eeldatavad.

Teadvuse sellise kahestumise arenenud vorm viib välja

objektiivse idealismini ja religioossete uskumuste väljakujunenud, kristalliseerunud süsteemideni. Kuid religiooni tekkimise esimestel etappidel väljendub teadvuse kahestumine selles, et teadvuses eksisteerivad koos ühelt poolt kujutlused ja mõisted loomulikkudest, meeleliselt tunnetatavatest nähtustest ja seaduspärasustest ja teiselt poolt üleloomulikkudest, tunnetamatutest nähtustest. Üks ja sama ese esineb teadvuses tema tegelikul, reaalselt eksisteerival kujul ja peale selle kui mingite salapäraste omaduste kandja, milliseid pole võimalik meeleliselt tajuda, kuid mis on sellele esemele omased ning annavad talle erilise jõu, mis ei sarnane tavaliste esemete tavalise jõuga.

Selleks, et niisugune kujutlus võiks tekkida, peab inimese teadvus olema võimeline eemalduma meelelisest konkreetsusest ja mitte ainult taaslooma varem esinenud tajumusi, vaid ka „nägema" esemetes nähtamatut, ette kujutama seda, mida ei ole tajutud. Selleks on vaja mõistete kujundamise võimet, kas või selle kõige algelisemal kujul, peab omama võimet kujundada kas või selliseid mõisteid, mis vähe erinevad oma konkreetsuselt kujutlustest, kuid printsipiaalselt, oma olemuselt on siiski nimelt mõisted, sest erinevalt kujutlustest ei ole nad seotud esemete ja nähtuste meeleliselt tajutavate omadustega.

Aga siiski, kas fantaasia on tunnetusprotsessis vajalik?

Fantaasia on tunnetamise võimas relv, ilma temata ei saa kuidagi läbi. Me ei kavatse sugugi loobuda tema teenetest. Kuid me peame alati arvestama võimalust, et fantaasia eemaldub tegelikkusest, sest selles peitub üks religiooni gnoseoloogilisi juuri. Sama kehtib ka abstraktse mõtlemise kohta, mis kujutab endast maailma kõige põhjalikuma tunnetamise moodust inimese poolt.

Sel asjaolul, et me kasutame mõtlemises abstraktsioone, on veel teine külg. Me võime abstraheerimisel võtta nähtuse või eseme mingi ühe omaduse, võime selle omaduse esemest eraldada ja seda isikustada, personifitseerida.

Näiteks inimene on haige; fantaasia abstraheerib haigust, antud inimese olemise seda külge antud momendil, ja muudab haiguse iseseisvaks olevuseks. Inimesel on juhtunud õnnetus. Fantaasia võib muuta selle õnnetuks saatuseks, kibedaks viletsuseks, mis hulgub mööda maailma; siis on see juba omaette olevus. Rõhutud olekut, kui minu enesetunde, minu olemise üht külge, võib abstraheerida ja muuta iseseisvaks olevuseks. Seda olevust võib isegi kujutada joonistuse abil pahaendelise vanaeidena, nõiana.

Religiooni ajaloost leiame palju selliseid isikustatud, personifitseeritud abstraktsioone. Palavik, väritõbi, katk — kõik need on vanade slaavlaste uskumuste kohaselt omaette olevused, kes on terve talve nälginud ja tungivad kevadel inimes-

tele kallale. Samasugused olevused on haavumine, uni, tukastumine. Need on kõik näited selle kohta, kuidas abstraheeritakse nähtuse mingeid üksikuid omadusi, mis muutuvad iseseisvateks olevusteks.

Siinjuures tuleb meil peatuda veel ühel meie teadvuse iseärasusel, mis võib vastavates sotsiaalsetes tingimustes muutuda religiooni gnoseoloogiliseks juureks. See on personifitseerimistung.

Iseloomustades religioossete uskumuste arenemise algetappe, kirjutas Engels: „Ürginimesele on loodusjõud midagi võõrast, salapärast, masendavat. Teataval astmel, mille teevad läbi k õ i k kultuurrahvad, assimileerib ta nad personifitseerimise teel. Just see personifitseerimistung lõi kõikjal jumalaid, ja consensus gentium[1], millele toetub jumala olemasolu tõestus, tõestab nimelt ainult selle personifitseerimistungi kui paratamatu üleminekuastme üldisust, niisiis ka religiooni üldisust."[2]

Sel kombel tunnistas Engels, et inimesele on omane tung personifitseerida seda, millega tal on tegemist. Kas tuleb siin mõista Engelsit nii, et see tung esineb ainult inimsoo arengu varasematel etappidel? Meile näib, et ei. Personifitseerimistung on üldse omane inimese teadvusele, kuid ürgühiskonnas ilmneb ta nii tugeval kujul, et loob jumalad ja religiooni. Kui ühiskond saavutab sellise arengutaseme, et praktika ja mõtlemine on suutelised kontrollima mõistuslikke konstruktsioone, mida loovad teadvuse stiihilised tendentsid, surutakse personifitseerimistung kindlaisse raamidesse ning piiratakse rangelt. Kuid ürgühiskonnas tegutseb ta enam või vähem kontrollimatult, seal loob ta koos teiste gnoseoloogiliste tingimustega, mis soodustavad tegelikkuse fantastilist peegeldamist, teatavate sotsiaalsete tingimuste mõjutusel religiooni.

Milles seisneb personifitseerimistungi psühholoogiline alus?

Selles, et inimene võib käsitleda kõiki nähtusi ainult oma isiklike kogemuste alusel ja ühiskondliku kogemuse alusel, mida ta omaks võtab. Ja ühiskonna arenemise varasematel etappidel käsitab inimene kõiki ainult oma kogemuste alusel. Kuid millised võivad olla tema kogemused nendel varasematel etappidel, ürgühiskonnas? Need on kogemused, mis baseeruvad tema enda organismi elul ja tema tööl. Ta vaatleb kõiki nähtusi analoogiliselt oma elamustele.

Miks analoogiliselt?

Järeldust analoogia põhjal tehakse harilikult siis, kui antud nähtuse uurimine ise on mingil põhjusel raskendatud: kas pole see nähtus kättesaadav vahetuks tajumiseks ja uurimiseks, või on inimese teadmised niivõrd piiratud, et ta ei suuda uurida seda nähtust sisuliselt. Siis kasutab ta analoogiat sellega, mis

[1] Consensus gentium (lad.) — üldine arvamus. *Toim.*

[2] F. E n g e l s. Anti-Dühring. Tallinn, 1954, lk. 306.

on talle tuntud ning arutleb umbes nii: see on nähtus „a" ja see on nähtus „b"; nendes ühtivad niisugused omadused, järelikult on need nähtused identsed, kui nad aga on identsed, tähendab, siis võib kõik esimese nähtuse iseärasused, milliseid ma tunnen hästi, üle kanda teisele nähtusele, mida ma tervikuna ei tunne.

Inimene tunneb oma tundeid ja elamusi, loodusnähtusi ta aga ei tunne nii nagu iseennast, seepärast kannab ta loodusnähtustele üle oma omadused, mida ta tunneb. Nii tekibki personifitseerimine. Talle on tuul või äike elavad olevused, sest ta kannab nendele üle omaenda orgaanilised elamused.

Toon näite. Kõik tunnevad nanailast Dersu Uzalat Arsenjevi raamatust „Dersu Uzala". Ta ei ole ürginimene, ta on küllaltki kõrgel arenemisastmel. Kuid see, mida me näeme tema käitumises ja teadvuses, annab palju materjali ka ürginimese psühholoogia tundmaõppimiseks. Ta personifitseerib kõike. Ta räägib tiigriga, kõikide loomadega, ka vesi on tema jaoks elav olevus, sealjuures mitte ainult meres või järves, vaid ka keevas teekannus.

Marx räägib, et ürginimene ei eraldanud end loodusest. See ei tähenda, et ta samastas ennast loodusega. Vastupidi, ta samastas loodust endaga.

Igasuguse eseme väliskuju on ka ürginimese teadvusele faktiks, mida on võimatu ümber teha. Tõsi küll, fantaasia võib luua kujutluse varjatud välisest kujust, mida ainult maskeerivat meie meeleorganitele tajutav näilikkus. Selliste kujutlustega opereeritakse laialt muinasjuttudes libahuntidest. Peale selle võivad inimesed mõningaid esemeid looduses, mis juhuslikult meenutavad oma väliselt kujult inimest — näiteks vastavakujulised pilved või puud — antropomorfeerida nende väliste tunnuste järgi. Kuid peamiselt toimub see antropomorfeerimine ikkagi nii öelda psühholoogilise tunnuse järgi. Loodusnähtuste ja esemete personifitseerimine seisneb eelkõige selles, et inimene omistab neile oma teadvuse, oma vajadused, tahte, mõtted, püüded. M. Gorki räägib sellest, et ürginimene „hingestab loodust oma kuju järgi ja oma sarnaselt". Rangelt võttes sobib siia rohkem termin „antropopatism", mis tähendab just inimeste elamuste omistamist esemetele, kui termin „antropomorfism".

Sellest ajast, kui inimene hakkab omistama looduslikele esemetele oma teadvust, hakkab nende väline kuju talle näima juhuslikuna, mitteolulisena, mööduvana. Oluline ja peamine näib olevat aga nende „sisemine" elu, mis on varjatud meie tajumuste eest. See omakorda avab tee igasugustele spekulatsioonidele nende esemete tõelise olemuse suhtes. Kui esemes tuleb alati otsida tema varjatud, eeldatavat olemust, pealegi sellist, mis on kättesaamatu meie meeleorganitele, siis langeb fantaasia osaks suur töö, mis on seda enam vastutav, et selle

tulemusi ei ole võimalik vahetult kontrollida kogemuste andmetega. Ning siin on võimalikud igasugused konstruktsioonid, igasugused fantastilised väljamõeldised, mis viivad välja vaimude, jumalate, kuradite ja ükskõik milliste kujudeni. Niisiis oli ürginimese personifitseerimistung üheks gnoseoloogiliseks faktoriks, mis soodustas religioossete uskumuste tekkimist ja arenemist.

Kuid miks stimuleeris personifitseerimistung ürgkogukondlikus ühiskonnas religioosset fantaasiat, aga meil teiega, kellel on samuti tung personifitseerida, ta ei stimuleeri seda?

Sellepärast, et meil kontrollivad seda tungi ühiskondlikud kogemused, mis on võrratult rikkamad kui ürginimese kogemused, seda kontrollib kaine mõistus, teooria, teadus. Kui aga see personifitseerimistung saab täieliku vabaduse, pääseb nii öelda valla, siis sünnitab ta inimese teadvuses sellise fantaasialennu, mis on möödapääsmatult seotud tegelikkuse religioosse moonutamisega.

Analoogiate puhul kasutab inimene assotsiatsioone. Assotsiatsioonid mängivad meie mõtlemises üldse suurt osa. See asjaolu on minu arvates veel üheks religiooni gnoseoloogiliseks juureks.

Siin tuleb teha väike kõrvalekaldumine.

Esimene, kes esitas teesi assotsiatsioonide osast religioossete uskumuste tekkimisel, oli inglise kodanlik õpetlane Frazer. Ta püstitas küsimuse nii: assotsiatsioonid sünnitavad maagia, kuid maagia ei ole religioon; kui inimene läheb maagialt üle religiooni juurde, siis lahkub ta fantastilistest assotsiatsioonidest. Selline väide on vale, kuna maagiat ei tule mingil juhul eraldada religioonist. Kui on tekkinud maagia, siis, tähendab, on tekkinud religioon. Maagia ei ole religioonieelne arengustaadium. Kuid meie mõtlemise assotsiatiivne iseloom mängis kindlasti suurt osa religioossete uskumuste tekkimises ja oma osa religioossete uskumuste püsimises on tal praegugi.

Selgitame näite varal, mis on assotsiatiivne mõtlemine. Kujutage endale ette, et ma nägin teie seas tuttavat nägu. Ma tuletan meelde, et nägin seda seltsimeest kuu aega tagasi Kiievis. Meenub Kiiev, Kreštšatik, väga ilus maja mõningate „arhitektuuriliste liialdustega". Meenutan samasugust maja Leningradis ... Seal oli neil päevil põllumajandustöötajate nõupidamine ... Põllumajandus ... Meenutan šeflusalust kolhoosi, lugemistuba selles kolhoosis jne. jne. Selline kujutluste või mõistete seos, mille puhul ühe kujutluse või mõiste tekkimisele enam või vähem iseenesest järgneb teine, ongi assotsiatsioon.

I. P. Pavlovi õpetus kõrgema närvitalitluse füsioloogiast avas assotsiatiivsuse füsioloogilise aluse meie mõtlemises. Selleks füsioloogiliseks aluseks on ajutiste närvisidemete olemasolu ajus, mis tekivad peaaju koore kahe piirkonna vahel sel

kombel, et ühe ärritus kutsub automaatselt esile teise ärrituse. I. P. Pavlov rääkis, et kogu vanast psühholoogiast on kõige väärtuslikum just assotsiatsioonide õpetus. Assotsiatsioone on kolme liiki: naabrusassotsiatsioonid, millest ma rääkisin, sarnasusassotsiatsioonid ja kontrastiassotsiatsioonid.

Assotsiatiivne mõtlemine võimaldab teadvusel luua ka selliseid nähtustevahelisi seoseid, milliseid tegelikkuses ei ole. Seega osutub ta üheks väärade otsustuste tekkimise allikaks ja põhjuseks meie teadvuses.

Õige otsustus, nagu näitas juba Aristoteles, ühendab seda, mis on ühendatud tegelikkuses, ja eraldab üksteisest seda, mis on eraldatud tegelikkuses. Järelikult, kui üks või teine otsustus on ühendanud meie teadvuses kaks sellist mõistet, millede objektiivsed kandjad tegelikkuses ei ole ühendatud, siis tähendab, et just assotsiatsioon mängis peamist osa selles, et me antud juhul eksisime. Ta ühendas sarnasuse, naabruse või kontrasti põhimõttel teadvuses selle, mis ei ole ühendatud looduses, ja sellesamaga sundis meid viimase kohta vale otsustust tegema. Midagi taolist näeme ka paljudes religioossetes kujutlustes ja mõistetes.

Millist osa võivad siis assotsiatsioonid etendada religioossete uskumuste tekkimisel?

Võsainimene näeb puud, mis meenutab talle oma kujult inimest. Kauge sarnasus juhib ta mõtte sellele, et see on inimesetaoline olevus. Ta hakkab puule omistama inimlikke omadusi ja „astub suhtlemisse" temaga — hakkab teda kummardama, tema ees palvetama. Kõige lihtsam sarnasusassotsiatsioon kutsus esile elutu eseme hingestamise ja jumaldamise.

Päikese väline sarnasus inimese silmaga — väga kauge sarnasus — ajendas paljusid rahvaid nägema päikeses taeva silma. Hesiodesel on päike Zeusi kõikenägev silm. Muistsed germaanlased nimetasid päikest Wotani silmaks. Uusmeremaalaste uskumuse kohaselt lõi jumal Maui oma silma päikesena taevavõlvile, aga oma kahe poja silmad — koidu- ja ehatähena. Väline sarnasus annab põhjust rääkida, et see on silm. Kui see aga on silm, siis tähendab — kellegi oma, mingi üleloomuliku olevuse oma. Tarvitseb anda vaid fantaasiale vaba lend!

See on sarnasusassotsiatsioon. Kuid ka kontrastiassotsiatsioon võib saada religioossete kujutluste allikaks. Näiteks jõuetus, jõuetustunne võib esile kutsuda kujutluse kõikvõimsast olevusest: siin ma olen, õnnetu, vilets, jõuetu, aga on olemas mingi tugev, kõike suutev olevus; on olemas kõikvõimas olevus, kes kõike võib ja kellega võrreldes mina olen ussike. Sellise tunde sotsiaalsed juured on arusaadavad.

Ma ei arva, et kujutlus kõikvõimsast olevusest tekib tingimata kontrastiassotsiatsioonist. Siin on väga suur hulk iga-

suguseid tingimusi, eelkõige sotsiaalseid, kuid pole võimatu, et selline kontrastiassotsiatsioon võib soodustada kujutluse tekkimist kõikvõimsusest ja kõikvõimsast olevusest. Oma osa võib siin olla ka sarnasusassotsiatsioonidel maapealsete valitsejatega, kelle sarnaselt ja näo järgi konstrueeritakse kujutlust taevastest valitsejatest.

On teada, et assotsiatsioonid on vabad ja kontrollitavad. Kui ma tõin näite assotsiatsioonist, mille esimeseks lüliks oli seltsimees Kiievist, siis oli see vaba assotsiatsioon, omamoodi assotsiatiivne isevool. Mõtted voolavad, nii nagu nad tahavad. Kuid on võimalikud ka kontrollitavad assotsiatsioonid, kui ma juhin oma mõtlemist kindlasse rööpasse, ise suunan neid assotsiatsioone ning heidan kõrvale need, mis näivad mulle mittevajalikena, ebaõigetena.

Tšehhovi taskuraamatus on kirjutatud: „Taevas liugleb pilv, mis sarnaneb klaveriga." Tekib kujutlus klaverist. Seda sarnasusassotsiatsiooni ma kontrollin: ma mõistan, et see on pilv, aga mitte klaver, ega tee järeldust, et mu kohal liugles klaver. Ma heidan kõrvale selle assotsiatsiooni selles mõttes, et ei tee temast järeldust jälgitava nähtuse olemuse kohta.

Mida sihikindlam on see või teine mõistuslik protsess, seda vähemat osa mängib selles assotsiatsioonide „isevool", seda plaanipärasemalt suundub assotsiatsioonide liikumine kindlates rööbastes. Ja on täiesti selge, et ürginimese teadvuses pidid olema ülekaalus kujutluste ja mõistete „vabad", mittekontrollitavad assotsiatsioonid. Meile näib, et assotsiatsioonide stiihiline areng oli ürgajal religiooni üks gnoseoloogilisi juuri.

Religioosne teadvus, eriti ürginimese teadvus opereerib harilikult mittekontrollitavate, vabade assotsiatsioonidega. Assotsiatiivne isevool jätab avara tegevusvälja tema fantaasiale, fantastiliste olevuste väljamõtlemisele, seda enam, et vahel ta väga tahab, et see või teine kujutlus osutuks tõeliseks.

Siin jõuame veel ühe meie teadvuse iseärasuse juurde välja, mis on üheks tähtsamaks religiooni gnoseoloogiliseks juureks. Ma pean silmas kogu meie teadvuse ja eriti meie mõtlemise emotsionaalset värvingut.

Religioosset tunnet kui sellist, spetsiifilist ei ole olemas. Kui ma kirjutasin sellest ühes artiklis, siis protesteerisid mõned seltsimehed selle vastu, kuid ma arvan, et protesteerimiseks ei olnud alust. Oleks vale arvata, et religioon ei ole seotud tunnetega. Vastupidi, ta on tunnetega kõige tihedamalt seotud, kuid erilist, spetsiifilist religioosset tunnet, mida võiks eraldada inimese teistest tunnetest, ei ole olemas. Ei ole olemas ka tunnete kompleksi, mis oleks spetsiaalselt seotud ainult religiooniga. Kuid see, kordan, ei tähenda, et religioon pole üldse seotud tunnetega. Religioossete uskumuste tekki-

mises ja nende püsimises on tunnete osa erakordselt suur ning seda on korduvalt rõhutanud marksismi-leninismi klassikud.

V. I. Lenin tsiteeris antiikaja filosoofide arvamust, et „hirm lõi jumalad", ning viitas nendele arvamustele, sisuliselt neile vastu vaidlemata. Ühes oma varasematest töödest („Kölnische Zeitung" Nr. 179, juhtkiri) formuleeris K. Marx teesi selle kohta, et fetišismi tekkimise peamiseks põhjuseks on „meeleline iha". Ta kirjutas: „Iha poolt ülespiitsutatud fantaasia loob fetišistil illusiooni, nagu võiks „hingetu asi" muuta oma loomulikke omadusi ainult selleks, et rahuldada fetišisti ihaldusi."[1] See Marxi seisukoht iseenesest on suure tähtsusega religiooni tekkimise seletamisel, antud seoses aga märgime kas või seda, et sellest tuleneb järeldus tunde tähtsusest religiooni tekkimisel tema sellisel kujul nagu seda on fetišism.

Kõik inimese teadvuse väljendused, kõik inimese psüühilised protsessid on reeglina emotsionaalse värvinguga. Ühed või teised tunded kaasnevad nii aistingute ja tajumustega kui ka keerulisemate tunnetusprotsessidega — kujutlusvõimega, mõtlemise ja kõnelemisega, protsessidega, mis on seotud mälu tööga. Kõigi psüühiliste protsesside vahel ühelt poolt ja tunnete vahel teiselt poolt on olemas keeruline dialektiline vastastikune toime. Tunnetusprotsessid on tunnete allikad. Nad kutsuvad esile tundeid, kuid teiselt poolt avaldavad ka tunded neile väga tugevat mõju: tunded võivad stimuleerida neid protsesse, võivad neid ka pidurdada, võivad muuta nende suunda, aktiviseerides ühtesid ja pidurdades teisi.

Religioonile nagu ka teistele ühiskondliku teadvuse vormidele avaldavad tunded mõju. Veelgi enam, see mõju on religiooni suhtes märksa tugevam kui mõningate teiste ühiskondliku teadvuse vormide suhtes, sest religioonis esineb võrreldamatult vähem kui teistes ühiskondliku teadvuse vormides kriitilise mõtlemisega seotud kõrgemate tunnetuslike funktsioonide kontrollivat tegevust; sellepärast puudub antud juhul enamal või vähemal määral kontroll tunnete mõju üle.

Religiooni ajaloo arvukad faktid näitavad, et nii religioossete uskumuste tekkimisel kui ka nende püsimisel on alati suurt osa etendanud sellised tunded, nagu hirm, iha, tänulikkus, rõõm, viha. Saavutades ühtede või teiste tingimuste mõjul kõrge arenguastme — vahel isegi afekti seisukorra — võivad need tunded soodustada maailma religioosselt fantastilise peegeldumise tekkimist. Teiselt poolt, kord juba tekkinud religioossed uskumused võivad ise esile kutsuda mitmesuguseid tundeid, mis võivad omandada nende süstemaatilise ja pideva kunstliku aktiviseerimise tulemusena suure teravuse.

Kõik nimetatud tunded on oma iseloomult ühiskondlik-ajaloolised. Näiteks on hirmutunne inimsoo eelajaloo iseloomulik

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, стр. 98, изд. II.

produkt. Ürgkogukonnas tundis inimene pidevalt hirmu loodusjõudude ja -nähtuste ees: ta kartis äikest, tormi, üleujutust, maavärisemist, kiskjaid. Ta oli jõuetu looduse ees ja see jõuetus suurendas tema hirmu looduse ja viimase ähvardavate nähtuste ees. Peale selle tundis inimene juba ürgkogukondlikus ühiskonnas hirmu teise inimese ees. Kuigi Hobbesi seisukoht, et ürgkogukondlikus ühiskonnas valitses kõikide sõda kõikide vastu, on kahtlemata ebaõige, ei või sellegi poolest jätta arvestamata ka vaenuväljendusi inimeste vahel, mis olid küllaltki iseloomulikud ka ürgkogukondlikule ühiskonnale. Nimetame selles seoses kas või ürgkogukondlikus ühiskonnas laialt levinud veretasu. Arvatavasti oli hirm oma verivaenlase või mõne teise vaenlase ees küllaltki tüüpiliseks jooneks ürgkogukondliku inimese maailmatunnetuses.

Klassiühiskonnas on hirmutunne inimese alaline kaaslane. Siin on inimene juba vähem jõuetu loodusjõudude ees, sest ühiskonna tootlike jõudude arengu käigus algas looduse vallutamise protsess. Sellele vaatamata jälitab hirm loodusjõudude ees inimest veel kogu antagonistlike formatsioonide ajaloo kestel. Peamine aga, mis kutsub klassiühiskonna inimeses esile hirmu, on pimedad, stiihilised, purustavad jõud, mis valitsevad selles ühiskonnas ja toovad kaasa igasuguseid sotsiaalseid hädasid — vaesuse ja nälja, hävitavad sõjad, inimese halastamatu ekspluateerimise teise inimese poolt, ekspluateeritavate vastupanu verise mahasurumise ekspluataatorite poolt. Ja kui ürgkogukondlikus ühiskonnas hirmutunne soodustab religioossete uskumuste tekkimist, siis klassiühiskonnas on ta nende elulisuse tähtsaimaks faktoriks.

Hirm, mis on muutunud afektiks, võib inimest sundida nägema seda, mida pole tegelikkuses olemaski, võib tekitada illusioone ja isegi hallutsinatsioone. Hirmu „suured silmad" võimaldavad „näha" viirastusi, kuulda salapäraseid hääli. Hirm suurendab inimese sugereeritavust, tema omadust sattuda võõraste vaadete ja kujutluste mõju alla. Suur hirm halvab inimese tahet ja segab teda kontrollimast teda haaranud kujutlusi isegi pärast seda, kui ta on end jälle kogunud. Hirm halvab ka kõrgemaid mõtlemisfunktsioone. Aju suurte poolkerade nende rakkude ärritus, mis võtavad vastu hirmu elamuse, pärsib negatiivse induktsiooni seaduse kohaselt ajukoore teisi piirkondi ja halvab sellega teise signaalsüsteemi tsentrid ega anna sel moel mõtlemisele võimalust kontrollida ühe või teise kujutluse tõelisust, võrreldes seda praktikaga.

Ei ole midagi imestada, et kõikidest tunnetest, mis on seotud religiooniga, etendab kõige suuremat osa hirm. Ta figureerib kõikides religioonides kui tegur, mis stimuleerib fantastiliste kujutluste tekkimist, mis on kergesti jälgitav nende kujutluste ja uskumuste sisus eneses.

Peaaegu igas religioonis kujutatakse jumalaid ja jumala-

taolisi olevusi isikutena, kes sisendavad hirmu ja värinat. Karda jumalat — see on religioosse moraali peamine printsiip. Hirmus jumal Jahve, nagu jutustab temast Vana Testament, tarvitas arvutuid kordi vägivalda inimeste kallal, sealhulgas ka nende inimeste kallal, kes kuulusid tema poolt äravalitud rahva hulka. See jumal on hirmus nagu tema prohvetidki, kes olid sama julmad ja vägivaldsed inimeste vastu. Meenutagem kas või prohvet Eliast ja tema hirmsat kättemaksu lastele. Hirmsad on ka inglid, kelledest paljude peamiseks nii öelda erialaks on inimeste hirmutamine. Peaaegu kõikides religioonides leiame kättemaksufuuria, kes pärast surma maksab kätte eluajal tehtud pattude eest. See väljendabki hirmu, mida inimene tunneb oma maapealse tee möödapääsmatu lõpu vastu ja nende fantastiliste olevuste vastu, kellega tal tuleb möödapääsmatult kohtuda „hauataguses elus", nagu seda õpetab tema usk.

Kui tugev tunne, eriti kui ta on saavutanud afekti jõu, halvab terve mõistuse kontrolli fantaasia üle, siis võivad tekkida kõikvõimalikud religioossed nähtused — eriti siis, kui inimene tahab, et oleks nii ja mitte teisiti.

Inimene, kes kardab surma, tahab, et ta ei sureks täielikult, et teises maailmas oleks ka veel midagi olemas, vaatamata sellele, et teadus, praktika ja terve mõistus kummutavad seda järjekindlalt; inimene tahab mõelda, et see on nii, ja kui ta tahab, siis ka usub. Niimoodi on tunne võimeline sünnitama illusoorseid kujutlusi. Muidugi etendavad siinjuures eriti suurt osa need tunded, mis on seotud inimese vajadusega lohutuse järele. Ja siin on jälle selgelt näha religiooni gnoseoloogiliste juurte lahutamatu seos sotsiaalsetega, sest vajadus lohutuse järele tuleneb eelkõige inimese olemise sotsiaalsetest tingimustest.

Inimese teadmishimu on veel üks teadvuse omadusi, mis võib mõningatel tingimustel toita religiooni gnoseoloogilisi juuri, nii imelik, kui see esimesel silmapilgul ka ei näiks. Teadmishimu on üllas tunne, mis aitab tunnetada maailma, saavutada võitu võitluses loodusega. Kuid seesama teadmishimu võib tekitada sel ajal, kui inimene ei ole täielikult ette valmistatud selle nõuete rahuldamiseks, religioosset fantaasiat, tõe moonutamist.

Me tunneme kodanliku etnograafi Taylori teooriat, mis näeb ürginimeses filosofeerivat metslast. See on vale, idealistlik seisukoht. Kõik, mida me teame ürgkogukondliku ühiskonna inimese elust, tegevusest ja mõtlemisest, tunnistab seda, et tema praktilise ja teoreetilise tegevuse keskpunktis olid tema materiaalsete vajaduste rahuldamisega seotud küsimused. Inimese vaimne tegevus oli täielikult allutatud toidu hankimisele, kaitsele külma, kiskjate ja vaenlaste eest.

„Ideede, kujutluste, teadvuse loomine," ütlevad selle kohta

Marx ja Engels, „on algselt vahetult põimitud materiaalsesse tegevusse . . ."[1] Vaimse tegevuse eraldumine materiaalsest tegevusest oli palju hilisem nähtus, mis toimus siis, kui tootlike jõudude areng oli saavutanud sellise taseme, et inimesel jäi võitlusest oma olemasolu eest üle küllaldaselt aega ja energiat abstraktseteks mõtisklusteks küsimuste üle, millistel polnud vahetut elulist tähtsust.

Ettekujutus, nagu oleks ürginimene kogu aeg piinelnud „neetud küsimuste" kallal, on äärmise moderniseerimise tulemus. Neetud küsimusteks olid temale, kuidas täita oma kõhtu, kuidas hoiduda külma eest, kuidas pääseda vaenlaste ja kiskjate käest. Taylor ja teised lihtsalt konstrueerisid ürginimese teadvuse oma teadvuse järgi. Filosoofilisest aspektist on see teooria vaieldamatult idealistlik, kuna ta peab inimese tegevuse aluseks mõtlemist, mis ei ole seotud materiaalse eluga. Ajalooline materialism õpetab, et primaarseks ühiskondliku elu käigus on inimese materiaalne tegevus ning teadvus on allutatud selle tegevuse käigule. Sellepärast me hülgamegi kontseptsiooni ürginimese abstraktse teadmishimu kohta.

Oeldust aga ei järeldu sugugi, et ürgkogukondliku ühiskonna inimene ei olnud üldse teadmishimuline, et ta ei püüdnud tunnetada nähtuste põhjusi.

Isegi bioloogilise olevusena ei või inimesel puududa see omadus — sellest räägib I. P. Pavlovi õpetus. Nagu teada, tegi Pavlov kindlaks, et loomadel esineb teatud refleks, mis on seotud selle omadusega, orienteerumisrefleks ehk refleks „mis see on?". Selle refleksi oluliseks iseärasuseks on see asjaolu, et ta ei ole suunatud mitte kõigile nendele nähtustele, mis looma ümbritsevad, vaid spetsiaalselt nendele, milledel on tema jaoks teatud eluline huvi. Näiteks ei huvita kassi sugugi valjuhäälsest tuleva meloodia helid, nad ei kutsu temas esile orienteerumisrefleksi. Hoopis teine asi kui kass kuuleb sahinat, mis sarnaneb hiire krabistamisega: silmapilkselt astub tegevusse orienteerumisrefleks. Reeglina kutsub orienteerumisrefleksi esile ainult see ärritus, mis toob endaga kaasa organismile bioloogiliselt tähtsate resultaatide võimalikkuse, mis kas soodustavad tema elutegevust või on talle hädaohtlikud.

Järelikult iseloomustab kõiki kõrgemaid loomi omapärane bioloogiline „teadmishimu", mis põhineb organismi instinktiivsel tungil olla kogu aeg kursis keskkonna muutuvate tingimustega. Pole mingit alust eitada orienteerumisrefleksi olemasolu inimese juures. Kuid muidugi on inimese teadmishimu palju keerulisem nähtus kui lihtne orienteerumisrefleksi produkt.

Inimene ei ole mitte ainult bioloogiline, vaid ka sotsiaalne olevus. Veelgi enam, inimese kui organismi elu bioloogilised

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология, 1956, стр. 28.

seaduspärasused toimivad sotsiaalsete olude poolt määratletud piirides ja tingimustes. Pealegi määravad need bioloogilised seaduspärasused inimese tegevust ja teadvust mitte vahetult, vaid murdudes läbi selle omapärasuste ja omaduste prisma, mis moodustavad inimese kui ühiskonna liikme ühiskondlike suhete kompleksi sotsiaalse iseloomustuse. See käib inimese kõikide reflekside kohta, sealhulgas muidugi ka orienteerumisrefleksi kohta.

Inimene ei ela mitte ainult looduslikus, vaid ka sotsiaalses keskkonnas ja seetõttu on tema orienteerumine võrreldamatult keerulisem ja mitmekülgsem kui loomade orienteerumine — see kehtib täielikult ka ürginimese kohta. Mida mitmekülgsem on inimese tegevus tema materiaalsete ja muude tarviduste rahuldamisel, seda rohkem on tegureid, mis stimuleerivad tema orienteerumisrefleksi, suurendavad tema teadmishimu. See keerulisus ei kasva mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt. Seesama orienteerumisrefleks, mis teistel kõrgematel loomadel tegutseb oma „puhtal" bioloogilisel kujul, on inimesel vahendatud terve kompleksi palju keerulisemate elamuste kaudu. Siin ei ole tegemist mitte enam lihtsalt orienteerumisrefleksiga, vaid ühe inimtunnetamise tähtsaima tundega — teadmishimuga, mille sügavuses peituvaks bioloogiliseks aluseks on orienteerumisrefleks, mis aga sellega sugugi ei ühti. Lähtudes nendest väidetest tunnistame, et ka ürginimene tundis teadmishimu, et ka tema püüdis teada saada nähtuste olemust ja põhjusi. Ja kui loomadel on orienteerumisrefleks suunatud sellele, et lahendada küsimust „mis see on?", siis inimese teadmishimu ei piirdu selle küsimusega, vaid püstitab veel teisi küsimusi: „kust see tuleb?", „miks see nii on?", „kas ei saaks seda reprodutseerida?".

Muidugi, mitte kõik nähtused ei ärata inimeses teadmishimu. Inimese ja tema teadvuse kõikidel arenguastmetel haarab teadmishimu ainult neid nähtusi, mis inimest eluliselt huvitavad. Seda enam kehtib see ürginimese kohta. Ta juurdleb ainult nende küsimuste kallal, mis omavad tema jaoks vahetut tähtsust. Selle kohta ütles hästi A. V. Lunatšarski: „Kui inimene võib elada, isegi inimtunnetamise meie arenguastmel, endalt küsimata, kuidas on ehitatud tema organism, miks tema tahe võib väljenduda tema välistes liigutustes, siis on loomulik, et väga ürgsel arenguastmel ei vaevanud ta end täpselt samuti küsimustega päikesekiirte, jõgede voolamise jne. kohta. See mõte tekkis juba hulga hiljem. Kuid on olemas sellised nähtused, mis sunnivad küsima — mis see on ja miks? Need on nähtused, mis on seotud näljaga, külmaga, nähtused, mis on seotud valuga."[1] See, mis on seotud nälja, külma ja valuga, ei ole mitte midagi muud, kui inimese materiaalsete

[1] А. В. Луначарский. Введение в историю религии. М. 1924, стр. 15.

huvide ja vajaduste kompleks, ja just sellest valdkonnast ongi pärit küsimused, mis eelkõige stimuleerivad tema teadmishimu.

Ei ole imeks panna, et jahindusega tegelevatel hõimudel on kõige rohkem muinaslugusid ja seletavaid müüte loomade ja nende elu kohta, aga põlluharimisega tegelevate rahvaste müütides figureerub kõige sagedamini emake maa, päike, mis teda soojendab ning võimaldab valmida viljal, meteoroloogilised tingimused, mis mõjutavad põllunduslikku tootmisprotsessi. Ja kui Max Mülleri naturalistlik koolkond püüdis omistada päikese ja looduse stiihiate kultust juba ürgühiskonna kõige varasematele aegadele, siis eksis ta just sellepärast, et see kultus on omane alles hilisematele põllundusega tegelevatele rahvastele, kelle jaoks päike ja stiihiad on nende tootmisprotsessi teguriks ning seetõttu asuvad nende tähelepanu ja huvi sfääris.

Ürginimene hakkab „filosofeerima" siis, kui tal on vaja lahendada oma materiaalse olemise elulisi küsimusi. Tekib teadmistung, mis on eelkõige suunatud nende probleemide lahendamisele. Kuid tingituna tootlike jõudude madalast arengutasemest, jääb inimesel sel arenguastmel puudu teadmistest, praktilistest kogemustest, mõtlemise kultuurist. Sellepärast ei lahenda mõistus kaugeltki alati õigesti — tulenevalt kujutlusest asjade loomuliku käigu ja nende toimumise loomulike seaduste koha — neid küsimusi, mida tema ette seab tekkinud ja üha kasvav teadmishimu. Tekib ka palju teisi lahendusi, mida dikteerivad assotsiatsioonid, analoogiad, personifitseerimistung, rida emotsionaalseid tegureid.

Järelikult osutub üheks religiooni gnoseoloogiliseks juureks püüe seletada nähtuste olemust ja põhjusi, kuid nendes vormides ja piirides, millest me rääkisime eespool. Esiteks on see üks religiooni gnoseoloogilisi juuri, kuid mitte ainuke. Teiseks, me ei räägi mitte abstraktsest teadmishimust, vaid teadmishimust nende objektide suhtes, millel on eluline tähtsus inimese materiaalsele tegevusele. Kolmandaks, nagu ka muud religiooni gnoseoloogilised juured, kujutab teadmishimu eneses ainult üht religioossete kujutluste ja uskumuste tekkimise võimalikkuse tingimust. Kuid selle võimalikkuse realiseerimine võib toimuda ainult teatud sotsiaalsetes tingimustes.

Lõpuks viimane allikas, millel ma tahaksin peatuda — see on meie loogilise mõtlemise ebatäiuslikkus, millest tekivad loogilised vead.

Kui keegi kohtab naisterahvast tühjade ämbritega ja pool tundi hiljem komistab, kukub ning murrab jala, siis võib ta arutleda nii: ma kohtasin naisterahvast tühjade ämbritega ja *sellepärast* murdsin jala. See on see, mida nimetatakse „Post hoc, ergo propter hoc" — „pärast seda, järelikult sel põhjusel". Ajaline järgnevus vahetatakse antud juhul ära põhjuslik-seos-

liku järgnevusega. See on jäme loogiline viga, mida inimesed tihti teevad. Mõnikord võib see olla ühe või teise konkreetse religioosse eelarvamuse tekkimise põhjuseks.

Teine loogiline viga, mis vahel etendab taolist osa, on nõiaring. Idealist Losski poolt 1911. aastal koostatud loogika ülesannete kogus on näide: koraan on eksimatu raamat; miks eksimatu? Sellepärast, et koraani koostas Muhamed. Muhamed aga on eksimatu prohvet. Kust me teame, et ta oli eksimatu prohvet? Nii on kirjutatud koraanis.

Nii tekibki nõiaring. Tees tõestatakse argumendiga, mis ise võib õige olla ainult sel juhul, kui tõestatav tees on õige.

Sellel põhinevad ükskõik millise usu, sealhulgas ka ristiusu dogmad. Dogma kolmainust — peab uskuma, et jumal on ainus ja kolmes isikus. See olevat absoluutselt õige ja eksimatu. Miks? Sellepärast, et see on dogma, kirik aga õpetab, et dogma ei või olla vale, kirik aga ei või rääkida ebatõtt, eriti rooma kirik ja eriti paavst, kui ta räägib usuküsimustest. Aga et kirik ise on eksimatu, see järeldub omakorda vastavast dogmast.

Reas küsimustes stimuleerib religioosset fantaasiat mõtlemise metafüüsiline iseloom. Kui näiteks algpõhjuse küsimuses arutleda metafüüsiliselt, põhimõttel: „Aabram sünnitas Iisaku, Iisak sünnitas Jakobi" jne., siis jõuame välja jumala endani, kes lõi universumi. Kui asuda sellele teele, siis ei saa jätta küsimata: aga kes lõi jumala? Mis põhjustas jumala? Vanad kreeklased püüdsid vastata: Zeusi sünnitas Kronos, Kronose — Uranos, Uranose — Gea. Kuid ka see ei ole ju lõpp!

Metafüüsilise mõtlemise raames me ei suuda lahendada seda küsimust ning peame asuma dialektika seisukohtadele. Selles küsimuses asus dialektika seisukohal juba Spinoza, kes väitis, et loodus on iseenda põhjus. Kui inimene pole võimeline asuma sellele seisukohale, siis teeb ta jämeda loogilise vea.

3

Religiooni gnoseoloogilised juured kujutavad endast religioossete uskumuste tekkimise ja eksisteerimise gnoseoloogilist võimalikkust. See võimalikkus realiseerub ainult siis, kui on olemas vastavad sotsiaalsed tingimused. Kui neid tingimusi ei ole, siis jääb kõik see, millest ma rääkisin, formaalseks, abstraktseks, paljaks võimalikkuseks, mis ei realiseeru, ei muutu tegelikkuseks.

Sellega on seotud küsimus — kuidas mõista religiooni gnoseoloogiliste juurte probleemi kommunistlikus ühiskonnas.

Ma ei puudutanud oma artiklis küsimust religioonist nõukogude ühiskonnas, sest meie seminari kavas on eriküsimus religioossete uskumuste elulisuse põhjustest nõukogude ühiskonnas. Minu ülesandeks oli vaadelda küsimust üldmetodoloo-

gilises, teoreetilises plaanis. Samasuguses üldteoreetilises plaanis lubage käsitleda küsimust religiooni gnoseoloogiliste juurte eksisteerimise võimalikkusest kommunismi ajal.

Meie teadvuse mõningad iseärasused, mis vastavates sotsiaalsetes tingimustes sünnitavad religiooni, ei kao üldiselt muidugi ka kommunismi ajal. Ka kommunismi ajal ei loobu inimesed abstraktsest mõtlemisest; vastupidi, see saavutab suure täiuslikkuse. Ei kao ka psüühilise tegevuse assotsiatiivne iseloom. Rida teadvuse teisi elemente ja külgi, mis on seotud religiooni gnoseoloogiliste juurtega, jäävad püsima ka kommunismi ajal.

Kuid siis ei ole enam sotsiaalseid tingimusi, mis sünnitavad religiooni. Kommunismi ajal vabaneb inimene üha enam loodusjõudude rõhumise alt, kaob täielikult sotsiaalne rõhumine. Sellepärast on selge, et küsimus religiooni gnoseoloogilisest võimalikkusest kommunismi ajal tuleb kõne alla hoopis teisest aspektist. See on täiesti abstraktne, formaalne, paljas võimalikkus, seda enam, et mõningad inimteadvuse iseärasused, mis inimese eelajaloo kestel olid religiooni gnoseoloogilisteks juurteks, kaovad või muutuvad otsustavalt.

Võtame näiteks hirmu: kas kommunismi ajal säilib hirmutunne?

Mingil kujul säilib, kuid täiesti teisel kujul, kui see oli inimkonna antagonistliku ajaloo ja kogu tema eelajaloo jooksul. Võib ette kujutada, et kommunismi ajal ollakse häiritud, tuntakse rahutust teadusliku katse tulemuste pärast. Võib ette kujutada ema rahutust lapse pärast. Võib endale ette kujutada muid kõikvõimalikke inimese hirmu väljendusvorme, kuid ka see tunne peab kommunistlikus ühiskonnas muutuma asteenilisest, inimteadvust rõhuvast tundest, mis tõukab teda jõuetute ihade teele, steeniliseks, elutegevust õhutavaks tundeks, mis tõukab uutele loomingulistele saavutustele ja võitudele.

Kommunismi tingimustes ei ole religioon reaalne, vaid abstraktne ja tühipaljas võimalikkus.

Nõukogude ühiskonnas on religiooni sotsiaalsed juured läbi raiutud, kuid oleks ekslik arvata, et nad on täielikult välja juuritud. Klassialused, mis tekitavad inimeses rahutust oma saatuse pärast, on välja juuritud, kuid on olemas veel rida olukordi, mis mõningail juhtudel annavad toitu isegi hirmutundele selle sotsiaalses aspektis. Võtame sõja võimalikkuse. Kas me võime abstraheeruda sellise olukorra olemasolust ja sellest, et see võimalikkus avaldab teatud mõju psüühikale? Vahel satume me ikka veel ebasoodsate loodusjõudude mõju alla, aga ka see on sotsiaalne olukord.

Pole õige arvata, et sotsiaalsed juured on vaid klassijuured. Engels ütleb ürgkogukondliku ühiskonna kohta, et religiooni aluseks on seal ainult negatiivne majanduslik, see tähendab

tootlike jõudude mitteküllaldane arengutase. See on sotsiaalne tegur.

Selles suhtes pole tarvidust kõrvutada kaasaegset ühiskonda ürgkogukondlikuga. Kuid ka meie päevil võib juhtuda ikaldus, see aga tähendab, et inimene tunneb veel looduse rõhumist. Juba see üksi kõneleb sellest, et selle sõna sotsiaalses mõttes on religiooni juured läbi raiutud, kuid mitte täielikult välja juuritud.

Peale selle tuleb muidugi rääkida iganditest inimeste teadvuses, teadvuse konservatiivsusest jne. Seda käsitletakse vastavas artiklis, mina aga ainult viitasin sellele küsimusele.

Filoscofiateaduste doktor
N. I. GUBANOV

RELIGIOOSSETE IGANDITE OLEMASOLU PÕHJUSTEST NSV LIIDUS

Teema „Religioossete igandite olemasolu põhjustest NSV Liidus" ei ole veel küllaldaselt läbi töötatud, et seda võiks esitada kõikides osades üldtunnustatud väidete näol.

Üksnes uurijate kollektiivi suure töö tulemusena, kohalike teaduslik-ateistliku propaganda alal töötajate osavõtul, kelle käes on kahtlematult rikas faktiline materjal, võime tuua vajaliku selguse teema mõningate küsimuste lahendamisse.

Käesolev artikkel on üheks katseks orienteeruda väga keerukates ja mitteküllaldaselt läbitöötatud küsimustes.

Alustame küsimuse väljaselgitamisest, miks teema religioossete igandite olemasolu põhjustest NSV Liidus tõmbab enesele suurt tähelepanu. Ettekandeid sellel teemal arutatakse kõrgemate õppeasutuste filosoofiakateedrites, ateismi-alase teadusliku uurimise ja propagandatööga tegelevates asutustes. Me saame kirju, mille autorid paluvad selgitada paljusid teemaga seosesolevaid küsimusi.

Tähelepanu, mis avaldub viimasel ajal antud teema suhtes, ei ole juhuslik. Sõjajärgsetel aastatel, nagu teada, suurenes reas kohtades tegutsevate palvemajade arv mõnevõrra, real juhtudel kasvas kirikute külastatavus, kasvasid arvuliselt mõned usulahud jne.

Üksikud seltsimehed arvavad, et tegemist on meie maal usklike arvu suurenemisega sõjajärgsel perioodil, võrreldes sõjaeelsega. Teised räägivad, et usklike arv ei kasva, vaid on tegemist kiriklike organisatsioonide tegevuse tugevnemisega ja sellega seotud religioossete meeleolude elavnemisega nende inimeste juures, kes varem ei ole täielikult lõpetanud suhteid religiooniga.

Meil ei ole küllaldaselt andmeid selleks, et lahendada seda küsimust lõplikult, sest riiklik statistika selle küsimusega ei tegele, kuna kirik on eraldatud riigist, massilisi teaduslikke uurimisi aga viimastel aastatel läbi ei ole viidud.

Olemasolevate andmete alusel võib öelda, et usklike arvu

absoluutset suurenemist meie maal ei esine, kuigi mõnedes rajoonides suurenes arvuliselt jumalateenistustel käijate ja koguduste liikmete arv. Meil ei ole tegemist mitte töötajate loobumisega religioonist lahtiütlemisest, vaid real juhtudel selle protsessi tempo mõningase aeglustumisega ja niinimetatud praktilise usklikkuse mõninga elavnemisega, mis väljendub ka usklike poolt sagedamas kirikute ja palvemajade külastamises ning usukommete järgimises.

Seejuures ei tule alahinnata, aga samuti ka ülehinnata kirikute külastajate arvu kasvu. Enne revolutsiooni oli Moskvas massiliseks külastamiseks üle 600 avaliku kiriku ja palvemaja. Nüüd on neid mitu korda vähem, ent linna elanikkond kasvas 3 korda. Seepärast on palju palvetajaid kirikutes ja palvemajades eriti suurte religioossete pühade ajal, kuigi valdav osa moskvalasi lõpetas sidemed religiooniga. See asjaolu võib luua ebaõige ettekujutuse usklikkuse olukorrast pealinna elanikkonna hulgas.

Enne sõda toimus massiline töötajate usust lahtiütlemine intensiivsemalt ja silmanähtavamalt ning seepärast küsimus religioossete igandite olemasolu põhjustest meie maal ei olnud niivõrd aktuaalne. Nüüd, mil kõrvuti religioonist loobumise protsessi jätkumisega võib mõningates kohtades tähele panna usklikkuse elavnemist, on vaja järele mõelda selle põhjuste üle. Me ei saa suhtuda sellesse ükskõikselt. Mulle näib, et nimelt sellepärast köidabki teema „Religioossete igandite olemasolu põhjustest NSV Liidus" tähelepanu. Selles väljendub samuti püüe pidada võitlust religioossete iganditega teaduslikul alusel, sest meie ühiskonnas olevate igandite põhjuste tundmine annab tähtsa relva võitluseks nendega.

Rida seltsimehi, kes tegelevad küsimusega kapitalismi iganditest nõukogude inimeste teadvuses ja otseselt religioossete igandite küsimusega meie ühiskonnas, tegid oma kirjalike ja suusõnaliste esinemistega suure töö, et vastata meie poolt käsitletavale küsimusele.

NSV Liidu Teaduste Akadeemia filosoofia instituudi ateismi sektoris viidi selles küsimuses läbi laiendatud diskussioon.

Kui summeerida kõik viimasel ajal öeldu ja kirjutatu religioossete igandite olemasolu põhjustest nõukogude ühiskonnas, siis on objektiivseid ja subjektiivseid põhjusi nimetatud rohkesti. Nende hulgas figureerivad sellised peamised põhjused, nagu ühiskondliku teadvuse mahajäämus ühiskondlikust olemisest, kapitalismileeri mõju, möödunud maailmasõda, looduse stiihiliste jõudude ebasoodsad avaldused. Üksikud seltsimehed näevad religioossete igandite olemasolu põhjust mõningates meie majanduse külgedes, näiteks sotsialistlikus jaotusprintsiibis, stiihilisuse elementides kolhoositurul. Mõned märgivad ka selliseid põhjusi, nagu ebaõnn isiklikus perekonnaelus, vanad jäänused igapäevases elus.

Kõik seltsimehed märgivad meie päevil nõukogude ühiskonnas esinevate religioossete igandite olemasolu põhjuste väljaselgitamisel kirikutegelaste ja usulahkude juhtide aktiviseerumist ja tõsiseid puudusi teaduslik-ateistliku propaganda arendamisel.

Me asume praegu vaadeldava küsimuse läbitöötamise sellises staadiumis, mil asi ei seisa niivõrd selles, et näidata uusi põhjusi, kuivõrd selles, et läbi arutada loetletud põhjused, jaotada need tähtsuse ja tähenduse järgi, jätta kõrvale kõik, mis ei puutu asjasse ja juhib kõrvale tõest.

Samuti on tarvis püüda üksikasjalisemalt lahti mõtestada mõned tähtsamad ja üldisemad, kõikidele nõukogude inimeste teadvuses esinevatele kapitalismi iganditele omased põhjused.

Ehkki näiteks viited ühiskondliku teadvuse mahajäämusele ühiskondlikust olemisest nende üldises vormis, mis käivad iga igandi kohta nõukogude inimeste teadvuses, on õiged, siiski annavad nad meile vähe, kui seejuures ei selgitata välja religiooni spetsiifikat.

Pole vaja uurida religioosseid igandeid üldiselt, vaid konkreetselt, meie maa erinevate rahvaste juures, erinevates oblastites, rajoonides, millistes vormides need avalduvad (erinevate usutunnistustega inimeste hulgas, sektantluse pooldajate hulgas jne.).

Loomulik, et kõikide nende küsimuste lahendamine ei ole jõukohane ühele inimesele ja ühes loengus.

Tuleb tunnistada, et religioossete igandite olemasolul meie ühiskonnas ei ole tegelikult üks, vaid terve rida põhjusi. Ühed neist on rohkem üldised, teised rohkem detailsed, kusjuures need põhjused ei toimi alati koos, kõikidel juhtudel mitte üheaegselt ja ühesuguse intensiivsusega. Religioossete igandite olemasolu põhjused ei toimi „hulgi", vaid eraldi, ent võitlus nendega on meil sageli „hulgi".

Me ei kasuta seda fakti, et usklikkuse põhjusi on mitmesuguseid, ei arvesta nende iselaadset avaldumist antud koha ja aja tingimustes, mida kirikutegelased ja eriti usulahkude jutlustajad teevad mõnikord märksa suurema eduga.

Peale neid esialgseid märkusi vaatleme religioossete igandite olemasolu mõningaid põhjusi. Alustame ühiskondliku teadvuse mahajäämusest ühiskondlikust olemisest.

Sotsialismi tingimustes, pärast seda kui meie maal on religiooni sotsiaalsed juured murtud, on töötajate teadvuses religioossete igandite olemasolu tähtsaks põhjuseks see, et teadvus on võimeline oma arengus maha jääma ja faktiliselt jääbki maha inimeste kui kindlaksmääratud tootmissuhete kandjate majanduslikust seisundist.

See on üldsotsioloogiline seaduspärasus. Ta on kõikide veel säilinud kapitalismi igandite, nagu mittesotsialistlik suhtumine

ühiskondlikku omandisse ja töösse, bürokratism, natsionalistlikud eelarvamused, amoraalne käitumine, religioossed igandid jne., olemasolu kõige üldisemaks põhjuseks sotsialistliku ühiskonna inimeste teadvuses. Kuid iga kapitalismi igandi suhtes avaldub see üldine seaduspärasus erinevalt ja toimib omamoodi. Religiooni spetsiifiliseks jooneks, kui vaadata küsimust antud plaanis, on see, et religioon on kõige konservatiivsemaks ühiskondliku teadvuse vormiks.

Kui Marx oma teoses „Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär" kirjutas: „Kõigi surnud sugupõlvede traditsioonid lasuvad luupainajana elavate ajudel," pidas ta muidugi silmas ka religiooni. Kirjas Konrad Schmidtile 1790. aastal kirjutas Engels religioonist ja filosoofiast, et nad „heljuvad kõrgemal õhus" kui teised ühiskondliku teadvuse vormid — poliitiline ideoloogia, õigus, kirjandus, kunst jne. See tähendab, et religioonil on olnud alati suhteliselt suurem iseseisvus majandusliku baasi suhtes kui mõnedel teistel ühiskondliku teadvuse vormidel.

Seoses sellega jääb religioon kui üks ühiskondliku teadvuse vorme ühiskondlikust olemisest rohkem maha kui teised ideoloogiad. Näiteks ühiskonna üleminekul feodalismilt kapitalismile muutus kristlik religioon vähem kui poliitiline ideoloogia, õigus ja moraal. Religioonis on meil rohkem kui rea teiste ühiskondliku teadvuse vormide juures tegemist Marxi väljenduse järgi „igapäevase teadvusega", see on teadvusega, mis moodustub piiratud elukogemuste alusel, teadvusega, mis on eriti tihedalt seotud traditsiooniliste harjumuste, kogemustega, millede asendamiseks teiste, uute harjumuste ja kogemustega on vaja pikka aega.

Samuti on vaja silmas pidada, et kaasaegsetes religioonides sisaldub hiiglasuur kujutluste pagas, mis pärineb ürgkogukonnast ja varasemate klassiühiskondade põllunduslikest religioonidest. Samuti arvukad olustikulised ebausud — posimised, ennustamised jne., mis ka nüüd veel on levinud osa meie elanikkonna hulgas, on väga ammuse mineviku religioossete usundite iganditeks. See kõneleb samuti religioossete eelarvamuste erilisest konservatiivsusest. Kuna siin puutume sageli kokku kõige primitiivsemate vaadetega, mis on eriti teravalt vastuolulised meie eesrindlikule teadusele ja sotsialistlikule kultuurile, siis on sellega seotud ka nende eelarvamuste eriline reaktsioonilisus.

Ideoloogia ühiskondlikust olemisest mahajäämuse seaduspärasus on maksev ka sotsialismilt kommunismile järkjärgulise ülemineku tingimustes.

Nõukogude võimu olemasolu enam kui 40 aasta jooksul saavutasime suurt edu inimeste teadvuse vabastamisel religiooni pimedaist köidikuist. Kuid see ajavahemik ei ole küllaldane selleks, et kõik töötajad saaksid ateistideks, et kahesaja-

miljonilise elanikkonna hulgas täielikult ületada religioossed eelarvamused.

Usklike eemaldumine religioonist ei toimu ühe kuu või aasta jooksul. Kui praegu meil on elanikkonna enamus lõpetanud sidemed religiooniga, kui fanaatikute — usklike ja usuaktivistide arv on tühine, siis esineb küllaltki tunduv hulk niinimetatud kõhklejaid, see tähendab inimesi, kes ei ole ateistide kuuldavõtmise vastu, kuid juhuslikult võivad minna ka kirikusse palvetama, mõningal juhul aga muutuda ajutiselt ka täiesti usklikeks.

Nõukogude inimeste järsk jaotamine nende suhtumise järgi religioonisse usklikeks ja mitteusklikeks ei anna täielikku pilti. Seoses sellega tahaksin teha niisuguse märkuse. Ei saa täielikult nõustuda nendega, kes kõnelevad, et me kirjutame raamatuid ja loeme loenguid mitteusklikele, usklikud aga meie mõjuorbiiti ei satu. Meil on usklikke kuulajaid ja lugejaid, kellega meil tuleb töötada individuaalselt kui ka suure auditooriumi ees. Need on usklikud, kes otsivad tõde, kes kalduvad religioonist eemaldumisele, ent ei ole veel katkestanud sellega sidemeid. Sellised inimesed kuulavad meie loenguid ja loevad meie kirjandust. Seejuures vaevalt on tarvis tõestada, et just selliste inimeste kaudu me saame kõige paremini mõjutada ka veendunud usklikke ja viimaste kaudu paremini abistada neid, kes meie, „jumalasalgajate" suust ei taha kuulata teaduse häält.

See ei võta meilt vastutust töö eest veendunud usklike hulgas, mis on meie peamiseks ülesandeks, ent juhatab meile kätte ühe usuvastase töö viisidest ja kergendab seda.

Sotsialismi ajal suure inimeste kihi olemasolu, kes kõiguvad usu ja ateismi vahel, on üheks ühiskondliku teadvuse ühiskondlikust olemisest mahajäämuse seaduspärasuse avalduseks ning koos sellega täpsustab meie arusaamist sellest mahajäämusest, annab võimaluse kujutada seda ette mitte kui igaveseks antut, vaid kui astmelist protsessi. Kõik see kokkuvõetult räägib sellest, et ühiskondliku teadvuse ühiskondlikust olemisest mahajäämuse seaduspärasus on üheks religioossete igandite olemasolu peamiseks põhjuseks nõukogude ühiskonnas.

Teiseks religioossete igandite olemasolu kõige üldisemaks põhjuseks meie maal on kapitalismileeri mõju.

Imperialistid on huvitatud religioossete igandite säilimisest meie kodanike teadvuses. Kapitalistlike maade ilmalikud ja vaimulikud ninamehed kirjutavad suure rahuldusega näiteks kirikutegelaste ja usulahkude tegevuse elavnemisest meie maal.

Metodistliku kiriku vaimulik USA-s ja USA Kristlike Kirikute Rahvusliku Nõukogu tegevdirektor rahvusvaheliste asjade alal Walter Van Kirk, kes 1956. aastal välismaade

kirikutegelaste delegatsiooni koosseisus külastas Nõukogude Liitu, avaldas ajakirjas „Colliers" artikli karjuva pealkirja all „Religioon NSV Liidus elab edasi".

Selles artiklis kirjutab kirikutegelane palvemajade külastatavuse suurenemisest meie maal, jutustab suure vaimustusega nõukogude inimeste laste ristimisest jne. Kaotades mõõdutunde, lõpetab Van Kirk artikli „mõtteteraga": „Palves on rohkem dünamiiti kui „Kommunistlikus Manifestis"."

Kodanlik propaganda püüab kõikide vahenditega — trükisõna, raadio ja teiste läbikäimise ning sidevahendite kaasabil elavdada ja toetada religioosseid eelarvamusi nõukogude elanikkonna hulgas.

Mõnede usulahkude pooldajad jutlustavad meil selgelt kodanlikku, nõukogudevastast ideoloogiat. Selle kujukaks näiteks on „Jehoova tunnistajad".

Selle ameerikaliku päritoluga usulahu juhid hirmutavad oma poolehoidjaid lähedase „hirmsa kohtuga" ja rõhutavad, et „Kristuse teise tulemise puhul" pääsevad ainult need usulahu poolehoidjad, kes aktiivselt esinevad laimupropagandaga nõukogude võimu vastu. Selle usulahu vähesed, kuid täiesti konspireeritud poolehoidjad on meil valdavas enamuses ülejooksikud nõukogude ühiskonnast, kes käsitavad oma isiklikku hävingut „maailma lõpuna".

Kuid kapitalistliku maailma religioosseid kanaleid mööda toimiv mõju ei võta muidugi alati meile niivõrd poliitiliselt vaenulikke vorme.

Kapitalistlik maailm toetab religioosseid igandeid osa nõukogude töötajate hulgas ka uue maailmasõja ohuga, mille lahtipäästmise plaane sepitsevad rahvusvahelise kodanluse kõige reaktsioonilisemad ringkonnad.

Sündmuste ajal Egiptuses ja Ungaris, kui rahvusvaheline olukord oli pinev, rääkisid mõned usklikud: „Tuleb palvetada, et ei oleks sõda."

Selliselt toetab kapitalistlik maailm kõige mitmekesisemate kanalite kaudu religioosseid igandeid NSV Liidus, mis kahtlematult on üheks nende igandite olemasolu põhjuseks nõukogude ühiskonnas.

Edasi, kas võib inimesele kahjulikke stiihilisi looduse avaldusi — ikaldust, hallasid, karja hukkumist jne. — lugeda meie tingimustes religioosseid igandeid toetavateks põhjusteks? Mõned seltsimehed, seades selle põhjuse üldiste põhjuste hulka, jaatavad seda kategooriliselt.

Kuid me ei või lahendada seda küsimust endisaegsel viisil. See vajab põhjalikumat uurimist, kui seda tehakse tavaliselt.

Inimeste sõltuvus masendavatest loodusjõududest oli ürginimestel religiooni tekkimise peamiseks põhjuseks. Kuid juba ekspluataatorlikes klassiühiskondades — orjapidamises, feodaalses ja eriti kapitalistlikus — ei saanud religioosseid eel-

ERÜ Raamatukogu

arvamusi sünnitavaks ja toitvaks peapõhjuseks mitte looduse rõhumine, vaid ekspluateerimise ike ja ühiskonna majandusliku arengu stiihilisus.

Kapitalismi ajal, nagu Lenin korduvalt rõhutas, on religiooni juured eelkõige sotsiaalsed. See ei tähenda, et seal looduse stiihiliste jõudude rõhumine ei kutsuks inimestel esile fantastilisi ettekujutusi üleloomulikkusest, ent kuipalju ka looduse rõhumine inimesele kapitalismi tingimustes ei mõjuks, ei ole see seal inimeste usklikkuse peamiseks põhjuseks.

Nõukogude võimu tingimustes andis looduse stiihiliste jõudude rõhumine end esialgu tunda veel üsna märgatavalt. Partei XII kongressi resolutsioonis „Usuvastase agitatsiooni ja propaganda organiseerimisest" (1923. a.) on öeldud, et religioossed eelarvamused külas säilitavad endale pinnase . . . „kui revolutsiooniprotsess ei ole veel ümber kujundanud miljonite talumajandite ökonoomikat, mis ikka veel eksisteerivad sellessamas raskes sõltuvuses loodusest, milles nad on olnud sajandite vältel". Nagu näeme, märgitakse selles resolutsioonis religiooni eluvõimelisuse ühe põhjustajana NSV Liidus üksiktalupidamist.

Sellest ajast on möödunud 36 aastat. Üle 20 aasta elab nõukogude küla ühismajapidamise alustel. Meie päevil ei ole alust kõnelda talumajapidamiste raskest sõltuvusest looduse stiihilistest jõududest. Nõukogude küla esineb praegu kolhooside ja sovhooside süsteemina, hästimehhaniseeritud rahvamajanduse haruna.

On loomulik, et esmaklassiliste tööriistade poolt primitiivsete tootmisriistade väljatõrjumine põllumajanduses, põuakindlate kultuuride juurutamine, efektiivsete väetiste kasutuselevõtmine ei jätnud murdmata talupoegade usklikkust selles osas, milles see toitub sõltuvusest stiihilistest loodusjõududest.

Võidakse öelda: kas tuleb inimeste usklikkuse või mitteusklikkuse küsimust seada sellisesse tihedasse seosesse tehnikaga, traktorite ja kombainide arvuga; kas ei ole see marksismi-leninismi lihtsustamine, vulgariseerimine, sest marksism-leninism ei sea ühiskonna vaimse elu avaldusi vahetusse sõltuvusse tehnika arengust? Selle küsimuse kohta tuleb öelda järgmist. Muidugi, religioossete igandite olemasolu või väljasuremist meie ühiskonnas, sealhulgas ka maal, ei saa panna tervikuna *otsesesse* sõltuvusse tehnika arengust ja üldse tootlike jõudude arengutasemest. Kuid kui me vaatleme üht usklikkuse põhjust, nimelt inimese sõltuvust stiihilistest loodusjõududest, siis mõõdetakse inimese valitsemise astet looduse üle just tootlike jõudude arengutasemega. Inimene on seotud loodusega tootmisriistade kaudu. Seepärast viide meie põllumajanduse hiiglasuurele tehnilisele varustatusele võrreldes möödunuga on antud juhul täiesti sobiv ja vajalik.

Nõukogude korra tingimustes tasub loodus üha heldemalt kolhoosnikule, kes kasutab eesrindlikku tehnikat ja majandamise teaduslikke meetodeid. Sellest räägivad andmed meie põldude viljakuse kasvust, piima väljalüpsist jne. Olemasolevate saavutuste alusel seab partei nüüd rahva ette täiesti teostatava ülesande — lähematel aastatel järele jõuda Ameerika Ühendriikidele liha, või ja piima tootmises ühe elaniku kohta. Meie riik osutab püsivalt abi nende rajoonide elanikkonnale, kes kannatasid stiihiliste loodusjõudude tegevuse tõttu. Kolhoosnikud ei tunne end kaitsetutena looduse stiihia ees.

Kuid samal ajal pühitsevad usklikud ka nüüd usupühasid, mis on seotud religioosse kalendriga, siin-seal praktiseeritakse põua ajal „ristikäike" jne.

Kas ei ole see tõendiks, et ka meie sotsialistlikus ühiskonnas on religioossete igandite olemasolu seotud inimeste sõltuvusega stiihilistest loodusjõududest?

Kas ei ilmne kevadise religioosse paasapüha pühitsemisest või vihmapalvustest ka meil inimese jõuetus stiihiliste loodusjõudude ees? Tuleb tähelepanelikult vaadata, kui suurt osa mängivad religioossete pühade pühitsejate juures palved, mis on seotud just asja selle küljega. Kas võib öelda, et paasa pühitsemisel on meil tegu samade religioossete tunnetega, mis olid neil, kes austasid Osirist, Adonist ja teisi muistseid jumalaid, kelledes kunagi põlluharijad isikustasid aastaaegade vaheldumist, oraste võrsumist jne.? Muidugi mitte!

Usklikud kolhoosnikud, töölised, teenistujad pühitsevad paasapühi peamiselt religiooni eespoolmärgitud konservatiivsuse tõttu, mitte aga nõukogude inimeste abituse ja hirmu tõttu loodusjõudude ees.

Sama tuleb öelda ka usklike kollektiivsete palvetamiste kohta põua ajal, kuigi antud juhul religioosse kombetalituse side sõltuvusega loodusest esineb selgemalt.

On alust kinnitada, et ebasoodsate loodusjõudude mõju nõukogude ühiskonnale (sellest mõjust ei suuda aga inimesed praktiliselt niipea vabaneda) on meil tõsiselt nõrgenenud ja ei ole enam NSV Liidus religioossete igandite olemasolu selliseks sügavaks põhjuseks, nagu see oli varem, kuigi stiihiliste loodusjõudude kahjulikud tagajärjed, nagu ikaldus, karja hukkumine jne., on veel üksikutes kohtades religioossete igandite säilimise, vahetevahel aga ka elavnemise tingimuseks.

Peatume küsimusel, kas ei leidu religioossete igandite olemasolu põhjusi nõukogude majanduses. Üksikud seltsimehed, nagu juba märgitud, kalduvad religioossete igandite eksisteerimise põhjusi nägema mõningates meie majanduse külgedes, eriti sotsialistlikus jaotusprintsiibis ja kolhoosituru olemasolus.

Nad arutavad selliselt. Töö järgi jaotamise printsiip viib sotsialismi ajal meie ühiskonda edasi ja soodustab mineviku iganditest ülesaamist inimeste teadvuses. Ent kuivõrd töö järgi jaotamise printsiip ei kõrvalda faktilist ebavõrdsust jaotamises, niivõrd ta ise, arutavad nad, toetab kapitalismi igandeid inimeste teadvuses, sealhulgas ka religioosseid igandeid elanikkonna majanduslikult vähemkindlustatud kihtides.

Kõiki neid kolme teesi kokkuvõetult nimetatakse mõnikord dialektikaks. Võib arvata, et see ei ole dialektika, sest mitte igasugune vastukäivate teeside ühendamine ei ole dialektika.

Sellega, et sotsialistlik jaotusprintsiip viib meie ühiskonda edasi, et ta on võimsaks vahendiks inimeste kaasatõmbamisel kommunistliku ehitustöö praktikasse, soodustab tööviljakuse kasvu, sunnib töötajaid täiustama, rikastama oma teadmisi ja on seega mineviku iganditest ülesaamise allikaks inimeste teadvuses — sellega tuleb täielikult nõustuda.

Ka see on täiesti õige, et igasugused selle printsiibi moonutamised — võrdsustamine, perekondlikkus jne., mis on seotud tublide töötajate kitsendamisega ja ergutavad loodreid, viivad seisakule tootmises ja segavad kapitalismi iganditest ülesaamist inimeste teadvuses.

Me teame, et 1953. aastani esines meie põllumajanduses mahajäämust, mis kestis rida aastaid. Oli küllalt palju mahajäänud kolhoose, sovhoose, terveid rajoone, kus saagid olid madalad, toimus osa elanikkonna lahkumine mahajäänud kolhoosidest linnadesse (nüüd toimub vastupidine protsess — paljud pöörduvad linnadest tagasi kolhoosidesse).

Üheks peamiseks põhjuseks, mis tingis tollal sellise olukorra maal, nagu märkis NLKP Keskkomitee septembripleenum (1953. a.), oli reas põllumajanduse harudes töötajate materiaalse huvitatuse printsiibi rikkumine.

Tuleb arvata, et sellist laadi põhilise sotsialistliku jaotusprintsiibi rikkumised ei saanud jääda kajastumata religioossete igandite säilimises osa kolhoosnikute hulgas, millele meie usuvastases kirjanduses ei olnud omistatud vajalikku tähelepanu.

Töö järgi jaotamise printsiibi rikkumised, millises vormis nad ka ei avalduks, soodustavad mineviku igandite säilimist inimeste teadvuses. Väita aga, et õigesti rakendatav sotsialistlik jaotusprintsiip mingil viisil säilitab iganenud vaateid, ei ole alust.

Muidugi, kuivõrd sotsialismi tingimustes töötajate töötasu sõltub nende kvalifikatsioonist, on ühtedel ühiskonnaliikmetel materiaalne heaolu parem, teistel halvem. See sõltub ka paljudest teistest asjaoludest: üks perekond on suur, teine väike, ühes peres töötab mitu inimest, teises üks jne. Rasked materiaalsed tingimused ja sellega seotud hädad võimaldavad kahtlemata ka meie päevil usklikkuse säilimist osa töötajate

hulgas. Seal, kus on häda või õnnetus, otsivad inimesed sagedamini lohutust religiooni petlikest „hüvedest".

Kuid kas me võime öelda, et kui näiteks vähemkvalifitseeritud ja suurema perega töölise või teenistuja perekond on raskemates materiaalsetes tingimustes kui kvalifitseeritud ja väiksema perega töölise või teenistuja perekond, et selles on süüdi sotsialistlik töö järgi jaotamise printsiip? Ei, nii arutada me ei või.

Sotsialismi põhiline printsiip, kui seda rakendada õigesti, esitab kõigile töötajatele võrdsed nõudmised ja aitab ühtlaselt kaasa kõikide sotsialistliku ühiskonna töötajate arengule. Just see viibki selleni, et kõik inimesed meie ühiskonnas elaksid kultuurselt ja kindlustatuina. Vastust aga küsimusele, miks selle printsiibi palge ees on ühed paremas, teised aga halvemas olukorras, ei tule otsida printsiibist endast, vaid teistest elulistest asjaoludest, mis igal eri juhul on tavaliselt täiesti iselaadsed.

Ühel juhul ei saanud inimene omandada kvalifikatsiooni sellepärast, et ta jäi varakult vanemateta ja läks madalamalttasutavale tööle, teisel juhul ei kasutanud nooruk talle antud õigust õppida jne.

Katsed leida religioossete igandite olemasolu põhjust töö järgi jaotamise sotsialistliku printsiibi rakendamises tuleb tunnistada alusetuiks.

Avaldustes selle kohta, et meie ühiskonnas, eriti kolhoosnikute juures, soodustab religioossete igandite säilimist hindade kõikumine kolhoositurul, ei sisaldu rohkem tõtt kui väidetes, et religioosseid igandeid säilitatakse meil sotsialistliku jaotusprintsiibiga.

Kolhoosikaubandus, nagu igasugune nõukogude kaubandus, on kaubandus ilma kapitalistideta ja turustuskriisideta. Kuigi kolhoosikaubandust riik ei planeeri, on ta planeeritava riikliku ja kooperatiivse kaubanduse reguleeriva mõju all.

Kolhoositurul pannakse tõepoolest tähele mõningat hindade kõikumist ja teatud määral avaldub turustiihia tegevus, kuid siiski ei ole alust rääkida, et kolhoositurg võib äratada ebausklikku hirmu selle stiihia ees.

Hindade kõikumised kolhoositurul toimuvad kõige sagedamini lihaproduktide, juurvilja jne. hindade ajutise tõusu liinis, nende kaupade vähesuse puhul riiklikus ja kooperatiivses kaubandusvõrgus. See kahtlemata ei saa tekitada kolhoosnikutel religioonile iseloomulikke rusutud meeleolusid.

Karl Marx oma töös „Gotha programmi kriitika" kirjutas, et sotsialistlik ühiskond kui ühiskond, mis võrsub kapitalistlikust „igas suhtes, nii majanduslikus, kõlbelises kui ka vaimses, kannab endal veel selle vana ühiskonna sünnimärke, mille rüpest ta põlvneb".

Kuid marksismi-leninismi klassikud rõhutasid alati, et ühiskondliku teadvuse vormidel on suhteline iseseisvus ja et vana igandid inimeste teadvuses võivad säilida ka omamata pinnast olemasolevas majanduses.

Kapitalismi igandeid inimeste teadvuses sellepärast nimetataksegi iganditeks, et neil ei ole juuri sotsialistlikus majanduses. Endiste ideoloogiate jäänuseid meie ühiskonnas nimetatakse kapitalismi iganditeks mitte üksnes sellepärast, et need on päritud eelnevalt ühiskonnalt, vaid peamiselt sellepärast, et nad kaotasid meie ühiskonnas majandusliku baasi. Me ei nimeta religiooni kapitalistlikus ühiskonnas feodalismi igandiks, sest kapitalismi majanduses endas on religiooni toitvad sügavad sotsiaalsed juured.

Kõneldes kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodist meie maal, ei saa me samuti väita, et tol perioodil religioon muutus juba täielikult mineviku igandiks, sest nõukogude ühiskonna majanduses oli siis veel põhjusi, mis toitsid ja säilitasid rahvahulkade usklikkust. Üksnes sotsialismi võiduga muutus religioon lõplikult mineviku igandiks.

Sotsialistlik kord soodustab kõikide oma põhiliste külgedega: klassisuhetega, jaotusprintsiibiga, kaubanduse organiseerimisega religioossest ebausust vabanemist. Need, kes annavad sõnale „igand" peamiselt kronoloogilise mõtte ega rõhuta küllaldaselt selle termini taga peituvaid sügavaid muudatusi ühiskonna majanduslikus elus, toimivad valesti.

Üheks religioossete igandite olemasolu põhjuseks meil on vanad jäänused igapäevases elus. Seda tuleb eriti silmas pidada, kui on juttu naiste usklikkusest. Valdav enamik usklikest (mitte alla 70%) on meil praegu naised. Ei saa kõnelda religioossete igandite olemasolu põhjustest, kaldudes kõrvale sellest faktist. Toodud fakti saab seletada aga ainult sellega, et töötavat naist ei vaevanud sajandite vältel mitte üksnes mehega ühine rõhumine, vaid teda rõhus ka ebavõrdsus võrreldes mehega, surve koduse majapidamisega, kusjuures ka praegu saab naine elus rohkem vaeva ja muret tunda kui mees.

Oktoobrirevolutsioon ja sotsialism tegid naise võrdõiguslikuks mehega kõikidel ühiskondliku elu aladel: töö eest tasu saamise suhtes, hariduse omandamisel, poliitika alal jne. Kuid koduse majapidamise olukorda korraldatakse ümber märksa aeglasemalt kui teisi elualasid.

Väga palju on tehtud naise kui ema ja koduperenaise töö kergendamiseks: on avatud palju sööklaid, lastesõimi ja -aedu, kuid elu-olus säilivad veel naise ebavõrdsuse jäänused mehega.

Naine, kui ta ise töötab vabrikus või kolhoosis, on veel ikkagi sunnitud rohkem kui mees pöörama tähelepanu laste eest hoolitsemisele, toidu valmistamisele jne. Koduperenaised

pühendavad kogu aja lastele ja köögile, mis hoiab neid kõrval tootmisest, sageli aga üldse kõrval ühiskondlikust elust. Aga ometi me teame, et peamiseks vahendiks kõikide kapitalismi igandite kaotamiseks nõukogude inimeste teadvusest on töötajate kaasatõmbamine praktilisele võitlusele kommunismi eest, kaasatõmbamine aktiivsele tootmis-poliitilisele ja kultuurilisele tegevusele.

Siin-seal eksisteerivad veel vanade ettekujutuste poolt sisendatud tavad ja kombed naise ebavõrdsusest mehega. Kasahstanis ja teistes idapoolsetes nõukogude vabariikides esineb fakte, mil naised ei istu laua taha sööma koos meestega, vaid söövad eraldi seda, mis jääb järele meeste laualt. Kõigest sellest ongi tingitud, et religioossed igandid surevad tervikuna välja naistel suhteliselt aeglasemalt kui meestel.

Religioossete igandite elustumise sügavaks põhjuseks oli möödunud sõda. Sõja-aastad tõid nõukogude inimestele küllalt palju viletsusi ja hädasid. Kui mõned nendest kaotustest — maja, vara kaotus — on asendatavad, siis sellised kaotused nagu omaste — mehe, isa, venna kaotus on asendamatud.

Nõukogudemaa väljus sõjast võitjana, kuid raskused, mida inimesed läbi elasid, kahtlematult soodustasid ja soodustavad mingisugusel määral ka praegu religioossete meeleolude säilimist nendel inimestel, kes enne sõda ei katkestanud lõplikult sidemeid religiooniga. Eriti kehtib see ajutiselt vaenlase poolt okupeeritud rajoonide elanikkonna kohta. See, mis me siin kuulsime, et Ukrainas on usklikkuse avaldusi elanikkonna hulgas rohkem kui reas teistes vabariikides, on eeltoodule kinnituseks. Kuid möödunud sõja hädad ja raskused religioossete igandite olemasolu põhjusena meie ühiskonnas kaotavad pidevalt oma jõudu.

Vastame küsimusele: kas võib ebaõnne isiklikus ja perekonnaelus lugeda igandite olemasolu põhjuseks meie ühiskonnas?

Selles, et raske haigus, armastatud inimese kaotus sunnivad mõnda otsima lohutust usust — ei ole kahtlust. Näiteks perekonnas haigestus laps — ema hakkas sagedamini käima kirikus ja kirglikult palvetama. Laps raviti haiglas terveks, kuid ema on veendunud, et jumal aitas, ja muutub veelgi usklikumaks.

Ent kas on meil siin tegemist usklikkuse elavnemise faktiga suurte sotsiaalse tähtsusega põhjuste tõttu (nagu näiteks see oli sõja puhul), kas eeltoodu sarnased faktid mõjuvad alati just sellisel viisil, see tähendab, kas lapse haigestumine kutsub alati esile usklikkuse elavnemise nõukogude emade juures? Muidugi ei.

Sellest järeldub, et ebaõnne isiklikus elus ja perekonnaelus ei saa lugeda meil religioossete igandite olemasolu üldiseks põhjuseks. Seda tuleb lugeda üheks eriliseks põhjuseks, või

isegi, parem öelda — ajendiks religioossete igandite elavnemisel üksikute inimeste juures.

Öeldust on selge, et jutud objektiivsete põhjuste puudumisest religioossete igandite olemasoluks ja isegi teatavaks elavnemiseks meil on alusetud. Sellised objektiivsed põhjused on olemas, ent on alus väita, et käesoleval ajal on religioossete igandite säilimise, kohati aga ka elavnemise tähtsamateks põhjusteks subjektiivset laadi faktid. Millised need faktid on? See on ateistliku propaganda nõrgenemine mõningates partei-, ametiühingu-, komsomoliorganisatsioonides, kultuuriharidusliikes asutustes, eriti Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu organisatsioonides. Samal ajal paneme tähele religioossete organisatsioonide tegevuse elavnemist. Need kaks momenti — usuvastase töö nõrgenemine kohtadel ja religioosse ideoloogia kandjate töö tegevuse aktiviseerumine on teineteisega tihedasti seotud.

V. I. Lenin rääkis, et seal, kus nõrgeneb sotsialistliku ideoloogia mõju, tugevneb kodanlik ideoloogia.

Et seda kõike paremini ette kujutada, meenutame järgmist. Marksismi-leninismi klassikud lükkasid ümber kodanlike ateistide teesi, et religiooni olemasolu peamist põhjust tuleb näha rahvahulkade harimatuses ja nende petmises kirikutegelaste poolt. Marksism-leninism näeb sotsialismieelsetes ühiskondades religiooni tekke ja olemasolu peamist allikat sellistes inimeste materiaalsetes elutingimustes, nagu sõltuvus loodusest, klassirõhumine, ühiskonna majandusliku arengu stiihilisus.

Kuid Marx, Engels ja Lenin ei eitanud kunagi inimeste kultuurilise mahajäämuse ja religiooni propaganda hiiglasuurt osa religioossete eelarvamuste olemasolus ja kinnistamises. Kõneldes ühiskondliku teadvuse sõltuvusest ühiskondlikust olemisest, kriipsutasid Marx ja Engels „Saksa ideoloogias" alla ideoloogide suurt osa ühiskondlike ideede arengus ja tugevnemises, ent sõnade juurde „Tööjaotus muutub tegelikuks jaotuseks alles sellest momendist, kui ilmub jaotus materiaalseks ja vaimseks tööks" tegi Marx ääremärkuse: „Sellega langeb ühte ideoloogide esimene vorm — preestrid."

Kirikuteenrid võitlesid alati aktiivselt religioosse maailmavaate levitamise eest. Keskaegses Euroopas õnnestus neil kätte võita jagamatu võim inimeste mõistuse üle. Revolutsiooniline kodanlus rakendas rea abinõusid, et asendada religioosne maailmavaade ilmalikuga, kuid revolutsioonilisuse kaotanud kodanlus, nagu teada, hakkas üha sagedamini religiooni ja kirikut appi kutsuma oma võimu toetamiseks. Mitmesuguste usulahkude, kirikuteenrite, sektantlike jutlustajate tohutu armee propageerib nüüd kapitalistlikes maades aktiivselt religiooni.

Nõukogude korra tingimustes toimuv kirikutegelaste ja sektantlike jutlustajate aktiivne tegevus on osa töötajate hul-

gas religioossete eelarvamuste mõningase elavnemise üheks põhjuseks. Usukultuse teenritel õnnestub kindlustada religiooni positsioone üksnes seal, kus meie usuvastane propaganda on nõrgenenud. Me suuname oma võitluse teraviku mitte kirikuteenrite, vaid religiooni vastu. Kõigile on teada, et usukultuse teenrid eksisteerivad seni, kuni töötajate juures esineb religioosset ebausku. Ent toimuvast teadusliku arusaamise eesmärgil me ei saa jätta arvestamata meie maal olemasolevate usukultuste teenrite tegevust.

Kõnes naistöötajate I Ülevenemaalisel kongressil 1918. aastal, selgitades, mispärast naised maal, vaatamata nõukogude seadusandluse olemasolule, pöörduvad sageli kirikliku abielu poole, rääkis Lenin: „Seda võlgnevad nad vaimulike mõjule, selle pahe vastu võidelda on raskem kui vana seadusandluse vastu."[1]

V. I. Lenini mõtte kohaselt ei ole raske revolutsiooni tingimustes asendada vana tsaariseadust nõukogulikuga, kuid vana religioosse traditsiooniga ja selle propagandaga võidelda on tunduvalt raskem. Administreerimine võib siin esile kutsuda ainult usu tugevnemise jumalasse. Seepärast, rääkis V. I. Lenin samas kõnes, tuleb religioossete eelarvamuste vastu võidelda äärmiselt ettevaatlikult, solvamata religioosseid tundeid, propaganda abil, selgitustöö abil. Ent teaduslik-ateistlikku propagandat, õpetas Lenin, tuleb läbi viia alati energiliselt ja püsivalt. Ainult selle tingimuse juures võivad usklikud vabaneda religioonist ja usukultuse teenrite mõjust.

Kirikutegelased ja usulahkude jutlustajad, kasutades Nõukogude Konstitutsiooniga antud südametunnistuse vabadust, arendavad väga aktiivselt religiooni propagandat.

Mõju tugevdamiseks usklike tunnetele on kirik alati kasutanud mitmesuguseid kunstiharusid: arhitektuuri, maali, muusikat, kõnekunsti, laulmist. Sellele küljele pööravad usukultuse esindajad praegu suurendatud tähelepanu. Kirikutegelased kasutavad ühtesid kunstiliike, sektandid teisi.

Mitmesuguste religioonide vaimulikkond ja sektantlikud jutlustajad kasutavad laialdaselt puudusi usklike teadusalastes teadmistes, pakkudes teaduse sildi all mitmesuguseid võltsinguid.

Selles suhtes on väga näitlik preester Rozovi kiri ajakirjale „Voprosõ Filosofi", millest siin on juba räägitud ja millele on antud vastus ajakirjas nr. 2 1957. aastal.

Kirjast on näha, kuidas kirikutegelased moonutavad nüüd teadust religioossete dogmade kinnitamiseks. Kirjas väidetakse näiteks, et piiblilugu maailma loomisest kuue päevaga tuleb mõista lähtudes keeleteaduse andmeist. Keeleteadus määras kindlaks, et ürginimeste keel oli vaene, inimesed kasutasid

[1] V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 162.

sageli vanu termineid uute avalduste ja mõistete tähistamiseks. Seepärast, arutab preester Rozov, nimetasidki piibliaegade inimesed miljoniaastasi perioode päevadeks.

Keeleteadus muidugi ei tunne selliseid hämmastavaid lahkuminekuid vana sõna ja uue mõiste vahel. Keele ja mõtlemise ajaloos ei ole olnud juhust, mil inimesed kujundades mõistet ookeanist, nimetaksid teda tilgaks. Inimesed, kes kujundasid miljonite aastate ajaperioodi mõiste, ei saanud nimetada sellist tohutu suurt ajavahemikku päevaks. Preester Rozov, viidates keeleteadusele, võltsib selle teaduse kõige tähtsamaid teese. Ent vähe ettevalmistatud inimesele võivad viited teadusele avaldada teatud muljet.

Me ei saa öelda, et NSV Liidus religioossete igandite olemasolu seletub ainult teaduslik-ateistliku propaganda puudustega või religioossete organisatsioonide tegevuse aktiviseerumisega. Religioossete igandite olemasolu osa elanikkonna hulgas seletub ka teiste, märksa sügavamate põhjustega. Ent seal, kus on juttu religioossete igandite elavnemisest usklike juures või uute isikute kaasatõmbamisest religiooni juurde, kellel varem ei olnud sellega suhteid, on teaduslik-ateistliku propaganda unarusse jätmisel, mis tegelikult kergendab kirikutegelaste ja sektantide tegevust, suur osatähtsus.

Meie usuvastases propagandas tuleb vaimulikkonna enamuse poliitilist lojaalsust eraldada kirikutegelaste ebateadusliku reaktsioonilise religioosse ideoloogia propagandast, mis on vastuolus teadusliku maailmavaatega.

Tingimustes, kus religiooni klassijuured on hävitatud, mil triumfeerib plaanipärasus rahvamajanduses ja seega religiooni sotsiaalsed juured otsustavates punktides on katki rebitud, on ideeline võitlus religiooniga peamiseks vahendiks religioossete igandite ületamisel.

„Sügav, kannatlik, julgesti seatud teaduslik-ateistlik propaganda usklike hulgas aitab neil lõppude-lõpuks vabaneda religioossetest eksiarvamustest," kõneldakse NLKP Keskkomitee 10. novembri 1954. aasta otsuses „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel elanikkonna hulgas".

Teaduslik-ateistliku propaganda tähtsuse paremaks mõistmiseks märgime lühidalt tema mõju mõningatele faktoritele, mis soodustavad religioossete igandite olemasolu.

Ühiskondliku teadvuse mahajäämus ühiskondlikust olemisest — see on, nagu juba öeldud, üldsotsioloogiline seaduspärasus, s. o. ka kommunismi juures jäävad ühiskondlikud vaated oma tekkelt maha ühiskondlikust olemisest, kuid nad peegeldavad õigesti tegelikkust.

Ka religioossed ideed on mahajäänud ideed mitte üksnes oma tekkelt, vaid ka oma iseloomult ja tähenduselt. Vastandina meie ühiskonnas valitsevatele eesrindlikele teaduslikele ideedele nad ei soodusta, vaid pidurdavad ühiskonna arengut.

Religiooni näol on meil tegemist inimkonna minevikust pärit olevate ideedega, millede vastu töötab meie sotsialistlik tegelikkus.

Kui aga religioossete ideede alt materiaalne pinnas on ära löödud, kui need püsivad suures osas inertsi jõul, saab neid edukalt ületada ideoloogilise võitluse teel. Teadusliku maailmavaate võitu religioossete igandite üle kujutame kui teaduslike ideede väljaastumist religioossete ideede vastu.

Arvukad faktid räägivad sellest, et teaduslik-ateistliku propaganda teel võib edukalt jõuda nõukogude inimeste vabanemisele religioonist.

Kogemustega propagandist Zaporožje linna 62. Keskkooli õpetaja Andrejeva jutustas näiteks, et ühes „Zaporožstroi" ühiselamus elunes tütarlaps — baptist, ja tema mõjutusel muutusid baptistiks veel kolm naistöölist. Peale sm. Andrejeva poolt läbiviidud suurt selgitustööd, eriti sektantlusest, katkestasid kolm uut sektanti usulahuga sidemed ja loobusid religioonist. Tähendab, õigel ajal öeldud propagandisti sõnal võib olla otsustav tähtsus mahajäänud religioossetest ideedest ülesaamisel.

Aga kas me ei saa hästikorraldatud ateistliku propaganda teel viia kapitalistliku leeri mõju miinimumini religioossete igandite säilimises?

Samuti on mõistetav, et kui usklikud hästi tutvuksid teaduslike vaadetega loodus- ja ühiskondliku elu nähtustest, siis tekiks neil kriitiline suhtumine religioossetesse tõekspidamistesse. Teaduslikud teadmised loodus- ja ühiskonnanähtustest veenavad igaüht, et maailmas ei ole midagi üleloomulikku.

Sotsialismi tingimustes mida edasi, seda enam luuakse erakordselt soodsad tingimused selleks, et kõik töötajad järk-järgult vabaneksid religioossest ebausust.

Kaasajal nõukogude rahva poolt kommunistliku partei, tema Keskkomitee juhtimisel saavutatud edusammud tööstuses, põllumajanduses, teaduses, eriti aatomienergia kasutamises rahulikuks otstarbeks, tähendavad tegelikult ka uute positsioonide kättevõitmist religioossest ebausust ülesaamiseks ja annavad uusi hiiglasliku jõuga argumente võitluseks religioossete igandite vastu.

Meie nõukogude tegelikkus, mis kasvab ja areneb kõikidel aladel teaduse alusel, on teaduslik-materialistliku maailmavaate õigsuse ja kõikide maailmas esinevate religioonide valelikkuse suurimaks kinnituseks ja suurimaks tõendite arsenaliks.

Meist, teaduslik-ateistliku maailmavaate propagandistidest, sõltub, kuivõrd laialt ja oskuslikult me kasutame seda kõike võitluseks religioosse ideoloogiaga.

Rõhutades usuvastase suulise ja trükisõna tähtsust, ei või me unustada ka teisi tähtsaid kohustusi. Religiooni sotsiaalsed

juured meie maal on murtud, ent ei ole täielikult hävitatud. Meil on veel teatud ebavõrdsuse jäänuseid ühiskonna liikmete materiaalses kindlustatuses, vana jäänuseid igapäevases elus, ebakultuursuse elemente. Peale religiooni on teisi kapitalismi igandeid inimeste teadvuses, mis põimudes religioossete igan-ditega toetavad viimaseid.

Asju on tarvis korraldada nii, et nende ateistlike lektorite nimed, kes julgelt seostavad oma selgitustööd kommunistliku ülesehitustöö praktiliste ülesannetega rahvamajandusse uusima tehnika, uusimate agronoomiateaduse saavutuste juurutamise alal, kultuuriasutuste töö parandamise alal kohtadel, oleksid ümbritsetud erilise austusega, et nende töö muutuks ka teiste varaks, nende kogemusi aga kasutaksid teised seltsimehed.

Meil tuleb osutada igakülgset abi kohalikele komsomoli-organisatsioonidele, kes töötavad praegu selleks, et asendada religioosseid kombeid inimeste elus tähtsate sündmuste — pul-made, lapse sündimise, kooli lõpetamise jne. puhul uute, nõu-kogulike kommetega, mis peavad silmas häid rahvalikke tradit-sioone.

Oleks hea, kui meie ateistlikud lektorid ei teeks ainult etteheiteid teaduslikele töötajatele sellepärast, et need annavad vähe üldistusi religiooni olukorra küsimustes meie maal, tea-duslik-ateistliku propaganda meetodite küsimustes (kuigi tea-duslikud töötajad tõesti vääriksid selliseid etteheiteid), vaid ka ise õpiksid tundma olukorda, koguksid faktilist materjali ja võtaksid selle materjali teaduslikule kasutamisele. Me töötame ka edaspidi NSV Liidus religioossete igandite olemasolu põh-juste küsimuse juures selleks, et teha siit vastavad järeldused.

Kuid juba nüüd võib sellest, mis me teame nende põhjuste kohta, teha ühe tähtsa järelduse, et väga palju, mis võib kii-rendada religioossetest igandidest ülesaamist, sõltub meist endist, meie teaduslik-ateistliku propaganda arendamisest ja kvaliteedist.

Üheks vastuoluks meie ühiskonna arengus on vastuolu ühelt poolt eesrindliku ühiskondliku ja poliitilise korra, valit-seva teadusliku ideoloogia ja teiselt poolt kapitalismi igandite, sealhulgas religioossete igandite vahel töötajate teadvuses. Selle vastuolu peame me lahendama ja see lahendatakse rahvahulkade edasise kommunistliku kasvatuse teel, mille lahutamatuks koostisosaks on teaduslik-ateistlik propaganda.

Ning mida järjekindlamalt me täidame kommunistliku par-tei näpunäiteid poliitiliste ja teadusalaste teadmiste levitamise kohta rahva hulgas, seda laiemalt toimub usklike religioosse-test igandidest järkjärgulisele vabastamisele suunatud töö, seda aktiivsemaks kujuneb kõikide nõukogude inimeste osa-võtt kommunistliku ülesehituse suurejooneliste ülesannete lahendamisest.

VNFSV Pedagoogiliste Teaduste Akadeemia
korrespondeeriv liige
B. A. VORONTSOV-VELJAMINOV

TEADUSE UUSIMAD ANDMED UNIVERSUMI KOHTA

Mulle näib, et võitlus religioosse ja idealistliku maailmavaate vastu on üks kõige raskemaid lõike meie ühingu töös. Iseäranis raske ja keeruline ülesanne on võitlus loodusteaduslikù propaganda abil ebausu ja igandite vastu inimeste teadvuses.

Tihti nõutakse propagandistidelt, et nad kõigi ülikeeruliste loodusteaduslike küsimuste kohta ütleksid täiesti täpselt ja kindlalt, milline on selles küsimuses teaduse lõplik sõna, ütleksid seda nii autoriteetselt, et religiooni dogmadele oleks vastandatud mingisugused teaduse dogmad. Ja peab ütlema, et mõned lektorid püüavadki seda teha. Muidugi ei tule sellest midagi head välja, sest paljudes keerulistes küsimustes ei ole teaduses veel olemas lõplikke seisukohti. Kui siiski faktide hüpoteetilised seletused esitatakse dogmadena, hiljem aga saavad kuulajad teada teiste vaadete olemasolust teaduses või nende muutumisest, siis diskrediteeritakse sellega materialistlikku teadust. Kõik teavad, et meie kuulajaskond on äärmiselt ebaühtlane. Sellepärast tuleb igal üksikul juhul ateistliku propaganda tegemiseks valida välja sobiv loodusteaduslik materjal ning leida sellele vastav seletus.

Astronoomia on selline loodusteaduse haru, mille materjal on väga tähtis võitluses usuliste eelarvamuste vastu. Üksnes astronoomia arengu ajalugu pakub hulgaliselt suurepäraseid näiteid, millede varal võib selgitada, kuidas areneb materialistlik teadus, kuidas inimene kasutab oma teadmisi lõppude lõpuks selleks, et tegelikult allutada loodust. See on loomulik, sest astronoomial on kokkupuuteid ka probleemidega, milledel on väga suur maailmavaateline tähtsus. Astronoomia uurib igaviku ja lõpmatuse küsimust, uurib elu küsimust maailmaruumis, elu võimalikkuse küsimust väljaspool Maad ja isegi mõistust omavate olevuste eksisteerimise võimalikkuse küsimust teistes maailmades. Kõik see on tihedalt seotud religioosse maailmavaate kriitikaga.

On täiesti selge, et oleks kasutu rääkida niinimetatud universumi paisumisteooriast, relatiivsuse teooriast kuulajaskonnale, kes on selleks vähe ette valmistatud. Ühtlasi oleks ülearune rääkida mõnele teisele kuulajaskonnale sellest, et inkvisitsioon mõistis kohut Galileo Galilei üle tema teaduslike järelduste pärast ja et sama inkvisitsioon põletas Giordano Bruno tuleriidal, sest paljud meie kuulajatest teavad juba seda, kuid sellele vaatamata pooldavad idealistlikku maailmavaadet või on koguni usklikud selle sõna kõige tavalisemas tähenduses.

Mul on üsna raske esineda praeguse kuulajaskonna ees, sest ta koosneb kvalifitseeritud lektoritest, kes on tuttavad astronoomia põhiküsimustega. Oleks liigne kirjeldada kaasaegseid ettekujutusi maailmaruumist, korrates seejuures paratamatult arvukaid auditooriumile juba tuntud fakte. Ajakiri „Nauka i Žizn" osutab küllaltki palju tähelepanu küsimustele, mis on seotud kõige uuega selles teadusharus. Samuti poleks ka kohane kõike uut astronoomias liiga üksikasjaliselt käsitleda.

Sellepärast, laskumata detailidesse, tahan peatuda vaid mõningatel kõige uuematel andmetel ning rääkida mõningatest kaalutlustest, mõnede, nagu mulle näib, ebaõnnestunud momentide kohta, mis esinevad astronoomilisel materjalil põhinevas ateistlikus propagandas.

Juba palju aastaid tagasi ütles V. I. Lenin, et loodusteadus areneb niivõrd kiiresti, elab üle sellist sügavat revolutsioonilist murrangute perioodi kõikidel aladel, et ilma filosoofiliste järeldusteta ei saa loodusteaduses kuidagi läbi. Ja see, mida Lenin ütles palju aastaid tagasi, on õige ka praegu, eriti füüsika ja astronoomia valdkonnas, sest käesoleval ajal on astronoomia peamiselt astrofüüsika, teadus, mis uurib taevakehade füüsilist olemust. Just astrofüüsikas teeme kõige hiilgavamaid avastusi, mis tohutult laiendavad meie silmaringi, tohutult laiendavad meie ettekujutusi loodusseadustest, mateeriast, tema lõpmatutest muundumistest.

Tänapäeval on astronoomias, nagu ka füüsika valdkonnas, tohutult arendatud matemaatilisi teooriaid, mis loogilise ranguse ja selgusega püüavad seletada ühtesid või teisi loodusnähtusi. Kuid tihti kaob matemaatiliste võrrandite taha ära probleemi sisu, kaob ettekujutus mateeriast, nagu see esineb meie aistingutes. Probleemi matemaatilise arendamise mõjul unustavad teaduslikud töötajad tihti, et sageli teeme oma matemaatilistes teooriates mitmesuguseid lihtsustusi, püstitame mitmesuguseid hüpoteese, sest ilma nendeta me ei saaks lahendada ülesannet matemaatiliselt. Selliste teooriate hulka, mis on rajatud reale lihtsustustele ja meie läheduses toimuvate nähtuste ebaseaduslikule laiendamisele kogu maailmaruumi kohta, kuuluvad maailmaruumi lõplikkuse ja paisumise teoo-

riad, mida nii väga kiidavad rooma paavst ja teised usuteadlased.

Ühte või teist loodusteaduslikku küsimust käsitlevate matemaatiliste teooriate loogilise formaalse selguse mõjul loovad paljud välismaa teadlased niisuguseid formaalseid teooriaid, kujundavad niisuguseid võrrandite süsteeme, mis pretendeerivad sellele, et seletada maailmas kõike. On isegi teadlasi-idealiste, kes arvutavad välja elektronide arvu kogu maailmaruumis.

Püüe luua ühtset, kõikehaaravat teooriat, mis lõplikult seletaks kõik nähtused looduses, kõik vastastikused suhted mateeria eri vormide vahel, oleks oma eesmärgilt lähedane sellele, mida me leiame religioonis. On ju religioonile iseloomulik just veendumus, et kõike võib maailmas seletada ainuüksi sellise lihtsa oletusega, et jumal on kõik loonud niisuguseks, nagu meie seda näeme. Kuid igale materialistile-dialektikule on päris selge, et loodus on lõpmata mitmekesine, lõpmata mitmekesised on tema liikumise vormid, ja et universum, kuna ta on lõpmatu ajas ja ruumis, on meile tuntud vaid mingis väga väikeses osas ja tühise ajalise kestuse jooksul.

Sellepärast, kui mateeria vormid maailmaruumis on lõpmata mitmekesised, siis kui suured ka ei oleks teaduse edusammud, me ei tunne ikkagi tänapäeval kaugeltki kõiki selle mateeria vorme ja kõiki seadusi, mis tingivad tema arenemise ja liikumise.

Peab endale õigesti ette kujutama (ja ma arvan, et just seda tuleb selgitada vestlustes kuulajatega), et looduse ammendamatuse tõttu me õpime teda paratamatult tundma samm-sammult, pikaajaliste vaevanõudvate uurimuste kaudu, katsete abil ja meie vaatluste laiendamise teel. Ja ainult järjekindlalt, samm-sammult edasi liikudes me avastame järk-järgult looduse saladused sedavõrd, et loodus hakkab meid teenima. Sellesamaga tõestame me tegelikult, et kuigi meie teadmised ei ole täielikud, kuigi nad ei ole ammendavad, siiski lähendavad nad meid tegelikkusele, peegeldavad küllaldase täpsusega asjade ja nähtuste tõelist olemust.

Aga just abstraktsete matemaatiliste teooriate pooldajad, kes püüavad hõlmata diferentsiaalvõrranditega kõiki universumi mitmesuguseid väljendusvorme, samal ajal arvavad, et asjade olemus jääb meile ikkagi mõistmatuks, teadmatuks. Selles väljendub nende agnostitsism.

Väide, et inimene ei suuda lõpuni mõista asjade olemust, loodusnähtuste olemust, moodustab samuti religioosse maailmavaate iseloomuliku joone.

Viimasel ajal on tehtud rida uusi avastusi, mis ikka ja jälle tõendavad looduse lõpmatust, — avastusi, mis kinnitavad V. I. Lenini sõnu aatomi ja elektroni ammendamatusest. Nii on füüsikas avastatud uued elementaarosakesed — mesoonid

ja antiprootonid. Praktika näitab, et need ei ole viimased mingisugused jagamatud osakesed, et aatomi tuumas on veel äärmiselt keeruline maailm oma seadustega, mida me pole veel täielikult mõistnud, kuid mida me tunneme juba niivõrd, et võime kasutada aatomienergiat.

Täpselt samuti on tehtud viimasel ajal ülihuvitavaid avastusi astrofüüsikas. Nad on kõige tihedamalt seotud füüsikaga.

Kõigepealt tahaksin ma öelda paar sõna küsimuse kohta, mis võib-olla on koosolijatele juba teada, kuid mida peaks meelde tuletama, kuna see küsimus ei ole sugugi vananenud. Nagu te teate, töötas relatiivsuse teooria välja uue relativistliku gravitatsiooniteooria, milles tuleb näha ülemaailmse gravitatsiooniteooria edasist arendamist, mille abil viimaste sajandite jooksul seletati kogu taevakehade liikumist, mis võimaldas ette öelda päikesevarjutusi jne.

Kuid nagu kõikidesse uutesse teooriatesse, nii ka siia püüdsid idealistliku maailmavaate esindajad sisse viia oma liini, anda neile oma tõlgendus. Üheks selliseks katseks oli katse tõlgendada relatiivsuse teooriat kiirenduste relatiivsuse teooriana. Sellega seoses püüdsid mõned küllaltki haritud kirikumehed, nii välismaal kui ka meil, deklareerida, et Kopernikuse õpetus ei olnud selline printsipiaalne avastus, mis oleks läinud lahku „pühakirjast" Maa liikumatuse küsimuses. Kui eksisteerib relatiivsuse teooria, siis rääkivat see kõikide mehaaniliste nähtuste, sealhulgas ka kiirenduste suhtelisusest, ning seepärast olevat täiesti ükskõik, kas öelda, et Maa tiirleb ümber Päikese, või pidada õigeks vastavalt „pühakirjale", et Päike tiirleb ümber Maa.

Nõukogude akadeemik Fokk näitas, et relatiivsuse teooriat ei saa käsitleda kui kiirenduste relatiivsuse teooriat ja et liikumine masside tsentrite suhtes on küllaldaselt õige lähenemine tegelikkusele, et ei ole ükskõik, millisesse koordinaatide süsteemi arvata kiirendus.

Relatiivsuse teoorias on mõningad privilegeeritud koordinaatide süsteemid, millede suhtes liikumine ei ole sugugi nii suhteline, nagu seda püüdsid kujutada kirikumehed.

Üheks kaasaegse astrofüüsika tähtsaks küsimuseks on tähtede energiaallikate küsimus. Nagu teada, on energia jäävuse ja mateeria jäävuse seadused ühed tähtsamad loodusseadustest, milledele me toetume oma materialistlikus propagandas. Nende seaduste alusel näitame, et kujutlus maailma loomisest on müüt, et aine ei või tekkida mitte millestki ega või täiesti kaduda ei tea kuhu. Käesoleval ajal peetakse Päikese ja tähtede energiat, mida nad kulutavad tohutul hulgal ja mida ei saa ammendada ei millestki, teatavate tuumareaktsioonide produktiks. Sellisteks tuumareaktsioonideks peeti, ja peetakse ka praegu suurel määral, tuumareaktsiooni, mille teooria töötas välja Bethe. Selle teooria kohaselt toimub väga keeruline

tuumareaktsioonide ahel, millest võtavad osa lämmastik ja süsinik, kuid selle pika ja keerulise reaktsioonide ahela tuum on selles, et aja jooksul kasutatakse ära tähtede sügavuses kogu vesinik, tänu sellele, et ta sünteesi teel muutub heeliumi aatomiteks. Heeliumi aatomite moodustumisel vesiniku aatomitest mingi osa muutub valguseks, eraldades suure hulga energiat. Terve rida mitmesuguseid arvutusi, vaatlusi ja võrdlusi räägivad sellest, et oma peamiselt keemiliselt koosseisult koosnevad Päike ja tähed vesinikust. Niisiis on seda põlevat ainet — vesinikku — Päikeses ja tähtedes määratu palju. Teades, kui palju energiat eraldub vesiniku aatomite kombineerumisel heeliumi aatomiteks, võib välja arvutada Päikese ja tähtede energiavarud, samuti võib välja arvutada, kui kaua nad võivad eksisteerida. Seoses selliste arvutustega oli väga suur tähtsus avastusel, mis tehti tunduval määral tänu nõukogude teadlastele, et tähtede vanused on erinevad, et nad ei tekkinud kõik üheaegselt, nagu seda tihti kujutavad ette religioosse maailmavaate pooldajad. Nad tahavad käsitleda maailma, nagu oleks ta kunagi loodud ühe korraga, ühtse plaani järgi ja arvavad, et ta eksisteerib sellest ajast alates kui just mitte muutumatul kujul (nüüd nad ei või enam eitada muutusi!), siis vähemalt ilma oluliste ümberkujunemisteta.

Peab toonitama, et mitmesugused usukultuse teenrid püüavad praegu tihtipeale leida uusi võtteid võitluses materialistliku maailmavaatega. Kui me möödunud aasta septembris viibisime uue astronoomilise observatooriumi avamisel Armeenias, siis sõitsime tutvuma iidse Armeenia suurepäraste arhitektuuriliste mälestusmärkidega. Seoses sellega külastasime Etšmiadzini — kõigi armeenlaste katolikose (patriarhi) residentsi. Etšmiadzin sarnaneb mõnevõrra meie Zagorskiga ka sellepoolest, et seal asub vaimulik akadeemia ja teised taolised asutused. Kui me saabusime sinna koos sellele konverentsile kutsutud ameerika teadlastega, siis tundis üks armeenia piiskop suurt huvi meie delegatsiooni vastu ja pöördus muuseas meie poole niisuguste sõnadega: „Teie ja meie tegeleme ühe ja samaga — teie pöörate oma pilgud taeva poole ja meie pöörame oma pilgud taeva poole, tõsi küll, lähtudes erinevatest seisukohtadest; miks peaksime me siis omavahel vaidlema? Te uurige taevast omalt seisukohalt, ärge ainult puudutage meie jumalat."

Võib olla kindel, et mitte kõik kirikutegelased ei asu sellisel seisukohal. Näiteks Rooma paavst püüab olla kursis teaduslike, sealhulgas ka astronoomiliste avastustega ja tervitab innukalt kogu aeg paisuva universumi teooriat. Kui Rooma paavst palus enda juurde vastuvõtule astronoome, kes tulid Rooma rahvusvahelisele kongressile, siis puudutas ta oma kõnes tervet rida astronoomilisi momente ja õnnitles kodanlikke astronoome sel puhul, et nad oma universumi lõplikkuse

ja tema paisumise „avastamisega" olevat kinnitanud religiooni teesi maailma loomise kohta.

Ma arvan, et enamik usukultuse reateenreid, kellel on tegemist vähem haritud auditooriumiga, ei püüa üldse käsitleda kaasaegse loodusteaduse küsimusi, sest nende auditooriumile on see raskesti mõistetav ja nad ise on ka vähe teadlikud nendes küsimustes.

Kuid pöördume tagasi Päikese ja tähtede energia küsimuse juurde.

Selleks, et toimuks vesiniku heeliumiks muutumise reaktsioon, on vajalik äärmiselt kõrge temperatuur, sest sellise termotuumse reaktsiooni jaoks on vajalik temperatuur umbes 20 000 000° ümber. Otsustades arvutuste järgi, ongi selline temperatuur Päikese ja tähtede sisemuses.

Kuid viimasel ajal on ilmnenud mõned nähtused, mida ei saa seletada tuumareaktsioonidega üksnes tähtede sisemuses. 1952. aastal leidis üks ameerika astronoom mõnede tähtede välimistes kihtides keemilise elemendi tehniitsiumi, mis on radioaktiivne ja lagunev, kusjuures laguneb üsna kiiresti. Tema pooldumisperiood on vaid mõnisada aastat. Sellepärast peaks selline element näiliselt täiesti puuduma tähtedel, sest tähed eksisteerivad palju pikemat aega — mitmeid miljardeid aastaid. Peale selle avastati tähtede atmosfäärides elemente liitsiumi ja berüllumi, mis teatud reaktsioonide tagajärjel peaksid samuti juba ammu olema muutunud teisteks keemilisteks elementideks. Kui me siiski leiame neid tähtede atmosfäärides, siis peab olema midagi, mis neid tekitab. Järelikult toimuvad mõnda tüüpi tuumareaktsioonid nähtavasti ka tähtede välimistes kihtides.

Nõukogude teadlased näitasid, et tähtede atmosfääride pommitamine kosmiliste kiirtega, mis omavad tohutut energiat, võib esile kutsuda selliseid tuumareaktsioone ning võib olla nende reaktsioonist kergesti osavõtvate keemiliste elementide tekkimise põhjuseks. Koos sellega eeldab akadeemik Ambartsumjan rea tunnuste põhjal, et nende elementide tekkimine, samuti nagu teiste nähtuste tekkimine, näiteks tuliste pursete tekkimine Päikesel, on tingitud sellest, et Päikese ja tähtede sisemusest kandub aeg-ajalt välja niinimetatud tähte-eelne aine, see tähendab aine, millest need tähed tekkisid. Tema arvamuse kohaselt võisid tähed tekkida mingist ülitihedast ainest, niinimetatud tähte-eelsest ainest. Ta peab võimalikuks, et peale tähtede moodustumist esineb nende sisemuses võib-olla väike tagavara seda ainet, milles toimub teatud tuumareaktsioon, kuid mitte sünteesi tüüpi, vaid lagunemise tüüpi, radioaktiivset tüüpi reaktsioon. Sealjuures nende pursete kõrval, mis mõnikord rikuvad tähtede normaalset rütmi, toob plahvatus tähe pinnale veidike ainet, mis toob endaga kaasa neid mittepüsivaid keemilisi elemente.

Teisest küljest ilmuvad need elemendid tema arvates lakkamatu kiirguse kujul, mis nähtavasti ei ole soojuselise tekkega. Viimasel ajal on terves reas taevakehades — mõningates komeeditaolistes udukogudes ja mõnedes süttivates tähtedes — leitud seda liiki kiirgust.

Kuid tuleb tunnistada, et käesoleval ajal ei ole tähtede tekkimise protsess meile veel küllaldaselt selge.

Oli viga, et meie propagandistid ruttasid kordama seda, mida selle kohta rääkisid need meie teadlased, kes ei olnud seda küsimust veel küllaldaselt uurinud ja esitasid hüpoteese tähtede tekkimise saladuse lõpliku lahendusena. Tegelikult ei ole meil praegu veel küllalt selget ettekujutust sellest ja isegi mitte sellest, milline oli mateeria vorm enne seda, kui ta muutus tähtedeks.

Pole vaja karta öelda, et teadus ei ole lahendanud veel kõiki küsimusi. Inimkonna ees on veel pikk tee. Me oleme juba näinud küllaldaselt näiteid selle kohta, kuidas inimeste teadmiste arenemine on toonud praktilist kasu. See ei ole õige, kui me püüame kujutada asja nii, nagu oleks teadus juba kõik välja selgitanud, ning nimelt selles näha võimalust välja astuda religiooni vastu.

Kuid siiski võib tähtede tekkimisest üht-teist öelda ka praegu.

Enamik teadlasi arvab, et tähed tekivad hõreda aine tihenemise teel. Me teame, et kui tähtede sisemiseks energiaallikaks on tuumareaktsioonid, siis planeetidel, millede sisemuses temperatuur ei tõuse nii kõrgele, selliseid energiaallikaid ei ole.

Käesoleval ajal võib pidada arvutuste teel täiesti kindlakstehtuks seda, et selleks, et mingi gaasi mass muutuks täheks, tähendab, et tal oleks sisemine energiaallikas tuumareaktsioonide näol, peab selle gaasi massi temperatuur tõusma mitmekümne miljoni kraadini, selleks peab aga gaasi mass olema küllalt suur. On leitud, et kui gaasi mass on ülemäära suur, siis ta ei saa tiheneda üheks kehaks, vaid peab lagunema mitmeks väiksemaks kehaks. Niisiis on teoreetiliselt, täies kooskõlas vaatlustega, kindlaks tehtud, et kõige raskemad, kõige massiivsemad tähed, mis võivad eksisteerida, võivad oma massilt ületada Päikese mitte rohkem kui mõnikümmend või mõnisada korda.

Teiselt poolt on aga leitud ka gaasi massi alumine piir, mille olemasolu korral see mass võib tihenedes niivõrd soojeneda, et ta muutub täheks, aga mitte planeediks. Muide, seoses nende arvutustega on viimasel ajal tekkinud mitmesugused uurimused planeetide-hiiglaste sisemise ehituse kohta, näiteks selliste kohta nagu Jupiter. Planeedid-hiiglased peavad sisaldama tohutul hulgal vesinikku, mis planeedi sisemuses on kokkusurutud seisundis ja mille temperatuur tõuseb mitme-

saja tuhande kraadini. Kuid selline temperatuur ei ole veel küllaldane selleks, et seal võiks alata tuumareaktsioon ja planeetide omahelendus võib kesta vaid lühikest aega.

Nende uurimiste käigus ei jää kahtlusi, et planeetidest eralduva soojuse allikaks on peamiselt radioaktiivne lagunemine nende koores ja kui Maal toimuvad vulkaanilised pursked, siis tungib laava välja vaid üksikutest kolletest, kus on olemas radioaktiivseid elemente ja kus toimub mäekihtide kohalik kuumenemine.

Viimasel ajal on leidnud kinnitust väited selle kasuks, et tumedad tasandikud meie kaaslasel kuul, mida nimetati „meredeks", on kaetud paksu tolmukorraga osaliselt sellepärast, et kuule langeb meteoriite — taevakive. Maa on oma õhusoomusega kaitstud meteoriitide löökide eest. Kuul aga sellist kaitset ei ole.

Kuu on arvatavasti kaetud paksu tolmukorraga. See selgitati välja vaatluste varal, mis näitasid, et kuu pind jahtub äärmiselt kiiresti, mis näitab kuu pinna väga halba soojusjuhtivust. Kui näiteks varjutuse ajal Maa vari langes kuule, jahtus kuu pind väga kiiresti.

Üldse ei saa päikesesüsteemi kohta öelda kuigi palju uut, kuid selle hulgas, mida me oleme teada saanud, on rida huvitavaid andmeid, mida võib ära kasutada ateistlikus propagandas.

Meie kõige ligem naaber kaunis Veenus on ümbritsetud paksude pilvedega, millede läbi ei näe tema pinda. Spektraalanalüüs näitab, et Veenuse atmosfääris leidub süsihappegaasi, kuid veeauru ja hapnikku pole veel leitud. Nõukogude teadlase Kozõrevi teeneks oli see, et ta uurides Veenuse spektrit, avastas seal selged lämmastiku jooned. See tõendab Veenuse atmosfääris sama gaasi olemasolu, mis on Maa atmosfääri peamiseks keemiliseks koostisosaks. Seda, et Veenusel ilmneb lämmastiku spekter eredate joontena, võib seletada sellega, et Veenuse atmosfääris toimuvad virmaliste lahendused, mis on palju tugevamad kui Maa peal. See avastus demonstreerib veel kord universumi materiaalset ühtsust ja isegi Maast kaugete loodussaladuste järk-järgulist tunnetatavust.

Varematel aegadel pidasid ebausklikud inimesed virmalisi omavahel võitlevate taevasõdurite noolteks. Veel üsna hiljuti tõlgendasid ebausklikud inimesed virmalisi kui sõja ennustust. Meie aga näeme, et virmalisi esineb ka Veenusel, kus pole kedagi, kes sõdiks.

Sellele võib juurde lisada, et on avastatud Veenuse ja Jupiteri radiokiirgus. Selle põhjuseks on nähtavasti äikese elektrilised lahendused nende planeetide atmosfäärides. Sel kombel pole ei virmalised ega ka äike Maa privileegid ega ka „jumalike signaalide" tähisteks inimestele. Muide, virmalisi oli näha Moskva ümbruses 1957. aasta 28. aprillil. Sel päeval sõitsin lin-

nast välja, et jälgida puhtas taevas eredat komeeti. Peale komeedi vaatlemise lõppu oli meil meeldiv võimalus jälgida virmalisi algul punaste liikuvate kiirte kujul, siis roheliste kiirtena jne.

Igaüks tahab teada midagi uut ka Marsi kohta.

Vaidlus elu võimalikkuse kohta Marsil jätkub. See on väga keeruline probleem. Paljud nähtavasti teavad, et mõned aastad tagasi äratasid suurt tähelepanu Nõukogude Liidus NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeeriva liikme G. A. Tihhovi tööd, kes esitas uued väited selle kasuks, et Marsil on olemas taimestik, nagu seda paljud eeldasid juba varem. Kuid teade, et Tihhov „tõestas" taimestiku olemasolu Marsil, oli enneaegne. See küsimus on ka praegu vaidlusalune. Ja kui Tihhov leidis ka väiteid selle kasuks, et Marsil on taimestik, siis teised suured teadlased, näiteks akadeemik Fessenkov, esitavad rea väiteid vaadeldud faktide sellise tõlgendamise vastu.

Palju lootusi pandi muidugi Marsi vaatlustele selle planeedi kõige suurema lähenemise ajal Maale 1956. aasta sügisel. Kuid see Marsi vastasseis möödus väga ebasoodsates tingimustes. Asi seisis selles, et meie, nõukogude laiuskraadidel oli Mars nähtav horisondi lähedal, ja ka selles, et Marsi enda atmosfäär, nagu üksmeelselt märkisid kõik vaatlejad, oli 1956. aastal äärmiselt tolmune. On teada, et Marsi pinna kohal nähakse aeg-ajalt udu ja tolmupilvi ning selliseid pilvi nähti 1956. aastal eriti suurel hulgal. Need varjasid üksikasju planeedi pinnal.

Marsil võib märgata kahte liiki udu. Vahel ilmub helesinine vine, mis varjab kogu planeedi pinna ega luba seda vaadelda. Vahel ilmub kollane vine. See kollane vine tähendab kahtlemata tolmutorme Marsil. Mis puutub helesinisesse vinesse, siis uurimised, mida teostati sellel aastal, räägivad selle kasuks, et ta tekib õhus lendlevatest pisimatest kristallidest, mis on tekkinud veeaurudest. Järelikult oleneb helesinine vine mingi jäähalla, jäätolmu olemasolust Marsi atmosfääris. Kuid sel aastal andsid Marsi spektri uurimised, mis toimusid palju võimsama aparatuuriga, kui see oli võimalik viisteist aastat tagasi, ikkagi vähelohutavaid tagajärgi. Praegu tuleb veelgi rohkem alandada aurude sisalduvuse piiri Marsi atmosfääris. Veeaure on Marsi atmosfääris nii vähe, et kui nad sadestuksid planeedi pinnale, siis veekihi paksus ei oleks rohkem kui 0,08 mm, teiste andmete järgi aga 0,008 mm. Igal juhul näitavad meie uurimised, et elu olemasolu tingimused Marsil on ikka raskemad ja raskemad.

Täpselt samuti ei leitud Marsi atmosfääris 1956. aastal nagu varemgi kas või vähestki hapniku olemasolu ja mis on eriti üllatav — süsihappe aurude olemasolu, milliseid varem oli leitud. Milles on asi, seda on esialgu võimatu öelda.

Vaatluste käigus avastati radiokiirgus planeet Marsilt.

Kuid oleks vale arvata, et „marslased" püüavad meiega rääkida ja saadavad raadiosignaale, nagu sellest unistati esimestel aastatel pärast raadiotelegraafi leiutamist. See radiokiirgus, mis tuleb Marsilt, on loomulik radiokiirgus, mis peab tulema igalt kehalt, mis on soojenenud samal määral nagu Mars. Marsi radiokiirguse tugevuse järgi me võime välja arvutada selle planeedi temperatuuri. Peab mainima, et keskmiselt pole kogu planeedil see temperatuur *kõrgem* kui —40° ja kliima on palju karmim kui Maa peal.

1957. aasta vaatluste ajal õnnestus avastada tuule olemasolu, mis viib edasi Marsil pilvi, kusjuures avastati, et need tuuled on tsüklonid, mis liiguvad küllaltki suure kiirusega — kuni 12 km tunnis.

Lõpuks teostati vaatlusi, millede eesmärgiks oli sügisese taimkatte värvi selgitamine Marsil. Meil on taimed sügisel kollased ja mõningate vaatlustega värviliste klaaside kombinatsioonide abil oleks võinud seda selgitada ka Marsil, kui seal oleks olemas taimkate. Kuid seda leida ei õnnestunud, mis jällegi ei räägi elu olemasolu kasuks Marsil.

Mõned arvavad, et kahtlused elu olemasolu võimalikkuses Marsil sel põhjusel, et teaduse andmed viitavad üha raskematele tingimustele Marsil, kahjustavat materialismi ja olevat kasuks religioonile. Tegelikult on asi praegu vastupidi. Paljud kirikutegelased soovitavad nüüd mõelda nii, et mida suuremaks osutub elusate olevustega maailm, seda rohkem demonstreerib see jumala võimsust. Kirjanikud-idealistid asustavad juba ammu elavate ja isegi mõistust omavate olevustega ükskõik millist planeeti ja isegi Päikest, arvestamata seda, et väide elu olemasolu kohta nende peal on vastuolus teaduse andmetega tingimustest, mis on vajalikud elu olemasoluks, ning andmetega, et need tingimused antud taevakehadel puuduvad. Dialektiline materialistlik seisukoht väidab sellele vastupidiselt, et elu tekib ainult seal, kus selleks kujunevad vajalikud füüsilised tingimused, ja et seal, kus need tingimused on olemas, tekib elu möödapääsmatult, sõltumata ükskõik millisest jumalikust vahelesegamisest.

Niisiis ei lahendu materialistliku teaduse vaidlus religioosse idealistliku maailmavaatega mitte sellega, kas on elu või ei ole teda just Marsil, seda enam, et planeete on lõpmatus maailmaruumis lõputult suur arv ja järelikult peab olema ka lõpmatult suur arv planeete, milledel elu möödapääsmatult tekib vajalike tingimuste olemasolu tulemusel. Elu on mateeria kõrgeim arenguvorm. Ta ei teki jumala tahtel. Muidugi oleks meeldiv tõestada elu olemasolu Marsil, kuid ei ole vaja väita, et elu Marsil on tingimata olemas ja et kui teadus seda ei kinnita, siis sellega antakse hoop materialismile.

Seoses jutustusega planeetidest ütleksin veel paar sõna niinimetatud tähtede lähedal olevate planeetide kohta. Paljud

vist teavad, et viimaseil aastail on avastatud mõnede meile kõige lähedasemate tähtede nähtavas asendis toimuvad perioodilised muutused. Need tähed liiguvad perioodiliselt kord ühele, kord teisele poole, nagu tiirleksid nad mingi raskuskeskuse ümber, mis on neil ühine teise küllaldaselt massiivse kehaga. Nende kehade mass on umbes üks kümnendik Päikese massist, mis on vähe tähe jaoks ja palju planeedi jaoks, sest päikesesüsteemi kõige suurema planeedi Jupiteri mass moodustab ligikaudu ühe tuhandiku Päikese massist. Kui nad siiski oleksid planeedid, siis oleks see äärmiselt huvitav ja tõestaks otseselt paljude planeedimaailmade eksisteerimist. Nagu teada, ennustas Giordano Bruno 16. sajandil, et on olemas planeedid, mis tiirlevad mitte ainult Päikese ümber, vaid ka teiste tähtede ümber. Ja see oligi üks põhjusi, miks kirik teda taga kiusas.

Kaasaegsed andmed lubavad oletada, et tühised hälbed mõnede kõige ligemate tähtede asendis on esile kutsutud ikkagi normaalsete massidega planeetide poolt, mitte aga nähtamatute tähtede poolt. Nähtavasti on asi selles, et meie, vaatlejad, ei suuda täie kindlusega välja selgitada tähe nihkumist üksikute teda ümbritsevate planeetide külgetõmbe mõjul, vaid näeme ainult külgetõmbe summaarset efekti. Selgub, et kui me saaksime jälgida Päikese liikumist planeetide külgetõmbe mõjul, praktiliselt Jupiteri ja Saturni mõjul, siis me võiksime jõuda järeldusele, et Päikese ümber tiirleb üks planeet, mis on palju massiivsem kui Jupiter, tiirlemisperioodiga, mis pole võrdne ei Jupiteri perioodiga ega ka Saturni perioodiga.

Peab ütlema mõne sõna ka ereda komeedi kohta, mida võis hiljuti vaadelda. See on Arendt-Rolandi komeet, mis avastati möödunud aasta oktoobris Belgias.

Komeetide ilmumine on alati olnud sobivaks ettekäändeks religioosseks propagandaks. Komeete kardeti alati väga. Paljud on arvatavasti näinud huvitavaid pilte vanades raamatutes, milledel kujutatakse seda, mida nägi komeetides keskaegse inimese ebausklik kujutlusvõime. Me saame ka praegu mõnedelt vähevilunud vaatlejatelt kirju ja visandeid, mis mõnevõrra meenutavad keskaegseid joonistusi. Mitte seda, et nad oleksid joonistanud mingisuguseid koletisi, vaid need joonistused komeedi sabast on nii lihtsustatud, et neis tõepoolest on midagi, mis meenutab mõõka või saablit, ja ebausklikule inimesele võib see näida halva ennustusena.

Belgias avastatud komeet oli algul Päikesest kaugel, kuid juba 1957. aasta aprillis pidi ta Päikese lähedalt mööduma. Samal ajal hakkas ta lähenema Maale, kusjuures Maa ja komeet liginesid teineteisele väga kiiresti. Maa kiirus oli 30 km sekundis, komeedi kiirus aga 40 km sekundis. Lähenedes Maale sellise kiirusega, oli komeet hästi nähtav palja sil-

maga. Alates 1910. aastast pole selliseid eredaid komeete nähtud.

Selle komeedi jälgimine Moskvas oli kahjuks väga ebasoodne linna valgustuse ja suitsu tõttu, kuid väljaspool linna võis teda hästi vaadelda. Paljud inimesed avastasid meil ise komeedi, näiteks militsionäärid, kes märkasid „korralagedust" taevas ja teatasid, et taevasse on ilmunud mingi udune taevakeha. Tõsi küll, mõningad nendest juba teadsid, et see on komeet. Moskvas võis komeeti jälgida 24. aprillist 5. maini. Tal oli kaks saba, mis katsid teineteist ja kuulusid esimesse ja teise tüüpi meie kuulsa kaasmaalase F. A. Bredihhini klassifikatsiooni järgi. See tähendab, et ühes sabas liikusid selle osakesed Päikese valguse rõhu toimel, teise saba osakesed liikusid aga lihtsalt inertsi tõttu pärast seda, kui nad olid eraldunud komeedi tahkest tuumast.

Palju tähelepanuväärsem on see, et sellel komeedil oli veel kolmas saba, mis ei olnud mitte Päikese poolt ära pööratud, vaid pööratud just Päikese poole, ning oli äärmiselt pikk ja peenike. Selliseid sabasid püüdis uurida juba Bredihhin. Saba, mis oli pööratud Päikese poole, nimetas ta anomaalseks. Kuid selliste harva esinevate sabade kirjeldused, mis olid säilinud ja mida kasutas Bredihhin, olid väga segased, udused, neid polnud kordagi fotografeeritud, seda enam ei olnud neid kunagi uuritud kaasaegsete vaatlusvahendite abil.

Seega toob selgust sellesse probleemi uue komeedi anomaalse saba uurimine, saba pikkus ulatus 24. ja 25. aprillil 13 kraadini ning oli sirge, pikk ja terav nagu nõel. Ma arvan, Bredihhinil oli õigus, kui ta tõlgendas anomaalset saba järgmiselt: komeedi tuum puruneb meie silmade ees suureks hulgaks väikesteks kivideks, mis venides välja piki komeedi orbiiti, jäävad oma liikumises temast maha. Päikese poolt valgustatuna moodustavadki nad anomaalse saba.

Tulevikus võimaldavad üksikasjalisemad arvutused lahendada selle küsimuse lõplikult. Igal juhul võib veel märkida, et selle komeedi juures avastati esmakordselt radiokiirgus, kusjuures on väga huvitav, et kõige võimsam kiirguse voog ei olnud komeedi peas, vaid sabas, 12 miljoni kilomeetri kaugusel tuumast. Kuid see võib olla saba elektriseeritud gaasiliste osakeste liikumise ning nende vastastikuse mõju tulemus pärast nende väljaheitmist komeedi tuumast.

Nii tungib teadus järk-järgult, samm-sammult selliste hirmsate taevanähtuste saladustesse, nagu seda on komeedid, ega jäta ruumi ei ebausule ega ka agnostitsismile.

Pole vajadust väsitada kuulajaid tähtede mitmesuguste füüsikaliste karakteristikute uurimise olukorra üksikasjadega tänapäeval. Palju uut on toonud sellesse probleemi nõukogude teadlased. On avastatud juba suur arv tähtsaid vastastikuseid suhteid, on avastatud mitut sorti, tüüpi jne. tähti — see kõik

iseloomustab looduse mitmekesidust. Nii selgub, et tähtede maailm on äärmiselt mitmekesine. Kuid koos sellega on kogu see maailm materiaalselt ühtne.

Tähtede ehituse üksikasjad, mis on seotud nende asukohaga ruumis, nende iseärasused, mis esimesel pilgul näivad raskendavat looduse uurimist, viivad tegelikult meid ligemale tähtede tekkimise probleemi lahendamisele, sest ruumi mitmesugustes osades on eksisteerinud ja eksisteerivad erinevad füüsilised tingimused, mille tõttu neis tekkivad tähed osutuvad erinevaiks.

Möödaminnes märgin, et tähtede uurimist teostatakse üsna laialdaselt paavsti kuuriale kuuluvates observatooriumides. On üldiselt teada, et juba möödunud sajandi keskpaiku asutas paavst Rooma oma observatooriumi, püüdes võidelda materialistliku teaduse vastu.

Peab märkima, et pahatihti satuvad need mungad ja abtid, kes töötavad katoliku kiriku poolt materialistliku maailmavaate vastu võitlemise eesmärgil loodud observatooriumides, tahtmatult ise selle teaduslike materialistlike uurimuste loogika mõju alla, mis kätkeb astronoomia põhialustes. Paljudel nende töödel on objektiivselt materialistlik iseloom, kas nende autorid seda tahavad või mitte. Nähtavasti nende poolt avastatud faktid ise tõukavad neid materialistlike uurimiste teele. See tõendab veel kord, kui raske on kasutada maailmaruumi teaduslikku uurimist religiooni huvides.

Viimasel ajal tekib meis üha tugevam ettekujutus sellest, et loodusjõudude seas, mis võtavad osa maailmade kujunemisest ja universumi mitmesugustest protsessidest, on oma osatähtsus magnetväljal. Hiljuti NSV Liidus viibinud rootsi teadlane Alfen leidis, et vedelikud ja gaasid käituvad magentväljas teisiti, kui selle välja puudumisel, ning praegu levib see teooria kiiresti. Alfen avastas niinimetatud magnetilised hüdrodünaamilised lained. Nüüd oleme me veendunud, et magnetjõuväli hoiab meie Galaktikas gaasi koos selle hajumise eest igasse külge.

See seletab ka spiraalsete harude eksisteerimist Galaktikas. Nad koosnevad gaasidest ja tähtedest, mis arvatavasti tekivad nendest gaasidest. Magnetväli ei lase gaasidel laiali valguda ja soodustab spiraalsete harude eksisteerimist.

Meie seltsimeestel, füüsikutel, kes tegelevad nende probleemidega, pöörates peamist tähelepanu ikka väiksemate aineosakeste uurimisele, on tegemist arvukate seadustega, mis prevaleerivad selles väikeste osade maailmas selliste seaduste üle nagu gravitatsiooniseadus. Igapäevaste nähtuste maailmas puutume kokku molekulaarjõudude väljendustega, kuid minnes edasi sügavamale — aatomisiseste jõudude, tuumajõudude väljendustega. Kuid astronoomias on seniajani gravitatsiooni-

seadus ainukeseks tohutute kosmiliste kehade liikumise ja vastastikuse mõju seaduseks.

Praegu näib välja kujunevat rida selliseid vaatlustulemusi ja järeldusi, sealhulgas olen ka mina mõned neist saanud, mis ei võimalda seletada üksnes gravitatsiooniga tohutute tähesüsteemide, mida nimetatakse galaktikateks, vastastikust mõju. Galaktikad kujutavad endast ju sadade miljardite tähtede kogumikke, süsteeme, milledes on palju difuusset mateeriat ja gaase ning mis ise pöörlevad. Nähtavasti ei kujuta galaktikad endast lihtsalt üksikute osakeste — tähtede — kogumit. Need süsteemid omandavad uued makroskoopilised omadused ja nende vastastikune mõju on mingite uute seaduste tunnuseks, mis mõjuvad koos gravitatsiooniga galaktikate maailmas ja võib-olla isegi prevaleerivad gravitatsiooniseaduste üle. Need hiiglaslike tähesüsteemide — galaktikate — vastastikuse mõju kvalitatiivselt uued seadused on võib-olla seotud nende süstemaatiliste nihkumistega galaktikate spektrites, mis ajendavad reaktsioonilisi teadlasi looma paisuva universumi teooriat.

1957. aastal toimus Moskvas konverents kosmoloogia küsimustes, see tähendab universumi kui terviku kujutluse küsimustes, samuti ka galaktikate vastastikuse mõju ja arenemise küsimustes. Sellest võttis osa rida meie juhtivaid füüsikuid, seal esitati rida huvitavaid ettekandeid seoses „punanihkumisega" spektrites. See konverents andis palju uusi huvitavaid andmeid reaktsiooniliste teooriate kriitikaks. Võib arvata, et paljud saladused, millede ajutist lahendamatust kasutavad agnostitsismi ja religiooni kaitsjad, lahendatakse tunduvas osas.

Ukraina NSV Teaduste Akadeemia
akadeemik
M. E. OMELJANOVSKI

MATERIALISMI JA IDEALISMI VÕITLUS TÄNAPÄEVA FÜÜSIKAS

Kaasaegse füüsika suured edusammud on kaasa toonud põhjaliku murrangu vana füüsika mõistetes ja seadustes. Seoses nende edusammudega kerkib üles rida esmajoones filosoofia valdkonda kuuluvaid küsimusi, nagu näiteks tunnetuse relatiivse ja absoluutse sisu ja teaduse progressi suundade küsimus, uue füüsikalise maailmapildi küsimus, reaalsuse ja põhjuslikkuse küsimus.

Seda laadi filosoofilised küsimused tekivad paratamatult selle hiiglasliku teadusliku ja tehnilise pöörde protsessis, mida väljendatakse sõnaga „aatomisajand". Tõepoolest, õpetus aatomist kui teaduslik teooria kuulub peaaegu täielikult meie sajandisse ning on tänapäeva füüsika ning juba praegu eksisteeriva tulevikutehnika aluseks.

Maailma-ajaloos saabunud uue, kommunistliku ajastu seisukohalt, selle ajastu seisukohalt, mis algas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga, tähendab aatomisajand enneolematut, möödunud ajajärkudest võrratult kõrgemat inimkonna materiaalse ja vaimse kultuuri progressi.

Tänapäeva füüsikaga seotud filosoofilistes küsimustes on omavahel väga tihedasti põimunud filosoofilised, loodusteaduslikud ja sotsiaalsed aspektid.

Kõigepealt tuleb selgitada selle nähtuse filosoofilist tähendust, mida Lenin nimetas „uusimaks revolutsiooniks loodusteaduses".

See revolutsioon loodusteaduses, mis algas sajandivahetusel ja mis kestab meie päevini, on tekitanud uued ideed ja teooriad, milledest eelmistel ajajärkudel ükski õpetlane ei osanud mõteldagi ja mis on füüsikateadust otse tundmatuseni muutnud.

Selle revolutsiooni aluseks on eeskätt uute füüsikaliste eksperimentide tulemusel tehtud avastused. Erinevalt klassikalise füüsika eksperimentidest tuginevad need eksperimendid üha rohkem võimsale tööstusele, meie päevil — eriti elektro-

tehnika saavutustele. Ainult sellel uuel eksperimentaalsel alusel võisid tekkida ja areneda kaasaegne aatomit ja aatomituuma käsitlev õpetus, relatiivsuse teooria, kvantide mehaanika ja üldse kvantide füüsika, mis moodustavad tänapäeva füüsikateaduse.

Kuidas on siis tekkinud uus füüsika, millised on tema põhijooned, milliseid filosoofilisi küsimusi püstitab ta ja millised filosoofilised järeldused tulenevad temast?

1

Tänapäeva füüsika on esmajoones aatomifüüsika. Aatomi reaalsuse tõestamiseni jõudis füüsika XIX sajandi lõpuks. Aatomit, seda üliväikest osakest, mida kunagi peeti kogu universumi aluseks, rünnati kõigis füüsikaliste teaduste tähtsamates harudes: mehaanikas, optikas, elektriõpetuses, õpetuses aine ehitusest.

Elementide perioodilisuse seaduse avastamine D. I. Mendelejevi poolt, fotoefekti avastamine H. Hertzi poolt, valguserõhu avastamine P. N. Lebedevi poolt, elektronide avastamine J. J. Thomsoni poolt, raadiumi avastamine M. ja P. Curie poolt — iga selline avastus aitas eksperimentaalselt tõestada aatomi reaalsust, seadis üles aatomi mastaabis toimuvate nähtuste uurimise ülesande. Teiste sõnadega, vana-aja mõttetarkade natuurfilosoofiline oletus aatomi kohta ja XVIII—XIX sajandi loodusteaduse atomistlik hüpotees pidid muutuma teaduslikult kindlakstehtud tõsiasjaks. Tuleb aga silmas pidada, et mõned termodünaamika edusammudest ülemäära kaasakistud füüsikud ja keemikud lasksid ennast neil aastail mõjutada positivismist, mida propageeris E. Mach, kes XIX sajandi viimasel veerandil astus välja materialismi vastu, ja nad eitasid aatomite reaalsust. Võitlus positivismi vastu tolle aja füüsikas põhjustas isegi kuulsa füüsiku L. Boltzmanni traagilise surma, kes oli palju ära teinud termodünaamika ühendamiseks atomistikaga ja võidelnud aatomite reaalsuse tunnustamise eest. Kuid atomismi võit oli lähedal. Kuulsad eksperimendid, mida alustas J. Perrin 1906. aastal Browni liikumise uurimiseks, kinnitasid tol ajal noore A. Einsteini ja M. Smoluchowski poolt Browni liikumise seletamiseks loodud molekulaarkineetilise teooria õigsust ja tõid täieliku triumfi atomismi ideedele, mis omandasid uues füüsikas väga sügava sisu.

Radioaktiivsuse edasisel uurimisel avastasid E. Rutherford ja F. Soddy radioaktiivsete elementide muundumised, kusjuures selgus, et elemendid ei kujuta endast midagi lihtsat ja homogeenset, vaid nad võivad olla keemiliselt identsed aatomid, mis lagunevad erineval viisil. Nii leiti isotoobid, mis hiljem etendasid tekkinud aatomitehnikas suurt osa. Rutherfordile

(1911) kuulub ka põhjapanev aatomituuma avastamine; seoses sellega luuakse planetaarne aatomi mudel, mis kujutab aatomit miniatuurse päikesesüsteemina, kus negatiivsed elemendid tiirlevad positiivselt laetud aatomituuma ümber.

Mida siis tähendasid need avastused füüsikateooria kui terviku seisukohalt?

XIX sajandi füüsika tugines Galilei—Newtoni mehaanika näiliselt igavesele vundamendile. Energia jäävuse ja muundumise seaduse avastamine, termodünaamika ja elektromagnetismi teooria loomine ei õõnestanud tegelikult Newtoni õpetust ruumist, ajast, massist ja tungist, vaid andsid sellele õpetusele, mida meie päevil nimetatakse klassikaliseks füüsikaks, teatava viimistletuse.

Ülalnimetatud avastused, mis esimestena rajasid uue füüsika eksperimentaalse alusmüüri, tähendasid otsustavat lahkulöömist klassikalise füüsika arusaamadest ja kujutlustest. Paikapidamatuks osutus tees, mille järgi keha mass pidi jääma keha liikumisest olenemata muutumatuks. Sai teatavaks, et mass kasvab kiiruse suurenedes ja osutub seesmiselt seotuks energiaga. Varisesid kokku metafüüsilised vaheseinad keemiliste elementide vahel: keemilisi elemente hakati käsitlema kui objekte, mis on võimelised üksteiseks muunduma. Vastupidiselt vana füüsika hüpoteetilistele kujutlustele, mille järgi aatomit peeti jagamatuks, lihtsaks ja muutumatuks, osutus reaalne aatom komplitseeritud elektromagnetiliselt seotud süsteemiks, mis teeb läbi kindla evolutsiooni ning millest olenevad aine keemilised muundumised. Tekkis elektroniteooria, mis kujutab endast uut astet füüsika arenemises. Endine mehaaniline maailmapilt, mis ühes või teises variandis oli Descartes'i ja Newtoni ajast säilinud, loovutas oma koha elektromagnetilisele maailmapildile.

Kõik see oli hiilgavaks kinnituseks dialektilisele materialismile. Esimesena näitas seda Lenin oma kuulsas raamatus „Materialism ja empiriokritiitsism", kus ta füüsika saavutusi ajavahemikust 1895—1908 filosoofiliselt üldistas.

„Ükskõik kui kummaline," kirjutas V. I. Lenin, „ka ei oleks „kaine mõistuse" seisukohalt kaalutu eetri muutumine kaalutavaks mateeriaks ja vastupidi, kui „imelik" ka ei oleks, et elektronil puudub igasugune muu mass peale elektromagnetilise massi, kui ebaharilik ka ei oleks, et mehaanilised liikumisseadused piirduvad ainult ühe loodusnähtuste valdkonnaga ja alluvad elektromagnetiliste nähtuste sügavamatele seadustele jne. — on see kõik vaid dialektilise materialismi veelkordne *kinnitus*."[1]

Pärast elektronide ja radioaktiivsuse avastamist hakkas füüsika arenema enneolematu tempoga. Erinevalt möödunud

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 241.

ajast (XVII—XIX saj.), kus füüsika oma teoreetiliste aluste osas arenes võrdlemisi sujuvalt, ühtlaselt, toimub kaasajal see arenemine hüppeliselt, endiste kujutluste vaatekohalt isegi katastroofiliselt; uued teooriad, mis vanu vaateid kummutavad ja välja tõrjuvad, luuakse ja arendatakse ühe või kahe aastakümne jooksul, edasi aga tulevad ka nende asemele veelgi uuemad, mis neid omakorda kummutavad ja välja tõrjuvad.

Klassikalise füüsika ja kiirguse probleemi konfliktist tekkis Plancki kvanthüpotees, mis on tänapäeval hästi tuntud; selle varieerimine ja arendamine viisid Einsteini footonite, omapäraste valguseosakeste ideele ja Bohri — aatomiteooriale, siit aga kasvas välja tänapäeva kvantide füüsika, mis sisaldab kvantide mehaanikat ja väljakvantteooriat (mis uurivad mateeriat selle aatomilisel ja subaatomilisel tasemel).

Klassikalise mehaanika ja Maxwelli elektromagnetismiteooria konfliktist tekkis kaasaegse füüsika teine tähtis teooria — relatiivsuse teooria, mis hõlmab määratu suuri universumi piirkondi. Valguse korpuskulaarsete omaduste ja aine laineomaduste avastamine; arvukate elementaarosakeste avastamine (elektron, prooton, neutron, positron, neutriino, erineva massiga positiivsed, negatiivsed ja neutraalsed mesonid, hüperonid ja alles hiljuti avastatud antiprooton ja antineutron), kusjuures avastatud osakeste arv järjest suureneb; selle kindlakstegemine, et aatomituum koosneb neutronitest ja prootonitest; kunstliku radioaktiivsuse avastamine; transuraniitide avastamine; aine osakeste muundumine valguseks ja ümberpöördult; aatomituuma jagunemise ja ahelreaktsiooni avastamine ja lõpuks aatomienergia tööstuslik kasutamine, mis toob kultuuri ja tehnika jaoks kaasa otse fantastilisi tagajärgi — sellised on tänapäeva füüsika edusammude tähised.

Kõige tähtsamaks jooneks füüsika arenemises alates XIX sajandi lõpust on teaduse ennenägematu progress, uute teooriate ja kontseptsioonide tekkimine ning arenemine, kusjuures need teooriad ja kontseptsioonid näivad nii eriskummalistena ja arusaamatutena, kuna vanas füüsikas pole sageli neile vähimatki vihjet.

Tänapäeva füüsikas pole olemas vääramatuid skeeme; kui õpetlased kvantide teooria ja relatiivsuse teooria tekkimise perioodil ei tahtnud kuidagi loobuda klassikalise füüsika arusaamadest ja ettekujutustest, siis võib tänapäeval vaevalt küll leida mõnda füüsikut, kes hakkaks väitma, et kaasaegsed teooriad (klassikalistest teooriatest rääkimata) moodustavad kogu füüsika igavese ja muutumatu aluse. Ühtlasi aga ei heideta vanu teooriaid tänapäeva füüsikas lihtsalt kõrvale, vaid nad muutuvad uute teooriate erijuhtumiks, piirjuhtumiks, nii nagu see leidis aset klassikalise mehaanikaga, mis on täiel määral säilitanud oma õigsuse valguse kiirusega võrreldes väikeste kiirustega toimuvate makroskoopiliste liikumiste jaoks.

Tänapäeva füüsikas etendab eriti suurt ja omapärast osa matemaatika rakendamine. Vanas füüsikas oli matemaatika peamiselt kvantitatiivsete arvestuste vahendiks. Uues füüsikas on aga matemaatika omandanud esmajoones heuristilise[1] tähenduse. See on andnud tänapäeva füüsika teooriatele pealtnäha abstraktselt sümbolistliku iseloomu, mis esimesel pilgul näib olevat kaugel klassikalise füüsika teooriate piltlikkusest ja arusaadavusest.

Kõik need uue füüsika iseärasused tähendavad seda, et loodusteadus ei tule toime ilma filosoofiliste järelduste ja üldistusteta.

Füüsika, nagu ka teised loodusteadused, on paratamatult seotud filosoofiaga. See side on veelgi tihedam sellepärast, et füüsika kui teadus aine ja välja muutumise kõige üldisematest seadustest tungib nii või teisiti kõigisse loodusteaduse harudesse. Füüsikalise teaduse tunnetuslik sisu ise eeldab inimteadvuses peegeldatava looduse objektiivse reaalsuse tunnustamist ja sellepärast vastab füüsikale ainult materialistlik filosoofia; füüsika ei saa astuda ühtki sammu ilma reaalsuse, ruumi ja aja, seaduse, põhjuslikkuse jne. mõisteteta. Füüsika ja filosoofia põimumine ning loomulikult ka füüsika side filosoofia kahe põhisuuna — materialismi ja idealismi — võitlusega avaldub eriti reljeefselt füüsika ajaloolise arenemise sõlmpunktides.

Uues füüsikas on see teaduse alatine side filosoofiaga omandanud kvalitatiivselt omapärase iseloomu, kuna uus füüsika, hoolimata teatavast sarnasusest, erineb järsult füüsikateaduse seisukorrast möödunud ajajärkudel.

Vana füüsika võttis stiihiliselt omaks materialistliku tunnetusteooria. Sellega tahame rõhutada, et idealismi mõju vana füüsika teooriatele ja füüsikute isiklikud idealistlikud või fideistlikud sümpaatiad ei tunginud sügavalt teaduse sisusse ja tähendasid tavaliselt lõivu (muidugi ühiskondlikult tingitud lõivu) maksmist ekspluataatorliku korra valitsevale ideoloogiale (Newtoni deism langes füüsikas ühte materialismiga; Descartes oli füüsikas materialist; Laplace ei vajanud, tema enese sõnade järgi, „jumaluse hüpoteesi"; Clausiuse „soojussurma" idee ei püsinud klassikalises füüsikas kaua jne.).

XX sajadil levis kapitalistlike maade füüsikas ulatuslikult idealistlik ja agnostiline tunnetusteooria, alguses Machi positivismi kujul, seejärel ka loogilise positivismi ning teiste analoogiliste filosoofiliste voolude kujul, mis soodustavad fideismi. Tekkis ja arenes „füüsikaline" idealism, mille seisukohalt idealistlikke vaateid hakati tegelikult käsitlema mitte kui teatavat teaduse sisu filosoofilist tõlgitsust, vaid kui üht osa sellest

[1] Heuristiline (kreekakeelsest sõnast heurēka — leidsin) moodus — uute teadmiste saamise, uute andmete leidmise moodus.

sisust, kui füüsika enese orgaanilist elementi. Teiste sõnadega, teaduse müstifitseerimine kuulutati teaduse enese tulemuseks. Peatume veidi sellise olukorra põhjustel.

Vanale füüsikale, tema igavesena ja muutumatuna näivale ruumi, ajatungi ja massi kontseptsioonile vastas mehaaniline materialism, mis omal ajal etendas loodusteaduse arenemises progressiivset osa ja lõi küllaldased võimalused loodusteaduse filosoofiliste küsimuste lahendamiseks.

Tõsi küll, mehaanilise materialismi piiratus avaldus ka vanas füüsikas, eriti XIX sajandi teisel poolel, kui Joule'i, Mayeri ja Helmholtzi poolt avastati energia jäävuse ja muundumise seadus, kui Mendelejev avastas perioodilisuse seaduse, kui Faraday tegi oma avastused ning nende baasil loodi Maxwelli elektromagnetiline teooria.

Klassikaline saksa filosoofia, mille peaesindajateks olid Kant, Fichte ja Hegel, ei suutnud oma idealistliku loomuse tõttu anda õigeid vastuseid neile küsimustele, mida loodusteaduse arenemine üles tõstis. Neid vastuseid võis anda üksnes Marxi ja Engelsi poolt loodud dialektiline materialism kui teadus üldistest looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise seadustest. Lähtudes sellest, et dialektiline materialism annab filosoofilise üldistuse sellele faktilisele materjalile, mida kaasaegne loodusteadus on looduse arenemise kohta kogunud, kutsus Engels teadlasi dialektilist materialismi teadlikult kasutama loodusteaduses esinevate raskuste ja vastuolude lahendamiseks.

Tol perioodil ei leidnud Engelsi üleskutse veel looduseuurijate seas ulatuslikku vastukaja. Ühelt poolt takistasid seda sotsiaalsed olud, milles elasid teadlased, teiselt poolt aga teataval määral ka teaduse enese, eriti füüsika seisukord. Füüsika-alased teadmised resümeeriti tol ajal mehaaniliseks maailmapildiks; XIX sajandi teise poole avastused ja füüsikateooriad ei olnud veel ümber lükanud Newtoni skeemi ja see skeem jäi tegelikult puutumatuks. Piisab sellest, kui mainida, et Helmholtz ja Maxwell ise püüdsid visalt tõlgitseda tolle ajajärgu füüsika saavutusi Newtoni klassikalise mehaanika ettekujutuste baasil.

XX sajandi alguseks muutusid füüsikateaduse arenemise tingimused järsult. Uus füüsika tekkis ja kujunes välja imperialismi ajastul, mis tõi kaasa reaktsiooni valitsemise täiel rindel; imperialistliku reaktsiooni olukord tõukab ühe osa teadlasi eemale materialismist ja heidab nad idealistliku filosoofia rüppe. Neis tingimustes pidi loodusteaduses toimuv revolutsioon, iganenud seaduste ja teooriate järsk purustamine uute avastuste poolt paratamatult põhjustama idealismi kasvu looduseuurijate keskel. Teisiti ei saanudki see olla. Üksikud õpetlased hoidsid küll kramplikult kinni mehhanistlikest dogmadest, kuid mehaaniline materialism ei olnud kooskõlas uue füüsikaga.

Kuid filosoofilist vaakuumi olla ei saa: füüsikud ei tundnud dialektilist materialismi, seda uuele füüsikale adekvaatset filosoofiat, — ja paljud nägid uues füüsikas materialismi krahhi ja agnostitsismi ning idealismi võitu. Esimesena selgitas seda asjaolu Lenin. „Uus füüsika," kirjutas Lenin, „on idealismi libastunud eelkõige just sellepärast, et füüsikud ei tundnud dialektikat. Nad võitlesid metafüüsilise materialismiga (sõna „metafüüsiline" engelslikus, mitte aga positivistlikus, s. o. hjumistlikus tähenduses), tema ühekülgse „mehhaanilisusega", — ja viskasid seejuures koos veega vannist välja ka lapse."[1]

Tihedas seoses ülaltoodud Lenini sõnadega on iseloomustus, mille Lenin annab tänapäeva füüsika kriisile. See kriis on loodusteaduses toimunud uusima revolutsiooni tähtis element, ja me tuletame meelde Lenini vastavaid seisukohti:

„. . . Filosoofia seisukohalt," ütleb Lenin, „seisab „tänapäeva füüsika kriisi" olemus selles, et vana füüsika nägi oma teooriais „materiaalse maailma reaalset tunnetamist", s. o. objektiivse reaalsuse peegeldust. Uus vool füüsikas näeb teooriais ainult sümboleid, märke, tähistusi praktika jaoks, s. o. eitab meie teadvusest sõltumatu ja tema poolt peegeldatava objektiivse reaalsuse olemasolu."[2]

Ühtlasi arendab Lenin mõtet, et füüsika uued avastused ja teooriad tähendavad loodusest olevate teadmiste edasiarenemist, on teaduse võiduks ja kinnitavad materialismi õigsust. Kokkuvõttes annab ta järgmise formuleeringu: „Tänapäeva füüsika kriisi *olemus* seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide purunemises, väljaspool teadvust oleva objektiivse reaalsuse kõrvaleheitmises, s. o. materialismi asendamises idealismi ja agnostitsismiga."[3]

Tekib küsimus, kas need seisukohad, mida Lenin esitas uuest füüsika kriisist 1908. aastal, on õiged ka praegusel ajal? Võib-olla näibki selline küsimus tarbetuna, sest mõnikord räägitakse, et praegusel arenemisetapil ei ole füüsikas kriisi ning sellepärast on füüsika kriisi puudutavad Lenini sõnad tänapäeval iganenud.

Lenini raamatu „Materialism ja empiriokritiitsism" ilmumisest on möödunud ligi pool sajandit. Selle poole sajandi jooksul on füüsika teoreetilises sisus toimunud uued sügavad muudatused. Klassikalise füüsika skeem ruumi, aja, massi ja tungi kohta on lõplikult purustatud. Klassikaliste teooriate põhimõistete asemele on tulnud relatiivsuse teooria ja kvantide mehaanika[4] mõisted. Kuigi füüsikateoorial pole siiamaani

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 241.
[2] Sealsamas, lk. 236.
[3] Sealsamas, lk. 237—238.
[4] Kvantide mehaanika — väikese massiga osakeste, mikroosakeste liikumise teooria.

ühtset, Newtoni sünteesi taolist skeemi kogu füüsika kohta, mis hõlmaks aatomimaailma ning kolossaalseid universumi piirkondi, on teadlased harjunud mõttega, et seda tänapäeva füüsika tulevast sünteetilist skeemi, mis nii sisult kui ka iseloomult kahtlemata radikaalselt erineb Newtoni skeemist, ei tohi käsitleda kui midagi igavest.

Möödunud aastate jooksul — kogu sõdade ja revolutsioonide epohhi jooksul, mis muutis kogu inimkonna palge — kujunes põhjalikult ümber ka teaduse sotsiaalne baas ning muutus palju ja oluliselt see filosoofiline õhkkond, milles areneb loodusteadus.

Lenini suurepärane ettenägelikkus, et dialektiline materialism saab võidu kaasaegsest füüsika kriisist, on täiel määral täide läinud. Marksismi-leninismi vahetul mõjul on üles kasvanud eesrindlik nõukogude teadus, mille filosoofiliseks aluseks on dialektiline materialism. Marksistlik filosoofia tungib teadusesse ka rahvademokraatia maades, kus edukalt lahendatakse sotsialistliku ülesehitustöö ülesandeid. Marksistlik filosoofia levib ka kapitalistlike maade progressiivsete õpetlaste hulgas. Viimasel ajal suureneb Prantsusmaal, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja teistes kapitalistlikes maades nende õpetlaste arv, kes astuvad välja idealistlike vaadete vastu füüsikas. Välismaa haritlaskonnas toimuvad olulised ideoloogilised muutused.

Kas sellest ei järeldu, et seda füüsika kriisi, millest kirjutas Lenin, käesoleval ajal enam ei eksisteeri? Just ümberpöördult. Sügavad, otsustavad muudatused, mis viimase 50 aasta jooksul on toimunud ühiskondlikus elus ja teaduses, rõhutavad vaid seda, et kapitalismi maades on süvenenud ja suurenenud kaasaegse füüsika kriis, mis Lenini sõnade järgi seisneb „taganemises füüsika teooriate objektiivse väärtuse otsekohesest, otsustavast ja tagasipööramatust tunnustamisest".[1]

Meie ajastu füüsika kriis väljendab ühes teaduseharus vana imperialistliku maailma allakäimise üht külge, mis on seotud kapitalismi üldkriisiga. Nüüd, kus sotsialism on saanud maailmasüsteemiks ja kus ta eksisteerib kapitalismi kõrval, võtab ideoloogia valdkonnas toimuv võitlus sageli eriti terava kuju. See avaldub ka füüsikaga seotud filosoofilistes küsimustes. Positivism, mis kapitalistlikes maades on XX sajandil valitsevaks filosoofiliseks suunaks füüsikas, on viimasel ajal enneolematult aktiivseks muutunud.

Kui moodsad filosoofilised suunad kapitalistlikes maades haarasid pärast Esimest maailmasõda reaktsioonilise ideoloogia toetamiseks kinni Einsteini relatiivsuseteooriast, siis viimasel ajal püütakse sel eesmärgil kasutada kvantide mehaa-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 283.

nikat, selle määramatuse relatsiooni (määramatuse seost) ja omapäraseid kvantide mehaanika statistilisi seadusi.

On ilmunud rida pseudoteadusliku iseloomuga positivistlikke teoseid, mahukaid raamatuid, nagu näiteks F. Francki „Füüsika ja filosoofia vahel", G. Reichenbachi „Kvantide mehaanika filosoofilised alused", P. Fevrier' „Determinism ja indeterminism" või P. Bridgmani „Füüsiku mõtisklused", milledes nende autorid ühel või teisel kujul püüavad tõestada materialismi ning determinismi paikapidamatust. Väga palju on suurenenud materialismi vastu sihitud populaarse kirjanduse hulk. Näitena võib antud juhul tuua Rowohlti „Saksa Entsüklopeediat", mis kujutab endast pisiformaadiga raamatute sarja, mille autoriteks on silmapaistvad teadlased.

Kapitalistlikes maades ilmuvates füüsika ajakirjades ja koguteostes on viimastel aastatel avaldatud Heisenbergi, Pauli, Borni, Schrödingeri ja teiste silmapaistvate teadlaste artikleid, kus tuuakse uusi „tõestusi" ühele või teisele idealistlikule teesile. Positivistide häälekandja, Šveitsis ilmuv ajakiri „Dialektika", peab juba pikemat aega aktiivset võitlust dialektilise materialismi vastu, eitades dialektilise materialismi rakendatavust loodusteaduses. F. Franck, H. Margenau ja teised väljapaistvamad kaasaegsed positivistid eitavad tõsiasju ignoreerides igasugust marksistliku filosoofia positiivset osa loodusteaduse teoreetiliste probleemide läbitöötamisel. Selliseid näiteid loodusteaduse filosoofilistes küsimustes võib välismaisest kirjandusest tuua väga palju.

Ühtlasi aga ei kujuta kaasaegne „füüsikaline" idealism endast midagi ühtlast, homogeenset. Elukutselised filosoofid, sellised nagu F. Franck, G. Reichenbach, H. Margenau (Ameerika Ühendriigid), kallutavad üha rohkem asja avaliku idealismi poole, liituvad obskurantlike filosoofiliste teooriatega; seda aga ei saa ütelda kõikide füüsikute kohta, kes jagavad idealistlikke vaateid, nagu näiteks Born, Bridgman, Bohr, Schrödinger, Heisenberg.

Kui on tegemist seda või teist idealistlikku ideed kaitsvate kaasaegsete füüsikute filosoofiliste vaadetega või seisukohtadega, siis ei anna šabloonne lähenemine mitte midagi. Pauli leiab näiteks „alateadlikkuse" ja füüsikalise „välja" mõiste vahel kummalise analoogia, Heisenberg aga näeb materia mõiste olemust matemaatikale redutseerimises ja leiab, et Platoni filosoofia ja kaasaegse kvantide füüsika „filosoofia" vahel ei ole mingit põhimõttelist erinevust.

Born, vastupidi, toetab kõigiti teesi: „See, kes arvab, et ainus tähtis reaalsus on vaimne, ei tohi tegelda loodusteadusega." Ühtlasi aga kaitseb Born indeterminismi füüsikas, püüdes isegi klassikalisele mehaanikale leida indeterministlikku baasi.

Kapitalistlike maade silmapaistvamate kaasaegsete füüsi-

kute vaadetes avaldub dialektilise materialismi mittetundmine, mis on seletatav sotsiaalsete tingimustega, milledes nad elavad. Sellele juhtis tähelepanu Lenin. Ta rõhutas ka seda, et „füüsikalised idealistid kõiguvad sisuliselt idealismi ja dialektilise materialismi vahel". Need Lenini näpunäited on tänapäeva loodusteadlaste maailmavaate analüüsimise seisukohalt väga tähtsad. Asjaolude loogika on toonud ja toob teatavatel juhtumitel silmapaistvaid välismaa füüsikuid vahetult dialektilise materialismi juurde. Mõnikord langevad nende vaated tänapäeva füüsika üksikute filosoofilise iseloomuga küsimuste suhtes kokku marksistliku filosoofia seisukohaga. Seda võib näha Einsteini, Bohri, Heisenbergi, Borni ja teiste tänapäeva füüsikute juures ja me peatume sellel küsimusel edaspidi. Kuid asjaolu, et need füüsikud ei tunne materialistlikku dialektikat või et nad seda ignoreerivad, avaldub nende idealistlikes filosoofilistes seisukohavõttudes ja teatavatel juhtumitel samuti ka kaasaegse füüsika teooriate positivistlikus tõlgitsemises.

Kokkuvõttes omandab materialismi ja idealismi võitlus uues füüsikas niisuguse iseloomu, mida tal ei saanud olla oma arenemise eelmisel perioodil, kus dialektiline materialism ei olnud veel muutunud füüsikute tegevuse juhtnööriks ja kus teaduses ei olnud nii teravaid kokkupõrkeid nagu meie päevil.

Uut momenti selles võitluses iseloomustab viimastel aastatel ka see, et üha suurem hulk välismaa õpetlasi astub avalikult välja subjektivismi, indeterminismi ja positivismi vastu; nad võitlevad determinismi, materialistliku filosoofia eest, dialektilise materialismi eest teaduses, toetades siinkohal täielikult nõukogude teadlasi. Ulatuslikult on tuntud kadunud P. Langevini, samuti ka J. Bernali, L. de Broglie'i nimed, kes astusid välja füüsikas tegutsevate positivistlike koolkondade „intellektuaalse kõlvatuse" vastu. Koos nendega sammuvad noorema põlvkonna füüsikud — D. Bohm, J. Vigier, L. Jánossy jt.

Füüsika kriis, mida uuris Lenin, on oma sisult süvenenud, on võtnud uue kuju, mis väljendab materialistlike ja idealistlike tendentside enneolematult teravat võitlust füüsikas selle praegusel — selle sõna kõige otsesemas tähenduses — arenemisastmel. Sellega ei tohi ainult ära segada neid raskusi, mida paratamatult elab üle teadus, kui ta oma arenemises kokku puutub uute nähtuste ringiga, mis omamoodi annavad tunnistust sellest, et teadus niiütelda kavatseb sooritada uut hüpet. Just niisuguseid raskusi elab praegusel ajal üle kvantide füüsika, lahendades elementaarosakeste teooria loomise ülesannet.

Uus füüsika on päevakorrale seadnud ülitähtsad filosoofilised küsimused, mis on seotud reaalsuse, põhjuslikkuse ja paratamatuse, ruumi ja aja probleemiga. Me käsitleme kahe

esimese probleemiga seotud filosoofilisi küsimusi, pidades silmas asjaolu, et eriti need kaks probleemi on kvantide teooria tähelepanu keskpunktis. Just nende probleemide ümber kaasaegses kirjanduses, mis käsitleb füüsika filosoofilisi küsimusi, on arenenud eriti tugev võitlus materialismi ja idealismi vahel.

2

Võtame reaalsuse probleemi. Dialektilise materialismi õpetusel mateeriast, mida arendas Lenin, on otsustav tähtsus selle probleemi lahendamiseks ja uue füüsika avastuste ning teooriate õigeks mõistmiseks.

Kas on olemas mingeid igaveseks antud elemente, absoluutset substantsi, asjade muutumatut olemust jne.? Püüe neid leida on igasuguse metafüüsilise filosoofia kõige iseloomulikumaks jooneks. Mehaaniline materialism nägi näiteks mateerias absoluutset, muutumatut substantsi ja XVIII—XIX sajandi loodusteadlased mõistsid tavaliselt mateeria all klassikalise mehaanika seaduste järgi liikuvaid kõige pisemaid muutumatuid osakesi.

Dialektiline materialism eitab niisuguste elementide olemasolu, mis oleksid igavesest ajast muutumatud, eitab absoluutse, muutumatu substantsi olemasolu, ei tunnista mingite asjade muutumatut olemust.

„Asjade „olemus" või „substants"," kriipsutab alla Lenin, „on *ka* suhtelised; nad väljendavad ainult seda, et inimene tunnetab objekte sügavamalt, ja kui eile see tunnetus ei läinud kaugemale aatomist, täna — kaugemale elektronist ja eetrist, siis rõhutab dialektiline materialism, et kõigi nende progresseeruva inimliku teaduse poolt ülesseatud loodusetunnetamise *teetähiste* iseloom on ajutine, suhteline, ligikaudne."[1]

Marksistliku filosoofia jaoks on muutumatu ainult üks asi, ja nimelt: inimeste teadvusest sõltumatult eksisteeriva ja selle teadvuse poolt peegeldatava välismaailma tunnustamine; mingit teist muutumatust, mingit teist olemust, selles mõttes nagu seda kujutab metafüüsiline ja idealistlik filosoofia, marksistliku filosoofia jaoks olemas ei ole. Sellega on vastavuses Lenini poolt antud kuulus mateeria definitsioon: „. . . inimese teadvusest sõltumatult eksisteeriv ja selle poolt peegeldatav objektiivne reaalsus."[2]

Sellest definitsioonist, milles on ühendatud filosoofia põhiküsimuse materialistlik lahendus ja dialektika, tulenevad väga tähtsad järeldused, mis puudutavad mitte üksnes reaalsuse probleemi, vaid ka põhjuslikkuse ja seaduspärasuse probleemi,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 242.
[2] Sealsamas, lk. 241.

ruumi ja aja probleemi ning teisi füüsikaga seotud filosoofilisi probleeme.

Ei jää kivi kivi peale idealistide väidetest, nagu oleks uus füüsika kihutanud mateeria loodusest välja ning teinud niiviisi ka materialismile lõpu. Mitte ainult makroskoopilised kehad, ning molekulid ja aatomid, vaid ka aatomituumad, elektronid, prootonid ja teised elementaarosakesed, mitmesugused füüsikalised väljad (elektromagnetiline, tuumaväli jt.) — kõik nad eksisteerivad meie teadvusest sõltumatult, peegeldudes füüsika mõistetes, teooriates. Nad on objektiivne reaalsus, mateeria. Mis puutub aga niisugustesse väljendustesse, nagu näiteks mateeria annihilatsioon (hävimine), energia materialiseerumine, mida esineb välismaises füüsika-alases kirjanduses seoses sellega, et on avastatud aineosakeste muundumine valguseks ja ümberpöördult, väljendustesse, milledest idealistid teevad enda kasuks filosoofilisi järeldusi, siis tegelikult antakse nende väljenduste abil gnoseoloogiliselt ja terminoloogiliselt ebaõigesti seda klassikalisele füüsikale tundmatut tõde, et niinimetatud paar (elektron ja positron) muundub vastavate tingimuste korral footoniteks ja ümberpöördult — footonite arvel tekib paar. Samuti nagu aine on ka valgus mateeria liik ja mateeria liikide vastastikuse muundumise avastamine ei lükka dialektilist materialismi ümber, vaid kinnitab veel kord dialektilise materialismi õigsust.

Muidugi on kõik see nüüd üldtuntud tõde; mina aga mäletan seda aega, kus nende küsimuste ümber toimusid materialistide — füüsikute ja filosoofide — vahel ägedad vaidlused: mõnedel inimestel oli raske aru saada valguse materiaalsuse teesist. Siinkohal tahaksin eriti mainida S. I. Vavilovit, kes oma töödega tegi väga palju ära kaasaegse füüsika filsoofiliste küsimuste õigeks mõistmiseks. Kuid nüüdki veel see, mis meile, nõukogude teadlastele on selge, paistab marksistlikku filosoofiat ignoreerivatele välismaa uurijatele sageli moonutatuna, paistab idealistlikus valguses.

Lenin rõhutas, et loodus on lõpmatu, mateeria — ammendamatu; ta kirjutas, et „elektron on niisama *ammendamatu* kui aatomgi, loodus on lõpmatu"[1]. Need piirid, milleni ulatuvad täna meie teadmised mateeria kohta, on suhtelised piirid. Teadus, tunnetades sügavamalt materiaalset maailma, astub neist piiridest üle niisamuti, nagu ta astus üle piiridest, mis eksisteerisid eile. Looduse, mateeria lõpmatus avaneb tema üha sügavamas tunnetamises inimmõistuse poolt. Kaasaegse füüsika arenemine kinnitab suurepäraselt neid dialektilise materialismi seisukohti.

Kuigi ülaltoodud teesid mateeria ammendamatuse kohta

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 242.

on täiesti selged, ei ole nende õige ja järjekindel teaduses rakendamine kaugeltki lihtne ülesanne.

Seoses sellega vaatleme üht näidet elementaarosakeste teooriast, mis on praegusel ajal füüsika keskseks probleemiks. Mõned teadlased, rakendades selles probleemis ühekülgselt relatiivsuse teooriat, tegid järelduse, et elementaarosakestel, s. o. elektronidel, prootonitel, neutronitel jne., ei saa olla lõplikke mõõtmeid, vaid neid tuleb käsitleda geomeetriliste punktidena. Selle järeldusega ei nõustunud teised õpetlased — füüsikud ja filosoofid. Nad väitsid, et loodus on lõpmatu, ammendamatu. See on maksev nii aatomi ja elektroni kui ka teiste elementaarosakeste suhtes. Elementaarosakeste omadused ei piirdu nende omadustega, mida vaatleb relatiivsuse teooria, ja relatiivsuse teooria, samuti nagu ka iga teine füüsikaline teooria, ei haara loodusenähtusi ja -esemeid lõpuni. Ehkki relatiivsuse teooriast järeldub, et elektronid ja teised elementaarosakesed kujutavad endast punktitaolisi moodustusi, ei järeldu sellest hoopiski, et elementaarosakestel pole tegelikult suurust, struktuuri jne. Sellest tuleneb teine järeldus, ja nimelt see, et tegelikult ei tohi elementaarosakese ulatuvuse, struktuuri jne. küsimuste lahendamisel piirduda ainuüksi relatiivsuse teooria rakendamisega, et probleemi lahendamine eeldab sügavamate seaduste olemasolu ja neid seadusi tuleb otsida.

Tõepoolest, elementaarosakeste teooria arenemine on viimasel ajal läinud just seda teed mööda. Aatomite maailma üleminekul on vaja uusi füüsikalisi põhimõisteid ja printsiipe. Sellel tuumafüüsika arenemise teel saavutati hiljuti tõsist edu: L. D. Landau ja tema kaastööliste töös elementaarosakeste vastastikuse mõju kohta esitati uus lähenemisviis kaasaegse tuumafüüsika tähtsaimate probleemide lahendamisele ja selle lähenemisviisi aluseks on ulatust omavate (mitte aga punktitaoliste, nagu see oli praegu eksisteerivates teooriates omaks võetud) elementaarosakeste idee.

Kaasaegsed kujutlused elementaarosakestest (praegu tuntakse üle paarikümne elementaarosakese, mis tekivad ja kaovad omavahelise vastastikuse mõju protsessis) loovad atomistliku pildi mateeria ehitusest, mida oletasid juba vana-aja mõttetargad ning mille teadusliku hüpoteesi kujul sõnastas XVIII—XIX sajandi loodusteadus; sealjuures aga on tehtud väga suur parandus kaasaegse füüsika suurepäraste eksperimentaalsete avastuste alusel, mis endisi vaateid põhjalikult on muutnud.

Erinevalt vana-aja filosoofide atomistikast, XIX sajandi keemilisest ja füüsikalisest atomistikast, samuti erinevalt kvantide mehaanika kujutlustest elektronide, prootonite ja teiste elementaarosakeste kohta, ei ole elementaarosakesed muutumatud lihtsaimad osakesed. Nad võivad vastastikuse

mõju protsessis muunduda üksteiseks, neid võivad tekitada või neelata vastastikku mõjuvate osakeste mitmesugused süsteemid (nagu see on vastavate eksperimentidega tõestatud). Antiprootoni avastamine 1955. aastal oli viimaseks lüliks nende avastuste ahelas, mis andsid eksperimentaalse tõestuse äärmiselt tähtsale üldisele seadusele — elementaarosakeste vastastikuse muundumise seadusele.

Niisiis, mingisuguseid muutumatuid mateeria algelemente olemas ei ole. See ongi kaasaegse atomistika oluliseks iseloomulikuks jooneks. Välja kvantteooria võtab teataval määral arvesse seda loodusseadust, kuivõrd see teooria, erinevalt kvantide mehaanikast, vaatleb osakeste arvu kui muutuvat suurust, mistõttu tal on võimalik siduda välja ja osakesi tihedamalt, kui seda saab teha kvantide mehaanika. Järelikult võimaldab ka siinkohal dialektiline käsitlusviis süvendada meie teadmisi mateeria kohta.

Viimastel aastatel on objektiivse reaalsuse küsimus väga palju köitnud silmapaistvamate filosoofide-positivistide, Kopenhaageni koolkonna füüsikute ja ka teoloogide tähelepanu. Mainime sellega seoses füüsikute Borni, Heisenbergi, Pauli, Rosenfeldi, positivistide Margenau, Dingle'i, Francki töid, saksa teoloogi G. Dolchi raamatut „Põhjuslikkus teoloogide ja uuema aja füüsika rajajate käsituses" (1954).

Siin mainitud füüsikutele, hoolimata mõningaist erinevustest nende maailmavaates, on iseloomulik püüd (siinkohal püüavad nad kritiseerida tänapäeva positiviste) leida mitmekesiste vaadeldavate andmete muutumatut alust teatud matemaatilistes mõistetes ja esitada seda kui parimat lahendust reaalsuse probleemile füüsikas, mis nende arvates on vaba subjektivismile omastest puudustest.

Nii näiteks väidab Rosenfeld: „Me samastame füüsikalise teooria objektiivsuse tema invariantsusega[1] vastava teisendusteklassi suhtes." Ja edasi: „Täiendusrelatsiooni objektiivsuse ja klassikalise füüsika seaduste objektiivsuse vahel on olemas kvalitatiivne erinevus, selle tõttu et üleminek ühelt teise juurde on dialektilise iseloomuga."

Heisenberg redutseerib mikroosakeste materiaalsed omadused matemaatikale, kusjuures tema arvates annab matemaatika — erinevalt füüsikast, mis sisaldab subjektiivset elementi — täielikult objektiivse aatomiprotsesside karakteristika.

Born on arvamisel, et füüsikaliste objektide reaalsuse mõiste analüüsimisel tuleb vastavalt kasutada matemaatilist invariantsuse mõistet. Sellelt seisukohalt võttes iga ese, mida me tajume, nähtub Borni järgi „loendamatuis aspektides; eseme mõiste on kõigi nende aspektide invariant".

[1] Invariantsus matemaatikas — omadus mingite teisenduste puhul mitte muutuda.

Et oleks selgem, milles on siin asi, toome näite Borni ühest tööst. Kui inimene näeb koera enese kõrval istumas, enese ümber hüplemas või endast eemaldumas, siis ühinevad kõik need erinevad tajud tema alateadvuses kui üks ja seesama koer. Tuues selle näite, paneb Born ette väljendada seda nii: mõistus konstateerib alateadliku protsessi kaudu tajumuse „invariante", ja nad on selleks, mida lihtne inimene nimetab „reaalseteks asjadeks".

Seesama toimub tegelikult Borni arvates ka teaduses. Relatiivsuse teoorias on näiteks selliseks reaalsuseks intervall — ruumilise ja ajalise aspekti invariant, kvantide mehaanikas kujutavad elektronid ja teised mikroobjektid korpuskulaarse ja lainelise aspekti invarianti, ja see võimaldab omistada neile reaalsuse.

Nendes Borni seisukohtades on dialektika terakesi, kuid nende seisukohtade järgi kuulub otsustav osa mõistusele: mõistus konstateerib mitmesuguste aspektide „invariante", luues sellega reaalsusi.

Kõigile Rosenfeldi, Borni ja teiste autorite ülaltoodud väidetele on omane üks ühine viga. Nad samastavad põhilise filosoofilise mõiste „objektiivsus", või täpsemini, „objektiivne reaalsus" füüsikas kasutatava matemaatilise invariantsuse mõistega, see aga tähendab, et aetakse lubamatult segi filosoofia põhiküsimus ja küsimus nende objektide omadustest, milledega tegelevad füüsikalised ja matemaatilised teadused. Kvantide mehaanika seaduste ja klassikalise mehaanika seaduste vahel on muidugi olemas kvalitatiivne erinevus, kuid see ei tähenda sugugi, et oleks olemas kvalitatiivne erinevus kvantide mehaanika seaduste *objektiivsuse* ja klassikalise mehaanika seaduste *objektiivsuse* vahel. Nii kvantide mehaanika kui ka klassikaline mehaanika on ülesvõte objektiivsest reaalsusest.

Demonstreerime nüüd kvantide mehaanika näite varal, milline tähtsus on dialektilisel materialismil tänapäeva füüsika seisukohalt.

Kvantide mehaanika — aatomi-mastaabiliste kehade ja nähtuste füüsikaline teooria — põhineb eksperimentaalsetele avastustele, mis näitavad mikromaailma objektide duaalset, kuid ühtset korpuskulaar-lainelist loomust. Neid eksperimentaalseid andmeid ei eita ükski füüsik, kuid küsimus on selles, kuidas ühendada neid andmeid aatomobjektide korpuskulaarsete ja laineliste omaduste kohta ühtseks teooriaks.

Dialektika seisukohalt ei tekita seda laadi küsimused erilisi arusaamatusi, sest teatavasti õpetab dialektika mõistma neid vastuolusid, mis on seesmiselt omased materiaalse maailma asjadele ja nähtustele. Antud juhtumil on meil tegemist niisuguse vastuoluga, sest korpuskulaarsed omadused väljen-

davad mateeria mittepidevaid omadusi, lainelised — mateeria pidevaid omadusi.

Dialektiline materialism oskab muuseas mittepidevat ja pidevat omavahel siduda ning lahendada niiviisi see vastuolu, mille ees metafüüsika jõuetult peatuma jääb. Tõepoolest, kvantide mehaanika seadused peegeldavad üheaegselt niihästi liikuva aine korpuskulaarseid kui ka tema laineomadusi, erinedes seega klassikalise mehaanika seadustest, mis peegeldavad aine liikumist üksnes tema korpuskulaarses aspektis. Kvantsuurused iseloomustavad üheaegselt nii aatomiprotsesside korpuskulaarset kui ka lainelist loomust. Just sellepärast on kvantsuurused erilaadi suurused ja nad ei redutseeru klassikalisteks suurusteks, ehkki neil on sarnaseid jooni. Loomulikult on kvantsuurused omavahel teisiti seotud kui klassikalised suurused. Seda demonstreerib näiteks määramatuse relatsioon impulsi ja koordinaadi jaoks, mis muuseas fikseerib ka piirid, milledes on aine jaoks rakendatav klassikaline osakese mõiste.

See suhe on loodusseadus, nii nagu näiteks keha massi ja energia suhe relatiivsuse teoorias. Seda kinnitavad eksperimentaalsed andmed; selle abil avastatakse uusi fakte aatomite kohta: näiteks aatomituuma koosseisu küsimuse puhul võib seda rakendades näidata, et aatomituumas pole elektrone.

Poleemikas selle määramatuse relatsiooni ümber on murtud palju piike. Kuid, nagu seda näitasid füüsikud ja filosoofid-materialistid oma töödes, selles relatsioonis ei ole midagi salapärast ja ta ei piira inimtunnetust ega „hävita" materialismi.

Kvantkoordinaadi või teiste kvantsuuruste mõiste, aatomaarse süsteemi olek, mida matemaatiliselt kujutatakse lainefunktsiooniga, määramatuse relatsioon ja teised kvantide mehaanika mõisted ja seadused, nagu ka kogu kvantide mehaanika tervikuna, peegeldavad mateeria ehitust ja niiütelda mateeria aatomite maailma omadusi. Kogu kvantide mehaanika sisu annab tunnistust inimmõistuse hiiglaslikest edusammudest, sellest, et inimene on astunud veel ühe olulise sammu edasi mateeria sügavama tunnetamise poole.

Materialistlikult häälestatud füüsikud kaitsevad ühel või teisel kujul niisugust seisukohta kvantide mehaanika suhtes.

Kuid kvantide mehaanika suhtes on olemas ka vaated, mida tuntakse „Kopenhaageni interpretatsiooni" nimetuse all. Seda esindavad kõigepealt N. Bohr ja W. Heisenberg — füüsikud, kes koos E. Schrödingeri ja P. Diraciga lõid kaasaegse kvantide mehaanika ja kelle tööd ka teiste tänapäeva füüsika, sealhulgas tuumafüüsika teooriate alalt on laialt tuntud.

„Kopenhaageni interpretatsioon" kvantide mehaanikas lähtub tegelikult idealistlikust seisukohast. Seda rõhutas veel kord Heisenberg oma artiklis, mis ilmus Bohrile pühendatud

kogumikus (1955). Muide, Kopenhaageni koolkonna idealistlik tendents kujunes välja juba 1927.—1930. aastal, kui loodi „Kopenhaageni interpretatsioon".

See vaade kvantide mehaanikale seisab sisuliselt järgmises. Lainelisi ja korpuskulaarseid omadusi ei saa nende vastuolulisuse pärast ühendada. Kuid füüsikalises teoorias tuleb lahti mõtestada need eksperimentaalsed andmed, mis räägivad liikuvate atomaarsete objektide lainelistest ja korpuskulaarsetest omadustest. Peale klassikalise mehaanika mõistete ei ole olemas teisi mõisteid aatomieksperimentide kirjeldamiseks. Selleks et neid ilma vastuoludeta rakendada, tuleb tunnustada printsipiaalselt mittekontrollitavat vastastikust toimet atomaarse objekti ja mõõteriista vahel, mille tulemuseks on see, et kui aatomi valdkonnas kasutatakse üht klassikalist mõistet (näiteks impulssi), siis jääb ära teine (koordinaat). Sellest seisukohast tuleb impulsi ja koordinaadi määramiseks kasutada teineteist välistavaid mõõteriistu ja impulss ning koordinaat „omandavad" reaalsuse ainult siis, kui vaatlust teostatakse vastavasse klassi kuuluva mõõteriista abil. Edasi väidetakse: kui elektronide käitumise kirjeldamisel kasutada ruumilis-ajalisi mõisteid, siis tuleb tingimata loobuda põhjuslikkuse printsiibist; kui aga juhinduda põhjuslikkuse printsiibist, siis on niisamuti tingimata vaja kujutleda elektrone väljaspool ruumi ja aega. Teiste sõnadega, ruumilis-ajaline kirjeldamine ja põhjuslikkuse printsiip välistavad teineteist ja on selles mõttes „täiendavad".

Niisugune on „Kopenhaageni interpretatsioon" oma niiütelda klassikalisel kujul. Selle interpretatsiooni hingeks on mittekontrollitavuse mõiste. Sellest mõistest lähtudes püüab „Kopenhaageni interpretatsioon" põhjendada, et on vaja revideerida reaalsuse mõistet kvantide mehaanikas, püüab põhjendada indeterminismi ja igasuguseid muid idealistlikke asju.

Vastastikuse täiendamise kontseptsioonile ja eeskätt selle tuumale — printsipiaalsele mittekontrollitavusele ning selle idealistlikule tendentsile — on saanud materialistlikul seisukohal olevate füüsikute ja filosoofide poolt osaks tõsine kriitika. Viitame sel puhul S. I. Vavilovi, P. Langevini, D. I. Blohhintsevi, V. A. Foki, A. D. Aleksandrovi, J. P. Terletski, D. Bohmi, L. de Broglie, J. Vigier' ja paljude teiste töödele. Viimasel ajal ilmunud töödest, mis puudutavad siia kuuluvaid küsimusi, pakub suurt huvi V. A. Foki artikkel „Bohri vaadete kriitika kvantide mehaanika küsimuses", mis avaldati „Tšehhoslovakkia Füüsika-ajakirjas" (1955), kd. 5, lk. 4.

Artiklis rõhutatakse õigesti mõtet, et printsipiaalselt mittekontrollitavat vastastikust toimet üldse olemas ei ole. Kui Bohr räägib sellisest vastastikusest toimest, siis üksnes sellepärast, et Bohril on sisuliselt juttu mitte objekti ja mõõteriista vahelise vastastikuse toime võimalikult täielikust analüüsist,

vaid selle vastastikuse toime kirjeldamisest klassikalise mehaanika keeles, mis on ilmselt ebatäiuslik. Bohr seab endale algusest peale lahendamatu ülesande: jälgida mikroobjekti koordinaadi ja impulsi üheaegseid muutusi, jäädes sealjuures lõpuni truuks klassikalisele mehaanikale. Kui aga selgub, et see pole võimalik, siis omistatakse selline tulemus mitte mateeria laineomadustele, vaid objekti ja mõõteriista vahelise vastastikuse toime olemasolule, kusjuures pealegi arvatakse, et seda vastastikust toimet pole võimalik kontrollida.

V. A. Fok teeb järelduse, et mõiste „printsipiaalne mittekontrollitavus" ei ole õige ja ta tuleb seega kõrvale heita. Bohr vajas sedā mõistet üksnes selleks, et varjata loogilist vasturääkivust, mis tuleneb klassikalise mehaanika mõistete kasutamisest väljaspool seda ala, kus nad on rakendatavad.

Viimastel aastatel on paljud „Kopenhaageni interpretatsiooni" esindajad hakanud ühel või teisel põhjusel loobuma oma endistest vaadetest kvantide mehaanikale.

Nii astub näiteks Pauli välja positivismi vastu: ta ütleb, et Jordan — füüsik, kes on tuntud oma reaktsiooniliste filosoofiliste vaadete poolest — on positivist, tema ise aga „mõtleb matemaatiliselt" ja et ta ei ole nõus subjektivistlike vaadetega kvantide mehaanikas. Pauli on arvamisel, et kvantide mehaanikas on peamiseks asjaks tema matemaatiline aspekt, ja näeb matemaatikale redutseerimises vastuolude lahendamise võimalust.

Võtame nüüd Bohri — ühe meie aja silmapaistvaima füüsiku, kellele „mittekontrollitavus" oli alati kvantide mehaanika kõige tähtsamaks mõisteks. Nagu teatas V. A. Fok, avaldas Bohr alles hiljuti kvantide mehaanika filosoofiliste küsimuste üle temaga toimunud jutuajamises seda laadi arvamust, et kvantide teooria põhiiseärasuste tähistamiseks pole termin „mittekontrollitavus" tingimata kohustuslik. Bohr ütles, et kvantide mehaanika kirjeldab just aatomite omadusi, mitte aga seda, mis „toimub mõõteriistades", ja sellepärast tähendab termin „täiendavus" situatsiooni, mis on kvantide mehaanikas tekkinud selle tõttu, et kasutatakse piiratud kirjeldamise viisi — klassikalise füüsika mõistete abil kirjeldamist.

Bohr astub seega teatava sammu eemale idealistlikest vaadetest kvantide mehaanika suhtes. Muidugi ei maksa endale illusioone luua, kuid Bohri loobumine terminist „mittekontrollitavus" aitab vähemalt osaltki mõista, millise sisu paneb Bohr kui *füüsik* mõistesse „täiendavus". See aga on ka juba midagi väärt.

Niisamuti ka Heisenberg ei kasuta oma viimases artiklis, mida ülalpool mainisin, terminit „mittekontrollitavus". Ta räägib sellest, et matemaatiline ettekujutus atomaarsetest nähtustest ja füüsikalised teadmised „täiendavad üksteist".

Need andmed — ma ei toonud kaugeltki kõiki olemasolevaid — räägivad välismaal toimuvatest sügavatest ideoloogilistest protsessidest, millest meie, marksistid-filosoofid, peame tegema oma järeldused.

3

Me analüüsisime reaalsuse probleemi tänapäeva füüsikas ja peatusime ka sellel võitlusel, mis toimub materialismi ja idealismi vahel selle probleemi ümber.

Dialektiline materialism tungib üha sügavamalt ja kindlamalt tänapäeva füüsikasse. Teadlased võtavad järjest rohkem omaks dialektilise materialismi — ainsa õige filosoofia, mis vastab tänapäeva loodusteadusele — kui relva võitluses idealistliku maailmavaate vastu. Me nägime, et idealism takistab silmapaistvaid välismaa loodusteadlasi õigesti lahendamast reaalsuse probleemi, käsitlemast õiges filosoofilises valguses omaenda teaduslikke saavutusi.

Sedasama võib ütelda ka põhjuslikkuse probleemi kohta tänapäeva füüsikas. Asjaolu, et silmapaistvad välismaa teadlased ei tunne dialektilist materialismi või ignoreerivad teda, viib ka siin välja selleni, et nad *kalduvad* filosoofilise idealismi poole. Kopenhaageni koolkonna esindajad jõuavad näiteks järeldusele, et põhjuslikkus on mõttetu, iganenud mõiste, mille asemele on tulnud „täiendavus", et kvantide mehaanika on indeterministlik, et teadus on jäädavalt hüljanud objektiivse põhjuslikkuse jne. jne. Tõsi küll, viimasel ajal on põhjuslikkuse küsimus võtnud Kopenhaageni koolkonna juures „peenema" kuju, mida võib jälgida M. Borni tööde najal, keda oleme juba korduvalt maininud.

See teadlane kaitseb igati teesi, et kvantide mehaanika ja determinism ei ole teineteisega ühendatavad, ja ühtaegu on ta arvamisel, et põhjuslikkuse eitamine on kahjulik äärmus, mis lõhub teadust. Ta arvab, et kvantide mehaanikas põhjuslikkus säilib, kuid omandab uue sisu. Väljendanud seda sügavat mõtet, püüab Born kohe siinsamas tõestada, et kvantide mehaanika on indeterministlik. Üldse astuvad Kopenhaageni koolkonna füüsikud oma viimastes töödes veel ja veel kord ühel või teisel kujul välja determinismi vastu kvantide mehaanikas, ühtlasi aga ei suuda nad ikkagi loobuda paratamatuse, seaduspärasuse, põhjuslikkuse ideest.

Tekib küsimus: kas kvantide mehaanika on tõepoolest indeterministlik? Tegelikult kinnitab kvantide mehaanika kogu oma teadusliku sisuga determinismi, sellisena nagu käsitab determinismi dialektiline materialism, ja on võõras indeterministlikele vaadetele. Ainult dialektiline materialism on kvantide mehaanikale kätte näidanud väljapääsu indeterminismi ummikust loodusnähtuste seaduspärasuste tunneta-

mise piiramatutele avarustele. Seda on tõestanud nõukogude ja eesrindlikud välismaa õpetlased.

Üks esimesi, kes põhjalikult analüüsis küsimust determinismist kvantide mehaanikas, oli silmapaistev prantsuse füüsik P. Langevin. Tuginedes dialektilise materialismi seadustele, näitas ta, et kvantide mehaanika realiseerib determinismi, kuid kõrgemat tüüpi determinismi kui Laplace'i determinism, mis oli omane klassikalisele mehaanikale ja mille mehhanistlik materialism muutis absoluutseks. Langevini järgi ei saa üldiselt võttes elektroni sarnastada osakesega, nii nagu mõistis osakest klassikaline mehaanika; ja kui Laplace'i determinismi ei ole võimalik rakendada atomaarsete nähtuste suhtes, siis see asjaolu ei tähenda determinismi pankrotti, vaid tähendab seda, et tuleb muuta küsimuse käsitlust ennast, pidades silmas laiema iseloomuga determinismi kui Laplace'i mehhanistlik determinism. Praegusel ajal on need ideed loodusuurijate-materialistide poolt üldiselt tunnustatud; muuseas arendab neid viljakalt oma viimastes töödes prantsuse füüsik Vigier, kes peab aktiivselt võitlust dialektilise materialismi eest füüsikas.

Kvantide mehaanika annab uue kinnituse dialektilise materialismi seisukohtadele, et kõik loodusnähtused on omavahel paratamatult, põhjuslikult, seaduspäraselt seotud, et maailmas eksisteeriv juhuslikkus on paratamatuse avaldumise vorm ja et juhuslikkust on võimalik õigesti mõista üksnes paratamatuse alusel ja seoses sellega.

Kvantide mehaanika kinnitab veel kord ka seda dialektilise materialismi seisukohta, et põhjuslikkus, nii nagu me teda harilikult mõistame, ei hõlma looduse seaduspärase paratamatuse kogu rikkust, vaid on üksnes väike osake sellest ülemaailmsest seosest, üks materiaalse maailma nähtuste üldise vastastikuse seose vormidest, nagu rõhutas Lenin oma „Filosoofilistes vihikutes" (lk. 136).

Heisenbergi määramatuse relatsioon ja Schrödingeri lainevõrrand, atomaarsete nähtuste omapärased statistilised seadused, mille on avastanud kvantide mehaanika, on teetähiseks looduse objektiivse seaduspärasuse tunnetamises, näidates meie teadmiste edasist süvenemist, objektiivse põhjusliku seose sügavamat tunnetamist. Nähtuste objektiivne seaduspärane, põhjuslik seos ei piirdu selle põhjusliku seosega, mida väljendas oma võrrandites klassikaline mehaanika. Ta on palju keerulisem ja kummalisem, kui seda oletas mehhanistlik materialism. Kvantide mehaanika andis uut materjali selleks, et arendada seda olulist punkti dialektilise materialismi põhjuslikkuseõpetuses.

Kuidas tekkis vaade, et kvantide mehaanika on indeterminstlik? „Kopenhaageni interpretatsioon" püüab tõlgitseda kvantide mehaanika seadusi klassikalise mehaanika mõistete

seisukohalt, võttes aluseks klassikalise mehaanika ettekujutuse determinismist. Selle operatsiooni ebaõigsus väljendubki selles, et kvantide mehaanikasse tungivad idealistlikud viirastused, nende hulgas indeterminism. Kas on selleks tõsist alust viidata määramatuse relatsioonile?

Heisenbergi järgi ei väljenda atomaarse osakese impulsi ja koordinaadi väärtuse määramatus selle osakese vastandlike korpuskulaarsete ja laineliste omaduste reaalset ühtsust, vaid on tingitud printsipiaalselt mittekontrollitavast vastastikusest mõjust atomaarse osakese mõõtmisel mõõteriista abil; sealjuures on määramatuse relatsioon suhe üksnes atomaarsete osakeste mõõtmise ebatäpsuste vahel ja neid ebatäpsusi on printsipiaalselt võimatu vältida. Siis aga pole meil tegemist määramatuse relatsiooniga, vaid selle interpretatsiooniga vastastikuse täienduse kontseptsiooni vaimus.

Selleks et tõestada väidet, nagu oleks kvantide teooria oma olemuselt indeterministlik, rakendatakse arusaamist determinismist, mis oli kehtiv klassikalises mehaanikas (Laplace'i determinism). Laplace'i järgi eeldab determinism, et on võimalik üheaeglselt ükskõik kui täpselt mõõta koordinaati ja impulssi, määramatuse relatsioon aga eitab seda; siit tehakse järeldus: kvantide mehaanika ja determinism on teineteisega ühendamatud. Kas on aga õige rakendada atomaarse osakese suhtes Laplace'i determinismi? Vastus sellele küsimusele on selge: Laplace'i determinism maksab ainult nende objektide kohta, milledega tegeleb klassikaline mehaanika, atomaarsed osakesed aga, milledel on üheaegselt nii korpuskulaarsed kui ka laineomadused, ei ole ilmselt seda laadi objektid.

Indeterministlikke vaateid kvantide mehaanika suhtes püüab Heisenberg põhjendada järgmise väitega: „Siduda mingit kindlat tagajärge mingi kindla põhjusega on mõtet ainult siis, kui võime jälgida tagajärge ja põhjust, ilma et me samal ajal protsessi häirivalt mõjustaksime." Kuna aga Heisenbergi arvates valitseb aatomifüüsikas „printsipiaalne mittekontrollitavus", siis ta teebki indeterministliku järelduse, et atomaarse osakese käitumine võib olla üksnes korrapäratu ja juhuslik.

Kvantide mehaanika seadused on statistilised seadused ja sealjuures niisugused, mis oluliselt erinevad vana füüsika statistilistest seadustest. See erinevus aga ei ole tingitud sellest, nagu ei alluks näiteks elektron põhjuslikkuse seadusele, vaid on tingitud sellest, et elektron ei ole makromaailma objekt. Üldse võimaldab kvantide mehaanika teha ainult statistilisi prognoose, mis vastavad aatomieksperimentide statistilistele tulemustele. Kvantide mehaanika jätab mikromaailma kuuluvate nähtuste seaduste küsimuse kõrvale, erinedes selle poolest klassikalise füüsika statistilistest teooriatest, mis uurivad suure hulga osakeste kohta käivaid statistilisi seadusi,

võttes arvesse üksikute osakeste käitumise seadusi. Lisame juurde, et kui Bohr ja Heisenberg räägivad kvantide mehaanika statistiliste seaduste uuest iseloomust, siis annab nende poolt kasutatav ebaõige terminoloogia, mille kohaselt statistilisus ja indeterminism omavahel samastatakse, idealistidele võimaluse teha enda kasuks järeldusi.

Heisenberg on arvamisel, et kvantide mehaanika statistiliste seaduste omapära „on tihedasti seotud kogu tajutava ebatäpsusega". Sellepärast ongi „Kopenhaageni interpretatsiooni" jaoks statistilised teadmised, mida annab kvantide mehaanika, seaduspärasuste tunnetamise absoluutseks ja ülimaks piiriks.

Tegelikult aga on statistilised seadused looduse seaduspärasuse vorme: nad eksisteerivad koos dünaamiliste seadustega, ja looduse seaduspärasuste piiramine ainuüksi statistiliste seadustega on viga.

Tähendatud ideid esitavadki füüsikud-materialistid. S. I. Vavilov märkis, et tänapäeva füüsika ei tunne veel aine ja valguse „mudeleid", millel oleks üheaegselt regulaarsete lainete ja kaootilise korpusklite voolu omadused, analoogiliselt sellele, nagu tol ajal, kus botaanik Brown avastas tema nime kandva liikumise, füüsika veel ei teadnud, millest oleneb vedelikus hõljuvate osakeste kaootiliselt korrapäratu liikumine[1]. Kui sellest teadmatusest üle saadakse, läheb korda selgitada kvantide teooria statistilisuse põhjusi ning astuda koos sellega üle sellest statistiliste teadmiste piirist, milleni on jõudnud kaasaegne mikronähtuste teooria ja mille „füüsikaline" idealism kuulutab igaveseks, jäädavalt antuks.

Dialektilise materialismi poole liigub üha rohkem õpetlasi välismaal; tõsi küll, paljud neist ei oska veel filosoofias uue füüsika avastusi dialektilise materialismi seisukohalt järjekindlalt lahti mõtestada. Toome selle kohta näitena Rosenfeldi, Bohri õpilase, keda mainisime eespool. Artiklis „Vaidlus täiendavuse üle" (see artikkel on viimastel aastatel ilmunud mitmesugustes välismaistes väljaannetes) esitab Rosenfeld oma kaalutlusi determinismi kohta, kusjuures ta ütleb ennast tuginevat dialektilisele materialismile. Milline aga on see Rosenfeldi „dialektiline materialism"? Ta ütleb, et determinism on „täpselt kohandatud makroskoopilise skaala nähtuste kirjeldamisega". Mis puutub aatomimaailma nähtustesse, siis siin valitsevat „täiendavus", mis Rosenfeldi järgi kujutab endast determinismi dialektilist eitamist. Ja Rosenfeld nimetab metafüüsikuteks neid õpetlasi, kes veel „hoiavad kramplikult kinni determinismist"; sealjuures viitab ta Engelsile ja väidab, et füüsikud, kes tahavad determinismi „päästa", satuvad vastu-

[1] Vt. С. И. Вавилов. Философские проблемы современной физики и задачи советских физиков. Сб. «Философские вопросы современной физики», 1952, стр. 27.

rääkivustesse, mida võib kõrvaldada „üksnes täiendavus koos tema sünteetilise positsiooniga". Siinsamas arvustab Rosenfeld ka Lenini „Materialismi ja empiriokritiitsismi" selle pärast, et Lenin olevat Engelsist taganenud, olevat kaitsnud põhjuslikkuse mehaanilist tõlgitsust jne.

Vaevalt on siia vaja kommentaare. Teatavasti kritiseeris Lenin mehhanistliku materialismi piiratust ja näitas, et „uus füüsika sünnitab dialektilist materialismi". Rosenfeld ei ole Leninit mõistnud, kuigi ta rõhutab „Materialismi ja empiriokritiitsismi" suurt filosoofilist tähtsust.

Idealismi ja indeterminismi vastu kvantide mehaanikas on viimasel ajal, nagu eespool märkisime, välja astunud L. de Broglie, Vigier, Bohm, kusjuures nende ideed võidavad välismaal üha rohkem poolehoidjaid.

Filosoofiliselt analüüsida seda kvantide teooria interpretatsiooni, mille on välja töötanud need õpetlased ja mida nad nimetavad põhjuslikuks interpretatsiooniks, — see on omaette loengu teemaks. Tuleb ainult juhtida tähelepanu sellele, et selle interpretatsiooni esimeses variandis, mille esitas kõigepealt Bohm oma artiklites (1950.—1952. aastal), oli küllaltki palju mehhanistlikku ühekülgsust. See pole ainult minu ja mõnede teiste nõukogude teadlaste seisukoht, vaid seda rõhutasid oma hiljem (1955. aastal) ilmunud töödes põhjusliku interpretatsiooni autorid. Nii näiteks märgib Vigier oma töös „Märkmeid prof. Terletski artikli kohta"[1] kvantide mehaanika põhjusliku interpretatsiooni esimese variandi puudusi ja näitab, kuidas selle kontseptsiooni viimistletum variant neist vabaneb. Ta rõhutab, et kvantide mehaanika filosoofiliste küsimuste lahendamisel on vaja juhinduda dialektilisest materialismist. Seoses sellega pakub põhjuslikkuse küsimuse käsitlemisel erilist huvi niinimetatud „tasemete teooria", mille autoriks on Vigier. Selle teooria tuuma võib esitada järgmiselt: ühel või teisel tasemel, mis iseloomustab mateeria olekut, näiteks makroskoopilisel ja aatomilisel tasemel, või mikromaailmas, on maksvad omad lahutamatult seotud dünaamilised ja statistilised seadused, kusjuures need seadused peavad ühelt tasemelt teisele ülemineku korral muutuma. Me loeme Vigier'lt: „... Iga tase allub põhjuslikkuse seadustele ja talle avaldab tõenäosuslikkude seaduste kujul kaootilist mõju lõputu tasemete ansambel, mis moodustavad looduse. Igas füüsikalises nähtuses on omavahel väga tihedasti justkui läbi põimunud põhjuslikkus ja juhuslikkus; iga nähtus on ühtaegu mateeria lõputult keeruliste liikumiste (milledest antud nähtus tekib) sünteesja muutuv tuletis."[2]

Vaadeldes põhjuslikkuse küsimust tänapäeva füüsika seisukohalt, piirdume esitatud kaalutlustega.

[1] Vt. ajakiri „La Pensée", 1955, № 64.
[2] Ajakiri „Вопросы философии", 1956, № 6, стр. 101.

Lõpuks peatume lühidalt mõningatel küsimustel, mis puudutavad dialektilise materialismi ja loodusteaduse vastastikusi suhteid tänapäeva ideoloogilise võitluse tingimustes.

Viimasel ajal räägivad meie teadlased filosoofide ja loodusteadlaste liidu teatavast nõrgenemisest. Sellel küsimusel on meie nõukogude teaduse arenemise seisukohalt ja kodanliku ideoloogia vastu võitlemise seisukohalt küllaltki suur tähtsus.

Kõigepealt sellest, mida mõeldakse „liidu nõrgenemise" all? Mõnikord arvatakse, et asi on ligikaudu järgmine. Filosoofid, tundmata kaasaegse loodusteaduse faktilisi andmeid, osutusid suurte, printsipiaalse tähtsusega teaduslike probleemide lahendamisel ebakompetentseteks; arusaadavatel põhjustel tõukas see loodusteadlasi filosoofidest eemale; tulemuseks on liidu nõrgenemine . . .

Muidugi, filosoofide hulgas esineb ebakompetentseid inimesi, kes loodusteadust tundmata hakkavad loodusteaduse probleeme arutama, samuti nagu ka loodusteadlaste hulgas leidub inimesi, kes ei oska orienteeruda filosoofias ja kes sellest hoolimata arutlevad filosoofia küsimusi.

Kuid asi pole muidugi selles, ehk küll teadmatus ei tee au kellelegi.

Mitte ainult üksikud filosoofid, vaid ka üksikud loodusteadlased on teinud seoses uue füüsikaga ja teiste tänapäeva teaduse saavutustega (näiteks küberneetikaga) tõsiseid vigu. Meenutame A. K. Timirjazevi ja V. F. Mitkevitši nimesid, kes astusid välja relatiivsuse teooria vastu ja kaitsesid vanu vaateid füüsikas, kusjuures nad hakkasid seda tegema enne meie filosoofe. See on seda vähem vabandatav, et relatiivsuse teooriast rääkides nimetas Lenin Einsteini suureks looduse ümberkujundajaks ning märkis, et relatiivsuse teooriast on kinni haaranud suur hulk kodanliku intelligentsi esindajaid. Nendesse Lenini sõnadesse ei suhtutud küllaldase tähelepanuga.

Millega siis seletada, et filosoofide ja loodusteadlaste liit, mida Lenin pidas loodusteaduse progressi seisukohalt ja dialektilise materialismi arendamise seisukohalt väga tähtsaks, ei ole veel nii tugev ja kindel, nagu seda nõuab meie elu ja sotsialistliku ühiskonna teadus?

Kõigepealt on see seletatav meie ideoloogilise töö puudustega, millede sügava analüüsi andis NLKP XX kongress. Dogmaatiline arusaamine marksismist, irdumus sotsialistliku ülesehitustöö praktikast, elust mahajäämine — sellised on meie filosoofide ja teiste nõukogude ühiskonnateadlaste töös esinevad tõsised puudused, mida kongressil põhjendatult kritiseeriti. Filosoofidel avalduvad need puudused eriti selles, et nad ei jälgi küllaldaselt küsimusi, mida seab päevakorrale kaasaegne loodusteaduse arenemine, nad ignoreerivad pahatihti loodusteaduse saavutusi, ja järelikult ka selles, et teaduslik

uurimistöö filosoofia alal jääb veel maha loodusteaduste arenemisest.

Eespool mainitud dogmaatiline arusaamine marksismist oli lahutamatult seotud isikukultusega. Küsimuse sügava uurimise asemel — tsitaadid, tähenärimine, filosoofide mentorlik suhtumine loodusteadlastesse — kõik see ja palju muudki oli isikukultuse tagajärjeks. Meie, filosoofid, õppisime halvasti abistama loodusteadlasi, abistama neil leida dialektilises materialismis vastuseid nendele küsimustele, mida seab üles jätkuv revolutsioon loodusteaduses.

XX kongressi otsused ideoloogilise töö küsimustes nõuavad revolutsioonilise teooria loovat rakendamist, selle teooria edasiarendamist uute ajalooliste kogemuste ja elava tegelikkuse faktide analüüsimise alusel, näidates sellega kätte teed tänapäeva loodusteaduse arenemise poolt üles seatavate filosoofiliste ülesannete lahendamiseks.

Tänapäeva loodusteaduse saavutused seavad ülesande: tõlgitseda materialistlikult teaduse uusi ja kõige uuemaid andmeid, relvastada loodusteadlasi tõsisemalt dialektilise materialismi teooria ja meetodiga.

Uute empiiriliste faktide teoreetiline üldistamine on vajalik mitte ainult loodusteadusele. Seda vajab ka marksistlik filosoofia, mis saab areneda üksnes tihedas seoses tänapäeva füüsika ja teiste loodusteaduse harude saavutustega, kogu kaasaegse teadusega, vastasel korral aga kaotab filosoofia oma loova vaimu ja lakkab järelikult olemast marksistlik filosoofia.

Näiteks ei saa põhjuslikkuse teooriat, ruumi ja aja probleemi, nende lõpmatuse probleemi, mateeria küsimust, seaduse küsimust ja paljusid teisi küsimusi dialektilise materialismi käsitluses esitada tänapäeval nii, nagu see oli vastuvõetav 20—30 aastat tagasi. On vaja süvendada paljusid dialektilise materialismi momente, millede puhul varemalt piisas, kui neist räägiti üldisemas aspektis.

Kuigi nõukogude filosoofid ja loodusteadlased on viimasel ajal ära teinud teatava töö tänapäeva loodusteaduse saavutuste materialistlikuks üldistamiseks ja loodusteaduses esinevate idealistlike moonutuste paljastamiseks, tuleb täie jõuga rõhutada, et see töö ei ole praegu veel küllaldane ning ei vasta sotsialistliku ühiskonna teaduse ja praktika kasvanud nõuetele. Paljud meie filosoofid on tänapäeva loodusteaduse saavutustest ilmselt maha jäänud ja sellepärast ei rahulda sääraste filosoofide tööd loodusteadlasi. Muuseas on see asjaolu soodustanud seda, et üksikutel meie loodusteadlastel on tekkinud ebaõige, nihilistlik suhtumine filosoofiasse. Lõppkokkuvõttes saab sellisest suhtumisest aga kasu vaid dialektilisele materialismile vaenulik, idealistlik maailmavaade.

Viimaste aastate jooksul on selgunud rida fakte, mis räägivad rea meie filosoofide mittesügavast, mõnikord aga ka pinna-

pealsest suhtumisest tänapäeva loodusteaduse saavutuste üldistamise küsimustesse. Kahtlemata kahjustasid teaduse arenemist see ebakorrektne, ebaseltsimehelik toon, mis mitte väga kaua aega tagasi esines meie filosoofilises kirjanduses, igasuguste „siltide" külgekleepimine, põhjendamatud süüdistused ühe või teise nõukogude autori aadressil, kelle seisukohtadele vastu vaieldi.

Vähem kahjulik polnud ka filosoofide poolt praktiseeritav „tarbijalik" suhtumine tänapäeva loodusteaduse saavutustesse, kus dialektilist materialismi käsitlevate raamatute ja artiklite autorid piirdusid ainult loodusteadusest üksikute näidete toomisega, tõlgitsedes neid näiteid sageli ühekülgselt, selle asemel et kasutada loodusteaduste saavutusi dialektilise materialismi õpetuse edasiseks läbitöötamiseks.

Filosoofia alal tehtava töö mahajäämine tänapäeva loodusteaduse saavutustest avaldub ka selles, et nõukogude filosoofilises ja loodusteaduslikus kirjanduses ei kritiseerita alati idealistlikke vaateid küllalt sügavalt ja argumenteeritult, viimastel aastatel aga hakkas loodusteaduse küsimusi käsitlevas kirjanduses levima tänapäeva loodusteaduse raskemate filosoofiliste küsimuste mahavaikimise praktika.

S. I. Vavilov kritiseeris omal ajal üksikuid nõukogude füüsikuid põhjendatult formalismi ja omamoodi filosoofilise „erapooletuse" pärast. Seda kriitikat võib korrata ka mõnede võrdlemisi hiljuti ilmunud tööde suhtes.

Ühtlasi aga ei oleks õige jätta arvestamata kaasaegse positivismi mõju üksikutele meie teadlastele, kes väljendavad seda laadi arvamist, et loodusteadus võib toime tulla ka ilma dialektikata, et filosoofia pole teadlastele tingimata vajalik jne. Niisugused negatiivsed nähtused on tihedas seoses selle asjaoluga, et mõned hädateoreetikud püüavad isikukultuse vastu võitlemise lipu all maha kriipsutada möödunud aja jooksul tehtud teoreetilist, sealhulgas ka filosoofilist tööd, võtta kahtluse alla marksismi vaieldamatuid seisukohti, kaasa arvatud ka J. V. Stalini õiged teoreetilised seisukohad.

Tuleb tähelepanu juhtida sellele, et paljud meie loodusteadlased ja filosoofid on veel vähe tuttavad progressiivsete välismaa teadlaste võitlusega loodusteaduses esineva idealismi vastu. Nendele nõukogude teadlastele jääb sisuliselt võttes teadmatuks välismaa marksistide J. Haldane'i, J. Bernali, R. Garandy, M. Cornforthi ja teiste positsioon, kes on seoses diskussioonidega meie ja välismaa kirjanduses viimastel aastatel sõna võtnud tänapäeva loodusteaduse küsimustes.

Seoses sellega toon järgmise fakti. Välismaal tuntakse meie nõukogude autorite — füüsikute ja filosoofide — töid rohkem kui meie tunneme välismaa teadlaste töid. Mitte üksnes rahvademokraatia maades, vaid ka kapitalistlikes maades — Itaalias, Prantsusmaal, Ameerikas — viidatakse meie filosoofide

ja loodusteadlaste töödele ja reageeritakse neile nii või teisiti, heakskiitvalt või negatiivselt. Meie aga teeme seda kahjuks väga puudulikult ja ei anna järelikult progressiivsetele või kõhklevatele välismaa õpetlastele tõelist toetust.

Suuri ülesandeid, mis loodusteaduse filosoofiliste küsimuste läbitöötamise alal nõukogude filosoofide ja loodusteadlaste ees seisavad, võib edukalt täita üksnes siis, kui õpitakse loovalt materialistlikku dialektikat, viiakse ellu Lenini juhtnöörid selle kohta, et marksistlikku filosoofiat tuleb igakülgselt arendada seoses ühiskonna ajaloolise praktikaga ja konkreetsete teaduste edusammudega. Tihe liit filosoofide-marksistide ja loodusteadlaste vahel, liit, mille loomisele kutsus üles Lenin, on nende ülesannete eduka lahendamise kindel tagatis.

Akadeemik A. I. OPARIN

PRAEGUNE OLUKORD ELU TEKKIMISE PROBLEEMI ALAL

Elu tekkimise probleemil on suur ideoloogiline tähtsus. Selle probleemi ümber on alati toimunud äge ideeline võitlus materialismi ja idealismi vahel. Tänapäeval pole see võitlus sugugi nõrgenenud, vaid on veelgi teravamaks muutunud.

See oleneb järgmistest põhjustest.

Iga inimene, kui ta vaatleb ümbritsevat loodust, jagab looduse eksimatult elutuks, anorgaaniliseks looduseks ja elusolendite maailmaks. Elusolendite maailma esindab tohutu hulk mitmekesiseid loomi, taimi, mikroobe. Kuid kogu sellest mitmekesisusest hoolimata on kõigil elusolenditel midagi niisugust, mis neid omavahel seob, üksteisele lähendab ja mille poolest isegi kõige väiksem bakter erineb anorgaanilise looduse objektidest. Selles iga inimese vahetus tajumuses sisaldubki kõige elementaarsem, kõige lihtsam, ühtlasi aga ka kõige üldisem elu määrang.

Mis on elu? „Miski", mis on omane kõigile elusolenditele, kogu elusa looduse mitmekesisusele, kuid mida ei ole anorgaanilise looduse objektidel.

Milles aga on selle „miski" olemus? See küsimus ongi idealismi ja materialismi võitluse peamiseks platsdarmiks.

Idealismi seisukohalt on mateeria iseendast elutu. Mateeria on vaid selleks materjaliks, millest hing, vaim, maailma-mõistus, üldse mingi mateeriast kõrgemal seisev substants loob elusolendeid, annab neile kuju, muudab nad elavateks. Selle seisukoha järgi peitub elu olemus, selle „miski" olemus, mingis vaimses, kogemuste abil tabamatus substantsis.

Materialism on sellele vastupidisel arvamisel, et elu, nagu ka kogu muu maailm, on oma loomuselt materiaalne, et elu seletamiseks pole vaja tunnustada mingit ülemateriaalset substantsi ning et eksperiment ning vaatlused orgaanilises looduses on selleks kindlaks teeks, mis viib meid elu olemuse enda tunnetamisele.

Sellel printsipiaalsel erinevusel, mis lahutab kaht vaatekohta elu olemuse suhtes, pole üksnes tohutu suur metodoloogiline tähtsus, vaid ka suur praktiline mõte, sest kui elu on mingi vaimne, kogemuslikul teel kättesaamatu asjade olemus,

siis võib ainult elu passiivselt vaadelda ning tunda vaimustust tema looja tarkuse üle. Mingist elavasse loodusesse vahelesegamisest, mingist elava looduse ümbertegemisest ei ole selle seisukoha järgi üldse võimalik rääkidagi. Ja vastupidi: kui elu oma loomult on materiaalne, siis orgaanilist loodust võib ja tulebki teadlikult ning sihikindlalt ümber kujundada, teda muuta inimese — kommunismi ehitaja hüvanguks.

Kogu bioloogia ajalugu on materialistliku seisukoha poolt idealistliku seisukoha üle saavutatud võitude ajalugu. Kogu bioloogia ajalugu näitab, kuidas elu üksikuid külgi on üksteise järel materialistlikul alusel kogemuste abil dešifreeritud ja tunnetatud. Kuid ka bioloogiateaduses säilis pikka aega üks küsimus, üks ala, mida nagu ei oleks olnud võimalik materialistlikult seletada, ja sellepärast, nagu näis, triumfeeris sellel alal idealism. Selleks alaks oli elu tekkimise probleem.

Kuidas on tekkinud elu, kuidas on tekkinud meid ümbritsevad elusolendid ja kuidas on tekkinud inimene ise?

Kui püüame läheneda sellele küsimusele materialismi seisukohalt, mis on meid alati aidanud, siis esimesel pilgul võib näida, et selles küsimuses — elusolendite tekkimise küsimuses — hakkab materialistlik maailmavaade tõrkuma.

Tõepoolest, kust on pärit meid ümbritsevad elusolendid, kuidas nad tekivad?

Iga inimene, isegi see, kes bioloogiat ei tunne, vastab esitatud küsimusele: kõik elusolendid tekivad omataolistest elusolenditest sündimise teel. Me näeme seda kõikjal ja see on ainuke elusolendite tekkimise viis, millega meil praegu orgaanilises looduses faktiliselt tegemist on.

Kuidas aga tekkisid siis kõigi meid ümbritsevate elusolendite esivanemad? Me näeme nähtuste ahelat — lapsed sünnivad vanematest, vanemad oma vanematest jne. Kuskil aga peab olema selle ahela algus.

Sellele küsimusele me ei leia otsest vastust loodusest, mida me vaatleme, sest meie elu on ajaliselt piiratud ja me vaatleme vaid väikest lõiku sellest ahelast, mille üksikuteks lülideks on elusolendite põlvkonnad. Selle ahela algust me ei leia praegu vahetult ümbritsevast loodusest.

Seda kasutab ära idealism, mille järgi kõigi elusolendite esivanemad on kunagi tekkinud jumaliku loomisakti tulemusel või üldse mingi vaimse substantsi poolt elutule mateeriale avaldatava mõju tulemusel. Idealismi järgi peitub elu olemus mittemateriaalses, vaimses substantsis, mille tekkimisest pole vaja rääkida, sest ta olevat igavene. Sellepärast on kõigi religioossete õpetuste kohaselt elusolendid sel kujul, nagu me neid praegu näeme, tekkinud jumaliku loomisakti tulemusel. Jumal on loonud kõik organismid, sealhulgas ka inimese, kelle ta tegi mullast ja puhus siis sellesse surnud, elutusse mateeriasse hinge.

Sellesse kujutlusse lõi suure mõra Darwini õpetus, mis näitas, et meid ümbritsevate elusolendite maailm ei ole alati olnud niisugune, nagu me teda näeme praegu, et endistel aegadel, Maa eksisteerimise kaugetel epohhidel elasid meie planeedil teistsugused elusolendid kui praegu, et oli aeg, kus inimesi Maal ei olnud, kus puudus ka rida kõrgeltarenenud loomi ja taimi.

Kunagi maakeral elanud ja maapõues säilinud elusorganismide kivistunud jäänuste uurimine kinnitab Darwini teooria õigsust, kinnitab seda, et kõrgemad elusolendid ei ole tekkinud ühekorraga, äkki, mingi ühe loomisakti tulemusel, vaid on tekkinud lihtsama struktuuriga elusolendite järkjärgulise arenemise teel.

Tõepoolest, kivistunud jäänuste uurimisel selgub, et mida kaugematesse aegadesse me tungime, mida vanemaid jäänuseid uurime, mida iidsemat Maa olemasolu perioodi tundma õpime, seda lihtsam, seda vähem komplitseeritud ehitusega ja seda vähem mitmekesisem Maa elukond kerkib meie vaimusilma ette.

Minnes seda teed mööda, tungides aste-astmelt aegade sügavikku, jõuame mõtteliselt tolle väga ammuse perioodini maakera ajaloos (tollest perioodist lahutab meid miljarditesse aastatesse ulatuv ajavahemik), kus meie planeeti asustasid vaid kõige lihtsamad elusolendid, kes olidki esivanemateks kõigele elavale Maal.

Ja siinkohal tekib tahtmatult küsimus: hästi, inimene on tekkinud lihtsama ehitusega imetajatest, imetajad — roomajatest, roomajad — kahepaiksetest, kahepaiksed — kaladest jne., — kõike seda on võimalik näidata, tõestada nende dokumentide varal, mida me saame Maa ajaloo kroonikast. Kuidas aga tekkisid need kõige lihtsamad olendid, kes olid esivanemateks kõigele elavale maakeral? Sest ka neile oli omane elu, oli omane see „miski", millest alustasin oma kirjutust.

Kuidas siis tekkis elu?

Möödunud sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse loodusteadus ei olnud võimeline sellele küsimusele vastama. Selle puhul idealism juubeldas. Idealismi mitmesuguste suundade esindajad rääkisid ja kirjutasid: selgitagu darvinism pealegi meile, kuidas lihtsama struktuuriga elusolenditest on tekkinud keerulisema organisatsiooniga olendid, siiski ei lähe iialgi korda seletada materialistlikult positsioonilt, kuidas on tekkinud elu ise, sest elu on mittemateriaalne ja inimmõistuse jaoks tabamatu.

Ja tõepoolest, möödunud sajandi lõpu ja meie sajandi alguse loodusteadus, nagu juba ütlesin, oli selle probleemi lahendamisel jõuetu. Paljud looduseuurijad, isegi materialistlikult häälestatud teadlased, loovutasid siinkohal oma posit-

sioonid, kuulutades, et elu tekkimise probleem ei kuulu teaduse valdkonda, vaid kuulub usu valdkonda.

Kuid seda laadi pessimistlikud, lootusetud vaated olid tingitud metodoloogiliselt ebaõigest lähenemisest elu tekkimise probleemile.

Möödunud sajandi lõpul ja ka meie sajandi algul valitses elu tunnetamise alal bioloogias mehhanistlik, metafüüsiline suund. Sellest suunast kinnipidavad õpetlased olid arvamisel, et elu tekkimist võib mõista ainult siis, kui läheb korda leida kuskil looduses elusolendite isetekkimist, äkilist ilmumist. Nad ei võtnud arvesse asjaolu, et niisugune nähtus nagu elu tekkimine võis toimuda üksnes seoses mateeria üldise arenemisega. Kõik katsed niisugust isetekkimist esile kutsuda osutusid asjatuks ja see tõi teadlasi pessimistlikele järeldustele.

Tuli välja, et sellele probleemile ei saa läheneda eksperimentaalselt, sest kõik selles suunas tehtud katsed jäid tagajärjetuks. Sellepärast kadus looduseuurijate jalge alt pind ja elu tekkimise probleem kuulutati „neetud" küsimuseks, mida pole võimalik lahendada.

Hoopis teistsugused perspektiivid avanesid selle probleemi lahendamiseks siis, kui tema suhtes hakati rakendama dialektilist käsitlusviisi. Dialektilise materialismi seisukoha järgi on elu oma loomuselt materiaalne, kuid elu ei saa käsitleda kui mingit mateeria lahutamatut omadust üldse. Elu on ainult elusolenditel ja elu ei ole anorgaanilise looduse objektidel. Dialektilise materialismi seisukoha järgi ei jää mateeria kunagi paigalseisu olekusse, mateeria areneb, liigub pidevalt, ja selles oma arenemises, oma liikumises läbib ta rea astmeid, rea etappe. Nendeks etappideks ongi mitmesugused mateeria liikumise vormid. Üks selliseid vorme on elu. Elu tekib mateeria arenemise protsessis täpselt niisamuti nagu ka teised lihtsamad või keerulisemad mateeria liikumise vormid. Elu erineb kvalitatiivselt mateeria liikumise teistest vormidest, mis asuvad madalamal arenemisastmel.

Elu tekib mateeria arenemise protsessis kui uus kvaliteet ja ta allub uutele seaduspärasustele, mida anorgaanilises looduses ei esine.

Täpselt samuti, nagu ei saa ette kujutada, et inimene tekiks äkki isetekkimise teel anorgaanilisest loodusest, vaid inimese tekkimist võib vaadelda üksnes kui pikaajalise evolutsiooni tulemust, pika elusorganismide rea järkjärgulise arenemise tulemust, täpselt samuti võib ka elu tekkimist, kõige maakeral elava esivanemateks olnud lihtsaimate elusolendite tekkimist vaadelda üksnes kui mateeria poolt meie maakera kujunemise protsessis ja maakera eksisteerimise järgmistel perioodidel läbi tehtud järkjärgulise ja pikaajalise arenemise tulemust.

Sellelt seisukohalt on tähtis uurida neid mateeria arene-

mise üksteisele järgnevaid etappe, mis eelnesid elu tekkimisele ja mille tulemuseks oli algsete elusolendite ilmumine.

Pilti mateeria üldisest arenemisest, mis viis välja algsete elusolendite tekkimisele meie planeedil, läks korda luua väga suure, loodusteaduse poolt kogutud faktilise materjali kasutamise tulemusel. Me tahame eksperimentaalselt, katseliselt veenduda oma ettekujutuste tõepärasuses, kuid nüüd pole enam juttu lootusetutest katsetest esile kutsuda organismide iseteket, vaid täiesti reaalsest nähtuste reprodutseerimisest. Tänapäeval, meie sajandi teisel poolel, on seda laadi katsed väga ulatuslikult levinud. Mitte üksnes meie maal, vaid ka välismaal köidab elu tekkimise probleem, mida varemalt peeti „neetud", lahendamatuks küsimuseks, kaasaegse teaduse tähelepanu. Terve rida väljapaistvaid teadlasi tegeleb praegusel ajal selle probleemiga, püüab eksperimentaalselt reprodutseerida üksikuid üksteisele järgnevaid nähtusi, mis kunagi toimusid mateeria üldise arenemise üksikuil etappidel ja mis lõppkokkuvõttes viisid välja elu tekkimisele.

Kuidas siis võime tänapäeva seisukohalt endale ette kujutada mateeria arenemiskäiku, milliseid üksikuid etappe on mateeria sel teekonnal läbinud ja kuivõrd tõenäoliseks võib lugeda üht või teist meie poolt eeldatavatest etappidest?

Käsitluse lihtsustamiseks märgin siinkohal ainult kolme põhietappi, mida on kaasaegsete kujutluste järgi läbi teinud mateeria oma arenemises ja mille tulemuseks oli elu tekkimine.

Kõigepealt on see orgaaniliste ainete tekkimine, nende ainete tekkimine, milledest põhiliselt on ehitatud eranditult kõigi taimede, loomade, mikroobide kehad. Orgaanilistele ainetele on iseloomulik see, et nad sisaldavad süsinikku, ehkki küll tuleb mainida, et mitte kõiki süsinikuühendeid ei saa nimetada orgaanilisteks aineteks. On olemas terve rida kahtlemata mineraalseid süsinikuühendeid. Marmor või metallide karbiidid on kahtlemata süsinikuühendite anorgaanilised vormid. Orgaanilisi aineid — seda põhilist materjali, millest on ehitatud elusolendid — ei iseloomusta üksnes süsiniku olemasolu, vaid ka see, et need ained on süsivesinikkude, s. o. süsiniku ja vesiniku ühendite derivaadid. Sellepärast kerkib esimese küsimusena meie probleemi lahendamisel üles küsimus, kuidas on tekkinud kõige lihtsamadki orgaanilised ained, kuidas on tekkinud süsivesinikud, milledest juba edaspidi võisid tekkida kõik teised orgaanilised ühendid, kuivõrd nad kõik on süsivesinikkude derivaadid. Niisiis, esimeseks etapiks mateeria arenemises elu tekkimise poole on süsivesinikkude ja nende lihtsaimate derivaatide tekkimine süsinikuühendite anorgaanilistest vormidest.

Teiseks etapiks on protsess, kus süsivesinikkudest tekkisid need komplitseeritud orgaanilised ühendid, mis kuuluvad

elava mateeria koosseisu: valgud, nukleiinhapped, porfüriinid ja teised komplitseeritud, suure molekulaarsusega ühendid, mis on põhiliseks materjaliks elava raku ehituses.

Lõpuks, kolmandaks etapiks on protsess, kus komplitseeritud orgaanilised ained — valgud, nukleiinhapped jne. — moodustasid juba seda liiki süsteeme, mida meil on õigus nimetada kõige lihtsamateks elusolenditeks.

Püüan, muidugi väga lühidalt, iseloomustada kõiki neid etappe, näidata, mida me neist praegusel ajal teame. Tol ajal, kui ma esimest korda asusin tegelema elu tekkimise probleemiga — rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi —, tol ajal näis isegi esimene neist elu tekkimisele viivatest etappidest, mida ma mainisin, täiesti mõistatuslikuna ja arusaamatuna. Valitses arvamine, et isegi kõige lihtsamate orgaaniliste ainete primaarset tekkimist looduses ei esine, et see on võimatu.

Seda seisukohta jagasid isegi väga silmapaistvad loodusteadlased, sest maakeral valitsevates looduslikes tingimustes tekivad orgaanilised ained põhiliselt biogeenselt, eeskätt fotosünteesi protsessis. Rohelised taimed, absorbeerides päikese valgusenergia arvel anorgaanilist süsihappe süsinikku, muudavad selle süsiniku orgaaniliste ainete süsinikuks, ehitavad süsihappest, anorgaanilisest süsinikuühendist, orgaanilisi aineid, neid aineid, mida taim ise kasutab oma eluks ja kasvuks.

Loomad saavad neid orgaanilisi aineid taimedelt, süües kas otseselt taimi või siis süües taimetoidulisi loomi. Seega elab kogu elusolendite maailm nende orgaaniliste ainete arvel, mis luuakse peamiselt fotosünteesi protsessis, biogeenselt, s. o. elusolendite eneste vahetalitusel.

Tõsi küll, hiljem avastati ka teine protsess — niinimetatud kemosüntees, mida teostavad spetsiaalsed bakterite liigid. Kuid kemosüntees ei etenda olulist osa orgaaniliste ainete loomises maakera pinnal. Kvantiteedi seisukohalt ei ole teda kuidagi võimalik fotosünteesiga võrrelda. Ühtlasi on ta, nagu fotosünteeski, bioloogiline protsess, mida samuti teostavad elusorganismid. Isegi need orgaanilised ühendid, mis esimesel pilgul võivad näida mineraalsetena, nagu näiteks kivisüsi või nafta, on samuti seotud taimede eluga, sest nad on kujunenud nende orgaaniliste ainete lagunemise tulemusel, mis tekkisid kauges minevikus fotosünteesi protsessis.

Niisiis, kõik need orgaanilised ained, mida me leiame oma planeedilt, on tekkinud organismide elutegevuse tulemusel. Näib, et saame suletud nõiaringi: selleks et mõista, kuidas on tekkinud organismid, tuleb välja selgitada, kuidas on looduslikes tingimustes tekkinud kas või kõige lihtsamadki orgaanilised ained; orgaanilised ained aga, nagu selgub, võivad tekkida üksnes organismide elutegevuse tulemusel. Selles nõiaringis eksles õpetlaste mõte, leidmata temast väljapääsu.

Ma märkisin, et niisugune olukord tekib üksnes sel juhtu-

mil, kui piirdume oma uurimustes meie maakera tingimustega, kui teostame oma vaatlusi üksnes neis kitsastes piirides. Kui aga laiendame oma uurimuste piire universumile, kui uurime neid nähtusi teistel taevakehadel, siis saame mõnevõrra teistsuguse järelduse.

Tõepoolest, praegusel ajal on meil võimalik väga detailselt uurida tähtede atmosfääride keemilist koosseisu, sealhulgas meie Päikese atmosfääri, samuti suurte ja väikeste planeetide atmosfääri, terve rea meie universumi teiste objektide atmosfääri. Seda laadi uurimused näitavad, et orgaanilised ained tekivad seal abiogeensel, anorgaanilisel teel, organismide elutegevusest sõltumatult. Kõige palavamate tähtede, O klassi või B klassi kuuluvate tähtede atmosfäärides, kus valitseb 28 000—25 000-kraadiline temperatuur, ei leia me veel mingeid süsinikuühendeid. Süsinik on siin esindatud peamiselt iseseisvate süsinikuaatomite või isegi ioonide näol. Kui aga asuda külmemate — kui on lubatav nii ütelda — tähtede, näiteks meie Päikese uurimisele, mille pinna temperatuur on ligikaudu 6000°, siis siit me leiame spektroskoobi abil juba süsinikuühendite molekule. Neiks ühendeiks on põhiliselt süsivesinikud. Täiesti selge aga on, et päikese pinnal valitseva temperatuuri puhul ei saa juttugi olla mingite organismide eksisteerimisest. Järelikult on süsivesinikud siin tekkinud anorgaaniliselt, abiogeenselt. Süsivesinikkude olemasolu võime jälgida ka suurte planeetide pinnal, Jupiteri, Saturni ja nende kaaslaste, näiteks Titaani pinnal. Siin esineb suurel hulgal süsivesinikku — metaani. Kuid ka neil taevakehadel ei saa oletada mingi elu olemasolu, sest neil valitseb äärmiselt madal temperatuur, Jupiteril —140° ümber, Saturnil aga veelgi madalam. Seega võisid süsivesinikud ka siin tekkida üksnes abiogeenselt, anorgaaniliselt.

Suurt huvi pakub tähtedevahelise gaasilis-tolmse mateeria uurimine. Tänapäeva astronoomia andmete kohaselt ei ole kaugeltki kogu universumi aine koondunud suurtesse moodustustesse tähtede või planeetide kujul. Suur osa ainest, ligikaudu pool, on külma gaasilis-tolmse mateeria näol laiali pillatud tähtedevahelises ruumis. Gaasiks on siin peamiselt vesinik, millel on üldse kogu universumis domineeriv koht. Ligikaudu üheksakümmend protsenti kogu universumist koosneb vesinikust. Rööbiti gaasiga on gaasilis-tolmses mateerias ka tolmukübemeid — pisikesi tahkeid osakesi, mis koosnevad ligikaudu nendest samadest elementidest, mida me maakeral kohtame, s. o. siin esineb metalle ja nende hapendeid, vett jää kujul.

Selle külma, väga madala temperatuuriga (—200° ligidal) tähtedevahelise mateeria uurimine näitas, et ta sisaldab peamiselt süsivesinikke, mis on samuti tekkinud abiogeenselt, organismide elutegevusest täiesti sõltumatult.

Väga suurt huvi pakub meteoriitide, nende „taevaste kivide" uurimine, mis aeg-ajalt lendavad planeetidevahelisest ruumist maakera pinnale ja mida seega on vahetult võimalik keemiliselt ja mineraloogiliselt uurida. Meteoriitide uurimine näitab, et ka nemad sisaldavad mõnikord märkimisväärsel hulgal süsivesinikke, sageli üsna keerukaid. Mingeid elu tundemärke aga meteoriitidelt kunagi leitud ei ole. Mingit bioloogilist protsessi siin olla ei saanud. Järelikult on need süsivesinikud, mida me meteoriitidest vahetult saame, tekkinud abiogeenselt. Niisiis, igal pool meid ümbritsevas maailmas — tähtede ja suurte planeetide atmosfääris, külmas gaasilis-tolmses mateerias, meteoriitides — me leiame kõige lihtsamaid orgaanilisi aineid, mis on siin tekkinud anorgaaniliselt, abiogeenselt.

Kas siis tõepoolest meie planeet on absoluutseks erandiks sellest üldisest reeglist?

Kõikjal võisid süsivesinikud tekkida abiogeenselt, üksnes meie planeedil aga ei võinud nad sel viisil tekkida. Kas ei oleks õigem arvata, et teataval maakera kujunemise perioodil võisid ka siin, nagu teistelgi taevakehadel, abiogeenselt tekkida süsivesinikud ja teised lihtsamad orgaanilised ained? Hiljem, kui olid tekkinud organismid, muutus see olukord, ja praegu elame ajajärgul, kus orgaanilised ained tekivad peamiselt organismide vahetalitusel.

Praegusel ajal on üldiselt tunnustatud, et meie planeet on tekkinud gaasilis-tolmsest mateeriast, millest ma ülalpool rääkisin. Teatav erinevus on ainult selles, kust on pärit see gaasilis-tolmse mateeria pilv, millest kujunes päikesesüsteem. O. J. Šmidti oletuse järgi haaras selle gaasilis-tolmse mateeria pilve kaasa juba formeerunud Päike oma liikumisel meie tähtedemaailma, meie Galaktika tsentrumi ümber. Teise, üsna ulatuslikult levinud seisukoha järgi on Päike ja planeedid tekkinud ligikaudu ühest ja samast gaasilis-tolmse mateeria pilvest.

Mõlemal juhtumil oli tähtedevaheline gaasilis-tolmne mateeria selleks materjaliks, millest tekkis meie maakera. Käesoleval ajal on Maa ja teiste planeetide kujunemise üksteisele järgnevate etappide kohta välja töötatud üsna detailsed kujutlused. Põhivormiks, milles püsis süsinik Maa kujunemisel, olid süsiniku ühendid metallidega, niinimetatud karbiidid. Neid ühendeid leiame meteoriitide koosseisust, kus nad esmakordselt avastati. Praegusel ajal leiame neid ka maakoore koosseisust, sügavamal asuvates kivimites, mis mõningail juhtumeil kerkivad Maa pinnale, kus me võimegi neid avastada.

Juba D. I. Mendelejev märkis, et karbiidide ja veeauru reaktsioonis tekivad süsivesinikud. Mendelejev lõi sel alusel isegi oma teooria naftatekkimise kohta. Tema teooria kohtas suuri vastuväiteid geoloogide poolt, kes on arvamisel, et nafta

põhihulk on tekkinud organismide jäänuste lagunemise tulemusel. Sellest hoolimata on Mendelejevi seisukoht ise kahtlemata õige. Me võime tõepoolest laboratooriumis hõlpsasti taas luua süsivesinikkude tekkimist Mendelejevi järgi. Kuid kerkib küsimus: kas see võib toimuda ka looduslikes tingimustes, muuseas: kas see võis toimuda Maa tekkimisel? Viimasel ajal on sagenenud geoloogilised leiud, mis näitavad, et süsivesiniku anorgaanilise tekkimise protsess kestab praegugi, ehkki väga piiratud ulatuses. Nii on korda läinud leida süsivesinikke põhikivimites, mis asuvad settekivimitest kaugel. Graniidipragudest on leitud niisuguseid gaase, nagu metaan, etaan, propaan ja vähesel hulgal vedelaid süsivesinikke, mis võivad siin tekkinud olla ainult anorgaaniliselt.

Järelikult näitavad nii maakera tekkimise ajalugu kui ka kaasaegsed geoloogilised uurimused kahtlemata seda, et meie planeedi kujunemise protsessis pidid süsivesinikud tekkima maakeral niisamuti nagu ka teistel taevakehadel anorgaaniliselt, abiogeenselt. See protsess toimub ka praegusel ajal, kuigi väga väikeses ulatuses, kuna suur hulk süsinikku on nüüd juba tõmmatud eluprotsessi ja võtab osa organismide ainevahetusest.

Seega võib minu poolt mainitud esimest etappi elu tekkimisele viival teel, mis aastat kolmkümmend tagasi näis väga mõistatuslikuna, nüüd juba lugeda küllaltki hästi läbi uurituks.

Nüüd on selge, et anorgaanilise süsiniku esialgne muundumine orgaaniliseks süsinikuks, süsivesinikkude tekkimine, pidi maakera pinnal toimuma meie planeedi olemasolu kõige varasematel perioodidel. Maakera kujunemise ajal — seda võib nüüd lugeda täielikult tõestatuks — oli meie planeedi atmosfäär teistsugune kui see õhk, mis meid praegu ümbritseb. Tol ajal polnud maakera atmosfääris praeguse atmosfääri jaoks iseloomulikku hapnikku. Sellepärast oli atmosfääri keemiline toime taandava iseloomuga.

Radioaktiivsete isotoopide uurimine näitab, et maakera üldist vanust tema kui planeedi tekkimise ajast alates võib hinnata mitmele miljardile aastale. Mõnede autorite arvutuste järgi on maakera 5,5 miljardit aastat vana, teiste arvutuste järgi — 3—4 miljardit aastat vana. Muidugi ei saa siin olla suurt täpsust, kuid võib pidada kindlakstehtuks, et maakera vanus ulatub mitmele miljardile aastale.

Ühtlasi aga on väävli isotoopide osas tehtud uurimused näidanud, et maakera atmosfäär läks oma esialgsest taandavast olekust üle hapendatud olekusse ligikaudu 700—800 miljonit aastat tagasi. Terve rea muude andmete järgi võib oletada, et selleks ajaks olid meie planeedil juba olemas elusolendid, ja mitte üksnes kõige lihtsamad elusolendid, vaid ka fotosünteesivõimelised taimed. Just fotosünteesi tekkimine põhjustas maakera taandava atmosfääri ülemineku hapendatud olekusse, üle-

mineku hapnikku sisaldavaks atmosfääriks. Teatavasti on ka praegusel ajal kogu meie atmosfääris sisalduv hapnik beogeense päritoluga. Vaba atmosfäärihapnik on tekkinud ja tekib organismide elutegevuse tagajärjel, fotosünteesi protsessi tagajärjel.

Seega võime kindlaks määrata mõningaid ajalisi piire nende etappide suhtes, milledest oli eespool juttu.

Elu tekkis ligikaudu miljardi aasta eest. Maakera aga eksisteerib mitu miljardit aastat. Järelikult oli maakera suurema osa oma olemasolust ilma eluta. Seda perioodi võib vaadelda kui mateeria evolutsiooni teist etappi, mille jooksul lihtsaimad orgaanilised ained, süsivesinikud, muutusid keerulisteks orgaanilisteks aineteks. Mainitud ajal aset leidnud puhtkeemilised protsessid toimusid väga keerukaid teid mööda. See oli lihtsaimate orgaaniliste ainete pikk, keerukas, aeglane muundumine nendeks väga kompleksseteks ühenditeks, milledest hiljem võisid kujuneda elusolendid.

Meid huvitab eriti see, kuidas võisid neis maakera esialgse atmosfääri tingimustes süsivesinikkudest, veest ja ammoniaagist tekkida valkained.

Keemia on praegusel ajal saavutanud valkude uurimise alal väga suurt edu. Me teame nüüd, et valgu molekul koosneb üksikutest lülidest, amiinohapete jääkidest, mis on niinimetatud polüpeptiidsete sidemetega omavahel ühendatud pikemateks või lühemateks ahelateks. Tänapäeva valkudes on meil tegemist kahekümne erisuguse amiinohappega. Järelikult on meil tegemist ligikaudu kahekümne eri sorti lüliga, milledest on ehitatud valkaine molekuli ahel. Nende lülide arv aga võib olla väga suur — mõnestsajast paljude tuhandeteni. Selleks et mõista, kuidas on tekkinud valkaine molekul, tuleb kõigepealt kindlaks teha, kuidas tekkisid esimesed amiinohapped, üksikud lülid selles ahelas, mis on valgu molekuli aluseks.

See, et amiinohapete esialgne tekkimine oli võimalik neis tingimustes, mis kujunesid maakera pinnal maakera formeerumise ajal ja tema olemasolu esimestel staadiumidel, on nüüd katseliselt tõestatud. Mõne aasta eest läks ameerika teadlasel Milleril korda luua laboratooriumis neid tingimusi, mis minu ettekujutuste ja ameerika looduseuurija Uhry ettekujutuste järgi pidid valitsema ürgse maakera pinnal. Miller võttis süsivesiniku — metaani, vee, ammoniaagi ja vesiniku ning, lastes neist läbi elektrisädeme, sai mitmekesiseid amiinohappeid. Meie kordasime neid Milleri katseid. Nad leidsid täielikult kinnitust. On ka teisi andmeid, india looduseuurijalt Bachadurilt, kes analoogilist amiinohapete sünteesi teostas päikesevalguse toimel.

Alles hiljuti oli väga vaieldavaks küsimuseks see, kuidas said amiinohapped omavahel ühineda valgu molekuliks. Selle kohta esitati väga palju oletusi. Ükski neist aga ei leidnud täp-

sel katselisel kontrollimisel kinnitust. Hiljuti aga esitas jaapani teadlane Akabori uue oletuse selle kohta, kuidas maakeral esialgu valitsenud tingimustes oli võimalik valkainete tekkimine amiinohapetest või täpsemini: nende eelkäijatest.

Nüüd on seda Akabori oletust eksperimentaalselt kontrollitud ja ta on täiel määral kinnitust leidnud. Sellepärast võime elava raku koostisosadeks olevate komplitseeritud ainete, sealhulgas ka valgutaoliste ainete esialgset, abiogeenset tekkimist maakera pinnal, ürgookeani vetes või mingites teistes veekogudes pidada väga tõenäoliseks.

Järelikult on ka teine etapp mateeria evolutsioonis, tema liikumises elu tekkimise poole, suurelt osalt lahendatud. Muidugi on siinkohal vaja veel teha väga palju eksperimentaalset tööd, kuid selle nähtuse üldised printsiibid on juba praegu selged.

Keerulisem on lugu viimase, kõige tähtsama etapiga, mille jooksul komplitseeritud ühendid, valgutaolised ained, muutusid elusolenditeks. Juba Engels rõhutas seda asjaolu, et kõige tähtsamaks elu tunnuseks, selleks kvalitatiivseks iseärasuseks, mis iseloomustab elu kui üht mateeria liikumise vormi, on valkkehade ainevahetus, organismi ja keskkonna vastastikune mõju. Tänapäeval, kaasaegses biokeemias, on see Engelsi seisukoht täielikult kinnitust leidnud.

Märgitud aatomite meetodi kasutamise tulemusel teame, et meie organismis ega ka üldse üheski organismis ei jää miski muutumatuks. Iga aineaatom tuleb meie keha koosseisu ja lahkub sealt üsna kiiresti. Iga organism võtab väliskeskkonnast vastu kõrvalisi, talle võõraid aineid toiduga, veega, hingamisprotsessis jne. Nendest ainetest loob organism oma valke ja teisi aineid, mis võtavad osa elava keha ehitamisest. Nii toimub elava mateeria süntees. Rööbiti selle sünteesiga toimub organismis kogu aeg ka lagunemine. Valgud ja teised elusorganismi ained ei jää muutumatuks: nad lagunevad pidevalt ja nende lagunemissaadused eemaldatakse väliskeskkonda.

Süntees ja lagunemine, tekkimine ja hävimine, assimilatsioon ja dissimilatsioon. Need kaks ainevahetuse haru on omavahel väga hästi kooskõlas ja just seetõttu, et nad on harmooniliselt ühendatud, tekib inimesel mõnikord ettekujutus, nagu oleks tema organism midagi muutumatut. See näiline muutumatu olek aga ei peegelda meie keha püsivat koosseisu, vaid üksnes temas toimuvate protsesside püsivust.

Kui te avate veekraani ja sellest hakkab välja jooksma veejuga, siis omandab see veejuga kindla, püsiva väliskuju. Tegelikult aga eksisteerib see juga aga üksnes sellepärast, et teda mööda liiguvad üha uued veeosakesed. Kui te peatate nende osakeste liikumise, siis kaob ka veejuga kui selline. Tema väline kuju on vaid osakeste pideva liikumise väljendus. Niisamuti on ka meie pealtnäha muutumatu kuju vaid

meie organismis toimuvate protsesside pidevuse väljenduseks. Tegelikult aga on elusolend kogu aeg tekkimise ja lagunemise olekus.

Sellepärast pole elusolendile iseloomulik üksnes teatud kindel vorm, teatud kindel ruumiline organisatsioon, vaid kõigepealt ka teatav ajaline organisatsioon, teatav keemiliste protsesside — ainevahetuse — kombinatsioon.

Praegu on meil tähtis teada, kuidas võis esialgselt tekkida see elavale mateeriale kõige iseloomulikum omadus, mida me tähistame kui orgaanilist ainevahetust.

Valgud, nagu teisedki suure molekulaarsusega orgaanilised ühendid, võivad eksisteerida vesilahustena, kus valguosakesed on kogu lahusti mahu ulatuses ühtlaselt jaotunud. Mitmesuguste valkude segamine omavahel aga rikub seda ühtlast jaotust ja valkained võivad hõlpsasti lahusest eralduda, kontsentreerudes teatavates ruumi punktides niinimetatud koatservaattilgakeste kujul.

Nende tilgakeste tekkimise mehhanism on tänapäeval hästi läbi uuritud. See seisab selles, et varemalt kogu lahusti mahu ulatuses ühtlaselt jaotunud osakesed ühinevad teatavates ruumi punktides terveteks molekulparvedeks, molekulgruppideks. Ja kui selline parv muutub väga suureks, hõlmates miljoneid ja miljoneid molekule, saab temast mikroskoobi all nähtav moodustis, koatservaattilgake. Sellist valkainete, lipoidsete ja teiste ainete eraldumist koatservaattilgakeste näol võime hõlpsasti jälgida eksperimendis.

Valkaine koatservaattilgake võib olla vastastikuses toimes teda ümbritseva keskkonnaga. Koatservaattilgakesse võib, nagu eksperimendid on näidanud, tulla teda ümbritsevast lahustist aineid. Nad võivad isegi astuda reaktsiooni koatservaattilgakeses olevate ainetega. Seega toimub seal uute keeruliste ainete süntees. Rööbiti selle sünteesi, uue tekkimise protsessiga võib märgata ka vastupidist protsessi, koatservaattilgakese ainete lagunemise protsessi.

Eksperimendi ajal toimuvad nii sünteesi protsessid kui ka lagunemise protsessid väga väikese kiirusega. Kuid nende kiirus võib muutuda. Käesoleval ajal teostatakse minu laboratooriumides — nii Moskva Ülikoolis kui ka Biokeemia Instituudis — rida uurimusi, kus koatservaattilgakesse lisatakse mitmesuguseid katalüsaatoreid (fermente), mis kiirendavad ühtede või teiste protsesside käiku. Ühte või teist katalüsaatorit koatservaattilgakesse lisades võime oma tahte järgi üht või teist protsessi kiirendada.

Niisiis, igas koatservaattilgakeses toimuvad nii sünteesi kui ka lagunemise protsessid, kuid nende kiirus võib olla väga erinev. See oleneb iga sellise üksiku koatservaattilgakese seesmisest koosseisust. Ühes tilgakeses võivad kiiremini toimuda sünteesi protsessid, teises — lagunemise protsessid.

Nende kiiruse vahekord on antud koatservaattilgakese olemasolu seisukohalt väga tähtis. On kergesti mõistetav, et kui lagunemise protsessid toimuvad sünteesi protsessidest kiiremini, siis on seda laadi moodustis dünaamiliselt ebastabiilne, ta võib ajutiselt eksisteerida, teatava ajavahemiku järel aga peab ta kindlasti lagunema, kaduma. Ja vastupidi, kui sünteesi protsessid toimuvad lagunemise protsessidest kiiremini, siis on niisugune moodustis dünaamiliselt stabiilne, s. t. ta võib eksisteerida piiramata aja.

Tuleme nüüd tagasi ürgookeani vete juurde, kus olid lahustunud mitmekesised orgaanilised ained, muuhulgas ka valgutaolised ained. Kuna koatservaatide tekkimise tingimused on väga lihtsad, siis pidid siin tingimata tekkima koatservaattilgakesed. Püüame mõttes jälgida mingi elava koatservaattilgakese saatust. Meenutame, et ta ei hõljunud lihtsalt vees, vaid orgaaniliste ja anorgaaniliste ainete lahuses. Ta püüdis neid aineid ja temas toimus sünteesi, uue tekkimise protsess, rööbiti sellega toimusid aga ka lagunemise protsessid.

Oletame, et selles tilgakeses, mille saatust me tahtsime jälgida, toimusid lagunemise protsessid kiiremini kui sünteesi protsessid. Sel juhtumil oli see tilgake dünaamiliselt ebastabiilne. Eksisteerinud mõnda aega, ta lagunes. Antud organisatsioonivorm osutus ebaõnnestunuks ja konkreetsetes väliskeskkonna tingimustes ta kadus. Edasieksisteerimise võimaluse said vaid dünaamiliselt stabiilsed tilgakesed, s. t. need, kus sünteesi protsessid ülekaalus olid ja kiiremini toimusid, kui lagunemise protsessid. Seda laadi tilgad kasvasid ja suurenesid nii mahult kui kaalult.

Veel enam, tilgake ei saa kogu aeg pideva tervikuna kasvada. Niisugune dünaamiline tilgake laguneb real põhjustel (neid põhjusi õpitakse praegu tundma meie laboratooriumis) tütartilgakesteks. Kujutleme, et tekkis kaks niisugust tilgakest. Alguses sarnanesid nad selle tilgaga, millest nad tekkisid, — olid nad ju tükikesed, osakesed sellest. Kuid olles teineteisest eraldunud, läks kumbki tilgake oma teed. Kummaski hakkasid toimuma oma muutused, oma muundumised. Selle tulemusel hakkasid nad muutuma; muutus ka sünteesi ja lagunemise vahekord ja kordus sama lugu mis enne. Kui see muutumine põhjustas dünaamilise stabiilsuse rikkumise, siis seda laadi organisatsioon hävis, säilisid aga üksnes dünaamiliselt stabiilsed tilgakesed.

Seega tekkis organiseeritud mateeria laialikasvamise protsessis uus seaduspärasus, mida me füüsikast ja keemiast ei leia, mis aga on bioloogilistele objektidele väga iseloomulik. Tekkis koatservaattilgakeste looduslik valik. Ebaõnnestunud organisatsiooniga tilgakesed hävisid pidevalt, jäädavalt; uute, tekkinud tilgakeste arenemine aga olenes nende dünaamilise stabiilsuse astmest, nende kasvu kiirusest.

Vaadeldud protsess viib välja selleni, et tilgakesed muutusid üha täiuslikumaks, üha rohkem välistingimustele kohanenumaks, üha rohkem dünaamiliselt stabiilseteks ja dünaamilisteks. Lõppkokkuvõttes muutusid nad juba seda laadi süsteemideks, kus lagunemise ja sünteesi vahelise kooskõla, assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vahelise kooskõla aste muutus täiuslikuks, mis on iseloomulik sellele mateeria liikumise vormile, mida me nimetame e l u k s.

Nii me võimegi tegelikult kujutleda seda viimast etappi. Nagu juba ütlesin, on see viimane etapp eksperimentaalse lähenemise seisukohalt kõige keerulisem, kuid käesoleval ajal on meil teed talle lähenemiseks juba leitud.

Ühelt poolt märgime sünteetilist suunda: me saame koatservaate, lülitame neisse teatavaid katalüsaatoreid, saame üha komplitseeritumaid ja dünaamiliselt stabiilsemaid süsteeme. Teiselt poolt aga jagame elavat rakku üksikosadeks, eraldame protoplasmast üksikuid struktuure ja uurime siin toimuvaid sünteesi ja lagunemise protsesse.

Ühtlasi võimaldab lihtsaimate elusainete uurimine meil kindlaks teha neid teid, mida mööda on toimunud see protsess, evolutsiooni protsess, mille lõpptulemuseks oli elusolendite tekkimine.

Filósoofiateaduste doktor,
professor G. V. PLATONOV

VÕITLUS IDEALISMI VASTU KAASAEGSES BIOLOOGIAS

Teaduse võitluses religiooni vastu, piiblidogmade paljastamises täidab bioloogia väga vastutusrikast osa. Bioloogia andmed lükkavad ümber usulised kujutlused elu tekkimisest, maakera praeguse mitmekesise loomastiku ja taimestiku tekkimisest. Nad näitavad, et piibli legend, mille järgi inimene, tema psüühika, teadvus on jumala poolt loodud, on täiesti alusetu. Bioloogia seab religioonile vastu teaduslikult tõestatud materialistlikud vaated elu ja surma küsimuses, kõigi elufunktsioonide olemuse küsimuses.

Sellepärast näemegi ühelt poolt teaduse ja teiselt poolt religiooni ja idealismi vahel toimuvat võitlust vaadeldes selle võitluse bioloogia-alasel platsdarmil eriti teravaid ja ühtlasi ka eriti komplitseeritud ning segaseid suhteid sõdivate poolte vahel. Akadeemik A. I. Oparini ja professor D. A. Birjukovi loengutes on juttu sellest, milline on võitluse olukord selle platsdarmi mõningates sektorites. Kuid sellele vaatamata jääb käsitlemata niivõrd suur lahinguväli, et pole kuidagi võimalik seda ühes loengus hõlmata. Sellepärast koondame oma tähelepanu ainult selle võitluse vaatlemisele, mis toimub teaduse ja religiooni vahel evolutsiooniõpetuse küsimuses.

1959. aasta on evolutsiooniõpetuse arenemisega seotud tähtsate juubelite aasta. 1959. aastal möödub 150 aastat silmapaistva prantsuse loodusteadlase Jean Baptiste Lamarcki raamatu „Zooloogia filosoofia" ilmumisest ja 130 aastat selle autori surmast, 150 aastat suure inglise teadlase ja filosoofi Charles Robert Darwini sünnist ja 100 aastat tema surematu töö „Liikide tekkimisest loodusliku valiku teel ehk soodustatud tõugude säilimine olelusvõitluses" avaldamisest.

Kui Lamarck püüdis esimesena ulatuslikumalt tõestada loomade ja taimede looduslikku päritolu ja loomulikku arenemist, ei suutnud aga seda täiel määral saavutada seetõttu, et tol ajal polnud veel teadus jõudnud koguda vajalikke andmeid, siis viis Darwin Lamarcki poolt alustatud ürituse lõpuni ja tõestas lõplikult, et organismid ei ole jumala loodud, vaid

on miljoneid aastaid kestnud loodusliku arenemisprotsessi tulemuseks. Ühtlasi näitas Darwin ka seda moodust, seda „mehhanismi", mis on evolutsiooniprotsessi aluseks, — looduslikku valikut. Niimoodi muutus elava looduse arenemise idee, mida teadlased-materialistid olid juba ammu esitanud, teaduslikult tõestatud objektiivseks tõeks.

See ei tähenda muidugi, nagu oleks Darwini õpetus ühiskonnas otsekohe üldist tunnustust leidnud. Isegi nüüd, oma 100-aastase juubeli künnisel, on darvinism sunnitud oma eluõigust kaitsma kõige ägedamas võitluses nii „väliste" kui ka „sisemiste" vaenlaste vastu. Ja see on täiesti arusaadav. „Loodusloolised teooriad," kirjutas Lenin, „mis riivasid teoloogia vanu eelarvamusi, kutsusid ja kutsuvad tänini esile kõige pöörasemat võitlust."[1] Need ligi viiskümmend aastat tagasi lausutud suure Lenini sõnad on täiel määral maksvad ka praegu ja jäävad maksvaks niikaua, kui kogu maailmas pole hävitatud kapitalismi ike.

Kahjuks tuleb konstateerida, et mõned meie loodusteadlased, eriti aga bioloogia eriteadlased, kippusid viimastel aastatel unustama seda Lenini suurepärast mõtet. Üha sagedamini hakkas kostma hääli, et loodusseadused, mida uurivad loodusteadused, sealhulgas ka bioloogia, ei ole kodanluse klassihuvidega vastuolus, et teaduses toimuvad vaidlused, diskussioonid ei ole seotud klassivõitlusega, ideoloogilise võitlusega, et nad kujutavad endast vaid võitlust erinevate arvamiste vahel, mis on tingitud teadlaste erinevast lähenemisest probleemidele.

Seda laadi vaated on täiesti väärad. Nende pooldajad sõidavad tegelikult sääraste inimeste kiiluvees, kes väidavad, et kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi rahulik kooseksisteerimine tähendab ka proletaarse ja kodanliku ideoloogia võitluse lõppemist.

Muidugi ei ole igasugune arvamiste võitlus loodusteaduses materialismi ja idealismi võitluseks, marksistliku ideoloogia ja kodanliku ideoloogia võitluseks. Teaduses toimuvad vaidlused mitte ainult materialistide ja idealistide vahel, vaid ka nii materialistide eneste kui ka idealistide eneste keskel. Ja see on maksev mitte ainult loodusteaduste, vaid ka ühiskonnateaduste ning isegi filosoofia suhtes.

Nii tekitab näiteks nõukogude filosoofide keskel palju vaidlusi sotsialistliku ühiskonna vastuolude iseloomu küsimus, ühelt kvaliteedilt teisele ülemineku vormide küsimus, füsioloogilise ja psüühilise vastastikuse suhte küsimus jne. Oleks ekslik arvata, et niisugused diskussioonid väljendavad alati materialismi ja idealismi võitlust.

Seda vähem on seda võimalik ütelda loodusteaduse kohta.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 17.

Vaevalt küll nõustuks keegi tunnistama, et vaidlused, mis toimuvad nõukogude teadlaste keskel akadeemik O. J. Šmidti poolt maakera ja teiste planeetide tekkimise kohta esitatud hüpoteesi ümber, on materialismi ja idealismi võitluseks astronoomias. Ei, see on erinevate seisukohtade võitlus üksikute probleemide ümber materialismi raamides. Pole alust panna materialismi „põlu alla" mõnda poolt selles diskussioonis, mis praegu Nõukogude Liidus toimub liikide tekkimise protsessis esinevate hüpete vormi ja liigisiseste suhete iseloomu küsimuses.

Kuid nii nagu filosoofias, toimub ka loodusteaduses seda laadi lahkarvamuste, ühe maailmavaate raamides esinevate lahkarvamuste kõrval võitlus erinevate maailmavaadete vahel, võitlus materialismi ja idealismi vahel. Sellepärast tuleb paratamatult tunnistada kahjulikuks väljamõeldiseks mõne meie seltsimehe väide, et kuivõrd kodanlikku ja proletaarset matemaatikat, kodanlikku ja proletaarset füüsikat, keemiat, bioloogiat olemas ei olevat ja kuivõrd igaühes neis olevat ainult tegemist lahkarvamustega mitmesuguste materialistlike suundade vahel, siis loodusteaduses ei saavat olla ka ideoloogilist võitlust, et see võitlus toimuvat üksnes poliitiliste ja filosoofiliste õpetuste sfääris.

Seda laadi vaateid ei saa käsitleda teisiti kui marksistlik-leninlikust teaduse parteilisuse printsiibist taganemist, kui teadlikku või ebateadlikult naiivset (praktiliselt pole sellel erinevusel tähtsust) katset tuua loodusteadusesse kodanliku objektivismi ja kosmopolitismi ideoloogiat.

Niisama absurdne ja kahjulik on vahetevahel avaldatav arvamus, nagu oleks elusloodusе arenemist käsitleva õpetuse propageerimine kaotanud tänapäeval ateistlikus töös oma mõtte, sest nüüd ei leiduvat enam sääraseid inimesi, kes usuksid piibli muinasjuttu loomade ja taimede loomisest, et isegi vaimulikud ei vaidlevat nüüd enam darvinismi vastu.

Seda laadi arvamuse paikapidamatus muutub täiesti ilmseks, kui pidada silmas järgmisi asjaolusid:

Esiteks, kuigi mõned usumehed nii välismaal kui ka NSV Liidus propageerivad tõepoolest teaduse ja religiooni lepitamist, püüdes tõlgendada mitmesuguseid pühade raamatute müüte kooskõlas tänapäeva teaduse andmetega, neil ei õnnestu ega saagi õnnestuda seda teha, sest teadus ja religioon on teineteisega ühendamatud ja teineteisele lepitamatult vaenulikud.

Teiseks, usklikud ise, vähemalt enamik neist, on endiselt arvamisel, et maa, loomad, taimed ja inimene on jumala loodud.

Kolmandaks, samasuguseid vaateid jagavad ka väga paljud kirikutegelased, teoloogid, kodanlikud filosoofid ja isegi mõned kapitalistlike maade loodusteadlased.

Neljandaks, isegi nendel juhtumitel, kui vaimulikud ja nende õpetatud teenrid kaitsevad teaduslike ja usuliste vaadete ühendamist, võltsivad, moonutavad nad tegelikult teadust. Kõik see räägib tungivast vajadusest teha tööd selleks, et materialistlikult seletada loodusteaduse avastusi, sealhulgas ka bioloogia alal. Mainitud seisukoha õigsust näeme, kui vaatleme religiooni suhtumist Darwini evolutsiooniteooriasse.

1

Näitame kõigepealt seda, et täiesti ebaõige on väita, nagu oleks religiooni võitlus darvinismi vastu kauge mineviku asi. Kui tutvuda kapitalistlikes maades ilmuva kirjandusega, siis võib hõlpsasti veenduda, et katsed evolutsiooniõpetust otseselt rünnata, isegi avaliku kreatsionismi positsioonidelt, pole sugugi lõppenud, vaid on muutunud veelgi ägedamateks ja rohkearvulisemateks. Ja niisuguseid katseid teevad mitte ainult vaimulikud, vaid ka üsna arvukas rühm papimeelseid filosoofe ja biolooge.

Toome mõned näited.

1947. aastal ilmus Inglismaal raamat, mis kandis intrigeerivat pealkirja „Kas evolutsioon on tõestatud?"[1] Sellel raamatul on teatav sarnasus Berkeley raamatuga „Kolm dialoogi Hylasi ja Philonousi vahel". Ta on koostatud tuntud inglise bioloogi-kreatsionisti D. Dewari ja bioloogi-evolutsionisti H. Sheltoni kirjavahetusest. Erinevalt Berkeley raamatust on aga siin veel kolmas tegelane — raamatu toimetaja A. Lunn.

A. Lunn pretendeerib oma pikas eessõnas objektiivse vahekohtuniku osale Dewari ja Sheltoni vahelises vaidluses, ühtlasi nende kaudu ka kreatsionismi ja evolutsionismi vahelises vaidluses. Lunn kurdab nördinult, et evolutsiooniõpetus on tänapäeval teadlaste keskel domineerivaks. Harvardi ülikooli (Ameerika Ühendriigid) katoliikliku professori Dwighti eeskujul nimetab ta evolutsiooniõpetuse laialdast levikut evolutsionistide „türanniaks", „diktatuuriks". Ta peab niisugust olukorda ebaõiglaseks ja nõuab ka kreatsionismile „üheõigust". Edasi iseloomustab Lunn rea kodanlike õpetlaste avaldusi evolutsionismi paikapidamatuse kohta kui suure „mehisuse" eeskuju. Sääraste õpetlastena nimetab ta Londoni Kuningliku Seltsi liikmeid D. Dewari, A. Flemingit, G. Dawsoni, D. Scotti, A. Whiteheadi, MacGilli, ameerika teadlasi T. Osborne'i, A. Clarki, Dwighti, prantsuse teadlasi L. Vialletoni, P. Lemoine'i ja teisi, kes ägedalt ründavad evolutsiooniõpetust.

Kuigi Lunn ise väidab, et ta ei kavatse evolutsionismi ümber lükata ja püüab vaid näidata, et evolutsionismi kõrval

---

[1] H. S. Shelton, Douglas Dewar, Is the evolution proved? London, 1947, p. 340.

on ka kreatsionismil samasugune eluõigus, kuulub ta sümpaatia siiski ilmselt kreatsionismile. Lunn on täiesti solidaarne Washingtonis asuva Ühendriikide Rahvusliku Muuseumi teadusliku töötaja A. Clarkiga, kes väidab, nagu oleks kreatsionismil „evolutsionismiga võrreldes vaieldamatuid eeliseid loomade pearühmade tekkimise seletamises".

Kui raamatus „Kas evolutsioon on tõestatud" püüab Lunn veel olla kreatsionismi ja evolutsionismi hindamisel vähemalt näiliselt objektiivne, siis 1950. aastal ilmunud ja tema enda kirjutatud raamatus „Mäss mõistuse vastu" ründab ta evolutsiooniõpetust juba otseselt, ilma mõistukõneta. Ta kuulutab häbematu ülbusega, et „darvinism oli suurim enesekindluse trikk, mis lavastati pahaaimamatu publiku jaoks".[1]

Samas vaimus annavad hinnangu darvinismile ameeriklased G. Howard teoses „Ilmutuse poolt ümber lükatud evolutsioon" (1952) ja Henry Morris raamatus „Piibel ja tänapäeva teadus". Viimane neist väidab, et darvinism, samuti nagu ka igasugune teine evolutsiooniõpetus, jäävat tõestamatuks. Pariisi Rahvusliku Loodusloomuuseumi endine direktor, prantsuse bioloog Lemoine kirjutas „Prantsuse entsüklopeedias", et meie päevil ei usu enam keegi transformismi. „Evolutsiooniteooria, millega äiutatakse meie üliõpilasi," ütleb ta, „on dogma, mida kogu maailm õpib endiselt pähe, kuid iga zooloog ja botaanik jõuab omal alal järeldusele, et vajalikke tõestusi evolutsiooniteoorial ei ole."[2]

Kuidas, milliste argumentide abil, püüab see kirev seltskond eitada orgaanilise maailma evolutsiooni?

Tuleb ütelda, et oma rünnakutes darvinismi vastu nämmutavad nad lõputult neidsamu väiteid, mida evolutsionismi vastased korduvalt on esitanud darvinismi ilmumise esimestest aastatest peale.

Toome ära mõned neist.

Esimene argument. Kreatsionistid väidavad: tänapäeval, nagu minevikuski, pole võimalik nõustuda „mehaanilise" ehk „ateistliku" evolutsionismiga (nii kutsuvad nad darvinismi), et kõik elusolendid oma hämmastava otstarbekohasusega on tekkinud eranditult looduslikul teel. Seda vähem on usutav, et samal viisil oleks tekkinud mõtlemisvõimet omav inimene. Nende arvates andvat orgaanilise looduse täiuslik iseloom ja eriti inimmõte tunnistust sellest, et kõik see on loodud aruka ja kõikvõimsa olendi poolt.

Teatavasti esitasid idealistid antud argumendi organismide loodusliku tekke vastu juba vanal ajal. Keskajal kasutas Aquino Thomas seda argumenti isegi selleks, et tõestada nn. füüsikalis-teoloogiliselt ehk teleoloogiliselt jumala olemasolu. Just Darwini õpetus aga andis sellele „tõestusele" purustava

[1] A. Lunn, The revolt against reason. London, 1950, p. 113.
[2] Encyclopedie française, Dir. L. Febvre, vol. V. 1937.

hoobi, näidates, et looduslik valik loob ilma igasuguse jumala vahelesegamiseta kõige täiuslikumaid orgaanilisi vorme. Praktiliselt tõestavad seda kunstliku valiku tulemused — inimese poolt loodud tuhanded mitmekesised kultuurtaimede sordid ja sajad koduloomade tõud.

Mis puutub inimese ja tema mõtlemise tekkimise probleemi, siis see probleem, mida ei lahendanud küll täiesti teaduslikult Darwin, kes biologiseeris antropogeneesi protsessi, on hiilgavalt lahendatud marksismi klassikute teostes. Marksism näitas, et antropogeneesi määravaks teguriks on töö — tootmisriistade loomine. Darwini teooria ja eriti tema raamat „Inimese põlvnemine ja suguline valik" etendasid suurt osa inimese tekkimise bioloogiliste eelduste väljaselgitamises. Sellepärast tähendab fideistide vana argumendi väljatassimine mitte darvinismi ümberlükkamist, vaid omaenda nõrkuse ja jõuetuse tunnustamist. On selge, et seda laadi „kriitika" ei saa tuua kreatsionismile võitu.

Darvinismi vaenlaste teine argument. Loodusliku valiku õpetusel, mille järgi elama jääb kõige paremini kohanenu, ei olevat mõtet, sest allesjäämise seisukohalt olevat elul iseendast väga väike väärtus võrreldes elutu ainega, millest elu on tekkinud. Selle argumendi autoriks on Londoni Kuningliku Seltsi professor A. N. Whitehead. Illustratsioonina toob ta järgmise näite: „Kaljud elavad sadu miljoneid aastaid, kuid isegi puu elab tuhandeid aastaid".

Inglismaal nimetatakse Londoni Kuningliku Seltsi liikmeid „Suurbritannia teaduslikuks eliidiks". Jääb üle ainult kahetseda, et seda eliiti esindavad tõesti suurte teadlaste kõrval ka niisugused tegelased nagu ülaltoodud „mõttetera" autor. See „mõttetera" annab kas tunnistust sellest, et professor Whitehead pole Darwini loodusliku valiku teooriast mitte kui midagi taibanud, või siis ta moonutab seda teooriat teadlikult ja ettekavatsetult. Tegelikult räägib Darwin, esiteks, kõige paremini *kohanenud* isendite, mitte aga kõige *pikemaealiste* ellujäämisest, mis pole kaugeltki üks ja sama. Efemeersed taimed on näiteks just sellepärast kohanenud eluks poolkõrbetes, et nende elutsükkel jõuab toimuda selle lühikese aja jooksul, mil neis rajoonides on küllaldaselt niiskust. Teiseks räägib Darwin sellest, et elama jääb kahe või mitme organismi hulgast see, kes on kõige paremini kohanenud. Whitehead kõrvutab aga organismi ja kalju, s. t. elava ja elutu.

Kolmas argument. Darwin võtvat organismide muutumist kui fakti ega tegevat katset seletada nende tekkimise põhjusi. See on aga silmanähtav moonutamine. Teatavasti näitas Darwin nii „Liikide tekkimises" kui ka teoses „Loomade ja taimede muutlikkus kodustatud olukorras" ja oma teistes töödes korduvalt, et lõppkokkuvõttes on organismide muutuste põhjuseks alati keskkonna muutused. Teine asi on see, et ta ei

uurinud üksikasjaliselt, kuidas nimelt on muutunud keskkonna mõjul toimunud üksikuil isenditel ühed või teised muutused ja millega konkreetselt on seletatavad neile omased individuaalsed iseärasused. Kuid see on määratu suur küsimus, mis nõuab iseseisvat uurimist. Ei saa Darwinilt nõuda, et ta oleks üksinda pidanud lahendama nii selle küsimuse kui ka kõik muud bioloogiateaduse küsimused. Pealegi ei tohi unustada, et Darwini järelkäijad on hiljem organismide muutlikkuse põhjuste selgitamiseks väga palju ära teinud. Eriti suuri teeneid on sel alal niisugustel teadlastel-darvinistidel nagu E. Haeckel, K. A. Timirjazev, I. V. Mitšurin, L. Burbank, P. Kammerer, T. D. Lõssenko jt.

Neljas argument. Darvinism ei seletavat ega saavatki seletada orgaanilise looduse arenemise progressiivse iseloomu põhjusi. Säärast darvinismi vastu esitatud „süüdistust" aga võib seletada üksnes sellega, et säärase süüdistuse autorid pole kas Darwinit lugenud või siis moonutavad teadlikult kõige häbematumal kombel tema õpetust. Darwin näitas oma teostes veenvalt, et organismide ajaloolise arenemise progressiivne iseloom on tingitud sellest, et neid ümbritsev keskkond muutub üha uute looma- ja taimeliikide tekkimise tagajärjel järjest komplitseeritumaks.

„Kuna looduslik valik," kirjutab Darwin, „toimub eranditult sel teel, et säilivad kasulikud struktuurimuutused, ja kuna olelustingimused muutuvad tavaliselt igal pool üha komplitseeritumaks seepärast, et seal elavate vormide arv suureneb ja et enamik neist vormidest omandab üha täiuslikuma ehituse, siis võime selle tõttu kindlasti tunnistada üldist organisatsiooni progressi."[1]

Peale ülaltoodud „argumentide", mis on sihitud Darwini teooria vastu, spekuleerivad tänapäeva antidarvinistid nagu nende läbikukkunud eelkäijadki selle arvel, et geoloogiline kroonika ei ole täielik, et esineb raskusi komplitseeritud elundite, näiteks silma tekkimise seletamisel, ja esitavad ka absurdseid väiteid, nagu ei seletaks darvinism mittesuguliselt paljunemiselt sugulisele paljunemisele ülemineku põhjusi, ilutunde päritolu, tekkimisstaadiumis olevate vormide puudumist (?!) praegusel ajal jne. jne.

Teatavasti on kõik need argumendid juba ammu nii Darwini enda kui ka tema järelkäijate poolt ümber lükatud, nad on ümber lükatud kogu maailma rahvaste selektsioonipraktika suurepäraste saavutuste poolt.

Heites kõrvale materialistliku seletuse organismide tekkimise kohta, väidab A. Lunn, et olevat nagu kolm võimalust organismide tekkimise seletamiseks: 1) deistlik evolutsioon, 2) teistlik evolutsioon ja 3) üksikute loomisaktide tunnustamine.

[1] Ч. Дарвин, Соч., т. 4, М. 1951 г., стр. 104.

Esimese seletuse kohaselt olevat jumal loonud esimese elusolendi ja määranud ära seadused, millede järgi toimus üha keerulisemate organismide tekkimine. Väljendades selle vaate pooldajate seisukohti, kirjutab kaasaegne inglise filosoof-neotomist D. Niccoll: „Kui jumal lõi elava raku, mis oli võimeline muutuma lehmaks või seaks, ei olnud tal iga kord vaja spetsiaalselt vahele segada, kui tekkis uus liik."

Sellele lähedast seisukohta arendab Durhami ülikooli botaanika õppejõud Ph. Fothergill oma teoses „Orgaaniline evolutsioon ajaloolises aspektis". Autor püüab tõestada, et evolutsiooniõpetus on täielikult ühendatav religiooniga. Ta on solidaarne XIX sajandi inglise antidarvinisti Mivartiga, kes vihaselt ründas Darwini materialistlikku evolutsiooniprotsessi tõlgendust. Mivart väitis, et evolutsioonis etendab peaosa mitte looduslik valik, vaid mingi „seesmine jõud", mis peitub organismides enestes ja on seotud „abstraktse Mõistusega, mis erineb inimese mõistusest".

Tervitades palavalt seda Mivarti teooria keskset mõtet, kirjutab Fothergill: „Mivarti teooria, evolutsiooni suunavat „seesmist jõudu" tunnustava teooria väärtus seisab selles, et see võimaldab tal uuesti tuua Mõistuse sisse orgaanilise evolutsiooni õpetuse, mis Darwini poolt materialistlikult tõlgitsetuna püüdis temast vabaneda."[1] Teiste sõnadega, Fothergill käsitleb nagu Mivartki orgaanilise maailma evolutsiooni kui elusolendite loomist jumala poolt pika ajavahemiku jooksul mingite „sekundaarsete põhjuste" osavõtul. Konflikt evolutsiooni ja loomise vahel tekib Fothergilli arvates vaid selle tulemusel, et nende sõnade tähendusest ei saada õigesti aru.

Fothergilli seisukohalt on evolutsioon loomine. Kuid orgaanilise maailma evolutsioon, nagu seda hiilgavalt tõestas Darwin, toimub täiesti reaalsete materiaalsete tegurite, mitte aga mingite müstiliste „seesmiste jõudude" toimel. Orgaanilise maailma evolutsiooni aluseks on looduslik valik — see keskkonna muutustest tingitud muutlikkuse, pärilikkuse ja ellujäämise ühine resultaat.

See, et uute orgaaniliste vormide tekkimise puhul pole tegemist mingisuguste üleloomulike, jumalike jõududega, kerkib eriti ilmekalt esile siis, kui inimene ise juhib vastavalt oma eesmärkidele ja vajadustele ühtede või teiste koduloomade ja kultuurtaimede evolutsiooni endale vajalikus suunas. Nii on loodud tuhandeid mitmekesiseid taimesorte ja sadu koduloomade tõuge. Eriti efektiivseteks osutusid uued selektsioonimeetodid, mille töötas välja suur nõukogude loodusteadlane I. V. Mitšurin ja mida praegu kogu maailma progressiivsed bioloogid laialdaselt kasutavad.

Niisamuti pole teadusega midagi ühist ka niinimetatud

[1] Ph. G. Fothergill, Historical aspects of organic evolution. New York, 1953, p. 127—128.

teistliku evolutsiooni „õpetusel". Tähendatud „õpetus" seisab Lunni sõnade järgi selles, et tunnistades taimede, loomade ja inimese tekkimist lihtsaimaist eluvormidest, räägib see jumaluse otsesest vahelesegamisest inimese psüühika, tema teadvuse loomisse.

Seda laadi seisukohta väljendatakse näiteks 1950. aastal avaldatud paavsti entsüklikas. „Kirik", ütleb selles läkituses Pius XII, „ei keela, et evolutsiooniõpetus, mis selgitab, kas inimese keha ei ole tekkinud varemalt eksisteerinud elavast mateeriast, oleks teaduste ja teoloogia praeguse seisukorra juures uurimuste ja diskussioonide objektiks, kuid katoliku usk kohustab meid olema arvamisel, et hing on otseselt jumala poolt loodud... Sealjuures tuleb alluda kiriku otsustele, sest Kristus andis kirikule õiguse tõlgitseda autoriteetselt pühakirja ja kaitsta usku..."[1]

Üksikutest loomisaktidest rääkides teeb A. Lunn nagu paljud teisedki kaasaegsed kreatsionistid piiblimüüdis teatavaid ajavaimule vastavaid parandusi. Ta ütleb, et jumal võis mitte luua iga organismitüüpi uuesti, vaid ära kasutada uues tüübis mõningaid jooni, mis esinesid eelmistes tüüpides, analoogiliselt sellele, nagu konstruktor ei hakka iga kord algusest peale konstrueerima uut autot või uut lennukit.

Kõik need katsed moderniseerida piibli muinasjuttu orgaanilise maailma loomisest nii Niccoli ja Fothergilli vaimus kui ka Pius XII vaimus saavad lüüa klerikaalide eneste käest. Ülalminitud ameerika professor Henry Morris, paljastades oma kolleegide vigurdusi, kes püüavad kohandada teoloogiat tänapäeva teaduse saavutustega, märgib näiteks õigesti: „Kui jumal tõesti lõi maailma, kaasa arvatud kõik elusolendid, evolutsiooni meetodi abil, siis on ta minu arvates valinud kõige ebaefektiivsema, julmema ja rumalama loomismeetodi, mida üldse on võimalik ette kujutada. Kui tema eesmärgiks oli inimese loomine, miks oli siis vaja miljoneiks aastaiks asustada maakera selliste koletistega nagu dinosaurused? Kas ainult selleks, et nad kaua enne inimese tekkimist välja sureksid?" Morris deklareerib pahaselt, et siis, kui usutakse evolutsiooni, ei ole võimalik uskuda jumalat ja piiblit kui otsest jumalasõna: „Evolutsioon on oma loomult materialistlik; see pole midagi muud kui katse seletada bioloogilisi fakte loodusseaduste abil, ilma et pöördutaks üleloomuliku ja püha olendi idee poole."[2]

Morrise, materialismi ägeda ja avaliku vaenlase niisuguse järeldusega tuleb paratamatult nõustuda. Ta kisub resoluutselt maha maski neilt, kes püüavad ühendada seda, mida pole võimalik ühendada — teadust ja religiooni.

---

[1] „L'Osservatore Romano", 21—22. Agosto 1950, p. 2.

[2] Henry M. Morris, The Bible and modern science, Chicago, 1951, p. 47.

Ka paljud materialismi vastased kodanlike bioloogide hulgast mõistavad, et seda laadi katsed evolutsiooniõpetust ja religiooni primitiivselt ühendada on asjatud. Oma võitluses materialismi vastu, Darwini evolutsiooniõpetuse vastu valivad nad sageli teise tee kui teoloogid ja esitavad mitmekesiseid idealistlikke seletusi elusolendite päritolu kohta.

Selle tulemusel esineb bioloogias terve rida pseudoteaduslikke voole ja suundi, mis kaitsevad üleloomuliku jõu olemasolu elavas looduses palju rafineeritumalt, kui seda teevad avalikud kreatsionistid. Erinevalt teoloogidest, kes kohandavad religiooni tänapäeva teadusega, püüavad nad kohandada teadust religiooniga. Sealjuures propageerivad ühed neist üleloomulike jõudude olemasolu elavas looduses avalikult, teised aga teevad seda ettevaatlikumal kujul.

Juba iidsest ajast kuuluvad esimeste hulka tihedasti teleoloogiaga seotud vitalismi pooldajad. Vitalismi ja teleoloogia side on olemas juba Aristotelesel, kelle õpetus entelehhiast on nii vitalistide „elujõu" kui ka teleoloogide „lõpp-põhjuste" prototüübiks. Kõigile vitalistidele on ühel või teisel määral omane elusloodusе teleoloogiline käsitus. Neovitalismi rajaja Hans Driesch, rääkides sellest, et organismile on omane „seesmine sihikindlus" ehk „entelehhia", mis organiseerib kõik elusolendi osad ja elundid ühtseks tervikuks, iseloomustab näiteks seda kui ülemeelelist „dünaamilis-teleoloogilist tegurit". Bergsonil — sellel avalikul müstikul — on Drieschi „entelehhia" saanud nimeks „elutung".

Idealistlik õpetus ülemateriaalsest teleoloogilisest tegurist, mis juhtivat organismide individuaalset ja ajaloolist arenemist, ei kao juba pikemat aega kodanliku filosoofilise ja bioloogilise kirjanduse veergudelt. Sellele õpetusele baseeruvad niinimetatud emergentse evolutsiooni teooria ja selle erikuju — holism, samuti ka niisugused moodsad vitalistlikud kontseptsioonid nagu organismism (organitsism), telefinalism jms. Kõik nad ründavad ägedasti darvinismi, püüdes sellele materialistlikule õpetusele vastu seada idealistlikke vaateid elusloodusе arenemise küsimuses, käsitledes elusloodusе arenemist kui üleloomuliku, jumaliku jõu tegevuse resultaati. Emergentse evolutsiooni teooria järgi, mis tekkis XX sajandi 20. aastail Inglismaal ja mis tänapäeval on üsna ulatuslikult levinud, on „emergence" (tekkimine, kujunemine) seletamatu ime, mingi mittemateriaalse loova substantsi müstiline akt.

1947. aastal ilmus Ameerika Ühendriikides raamat „Inimese saatus". Selle autoriks on omal ajal Ameerikasse emigreerunud prantslane Lecomte de Nuit, kellest sai seal Rockefelleri Instituudi professor. Tema raamat tekitas Ühendriikides sensatsiooni. Tuntud ameerika füüsik R. A. Millican (ta on ka Vatikani teaduste akadeemia tegevliige) iseloomustas seda raamatut kui „äärmiselt" kõikehõlmavat ja sügavmõttelist

teost, milliseid võib ilmuda sajandi jooksul vaid üks või kaks".

De Nuit' raamatu juhtmõtteks on eesmärgi idee. „Evolutsiooni", kirjutab autor, „on võimalik mõista ainult sel juhtumil, kui me tunnistame, et evolutsioon allub otstarbekusele, täpsele ja kaugemalseisvale eesmärgile".[1] Seda eesmärki nimetab ta „telefinaalsuseks", mis määravatki evolutsiooni käigu, mõjudes sellest ajast peale, kus maakeral tekkis elu, kauge suunava jõuna, millel on tendents luua teadvusega varustatud olemine. Sellest tulebki selle „uue" õpetuse nimetus — „telefinalism".

De Nuit' arvates võib evolutsioon aset leida ainult sel juhtumil, kui kosmost valitseb „antijuhuslikkus, mis positiivses suhtes eeldab jumala ideed". Seega astub ta välja paratamatuse ja juhuslikkuse dialektika vastu, mis on Darwini loodusliku valiku teooria aluseks. Autor ründab ka otseselt Darwini teesi, mille järgi elama jääb kõige paremini kohanenu, ja püüab tõestada, et evolutsioon ei eelda kõige rohkem kohanenud loomade allesjäämist, vaid eeldab „organismi vabadust valida võimalikke kõrgemaid vorme".

De Nuit' ei varja neid eesmärke, mis sundisid teda kirjutama oma raamatut. „Teadust," ütleb ta, „on kasutatud religiooni aluste õõnestamiseks. Teadust tuleb kasutada religiooni kindlustamiseks."

Samas vaimus on kirjutatud ka A. Wenzli raamat „Kaasaegne metafüüsika bioloogias", mis anti välja 1951. aastal Lääne-Saksamaal. Raamatu autor peab vajalikuks mõningal määral täpsustada Drieschi entelehhiaõpetust. Ta kirjutab, et entelehhia pole lihtsalt organismi terviklust tingiv tegur, vaid „elutegur", mis tähendab plaani, ideed, eesmärki iseendas; ta on vaimne tegur ja omab vähemalt primitiivsetki tahet, mis erinevalt inimese vaimust kujutab endast „ebateadlikku vaimset substantsi".

Ettevaatlikumal kujul püüavad jumaliku jõu ideed teadusesse tassida niinimetatud organismistid. Organismismi kontseptsiooni järgi erineb elusorganism elutust selle poolest, et elavas on olemas mingi „organisaator" või „tervikluse tegur", „organiseeriv printsiip" jne. Käesoleval ajal arendavad organismismi ideid paljud kodanlikud teadlased. Nende hulgas võib mainida prantsuse embrüoloogi A. Dalci, samuti ka Ameerika Ühendriikides elavat itaallast L. Bartalanfit. Kuigi Dalc, nagu ka teised organismistid, nimetab ennast vitalismi vastaseks, on tema vaated ja ka kogu organismismi kontseptsioon üldse tegelikult vaid üks vitalismi erikujusid. Dalc väidab näiteks, et organismide vorm on üheaegselt nii materiaalne kui ka spirituaalne. Sealjuures olevat spirituaalsel küljel materiaalsega võrreldes ilmne ülekaal.

[1] Tsit. raamatust Ed. L. Long, Religious beliefs of american scientists, 1951.

Veel üheks tänapäeva vitalismi erikujuks on psühhovitalism. Selle esindajateks on näiteks Melbourne'i ülikooli (Austraalia) zooloogiaprofessor W. Aygar, kes esitas oma vaated raamatus „Panus elusorganismi teooriasse". Esimest korda ilmus Aygari raamat Melbourne'is 1942. aastal ja anti seejärel uuesti välja New Yorgis 1952. aastal.[1]

W. Aygari raamatule tehti Ühendriikides suurt reklaami kui „teleoloogilise dialektika" ilmutusele. Selle „dialektika" tuumaks on väide, et iga organismi kõik rakud omavad intellekti, mis juhtivatki organismide arenemist nende embrüogeneesi protsessis.

Kõik ülalmainitud vitalistlikud kontseptsioonid bioloogias — nii de Nuit' ilmne teleologism kui ka A. Dalci organismism ja W. Aygari psühhovitalism — saavad oma lõppeesmärgiks jumala toomise teadusesse. Selles on nende sotsiaalne mõte ja tähendus. Just sellepärast toetavad ja reklaamivad imperialistid, eeskätt Ameerika Ühendriikide imperialistid neid nii palavalt.

Kuid oleks ebaõige näha üksnes nende idealistlike õpetuste sotsiaalseid põhjusi. Nagu üldse idealismil, on ka neil teatud kindlad gnoseoloogilised juured. Vitalism spekuleerib selle arvel, et ta puhub üles, paisutab suureks selle kvalitatiivse erinevuse, mis on olemas elava ja elutu mateeria vahel.

Mateeria liikumise orgaanilisel vormil on oma spetsiifika, ainuüksi talle iseloomulikud omadused ja tunnused. Elu, nagu seda näitas juba F. Engels, on valkkehade eksisteerimise viis, mille oluliseks momendiks on pidev ainevahetus neid ümbritseva väliskeskkonnaga. Kuid organismide kvalitatiivne erinevus elutu looduse objektidest ei räägi sugugi sellest, et organismid esindaksid midagi mateeriale võõrast või midagi niisugust, mis on ise küll materiaalne, kuid mida juhivad mittemateriaalsed, vaimsed jõud. Elu ei ole midagi üleloomulikku, vaid ta on teataval viisil organiseeritud mateeria omadus. See omadus seisab elavate kehade alatises endauuendamises, mis tagab nende kasvu ja paljunemise.

Elu olemust, tema loomust, tema seost ühest küljest elutu loodusega ja teisest küljest teadvusega võib mõista ainult siis, kui võtta lähtepunktiks dialektilise materialismi õpetus mateeria liikumise vormidest. Dialektiline materialism, avades sügavalt elu kui mateeria liikumise ühe vormi spetsiifika, ei sea ühtlasi ülepääsmatut müüri elava ja elutu vahele. Elu kui üks mateeria liikumise kõrgemaid vorme sisaldab kõiki madalamate vormide tunnuseid ja omadusi. Elavale on iseloomulikud nii mehhaaniline ümberpaiknemine ja füüsikalised protsessid

[1] Tuleb märkida, et mitmesugustes maailma maades ilmunud kõige reaktsioonilisemate raamatute väljaandmine Ameerika Ühendriikides on nüüd saanud tüüpiliseks nähtuseks, samuti nagu ka kõige paadunumate pimedusjüngrite otsene „import" sellesse imperialismi tsitadelli.

kui ka mitmekesised keemilised muundumised. Ometi aga ei ole elu, kuigi ta sisaldab kõiki neid mateeria liikumise madalamaid vorme, nendele taandatav.

Seda ei mõista (või ei taha mõista) filosoofid ja loodusteadlased, kes ignoneerivad looduse objektiivset dialektikat. Tagajärjeks on, et ühed neist isoleerivad täielikult elava elutust ja jõuavad otseselt idealistlikele järeldustele, vitalismile. Teised aga, vastupidi, püüavad metafüüsiliselt taandada elavat füüsikalistele ja keemilistele nähtustele. Kuid ka see teine tee viib tema pooldajaid lõppkokkuvõttes samuti välja idealismi juurde. Me peatume sellel veel hiljem, kui räägime kaasaegsest veismanismist-morganismist.

Praegu aga näib olevat otstarbekohane märkida, et kuigi ülalnimetatud kreatsionistlikud ja vitalistlikud kontseptsioonid bioloogias on leidnud paljude teadlaste poolehoidu, on nende poolehoidjad ikkagi kapitalistlike maade bioloogide üldarvuga võrreldes tühises vähemuses. Enamik kapitalistlike maade biolooge seisis minevikus ja seisab praegugi stiihilise, loodusloolise materialismi positsioonidel. Kõige eesrindlikumad loodusteadlased aga pööravad üha rohkem oma pilgu marksistlik-leninliku filosoofia poole.

Mõningates kapitalistlike maade filosoofilistes ja loodusteaduslikes ajakirjades võib kohata mitmesuguste idealistlike kontseptsioonide kriitikat. Näiteks ilmub Inglismaal 1950. aastast alates „Briti teaduste filosoofia ajakiri", milles on avaldatud rida vitalismi kritiseerivaid artikleid.[1]

Selles suhtes pakub huvi W. Zorpi artikkel „Vormide maailm" (1957, nr. 8). Siin arvustatakse muuseas ka ülalmainitud A. Dalci vaateid. Zorp märgib põhjendatult, et Dalci pretensioonidele vaatamata ei saa tema kontseptsiooni tunnistada ei mehhanitsismi ületamiseks ega ka vitalismi ületamiseks. See kontseptsioon pole midagi muud kui „moodsasse rüüsse ehitud vitalism". Zorp vastandab Dalci idealismile tuntud inglise teadlase Joseph Needhami stiihilis-materialistlikud veendumused, kes on arvamisel, et orgaanilist vormi pole võimalik mõista ilma mateeriat tunnustamata. Organismide morfoloogilise struktuuri alust näeb Needham valkudes, mis on elava raku tingimata vajalikuks osaks.

W. Aygari psühhovitalismi kritiseeris sellesama ajakirja veergudel tuntud inglise zooloog E. Russell (1950, nr. 2). Russelli artikkel on eriti huvitav sellepärast, et ta ise oli varemalt vitalismi pooldaja. Märkides, et organismi ei saa taandada „puhtfüüsikalistele süsteemidele", vaidleb E. Russell samal ajal resoluutselt vastu Aygari katsele käsitleda bioloogilisi protsesse kui „psüühilise tegevuse" resultaati. Russell on arva-

[1] Nende tööde analüüs on antud N. A. Iljini artiklis „Üldbioloogia filosoofilised küsimused ajakirjas „The British Journal for the Philosophy of Science", (Ajakiri „Voprosõ filosofi", 1956, nr. 3).

misel, et elava kvalitatiivne omapära pole tunnetamatu, üleloomulik, vaid tal on täiesti tunnetatav materiaalne loomus. Ta kritiseerib vitaliste, kes tunnustavad mingit superindividuaalset tegurit, „horme", tungi, mis meenutab Schopenhaueri „tahet". Autor märgib õigesti, et rääkida seda laadi väljamõeldud teguritest tähendab väljuda teaduse raamidest ning astuda metafüüsiliste spekulatsioonide pinnale.

Kõik see on kahtlemata E. Russelli artikli positiivseks momendiks. Ometi aga ei saa jätta märkimata autori teatavat ebajärjekindlust tema poolt vaadeldavate probleemide tõlgendamises. Ta iseloomustab organismi kui „psühhofüüsilist olemust" ning on arvamisel, et elava spetsiifikat saab mõista vaid siis, kui tunnistatakse, et elav on teatavas mõttes „psüühiline". Teatavasti aga pole „psüühiline" omane kaugeltki mitte kõigile organismidele, — seda ei ole taimedel ja alamatel loomadel. Seega takistab asjaolu, et Russell ei käsitle loodusnähtusi dialektiliselt, teda järjekindlalt materialistlikult lahendamast elu spetsiifika küsimust, takistab teda lõplikult vabanemast vitalistlikest eksimustest.

2

Vaatleme nüüd, milline koht ja osa kuulub tänapäeva bioloogias veismanistlik-morganistlikule ehk, nagu selle kontseptsiooni pooldajad teda tavaliselt nimetavad, „atomistlikule" ehk siis „korpuskulaarsele" geneetikale koos selle aluseks oleva kromosoomse pärilikkuseteooriaga.

Üleliidulise V. I. Lenini nimelise Põllumajandusteaduste Akadeemia sessioonil 1958. aasta augustis iseloomustati ja kritiseeriti teravalt seda teooriat kui idealismi ja metafüüsika avaldust bioloogias. Kuid 1956.—1957. aastal, hakkasid mõned nõukogude bioloogid esinema väidetega, et selline hinnang olevat ebaõige, et ta olevat teataval määral maksev küll A. Weismanni enese või W. Batesoni vaadete suhtes, kuid ei ole üldse õige T. H. Morgani vaadete ja seda enam tänapäeva korpuskulaarse geneetika pooldajate H. Mulleri, F. Dobžanski, C. Darlingtoni, J. Huxley jt. suhtes.

Niisuguse seisukoha pooldajad viitavad tavaliselt sellele, et „korpuskulaarsed geneetikud" lähtuvad materiaalse pärilikkuse substraadi tunnustamisest ja sellepärast ei saavat neid nimetada idealistideks. Juhitakse tähelepanu edule, mida veismanismi-morganismi pooldajad on saavutanud raku ja teda moodustavate struktuuride tsütoloogilise analüüsi alal, samuti ka nende biokeemilise koosseisu uurimise alal. Märgitakse, et nüüd on isegi kindlaks tehtud pärilikkuseaine keemiline koosseis. Öeldakse, et selleks aineks on nukleiinhapped[1] — deso-

[1] Muide, selles osas esineb morganistide hulgas ka teistsuguseid arvamusi. Mõned neist on arvamisel, et pärilikkuseaineks pole mitte nukleiinhapped omaette, vaid ühendites valkudega, s. o. nukleoproteiidid.

ksüribonukleiinhape (DNH) rakutuumas ja ribonukleiinhape (RNH) protoplasmas. Tuuakse huvitavaid andmeid mitmesuguste kiirguste kasutamisest organismi mõjutamiseks, samuti ka teiste füüsikaliste ja keemiliste meetodite kasutamisest elava uurimises.

Lõpuks teatatakse mõningatest praktilistest saavutustest, mida on tehtud nende füüsikalis-matemaatiliste ja keemiliste meetodite abil. Jutt on just mõnedest kunstlikul teel tekitatud inimesele kasulikest mutantidest, mis on saadud antibiootikute produtseerijate-hallitusseente- ja rea kultuurtaimede (kaera, odra jt.) eriviisilisel kiiritamisel, samuti ka kultuurtaimede (nisu, tatra jt.) mõnedest polüploidsetest vormidest ja samuti maisi saagikuse suurendamisest risttolmeldamise abil jne.

Kõik see tunnistab, et kromossoomset pärilikkuseteooriat pooldavad bioloogid on tõepoolest saavutanud teatavat teadusliku ja praktilist edu, kuigi nad on kaugel nendest saavutustest, mida on teinud teaduse ja praktika alal nii meie maal kui ka väljaspool tema piire Mitšurini ja Pavlovi õpetuse pooldajad. Kuid praegu pole küsimus selles, kellel on teaduses suuremad teened — bioloogidel-mitšuurinlastel või veismanismimorganismi kontseptsiooni pooldavatel bioloogidel. Küsimus on selles, kas viimased on saavutanud teatavat edu sellepärast, et nad juhinduvad veismanismi-morganismi õpetusest, või vastupidi — edu on saavutatud vaatamata veismanismi-morganismi pidurdavale mõjule.

Kui õige on esimene vastus, siis tuleb tõesti revideerida seisukohti, millega veismanismi-morganismi hinnati kui idealistlikku ja metafüüsilist kontseptsiooni bioloogias, sest idealism ja metafüüsika annavad moonutatud maailmapildi ega saa sellepärast olla juhatavaks teooriaks ja viljaka teadusliku uurimise meetodiks. Siinkohal aga kerkib teine küsimus: kas neil juhtumeil, kus ühe või teise teaduses esitatud kontseptsiooni idealistlik iseloom on ilmne, me võime ütelda, et kõik, mis selle kontseptsiooni autorid on loonud, on absurd, jaburdus jne.?

Võtame näiteks Hegeli. Mitte keegi, sealhulgas ka tema ise mitte, ei ole eitanud tema filosoofia täiesti idealistlikku iseloomu. Teatavasti aga ei takistanud see Hegelit saavutamast silmapaistvat edu dialektika arendamisel, mis moodustas selle ratsionaalse tuuma, mida Marx ja Engels pärast kriitilist läbitöötamist kasutasid dialektilise materialismi loomisel.

Teine näide. Teatavasti arendas G. Cuvier geoloogias ja paleontoloogias täiesti idealistlikku ja metafüüsilist katastroofide teooriat. Sellegipoolest tegi ta palju ära bioloogiateaduse, eriti võrdleva anatoomia ja paleontoloogia arendamiseks.

Kolmas näide. Käesoleval ajal on kodanlike füüsikute hulgas ulatuslikult levinud „füüsikaline idealism". Niisugused kuulsad füüsikud nagu Heisenberg, Schrödinger, Dirac on tüü-

pilised füüsikalised idealistid. Sellest hoolimata on neil loodusteadlastel kahtlemata suuri teeneid tänapäeva füüsika arendamises.

Kas aga Hegel, Cuvier, Heisenberg jt. andsid oma panuse teaduse arendamisse sellepärast, et nad olid (või on) idealistid? Vaevalt küll kahtleb keegi, ei asi on just vastupidi. Konkreetset edu saavutasid nad mitte tänu oma idealistlikule maailmavaatele, vaid sellest maailmavaatest hoolimata. Materialistidena oleksid nad kindlasti saavutanud veelgi suuremat edu objektiivse maailma seaduste tunnetamises.

Nende näidete põhjal võib näha, et teoreetiliste ja praktiliste saavutuste olemasolu ühtedel või teistel teadlastel ei ole veel absoluutseks kriteeriumiks nende maailmavaate iseloomustamisel, nende poolt esitatavate kontseptsioonide filosoofilise olemuse hindamisel. Sellepärast tuleb ka veismanismi-morganismi filosoofiliste tendentside suuna kindlaksmääramisel lähtuda mitte sellest, et mõned veismanismi-morganismi esindajad on saavutanud bioloogiliste nähtuste uurimises teatavat edu.

Veismanismi-morganismifilosoofilise suuna iseloomu mõistmiseks peab anlüüsima selle õpetuse olemust ennast. Milles on A. Weismanni, G. Mendeli, T. Morgani poolt rajatud „korpuskulaarse" ehk „atomistliku" geneetika olemus?

Lühida ja kujuka vastuse sellele küsimusele leiame inglise bioloogi A. Mortoni raamatust. A. Morton loobus omal ajal morganismist ja hakkas kaitsma mitšuurinlikku õpetust. Oma raamatus „Nõukogude geneetika", mis on tõlgitud ka vene keelde, kirjutab Morton: „Mendeli geneetika aluseks on kaks põhiseisukohta: 1) pärilikkuse määrab organismi spetsialiseeritud osa, geenid; 2) muutused tekivad geenide aparaadis toimuvate suunamata mutatsioonide tagajärjel".[1]

Kogu veismanistlik-morganistliku geneetika ajaloo jooksul, alates Weismannist, Mendelist, de Vriesist, Batesonist ja lõpetades Morgani, Penneti, Dobžanski, Darlingtoni ja teistega, jäävad A. Mortoni poolt märgitud seisukohad nendeks „kaheks valaskalaks", millele kogu see teooria tugineb. Need seisukohad väljendavad veismanismi-morganismi sisu.

Vaatame, kas need seisukohad on kooskõlas materialismi ja dialektikaga bioloogias, nagu püüavad praegu asja kujutada mõned meie bioloogid. Esimesel pilgul näib tõepoolest, et morganismi tees pärilikkuse materiaalse kandja kohta on täiesti õige, teaduslik, materialistlik. Pärilikkus kui üks elava omadusi peab tingimata olema seotud teatud kindla materiaalse struktuuriga, materiaalse kandjaga. Täiesti absurdne on väide, nagu eitaks mitšuurinlik õpetus pärilikkuse materiaalse substraadi olemasolu. Ta ei ole seda iialgi teinud ega saagi-

[1] А. Мортон, Советская генетика, Москва, 1952, стр. 41.

teha. Kõik omadused, tunnused, seosed, suhted kogu maailmas on alati ja igal pool lahutamatult seotud konkreetsete materiaalsete kehade ja nähtustega. Ei ole olemas niisuguseid omadusi ja seoseid, mis ei oleks *mateeria* omadused ja seosed.

Morganistide ja mitšuurinlaste erinevus ei seisa selles, nagu tunnustaksid esimesed materiaalset pärilikkuse kandjat, teised aga eitaksid seda. Erinevus seisab selles, et morganistid räägivad *erilisest* pärilikkuse ainest, *erilisest* pärilikkuseelundist, mis on oma omadustelt organismi ülejäänud osale vastandlik. Mitšuurinlased aga on, vastupidi, arvamisel, et pärilikkus on *omadus, mis on omane kõigele elavale.* See ei tähenda muidugi, nagu väidaks mitšuurinlik õpetus, vaadeldes pärilikkust kui kõige elava omadust, et näiteks kõik orgaanilise raku osad etendavad temas täiesti ühesugust osa. Raku terviklust ei saa käsitada kui mingit amorfsust, diferetseerimatust. Rakus on mitmesuguseid orgaanilisi struktuure. Raku koosseisu kuuluvad kõige mitmekesisemad keemilised ühendid, mis elutalitluses etendavad erisuguseid funktsioone.

Oleks näiteks kummaline väita, et rakus oleval veel ja mitmesugustel mineraalsooladel on pärilikkuse omadus. Seesama maksab ka niisuguste orgaaniliste ühendite kohta, nagu suhkur, tärklis jne., mis on siin omapäraseks ehitusmaterjaliks. Neid ei saa nimetada elavaks aineks. Elu kandjaks, nagu see oli teada juba Engelsile, on valk. Viimasel ajal on välja selgitatud, et elutalitluses etendavad määratu suurt osa nukleiinhapped. Tuleb arvata, et tulevikus avastatakse veel teisigi väga tähtsaid orgaanilisi ühendeid.

Kõigel sellel, mis on elu aluseks, teiste sõnadega — millel on elu omadus, — kõigel sellel on ka pärilikkuse omadus, sest pärilikkus on üks tingimata vajalikke elu külgi, üks elava põhilisi omadusi, mis on lahutamatult seotud elu olemusega, s. o. orgaanilise ainevahetusega. Pärilikkus väljendab organismi poolt teda ümbritseva keskkonna suhtes esitatavate nõuete kogusummat ja organismi poolt välismõjutustele reageerimise iseloomu. See aga oleneb kõigepealt ainevahetuse tüübist ja sellest elavast substraadist, kes ainevahetust teostab. Nagu pole mateeriat, millel puuduks selline omadus nagu liikumine, nii pole ka elavat, millel puuduks spetsiifiline bioloogiline liikumisvorm — ainevahetus, järelikult aga ka teatud kindel pärilikkus.

Edasi. Kuigi mitmesugused orgaanilise raku koosseisu kuuluvad ained ei ole üksteise suhtes võrdse tähtsusega, ei tähenda see, et need ained, milledel iseendast ei ole elu omadust ja eriti tema niisugust iseärasust nagu pärilikkus, ei avalda pärilikkusele mingit mõju. Vastupidi, nende ainete muutumine võib kaasa tuua organismi ainevahetuse tüübi muutumise, mis aga tähendab ühtlasi ka tema pärilikkuse

muutumist. Valku, nukleiinhappeid jne. ei saa nende erakordsest tähtsusest hoolimata vaadelda kui midagi autonoomset, mis eksisteerib organismis teistest orgaanilistest ühenditest lahus. Teostades pidevalt ainevahetust neid ümbritsevate ainetega (nii organismis endas kui ka väljaspool organismi raame), peavad nad paratamatult olema sõltuvad nendest ainetest, peavad paratamatult muutuma seaduspäraselt, vastavalt selle muutumisele, millest nad iseennast ehitavad ja reprodutseerivad.

Seda organismi ja iga tema koosseisu kuuluva raku terviklust ei näe veismanistid-morganistid, kes lahutavad elava kaheks printsipiaalselt erinevaks plasmaks — pärilikuks ja mittepärilikuks plasmaks. Tõsi küll, selline lahutamine pole veel iseendast idealism. Ta annab vaid tunnistust sellise interpretatsiooni metafüüsilisest iseloomust. Kuid metafüüsika on alati olnud ja jääb teeks, mis viib välja idealismile. Nii on lugu ka morganismiga.

Lahutanud elava kaheks osaks, kaheks plasmaks, omistavad morganistid ühele neist sellised omadused, mis tegelikult ei ole materiaalsetele kehadele iseloomulikud, teise aga koorivad nad täiesti paljaks, jättes ta ilma nendest omadustest, mis on mateeriaga lahutamatult seotud. Esimesele plasmale, s. o. pärilikkuseplasmale, antakse kõrgeima aktiivsuse, loomise omadus, teine aga muudetakse passiivsuse, inertsuse kehastuseks. Esimene loob teise, muudab ta elavaks ja samal ajal ta ei ole teisest kuidagi sõltuv. Esimese muutumine toob mööda-pääsmatult kaasa ka teise muutumise. Teise muutumine aga ei avalda mingit mõju esimese kvaliteedile.

Et mitte teha lihtsalt sõnu, toon ära mõned väljavõtted programmilisest artiklist „Elu", mille 1955. aastal avaldas tänapäeva morganismi liider H. Muller ameerika ajakirjas „Teadus": „Kuigi ainet, mis moodustab enamike rakkude massi, tähistatakse tavaliselt ühe sõnaga „protoplasma", on ta tegelikult arvukate komponentide komplitseeritud segu. Nende komponentide hulgast paljude tekkimine, kaasa arvatud ka väga suure tähtsusega komponendid, oleneb . . . spetsiaalsete geenide rühmadest. Eemaldage üks neist geenidest ja antud protoplasmaatiline aine kaob või tema asemele tuleb mingi teine; tooge geen tagasi, ja see protoplasmaatiline aine tekib uuesti. Vastupidiselt sellele ei ole ühegi geenide tüübi tekkimine protsess, mis oleks tingitud mingite konkreetsete protoplasmaatiliste ainete juuresolekust . . . Protoplasma koosneb ainetest, mis on geenide suhtes teisejärgulised ja mida geenid loovad . . . Võib teha järelduse, et elu olemus ei seisa protoplasmas või neis protsessides, mis protoplasmas toimuvad ja mida kokkuvõttes nimetatakse ainevahetuseks; nad ise on bioloogilise evolutsiooni tulemuseks. Elu olemus seisab võimes niisugust evolutsiooni läbi teha ja see võime on

omane geenile, tänu tema omadusele kahekordistada oma muutusi."[1]

Niisiis, Muller peab pärilikkuseainet, geene millekski niisuguseks, mis juhib kõiki eluprotsesse ja kõiki elusorganismi aineid, kuid ei sõltu ise neist kuidagi. Elu olemus ei seisa Mulleri arvates mitte protoplasma, tema koosseisu kuuluvate valkkehade ainevahetuses, vaid geeni pooldumises, iseenda taastekitamises, kusjuures see iseenda taastekitamine ei olenevat protoplasmast. Seega näeme, et enesetaoliste produtseerimine muudetakse absoluudiks, millele allutatakse kõik muud eluprotsessid, elu kui niisugune. Tegelikult aga on iseenese taastekitamine vaid üks momente eluprotsessis, mis kujuneb eneseuuendamisest, kasvust ja paljunemisest.

Mis puutub sellesse, et geen muudetakse organismi suhtes millekski autonoomseks ja kõikvõimsaks, siis näitab see otsest sugulust morganismi ja vitalismi vahel. Kogu nende erinevus piirdub sellega, et vitalism, nagu juba nägime, lahutab elavast kurikuulsa „elujõu" kujul elu enda ja jumalastab selle, morganism aga jumalastab analoogiliselt pärilikkuse. Sellepärast tuleb nõustuda A. Mortoniga, kes kirjutab: „Geeni autonoomsust võib kaitsta üksnes sel juhtumil, kui oletatakse, et ta oleneb toidu ja energia suhtes tsütoplasmast niisamuti, nagu näiteks bakter oleneb selles suhtes keskkonnast. Teiste sõnadega, geenil on kõik elava keha omadused. Bioloogia teistelt aladelt minemakihutatud „elujõud" leiab endale varjupaiga geenis. Seda arutlust võib jätkata, sest kui geen on organism, siis peab ta ise omama pärivusdeterminante geenide kujul ja niiviisi me jõuame ühe lõputu järelduste rea juurde, mis on kahtlematuks tõestuseks selle kohta, et lähteseisukohad on ekslikud."[2]

Peale A. Mortoni poolt märgitud erinevuse seisab morganismi erinevus tõelisest vitalismist veel selles, et vitalism, jumalastades „elujõu", „elutungi", „entelehhia" jne. kujul elu, käsitleb kõiki neid kui mingit ülemateriaalset substantsi — ideed, vaimu, psüühilist. Mis puutub aga morganismi, siis ta võrdsustab selle väljamõeldud substantsi hiljem teatud kindlate materiaalsete struktuuridega. Teiste sõnadega, morganism omistab mõningatele orgaanilises rakus tõesti eksisteerivatele detailidele, nimelt kromosoomidele ja neid moodustavatele biokeemilistele ühenditele need omadused, mis on iseloomulikud kogu rakule kui tervikule.

Tuleb märkida, et väga suure faktilise materjali survel, mida annavad nii mitšuurinlik õpetus kui ka morganismi pooldajate eneste eksperimentaalsed uurimused, on morganismi pooldajad nüüd sunnitud loobuma väidetest, nagu kuuluks pärilikkuse seisukohalt monopoolne osa kromosoomidele ja

[1] H. J. Muller, Life, Science, 1955, vol. 121, № 3132, pp. 1—9.
[2] А. Мортон, Советская генетика. 1952, стр. 47.

rakutuumale tervikuna. Tuumas oleva pärilikkuseaine (geeni) kõrval tunnustavad nad nüüd ka pärilikkuseainet plastiidides (plastoomi) ja pärilikkuseainet plasmas (plasmooni). Neil jääb ainult veel astuda üks samm — loobuda üldse mingi erilise pärilikkuseaine tunnustamisest organismis. Just seda sammu aga ei taha nad kuidagi astuda, sest see tähendaks loobuda morganismi tähtsaimast dogmast mitšuurinliku õpetuse kasuks.

Kõige selle tulemusel on pärilikkus morganistide interpretatsioonis tugevasti moonutatud ning omandab müstilisi jooni. Just sellepärast on kodanlikud filosoofid-idealistid juba ammugi veismanismist-morganismist vaimustuses. Üks pragmatismi rajajaid, W. James, kirjutas näiteks, et veismanismis leidis ta kinnituse oma järeldusele, mille kohaselt enamiku meie instinkte on tekitanud „geneetiline tagaukse meetod, mitte aga pärilik kogemus selle sõna otseses tähenduses".

Seoses sellega kirjutab tuntud ameerika filosoof-marksist Harry Wells: „Pärilikkuse küsimusel on Jamesi jaoks otsustav tähendus, sest just sellele on rajatud igavese ja muutumatu inimhinge taastamine instinkti kujul. Pole sugugi juhuslik, et ta leidis morganistlik-veismanistlikus geneetikas viimase varjupaiga „hinge teooria" elluäratamiseks."[1]

Mõned välismaa loodusteadlased, kes on lahti ütelnud kromosoomsest pärilikkuseteooriast ja üle tulnud mitšuurinliku õpetuse positsioonidele, märgivad ka seda klassipõhja, mis on veismanistlik-morganistliku kontseptsiooni aluseks, elava kaheks diametraalselt vastandlikuks plasmaks lahutamise ja geenidele mingite üleloomulike võimete omistamise aluseks. Näiteks kirjutab inglise bioloog J. Fife oma raamatus „Lõssenkol on õigus", et kodanlikud geneetikud tõlgitsevad Morgani pärilikkuseaine osakesi — geene — kui „väljavalituid", mis juhivad protsessi, ise aga selle praktilisest teostamisest osa ei võta. „Geenid", kirjutab Fife, „on valitseva klassi peegeldus, nii nagu valitsev klass iseennast kujutab."[2]

Nii on lugu esimese „valaskalaga", millele tugineb morganism. Nagu näeme, on ta ainult näiliselt materialistlik. Oma sisult aga on ta ilmselt idealistlik, reaktsiooniline. Mis puutub teisesse „valaskalasse", sellesse väitesse, et mutatsioonid ei ole suunatud, et nad on väliskeskkonna suhtes ja üldise evolutsiooniprotsessi suuna suhtes absoluutselt juhuslikud, siis on selle väite idealistlik iseloom veelgi silmanähtavam.

Teatavasti käsitab materialism maailma kui liikuva materia mitmesuguseid liike ja vorme. Sellesse käsitusse kuulub ka objektiivse põhjuslikkuse, paratamatuse, seaduspärasuse tunnustamine. Idealism, vastupidi, eitab materiaalse maailma seaduste objektiivset, teadvusest sõltumatut olemasolu. Teaduse

[1] Г. Уэллс, Прагматизм — философия позитивизма. М. 1955, стр. 93.
[2] Дж. Файф, Лысенко прав. М. 1952, стр. 47.

seaduste väljakihutamine aga, nagu märkis V. I. Lenin, tähendab vaid religiooni seaduste sissetoomist.

Mendelistlik-morganistlik geneetika eitab mutatsioonide seaduspärasust, s. o. organismide pärilikkuse muutumise seaduspärasust. Sealjuures on võimalik, et mõned veismanismimorganismi pooldajad tunnustavad teatavat seesmist tendentsi ja isegi ettemääratust mutatsioonide suunas. See suund aga oleneb nende arvates mingite organismis peituvate „eesmärkide", „täiustuvate seesmiste printsiipide" ja muude müstiliste jõudude mõjust, kuid ei olene sugugi organismi ümbritsevast väliskeskkonnast. Sellepärast näitab niisugune kõrvalekaldumine enamikule morganistidele omasest väitest, mille järgi mutatsioonid on absoluutselt juhuslikud, millestki sõltumatud, ainult veelgi reljeefsemalt nende idealistlikku olemust.

Kuid tuleme tagasi selle seisukoha vaatlemise juurde, mis atomistliku geneetika pooldajate hulgas selles küsimuses domineerib. Käsitledes mutatsioone kui puhtjuhuslikke nähtusi, eitavad välismaised morganismi liidrid muutlikkuse nähtustes koos seaduspärasusega ka põhjuslikkust, propageerivad avalikult bioloogias indeterminismi.

J. Huxley kirjutab näiteks oma raamatus „Evolutsioon tegevuses", et tänapäeva teadus (selle all aga mõtleb ta kõigepealt veismanistlik-morganistlikku geneetikat ja selle interpretatsiooni, mille järgi mutatsioonid on spontaansed, põhjuslikkusest vabad nähtused) pidavat „meid vabastama põhjusliku determinismi hirmutisest ja looma aluse niisugusteks sammudeks mõtlemises, milledest me varemalt ei osanud undki näha".[1]

See, et Huxley eitab determinismi, ei ole individuaalne nähtus. See on kodanlike bioloogide, samuti nagu ka kodanlike füüsikute hulgas laialdaselt levinud. On isegi kujunenud omapärane „orgaanilise indeterminismi" suund (E. Schrödinger, F. R. Lilly, F. Wells). Viimased eitavad „füüsikalist põhjuslikkust" (tegelikult on jutt materiaalse põhjusliku seose eitamisest) elavas looduses. Bioloogiliste protsesside tõukejõuks kuulutavad nad mingi „psüühilise impulsi", mis olevat orgaanilise evolutsiooni ja tema poolt loodava orgaaniliste vormide otstarbekohasuse aluseks. „Psüühilise impulsi" mõju avalduvat geenide kaudu, kusjuures geenide mutatsioonid toimuvad kooskõlas füüsikalise indeterminismi printsiipidega. Nii ühendatakse bioloogiline indeterminism füüsikalise indeterminismiga.

Kritiseerides morganistide indeterminismi, märkis tuntud inglise filosoof-marksist M. Cornforth väga tabavalt: „Ütelda, et mateeria on kellegi poolt loodud, et mutatsioonid toimuvad spontaanselt või siis tunnustada, et miski võib eksisteerida

[1] Julian Huxley, Evolution in action. 1953, London, pp. 36—37.

ilma põhjuseta, ilma igasuguse põhjuseta, mida saaks kindlaks teha, — see on üks ja sama. Säärased väited pole isegi seda väärt, et neid võiks nimetada esialgseteks teaduslikeks hüpoteesideks, nad on vaid lihtsalt idealistlikud väljamõeldised, fantaasia. Teadus võib veel mitte teada, mispärast miski toimub, kuid väita, et see toimub ilma igasuguse põhjuseta, tähendab teadusest loobumist."[1]

Kui kõige avameelsemad välismaa morganistide hulgast propageerivad otseselt indeterminismi bioloogias, siis teatav osa neist, samuti ka nende mõttekaaslased meie maal, ei räägi põhjuslikkuse puudumisest mutatsioonides, vaid ainult mutatsioonide juhuslikust, määramatust iseloomust. Nad rõhutavad sealjuures, et juhuslikkust nad käsitavad millegi niisugusena, millel on oma põhjus. Muuseas räägitakse „põhjuslikest seostest kromosoomide ja konkreetsete tunnuste arenemise vahel", „põhjuslikust sõltuvusest raku konkreetsete struktuuride ja konkreetsete pärilikkusenähtuste vahel".

Kuid võib hõlpsasti märgata, et kõikjal siin räägitakse vaid põhjuslikest seostest organismi väliste tunnuste ja mõningate seesmiste struktuuride (kromosoomide) vahel. Mis aga puutub kromosoomide eneste muutumise põhjustesse, siis käsitletakse neid faktiliselt kui spontaanset, põhjusliku sõltuvuseta protsessi. Tegelikult aga tuleb seda seost, mis on olemas ühelt poolt kromosoomide ja teiste raku struktuuride muutuste ja teiselt poolt väliste tunnuste muutuste vahel, käsitleda mitte kui põhjuse ja tagajärje seost, vaid kui seost ühe sama põhjuse — ja nimelt: ainevahetuse tüübi muutumise, s. o. organismi poolt assimileeritavate elutingimuste muutumise, — mitmesuguste tagajärgede vahel.

Alates 1925.—1927. aastast, kui G. S. Filippovi, G. A. Nadsoni ja H. Mulleri eksperimentide tulemusel avastati, et röntgenikiirguse abil võib organismides kunstlikult tekitada mutatsioone, hakkasid kromosoomse pärilikkuseteooria pooldajad tunnistama, et mõningad teravad välistegurid võivad ka pärilikkuseainet mõjutada. Kuid paljud sellesse suunda kuuluvad bioloogid käsitlevad välismõjusid vaid tegurina, mis võivad spontaanset mutatsioonide protsessi ainult kiirendada või aeglustada, see protesss ise aga toimub nendest mõjudest olenemata.

Teised morganismi pooldajad on nõus nägema nendes välismõjudes tegurit, mis mutatsiooniprotsessi tõepoolest tekitab (mitte aga lihtsalt ei kiirenda). Kuid ka nemad eitavad seaduspärase seose olemasolu välismõju kvaliteedi ja mutatsiooni kvaliteedi vahel, teiste sõnadega, eitavad muutlikkuse adekvaatset, suunatud iseloomu, eitavad, et organismi poolt omandatud tunnused muutuvad pärilikeks. Põhjust käsitlevad nad

[1] М. Корнфорт, Диалектический материализм. 1956, стр. 56.

lihtsalt tõukena, mis tekitab mingeid tagajärgi, kuid ei määra ära nende tagajärgede iseloomu, kvaliteeti.

Kuid seda laadi põhjusliku seose tunnustamine, mis faktiliselt piirdub puhtakujulise juhuslikkusega ja milles puudub igasugune seaduspärasus, ei ole veel determinism. Dialektilis-materialistlik determinismi käsitus tähendab kõigepealt loodus- ja ühiskonnanähtuste seaduspärasuse tunnustamist, selle tunnustamist, et põhjus mitte ainult tingib tagajärje, vaid määrab ka ära tagajärje kvaliteedi. Teine asi on see, et see paratamatus, seaduspärasus avaldub juhuslikus, individuaalses vormis.

Just nii lahendab determinismi probleemi — organismide muutlikkuse suhtes rakendatuna — mitšuurinlik õpetus. Sealjuures arendab ta edasi Darwini teesi niinimetatud kestvast muutlikkusest, mis toimub põlvkonnast põlvkonda teatavas suunas niikaua, kuni mõjuvad edasi need välistingimused, mis antud muutuse alguses esile kutsusid. Darwini mõtte arendamisel olid I. V. Mitšurinile ja tema järglastele lähtekohaks põllumajanduse praktika, eeskätt loomade ja taimede selekteerimise ja aklimatiseerimise praktika tulemused, samuti ka nende eneste eksperimentide tulemused. Suurt osa on selles suhtes etendanud mitšuurinlikud meetodid, mis võimaldavad kasvatada hübriide kindlas suunas, luues neile vastavad elutingimused, eriti mentori meetodi abil.

Tunnustades organismide muutlikkuse seaduspärast, suunatud iseloomu, ei eita mitšuurinlik õpetus ka seda, et iga isend, alludes keskkonna ühele või teisele mõjutusele, ei reageeri neile täiesti ühesuguselt, vaid teeb seda ühtede või teiste individuaalsete kõikumistega, kõrvalekaldumistega, mis ongi loodusliku valiku toime aluseks. Kui suured aga ka individuaalsed, juhuslikud kõrvalekaldumised oleksidki, on nad alati piiratud teatavate raamidega, mille ulatus sõltub nende aluseks olevast seaduspärasusest ja samuti ka neist tingimustest, milledes see seaduspärasus mõjub.

Võiks tuua ka mõningaid teisi momente, mis iseloomustavad morganismi idealistlikku ja metafüüsilist iseloomu. Kuid aeg ei võimalda meil seda teha. Sellepärast toome vaadeldava küsimuse lõpetamiseks veel vaid mõned morganistide eneste seisukohavõtud nende õpetuse olemuse kohta, nende suhtumise kohta ususse.

Teatavasti unistas A. Weismann, kui ta lõi oma kontseptsiooni, sellest ajast, „kus kõik jõuavad veendumusele, et elusloodüse seaduspärase arenemise tunnustamine õõnestab tõelise religiooni alussambaid niisama vähe kui maakera tiirlemine ümber päikese."[1]

Otsese vastusena sellele veismanismi-morganismi ühe

[1] А. Вейсман, Лекции по эволюционной теории, II. 1905. I часть, стр. 10.

rajaja soovile kõlavad tema ideelise järglase J. Huxley sõnad, kes ülaltsiteeritud raamatus uhkeldab sellega, et tema poolt arendatavatest vaadetest „võib välja kasvada uus religioon, mille ülesandeks ei ole eksisteerivaid religioone asendada, vaid neid täiendada". Sellessamas vaimus räägib ka teine tänapäeva morganismi korüfee, C. Darlington. „Usk surematusesse", kirjutab ta, „on meie geneetilise konstitutsiooni tagajärjeks."[1]

Huxley ja Darlingtoniga on selles küsimuses täiesti solidaarne ka R. Goldschmidt, kelle vahetud vaated pärilikkuse küsimustes on ortodoksaalsest morganismist mõnevõrra erinevad. Püüdes seletada põhjust, miks mõned mutatsioonid osutuvad organismile kasulikuks, kuigi nad oma päritolult ei olevat seotud nende tingimustega, milledega organismidel tuleb kohaneda, s. o. püüdes seletada kõigi morganistide poolt tunnustatavat organismide arenemise „preadaptatiivsust", apelleerib Goldschmidt otseselt jumala poole. Ta ütleb, et mutatsioonide „preadaptatiivsus" on tingitud mingi kõrgema ülemateriaalse jõu teadlikust tegevusest, mis viitab „jumala juuresolekule ja ettenägelikkusele, tarkusele ja headusele". On väga iseloomulik, et Goldschmidti raamatu aluseks on tema poolt peetud loengukursus, üks nende loengukursuste sarjast, mida iga aasta New Haveni ülikoolis (Ameerika Ühendriikides) organiseeritakse spetsiaalselt selleks otstarbeks ettenähtud teoloogilise fondi arvel. Niisuguse „au" osaliseks saavad loengud, mille eesmärgiks on „illustreerida jumala juuresolekut ja ettenägelikkust, tarkust ja headust, mis avaldub looduses ja moraalses maailmas". Tuleb tähendada, et morganistide armastus kiriku ja religiooni vastu leiab ka vastuarmastust. Sellest annavad tunnistust alljärgnevad faktid.

Teatavasti andis kaotliku kiriku peamees paavst Pius XII oma kõnes, mille ta pidas meditsiinilise geneetika küsimustes toimunud esimesel sümposionil 1953. aasta septembris, kromosoomsele teooriale väga kiitva hinnangu. Nagu nähtub sellest kõnest, äratab morganism temas lugupidamist eriti sellepärast, et morganism eitab omandatud tunnuste pärilikkust „vastupidiselt vene geneetikute teistsugusele arvamisele"[2].

On täiesti arusaadav, et just see meelitab paavsti morganismis kõige rohkem. Morganistid väidavad, et nende teooria võimaldab seletada evolutsiooni mutatsiooni, polüploidsuse ja hübriidogeneesi abil. Nüüd aga muutub üha rohkem silmanähtavaks, et ükski neist tegureist, ei igaüks omaette ega ka kõik nad koos, ei saa tagada organismide ajaloolist arenemist. Omandatud tunnuste pärandumiseta pole elava looduse evolutsioon võimalik. Sellepärast seisavad kõik omandatud tunnuste päritavust eitavad biloogilised teooriad, hoolimata sel-

[1] C. Darlington, The facts of life. 1953, p. 380.
[2] „L'Osservatore Romano" 9. IX. 1953.

lest, kui agarasti nende pooldajad ka vannuksid truudust evolutsionismi, historismi, dialektika printsiipidele, tegelikult positsioonidel, mille järgi elusloodus on tema loomise päevast saadik muutumatu.

Seda mõistab ja seda kasutab oma huvides ära paavst Pius XII. Kaasajal on väga raske evolutsiooni otseselt, avalikult eitada. Säärane eitamine võib väga kergesti kaasa tuua süüdistuse vaimses mahajäämuses või tänapäeva teaduse mittetundmises. Sellepärast otsustas Pius XII, et parem on nõustuda selle „kaasaegse teadusega", mis ennast evolutsiooniteooriaks reklaamides viib tegelikult välja evolutsiooni eitamisele, maailma loomise tunnustamisele.

Et kaasaegsed klerikaalid tervitavad veismanismi-morganismi just sellepärast, seda näitab šveitsi teoloogi ja ajaloolase F. Körni avaldus, et mutatsiooniteooria edusammud toovad üha lähemale võimaluse seletada tänapäeva liike kui loomisakti tulemust.[1] Samas vaimus võtab sõna ka ülalmainitud F. Fothergill, samuti ka Ameerika Ühendriikides asuva Fordhami ülikooli professor J. Ewing oma artiklis „Ülevaade evolutsioonist"[2], mis ilmus ajakirjas „Mõte" 1950. aastal.

Ses suhtes on eriti kujukas 1955. aastal Ameerika Ühendriikides ilmunud raamat „Geenid, genees ja evolutsioon". Selle autoriks on John Klotz — vaimulik ja ühtlasi ka bioloog, Illinoisi osariigi Teaduste Akadeemia liige, Ameerika Geneetikaseltsi liige. Tal on rida eksperimentaalseid töid mutatsioonide uurimise alalt.

Autor vaatleb üksikasjaliselt ja igakülgselt mutatsioonide, polüploidsuse ja hübridisatsiooni osatähtsust ning jõuab järeldusele, et nad ei saa olla evolutsiooni allikaks. Mis puutub omandatud tunnuste pärilikkuse seadusesse, siis peab autor seda paljaks fiktsiooniks. Kõige selle põhjal teeb ta järgmise järelduse: „Autor ei usu, et elu sellisena, nagu me teda tunneme, on järkjärgulise arenemisprotsessi resultaat, et näiteks inimene on lihtsate ainuraksete vormide järglane. Autor usub, et organismid jäävad üldiselt võrdlemisi muutumatuks ja paljunevad kooskõlas oma loomusega.

See ei eita sugugi muutumise fakti. Toimub muutusi maastikus, muutusi taimestikus ja loomastikus. Nii loomi kui ka taimi sureb välja. Toimub teisendite arenemine liikide raamides ja isegi niisuguste vormide arenemine, mida võib tähistada kui uusi liike. Mutatsioonid toimusid minevikus ja toimuvad piiratud ulatuses veel tänapäevalgi. Kuid kõik need muutused, sedavõrd kui nad puudutavad orgaanilist maailma, toimuvad neis piirides, mille määras kindlaks looja, kui ta maailma alguses lõi mitmesugused „asjad". Kokkuvõttes võib ütelda,

[1] Vt. ajakiri „Kommunist", 1955, nr. 9, lk. 107—116.

[2] J. Franklin Ewing, Precies on Evolution. „Thought". New York, 1950, March, v. XXV, № 96.

et käesoleva raamatu põhiline mõte seisab mitte selles, et tunnustada kõrgemate organismide arenemist madalamatest, vaid selles, et tunnustada piiratud muutusi piiratud ja suletud süsteemi raamides"[1]. Seega astub J. Klotz, samuti nagu Rooma paavst ja J. Ewing, ägedalt välja omandatud tunnuste pärilikkuse seaduse tunnustamise vastu.

Niihästi veismanismi-morganismi kiitmine kirikumeeste poolt kui morganistide apelleerimine jumala poole näitavad veel kord nende kurikuulsa „atomistliku" geneetika idealistlikku ja metafüüsilist olemust.

Kui aga lugu on nii, siis kuidas saab seletada ülalmainitud teatavat edu, mida on saavutanud kromosoomset pärilikkuseteooriat pooldavad bioloogid ja selektsionäärid? See on seletatav asjaoluga, et nad teostavad igakülgseid uurimusi tsütoloogia, biofüüsika, biokeemia, küberneetika jne. alal. Muidugi, vastupidiselt mõningate biloogide ekslikule arvamisele, need tööd ei valgusta ammendavalt eluprotsesse ega saagi oma iseloomu poolest neid ammendavalt valgustada. Kuid nad etendavad elava looduse seaduspärasuste tunnetamises siiski üsna märkimisväärset osa.

Tuleb ütelda, et nõukogude bioloogid-mitšuurinlased, olles saavutanud teenitud võidu veismanismi-morganismi üle 1948. aastal, tegid tõsise vea ses suhtes, et nad ei arendanud bioloogia alal mitšuurinlikelt positsioonidelt neid analüütilisi uurimusi, mida teostavad morganistid. Pearõhk pandi meil organismi sünteetilisele käsitlemisele, organismi kui terviku uurimisele. Ja selles suhtes on mitšuurinlased saavutanud suurt edu. Kuid uurimise analüütiline külg koos uusimate keemiliste, füüsikaliste ja matemaatiliste meetodite rakendamisega jäi meil siiamaani ilmselt maha. Ja see pidi paratamatult pidurdama mitšuurinliku õpetuse arendamist, sest üksinda sünteesi abil ei saa iialgi tagada seda edu, mida võib saavutada siis, kui kasutada sünteesi koos analüüsiga, nagu ka üksinda analüüsi abil ei ole võimalik saavutada seda, mida tagab analüüsi ühendamine sünteesiga.

Käesoleval ajal on meie bioloogid hakanud mainitud viga kiiresti parandama. Kahjuks aga esineb ka sel alal teatavaid liialdusi ja viltulaskmisi. Esiteks, vaatamata arvukatele kinnitustele, et nad ei tee seda viga, kalduvad mõned meie loodusteadlased, tehes järsu käänaku bioloogilistes protsessides esinevate füüsikaliste ja keemiliste nähtuste uurimise poole, kustutama piire elava ja elutu vahelt, taandama elavat elutule. Sellele juhtisid 1957. aasta kevadel toimunud biloogiateaduste osakonna üldkoosolekul oma sõnavõttudes põhjendatult

[1] J. Klotz, Genes, genesis and evolution. 1955.

tähelepanu NSV Liidu Teaduste Akadeemia kirjavahetajad liikmed A. A. Imšenetski ja G. V. Nikolski.[1]

Teiseks, sageli ei saa paljudki teadlased aru sellest, et morganismi teoreetiline kontseptsioon ei ole ühetähenduslik selle uurimismetoodikaga, mida bioloogid-morganistid kasutavad, ja järelikult ka faktidega, mida nad saavad. Sellepärast võib meil märgata ilmset tendentsi tuua koos morganistide poolt kasutatavate tsütoloogiliste, füüsikaliste ja keemiliste uurimismeetodite taastamise ja arendamisega bioloogiasse sisse ka veismanismi-morganismi kontseptsiooni ennast.

Veel enam. Üha sagedamini kostab otseseid avaldusi, mis on suunatud mitšuurinliku õpetuse diskrediteerimisele. Leidub inimesi, kes püüavad uuesti päevavalgele tassida ammu paljastatud legendi, et mingit mitšuurinlikku õpetust polevat üldse olemaski, I. V. Mitšurin ise aga olevat olnud üksnes andekas aednik, mitte aga teadlane, et meie olevat kõigis küsimustes Läänest maha jäänud ja meil olevat vaja järgida Lääne eeskuju.

Need kosmopolitismi ja rahvusliku nihilismi avaldused, samuti nagu ka veismanismi-morganismi kontseptsiooni, idealistliku ja metafüüsilise kontseptsiooni rehabiliteerimise katsed kohtavad paratamatult kõige rangemat hukkamõistu eesrindlike nõukogude teadlaste poolt, kes on relvastatud marksistlik-leninliku metodoloogiaga.

Leppimatu ja järjekindel võitlus veismanismi-morganismi vastu on üks sektoreid selles ideoloogilises võitluses, mida kodanluse ideoloogia vastu peab marksistlik-leninlik teooria. See võitlus on meile vajalik mitte üksnes bioloogia ja põllumajanduse praktika edukaks arendamiseks, vaid ka efektiivseks võitluseks inimeste teadvuses esinevate usuliste igandite vastu, sest veismanistlik-morganistlik geneetika, nagu me ülalpool näitasime, on kõige rafineeritumaks ja levinumaks idealismi ning metafüüsika vormiks bioloogias ja sellepärast ka kõige kindlamaks religiooni toeks sel alal.

Vahedaks relvaks võitluses kõigi idealistlike moonutuste vastu biloogias, sealhulgas ka veismanismi-morganismi vastu, on darvinism, mida arendasid ja tõstsid kõrgemale astmele I. V. Mitšurin ja tema järglased. Mitšuurinlik õpetus avastab kõige õigemini ja sügavamalt elusloouduse arenemise seadused, andes selge, temas toimuvatele objektiivsetele protsessidele järjekindlalt materialistliku seletuse. Mitšuurinlik bioloogia relvastab sotsialistliku põllumajanduse alal töötajaid uute efektiivsete elusloouduse ümberkujundamise meetoditega. Ühtlasi täidab ta tähtsat osa marksistlik-leninliku maailmavaate loodusteaduslikul põhjendamisel, meie maailmavaate põhjendamisel, mis on kommunistliku partei kõige võimsamaks ideeliseks relvaks võitluses idealismi ja religiooni vastu.

[1] Vt. Известия АН СССР, Серия биологическая, М. 1957, № 3, стр. 389—390.

NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige D. A. BIRJUKOV

I. P. PAVLOVI ÕPETUSE PÕHIKÜSIMUSED ATEISTLIKU PROPAGANDA ALAL

Enne selle, vahetult minu eriala — füsioloogiat puudutava materjali käsitlemisele asumist tahaksin teha kaks üldist märkust.

Võib-olla olete sellest, millest ma rääkida tahan, juba kuulnud, kuid see küsimus erutab meid, ateiste, sel määral, et ma ise ei lakka seda meenutamast ja tuletan pidevalt meelde ka teistele. Mõned seltsimehed arvavad, et enamikul meie maa inimestel on vaimu ja mateeria vahekorrast õige teaduslik arusaamine.

Arvan, et see on veidi liialdatud väide. Mul ei ole materjale, mis näitaksid religioossete usundite levikut, kuid see on meil kahtlemata veel küllalt ulatuslik. Kuid ma ei räägi siin isegi mitte sellest, vaid mõnedest nii-öelda pisiasjadest, mida võib igapäev kohata. Ma mõtlen siin mitmesuguseid ebauske, mille kammitsas on paljud meie inimesed.

Näiteks võtame arvu „13". Isegi kultuursete inimeste hulgas võite märgata paljusid, kes on väga ettevaatlikud arvu „kolmteist" suhtes ega alusta kolmeteistkümnendal kuupäeval tähtsamaid üritusi. Mõnedel on jälle ettekujutus, et üle läve tervitamisel on halb enne. Minul kui suure asutuse juhatajal tuleb kokku puutuda paljude inimestega. Ma olen sageli tähele pannud, et isegi üksikud kommunistid väldivad üle läve tervitamist. Mitte vähem pole levinenud arvamus, et üle tee jooksev must kass on samuti halvaks endeks.

Veel palju teisi ebauske pimestab meie teadvust. Ma olen veendunud, et neist võib-olla tähtsusetutest väikekodanlikest eelarvamustest lähebki tee mitmesuguste religioossete uskumusteni ja mitmesuguste idealismi vormideni. Seepärast ei jaga ma mõnede seltsimeeste optimismi ega arva, et meil on selles suhtes kõik korras. Samuti olen arvamusel, et usuvastast propagandat tehakse meil ebarahuldavalt, ja teile kui selle ala eriteadlastele tahan ma seda eriti rõhutada. Teine asi, mis mind kui füsioloogi erutab, on see, et kaasaja füüsika hiilgavate saavutuste alusel on viimasel ajal tekkinud mõned

ebaõiged arvamused. Ma mõtlen eriti edusamme küberneetika, pooljuhtide füüsika jne. alal. See, kes jälgib filosoofilist kirjandust, võis näiteks möödunud aastal lugeda ajakirjas „Voprossõ Filosofii" küberneetika kohta käivat artiklit, mille autorid ilma igasuguse kõhklemiseta väidavad, et küberneetika on Pavlovi õpetuse edasiarendamine.

Neil päevil ma tutvusin ajakirjas „Biofisika" artikliga, milles käsitletakse pooljuhtide mõningaid omadusi. Artikli autor kaldub, kuigi ettevaatlikult, nägema analoogiat kesknärvisüsteemi erutusprotsesside ja pooljuhtide juures esinevate nähtuste vahel.

Ei saa eitada, et küberneetika võimaldab luua mõningaid modell-aparaate, milledel võib esile kutsuda ja uurida kõige üldisemaid närvisüsteemi ja füüsikaliste nähtuste omadusi. Kuid see ei kõiguta mitte mingil määral meie põhiteesi selle kohta, et mõtlemine võib olla ainult keerulise struktuuriga erilise ajumateeria omaduseks. Seepärast ei soodusta niisugused mehaanilist laadi arvamused usuvastast propagandat. Ma mõtlen seda küsimusteringi, mis puudutab hinge, tema avaldusi, psüühikat. Mehaanilised võrdlused, (ajaloos on juba korduvalt püütud organismi võrrelda masinaga) selle asemel, et idealistlike kujutluste tekkimise vastu võidelda, on sageli just nende tekkimise soodustajaks.

Sellised on need üksikud üldist laadi arutlused. Nüüd asun ma oma otsese teema juurde.

Küsimuste ring, mida ma võiksin puudutada, on väga lai. Et ma aga esinen kõrge kvalifikatsiooniga auditooriumi ees, siis peatun ainult neil küsimustel, mis minu arvates on erialases propagandistlikus kirjanduses kas puudulikult või ebaõigesti valgustatud või milliste lahendamine üldse tekitab raskusi isegi meile, spetsialistidele. Nende küsimuste alal puudutan psüühilise tegevuse substraati või teisiti öeldes selle materiaalset alust, ning seejärel füsioloogiliste ja psüühiliste mehhanismide protsesside küsimust. Esimene neist küsimustest arvatavasti raskusi ei tekita. Teine küsimus aga on väga raske. Need küsimused hõlmavad loengu esimese osa.

Loengu teises osas käsitleme mõningaid kõige erutavamaid „imesid" ja ebausku, et anda neile ratsionaalne seletus ning aidata teie hulgas neid, kellel tuleb nimetatud küsimusi küllalt selgelt edasi anda oma auditooriumile.

Minu esimest küsimust peavad paljud juba ammu lahendatuks. Tõepoolest, teadus ongi juba ammu veendunud selles, et „vaimu asukohaks", nagu seda formuleeriti, on peaaju. Seepärast näib, et meie päevil pole enam vaja otsida substraati, materiaalset alust, kus toimuvad psüühilised protsessid. Kuid lähemal vaatlusel selgub, et ka praegu on tarvis hoolitseda selle eest, et seda materialismi põhiteesi uuesti energiliselt rõhutada.

Selleks on vahetuid põhjusi.

Aastat kümme tagasi andis inglise suurim füsioloog Sherrington välja monograafia, kus ta avaldas kahtlust, kas peaaju ikka on teadvuse aluseks ja kas tema tähtsam osa on igal juhul teadvuse aluseks. Viimasel ajal esinevad väljapaistev Kanada neurokirurg Penfield ja tema kaastöötajad, kes küll ei eita, et teadvus tekib peaajus, — väitega, et teadvus ei ole seotud peaaju kõrgemate osadega, nagu see tuleneb Pavlovi õpetusest ja kogu kaasaegsest progressiivsest materialistlikust füsioloogiast. Vastavalt nende ettekujutustele tuleb teadvuse alust otsida aju sügavamatest osadest, koorealustest piirkondadest. Selline seisukoht, mis esimesel pilgul ei näi materialistliku seisukohaga vastuolus olevat, peab meie tähelepanu äratama seetõttu, et ta eitab tegelikult kaasaegset, teaduslikult põhjendatud kujutlusi peaaju kõrgemate osade, eriti aga ajukoore osatähtsuse kohta psüühilistes funktsioonides.

Eriti Penfield, toetudes oma suurtele kirurgilistele kogemustele inimajude operatsioonide alal, esitab rea fakte, mis tunduvad paljudele veenvatena. Aju tähtsamate osade tervikliikkuse rikkumisel ei teki teadvuse häireid, kuid tunduvad häired tekivad, kui kirurg riivab sügavamal asuvaid koorealuseid närvikeskusi.

Pavlovi õpetus võimaldab neid fakte täielikult seletada, säilitades seejuures teesi ajukoore juhtivast seisundist. I. P. Pavlov rõhutas alati ajukoore ja koorealuste keskuste funktsioonide ühtsust, arvates, et need koorealused keskused nagu võimsad akumulaatorid laevad ajukoort energiaga. Sellega seletubki, miks koorealust koorde suunduvate stimuleerivate mõjude häire nõrgendab koore funktsiooni, mille tõttu tekibki teadvuse häire. Pavlov rõhutab ka seda, et ajukoorel on määratu suur võime kompenseerida tema tegevuses esinevaid häireid. Sellega ongi seletatav, miks ajukoore kõrgemaid osi riivavate operatsioonide juures tekivad teadvuse häired ainult vähesel määral.

Meil ei ole kahjuks otseseid näitajaid ajukoore ehituse rikke või tema keemia muutuste kohta ajukoore funktsioonide ühe või teise häire puhul.

Vaimuhaiguste kõige levinumaks vormiks on skisofreenia. Kui rääkida morfoloogilistest näitajatest, siis mikroskoop ei anna meile mingisuguseid veenvaid andmeid, mis näitaksid, millised muutused toimusid neil haigetel aju substraadis seoses ajutegevuse häiretega. Ka kaasaegne küllalt arenenud biokeemia ei suuda selgitada, kuidas saab siduda psüühilise tegevuse puhul kulgevaid protsesse ajukoore või teiste ajuosade keemiliste elementide ühtede või teiste muutustega. Seetõttu on suurem väärtus teistliiki faktidel. Nad võivad osutuda kasulikeks meie propagandatöös. Ma nimetan teile mõningaid uusi fakte või tuletan meelde vanu.

Esineb psüühilise tegevuse vigastuse selline raske vorm, mis on väga selgelt seotud ajukoore ehituse ilmse kahjustusega. Ma mõtlen närvitalitluse küllalt mitmekesiste kahjustuste rühma, niinimetatud oligofreeniat. Praktiliselt on kõne idiootsusest, mis tekib aju arenematuse tagajärjel ja mis täiesti kujukalt ilmneb psüühilise närvitalitluse häires ning mida käesolevate juhtude puhul võib küllalt hästi siduda konstruktsiooni ja arenemise ilmsete puudustega. Hiljuti kirjeldati meie teaduslikus kirjanduses üht mikrotsefaalia juhtu. Nii nimetatakse väärarengut, kus ajukoor faktiliselt pole välja arenenud. Mikrotsefaal on värdjas, kelle aju on jäänud looma tasemele. Mikrotsefaalid hukkuvad tavaliselt varases eas. Ühte Tbilisi haiglasse tõi miilitsatöötaja järelevalveta jäetud tütarlapse, keda võis väliste tunnuste järgi pidada neljateistkümne aastaseks. See oli eriti haruldane mikrotsefaalia juhus. Värdjas, keda nimetati Piitaks, oli oma elu ajal arstide pideva järelevalve all, pärast seda aga, kui tütarlaps kopsupõletikku haigestumise tagajärjel suri, uurisid spetsialistid tema aju erilise täpsusega.

Piita käitumine nii enne kopsupõletikku haigestumist ja veel rohkem pärast seda sarnanes kõige enam looma käitumisega. Vaatamata oma neljateistkümneaastasele vanusele, ei osanud Piita rääkida. Ta vaimsetest omadustest paistis silma vaid see, et laste mängu jälgimine nagu tekitas temas rahulolu. Pärast haigestumist muutus ta väga tigedaks ja agressiivseks. Nähtavasti oli ta vaimsete võimete tagavara väga väike ja tema emotsioonid olid ainult kahte liiki: rahulolu (pärast söömist, soojas palatis, mängivate laste läheduses) ja ärritatud olek, kurjus haiguse ajal, mil ta reageeris teenindava personali suhtes agressiivselt, neile isegi kallale tungides.

Selle väite kasuks, et peaaju kujutab endast teadvuse ja vaimutegevuse protsesside arengu materiaalset alust, tuuakse mitmesuguseid andmeid, mis peaksid kinnitama seda, et psüühiliste funktsioonide täiustumine kulgeb paralleelselt peaaju struktuuri mõningate erinevuste muutumisega. Siia kuulub aju kaal, tema käärude väljakujunemise aste, spetsiifiliste käärude tekkimine jne.

Mis aga puutub neisse argumentidesse meie propaganda alal, siis peab soovitama olla siin ettevaatlik. Aju tegevuse Uurimise Instituut avaldas umbes 30 aastat tagasi töö, kus esitati rohkesti andmeid skisofreenikute ajukaalu kohta. Selgus, et skisofreeniku aju keskmine kaal oli normaalse inimese aju keskmisest kaalust suurem. Õpetlik on ka juhus ühe anatoomiga, kes oli veendunud ja tahtis tõendada sellist absurdsust, et naistel on meestega võrreldes madalam intellektuaalne tase ja et nende ajud on meeste omadest kergemad. Kui ta ise suri ja tema aju ära kaaluti, siis osutus tema aju naise ajust kergemaks. Me näeme, et sel väitel pole mingit alust. Siin-

kohal peab rõhutama, et sellised väited olid rasside ebavõrdsuse õpetuse pooldajaile lemmikargumentideks. Eriti aga püüdsid nad tõestada, et neegri aju on näiteks eurooplase ajust kergem. Nende väidete kinnitamiseks otsiti vastavaid „tõendeid". Asi seisab selles, et ajude kaalumise tehnika ei ole täiuslik. Normaalses olekus on aju nagu pehme mass, mis meenutab poolsula võid. Seepärast võivad erinev niiskuse aste, mis oleneb aju väljavõtmisest kuni kaalumiseni kestnud ajast, samuti kaalumise enese vältusest, anda erinevaid resultaate.

Argumentidena, mis räägivad selle väite kasuks, et aju tähtsamad osad moodustavad tõelise pinna, kus tekivad psüühilised protsessid, võib kasutada nii morfoloogilisi kui ka kliinilisi andmeid. Ühe niinimetatud Picki haiguse puhul esineb aju koore rakkude katastroofiline atroofia. See haigus kestab 1—2 aastat. Me näeme siin kiiret psüühilise tegevuse kängumist, lahangul aga esineb ajukoore hävimise pilt. Need ja muud taolised faktid pakuvad head illustreerivat materjali. Seetõttu tuleks laialdasemalt kasutada kliinilis-morfoloogilist kirjandust.

Hormoonide ja sisesekretsiooni näärmete füsioloogia, nende määrav osa hingeelu kujunemisel on ka heaks teemaks, mida võib auditooriumis väga hästi kasutada hingeliste nähtuste materiaalse tingituse näitena. Tõepoolest, meil on nii vanade kui ka uute andmete alusel teada, et kilpnäärme arenematus lapseeas viib kretinismile, kretinism aga pole ainult füüsilise arengu puudulikkus, vaid eelkõige vaimse arengu mahajäämus. See kujutab endast idiootsuse teatud astet. Oluline on siin asjaolu, et seda seisundit saab kõrvaldada. Muidugi ei saavutanud teadus seda korraga. Tehti katseid viia organismi puuduvaid hormoone. Kuid tavaliselt ei andnud see märgatavaid tulemusi. Siis tekkis idee istutada normaalsest organismist võetud nääre ümber. Nahaalused ümberistutamised andsid vähe tulemusi. Nõukogude kirurgil Bogorazil õnnestus funktsioneerima panna nääre, mille ta võttis koos veresoontega ja kasvatas haige veresoone külge. Külgekasvatatud kilpnääre funktsioneeris kaua. Sel juhul hakkasid kretiinil väga aeglaselt, kuid ometi ilmselt, avalduma normaalsed omadused. Mul oli võimalus näha professor Bogorazi kliinikus tütarlast — kretiini, kelle vaimne areng ei olnud koera omast kõrgem, kuid kaks aastat pärast kilpnäärme siirdistutamist luges see tütarlaps peast „Internatsionaali", õmbles osavasti nõelaga jne. See oli juba normaalne tütarlaps, võib-olla ainult arenemises veidi maha jäänud. Sarnaseid fakte võib kasutada vaidluses ükskõik millise religioosse õpetuse esindajatega, kes väidavad, et ilma „jumala tahteta" ei lange isegi juuksekarv inimese peast.

Võib meenutada ka meie nõukogude uurija B. M. Zava-

dovski vanu kogemusi soo muundumise kohta, kus peale kastratsiooni kukk muutub kanaks ja ümberpöördult — kana, kellele on istutatud kuke sugunäärmed, saab kuke välimuse.

Ma ei hakka teile rääkima kõigist sedaliiki argumentidest, vaid näitan materjali valikuks kätte ainult suuna.

Kolmas faktide rühm, mida võib kasutada hingeelu materiaalse tingituse põhjendamiseks, on seotud meie kaasaegse farmakoloogia edusammudega, mis näitavad iga liiki arstimite, taimsete ja sünteetiliste mürkide mõju närvisüsteemile. Ma ei räägi alkoholist, oopiumist, hašišist jne., nende kahjulik toime on kõigile hästi teada. Viimasel ajal on kirjeldatud paljude tugeva toimega närvimürkide mõju. Nende hulka kuulub eelkõige aminaziin. Vaimuhaiguste haiglas võib paljudel juhtudel näha selle aine imetoimet. Aminaziin taastas mõnedel, täiesti lootusetuil haigetel normaalse vaimse tegevuse kas tunduval määral või isegi täielikult.

See kõik näitab, et inimese hingeelu võib viia nii- või teistsugusesse seisundisse — kas rikkuda teda mitmesuguste narkootiliste vahenditega, või, vastupidi, viia hullumeelsuse korral inimene normaalsesse seisundisse, nagu seda saavutatakse aminaziiniga.

Loengu seda osa lõpetades kordan, et ma ei seadnud endale ülesandeks anda ammendavat materjali. Minu ülesandeks oli ainult näidata kaasaegse arstiteaduse ja loodusteaduse suunda ja andmeid, mida võib kasutada hingeelu kujunemise materiaalsete tingimuste tõestamiseks.

Teine küsimus puudutab teadliku tegevuse mehhanismi. Ma mõtlen tingitud reflekside õpetust, kuid ma ei kavatse siin hoopiski esitada teile selle õpetuse sisu, kuna ma olen täiesti veendunud, et see on teile juba tuttav.

Ma tahan puudutada ainult küsimusi, milliseid eriti viimasel ajal on ebaõigesti valgustatud ja mida paljud pole õigesti mõistnud.

9 aastat tagasi toimus Moskvas niinimetatud Pavlovi ühendatud istungjärk. Sel istungjärgul arutati ja uuriti Pavlovi õpetust põhjalikult metodoloogilisest seisukohast. Istungjärk oli väga viljakas ja elustas meie mõtteid selles suunas. Kuid paralleelselt sellega tekkis veel teine, ma ütleksin kahetsusväärne olukord, mis segab nimetamisväärselt ka ateistlikku propagandat. Asi seisab selles, et kalduti kõrvale mõttest, et kõige peamine Pavlovi õpetuses on erakordselt perspektiivsed ja sügavalt materialistlikud uurimismeetodid.

Alahinnates seda külge me püüdsime arstide ja pedagoogide teadvuses juurutada seda ebaõiget mõtet selle kohta, et andmeid tingitud reflekside kohta, mida saavutati koerte juures läbiviidud katsetega, võib üle kanda ka inimestele, ja et sellega olekski nagu ülesanne lahendatud. Selle asemel, et Pavlovi õpetust edasi arendada tema meetodite ja põhimõtete

alusel, hakkasime ta õpetust seletama. Kuid on selge, et see suurepärane klassikaline materjal, mille saavutasid I. P. Pavlov ja tema kaastöötajad koerte juures teostatud uuringutega, on täiesti puudulik selleks, et seletada inimese vaimse tegevuse psüühilise sisu sügavat keerulisust.

Küsimuse seda külge on eriti vaja rõhutada seepärast, et on kaks täiesti erinevat asja — Pavlovi objektiivse meetodi võimaluste piiramatus kõrgema närvitalitluse ja ühtlasi ka psüühiliste protsesside mehhanismi enda uurimisel, ja need ebaõiged katsed kleepida Pavlovi terminoloogiast võetud etiketid inimese psüühilise tegevuse avaldustele. Meie, evolutsionistid, muidugi mõistame, et mingid üldised mehhanismid on ühised nii koertele kui ka inimestele, kuid I. P. Pavlov ise soovitas siin olla ettevaatlik. Tema ei pooldanud analoogiaid, ta ei lubanud katsetel saadud andmete mehaanilist ülekandmist koertelt inimestele. Kui mõned tema õpilased tegid katset põhjendada „sotsiaalset füsioloogiat" (Savitši, Zeljonõi jt. raamatud), siis oli Pavlov selle üle väga pahane ja rõhutas, et sellel ei ole midagi ühist tema õpetusega. Ta ütles alati: „Ärge kohelge inimest nagu koera."

See polnud mitte ainult Pavlovi tuju, vaid ta püüdis oma teesi ka tegelikult põhjendada. Ta on siiski andnud ka, kuigi ainult kirjanduses, teise signaalsüsteemi põhijooned. Eraldades inimest loomadest, rõhutas ta täiesti marksistlikelt seisukohtadelt, et inimene on sotsiaalne olevus. Pavlovi arusaamise kohaselt, kooskõlas marksismiga, kujundas töö inimese ja just siit said alguse sõna- ja kõnerefleksid, mida nüüd laialt levinud terminoloogia kohaselt nimetatakse teiseks signaalsüsteemiks.

Järgmine küsimus, mida sageli vääriti mõistetakse, on psüühika-, psühholoogia- ja füsioloogiaküsimus. Leidus tarkpäid, kes Pavlovi teksti kas liialt vaba või omavolilise tõlgendamise alusel kuulutasid, et psühholoogiat on vaja lihtsustada. Mõned psühholoogid lõidki kõikuma, eriti kohe pärast istungjärku, ja hakkasid oma seisukohtadelt taganema.

Pavlovil polnud kunagi sellist seisukohta. See, mis ta rääkis psüühilise ja füsioloogilise „kokkusulamisest", oli ainult teaduse unistus sellest füsioloogia ja psühholoogia arengu kulminatsioonistmest, kus iga teadus on oma uuritavate nähete alal saavutanud täieliku selguse. Pavlov oli küll subjektiivsete psühholoogiliste meetodite vastu, kuid psüühikat ega psühholoogiat ta ei eitanud.

Valesti talitavad need lektorid, kes, esinedes auditooriumis, kus on usklikke, räägivad, et pole olemas mingit hinge. Inimesed teavad väga hästi, et hing on olemas, küsimus seisab ainult selles, kuidas temast aru saada. See hing ei ole muidugi mitte tuvi taoline, kes pärast inimese surma minema lendab. Kuid eitada hingelisi omadusi, eitada kõike psüühilist, see on suurim rumalus, mis võib tuua nii ateistlikule propagandale kui

ka Pavlovi õpetusele ainult kahju. Psühholoogia ju tegeleb hingeliste omaduste materialistliku analüüsiga. Küsimust peab selgitama nii, et psühholoogia uurib psüühiliste protsesside sisu, füsioloogia aga nende protsesside mehhanismi. Seepärast nii ühel kui ka teisel on oma iseärasused, ülesanded, probleemid, meetodid, ja pole siin mõnedel upsakatel füsioloogidel mingit põhjust kiidelda psühholoogide ees, nagu piisavat ainuüksi füsioloogiast. Selleks ei ole mingit alust ega põhjust.

Seoses sellega käsitlen veel üht, sageli ebaõigesti käsitatavat küsimust, nimelt loomade hingeelu probleemi. Näib, nagu oleks seda küsimust juba Engelsi ajal õigesti mõistetud, kuna juba „Looduse dialektikas" võib leida viiteid, et meil on loomadega mitmesugused psüühilise tegevuse elemendid ühised. Kuid sellele vaatamata kohtame senini selle probleemi kaht liiki käsitust.

Ühed, ultramaterialistid, karjuvad, et loomadel pole mingit psüühikat. See on vale väide, mis on kahjulik ateistlikule propagandale, sest klerikaalid haaravad sellest otsekohe kinni ja räägivad: „Ahaa, tähendab, et jumal puhus inimesele hinge sisse, aga loom on mõistuseta olend." See väide on evolutsioonivastane ja järelikult ebateaduslik. Kui meie oleme ateistid, siis oleme ka evolutsionistid ja peame seega teadma, et meie psüühika ei kukkunud taevast, vaid ta juured ulatuvad loomade maailma, kust meiegi oleme arenenud. Nii et loomade psüühiliste elementide olemasolu täielik eitamine pole õige.

Kuid samal ajal pole metodoloogiliselt õige ka katse kustutada piirjooned inimese ja looma hingeelu vahel. Loomade psüühilises tegevuses leidub muidugi elemente ja neid on vaja uurida, kuid ehitada loomade psühholoogia nii, et loomadele võiks üle kanda inimese hingeelu seisundeid, oleks täiesti väär.

Mõned inimesed kalduvad tõendama, et koerad, hobused, kassid, kelledega nad sageli kokku puutuvad, mõistavad kõik, mis neile räägitakse. On õige, et loomad reageerivad inimese sõnale. Need on kindlaks kujunenud, mõnikord väga keerulised refleksid. Kuid see ei ütle veel, et nende reaktsioon lahendab inimese sõnadest arusaamist.

Eespool ütlesin juba, et kõne on ainult inimestele omane, ainult inimesed võivad üksteist mõista. Koerale on aga inimese sõna kindlakskujunenud komplitseeritud kuulmisäisting, mis koosneb teatavast intonatsioonist, teatavast helide kombinatsioonist, lõõkidest jne. Kuivõrd te olete loomi faktiliselt dresseerinud mingiks tegevuseks seoses häältekombinatsioonidega, sel määral käitub loom vastavalt teatavatele helikombinatsioonidele täiesti õigesti, kuid muidugi ilma et ta sõnadest aru saaks.

Korra tegin ma nalja pärast eksperimendi ühe dresseerijaga. Ta vaidles minuga, tahtes tõendada, et loomad saavad

temast aru. Nähes, et see dresseerija polnud eriti kõrgel kultuursel tasemel, ja olles veendunud, et ta ei oska prantsuse keelt, küsisin temalt, kuskohalt on pärit käsklussõna „couche"[1]. Ta ei suutnud sellele küsimusele vastata. Ütlesin siis temale: „Kuidas te võite öelda, et koer teid mõistab, kui teie ise ei tea, kust see sõna pärineb?"

Igasugused jutud loomadest — kassidest, koertest, hobustest jne., kes saavat aru meie kõnest — nagu näiteks tuntud targast hobusest Hansust, kes „oskas lugeda", on kergesti ümberlükatavad.

Omal ajal naljatas üks tuntud dresseerija väga osavalt ühe õpetlase kulul, isegi nii osavalt, et viimane kirjeldas tema tegevust kui teaduslikku fakti. Dresseerija näitas õpetlasele koera ja tegi temale ettepaneku anda koerale lahendamiseks mõni ülesanne, nagu näiteks, minna teatud tuppa, hüpata pianiino peale, ronida pildi taha, kuhu oli varem pandud taskurätik, ja tuua see rätik sealt ära. Koer täitis kõik need ülesanded. Mulje oli nii tugev, et selle kohta kirjutati artikkel pealkirja all „Mõtlemisega seotud katsed loomade juures". Tegelikult oli seletus väga lihtne. Dresseerijal oli daltoni vile, mis annab nii suure helivõngete sageduse, et inimese kõrv seda ei kuule, kuid koer kuuleb. Koer oli dresseeritud, see tähendab temal oli välja kujunenud tingitud refleks vilele ja sellepärast ta tegi kõik, mis dresseerija selle vile abil käskis.

Kõik jutud selle kohta, et looma mõttetegevuse väljendused olla inimeste omadega võrdsel tasemel, on alusetud ja mõttetud. Kõike seda peab eitama, viidates inimmõistuse erilistele omadustele, inimese abstraheerimis- ja mõtlemisvõimele, mida ta saab teha ainult kõne, keele abil ja millist võimet ei ole ühelgi loomal. Muidugi, koer ja ahv eraldavad kanaarilindu pardist või kanast, kuid et on olemas „linnud üldse", seda ükski ahv ei teadnud ega tea. Selliseks üldistamiseks on võimeline ainult meie inimlik mõistus. Ahv või koer eritleb ainult vahetu, tunnetusliku, konkreetse analüüsi abil. Kõrgemad, üldistavad otsused on võimalikud ainult abstraheerimise alusel, milleks on suuteline ainult keelt ja kõnet valdav inimene.

Selline oligi küsimuste rühm, mida tahtsin valgustada. Edaspidi peatun veel mõnedel ebausu nähtustel, küsimustel, milledel on oluline tähtsus ateistlikus propagandas.

Suurt huvi äratab alati usk sellesse, et mõtteid on võimalik edasi anda teatud vahemaa taha. Füsioloogia uued edusammud on saavutanud sellise taseme, et meil on võimalik suure täpsusega graafiliselt registreerida peaaju bioloogilisi voole. Loomade närvisüsteemis õnnestus tekkivaid nimetatud voole registreerida juba möödunud sajandil. Kuid inimese ajus tek-

[1] Couche — (loe kuš), prantsuse k. — lama! *Toim.*

kivaid voole registreeriti Venemaal esmakordselt 1912. aastal Pravditš-Nemiiski poolt. Seda korrati palju hiljem (1925. aastal) Saksamaal. Kui neid elektrivoole saadi varem ühelt-kahelt elektroodide paarilt, see tähendab neljast punktist, siis on tänapäeva tehnika nii palju edasi arenenud, et kaasaja aparatuur võimaldab potentsiaalide vahede üheaegset jälgimist 50-lt ja rohkemalt punktilt.

Neid elektroentsefalograafia suurepäraseid edusamme hindavad mõned inimesed väga valesti. Peaaju elektriliste voolude olemasolus ja võimaluses neid üha täpsemalt ja täielikumalt registreerida näevad nad tõendust sellise arvamuse õigsuse kohta, nagu esineks võimalus mõtteid „lugeda" ja neid vahemaa taha anda. Nende inimeste arvates see pole küll veel praegu elluviidav, kuid teaduse kiire edasiarendamise tõttu on selline võimalus tulevikus täielikult tõenäoline.

Kas tuleb kunagi selline aeg, mil inimesel on võimalik lugeda teise mõtteid ja oma mõtteid vahemaa taha edasi anda? Vaatleme seda küsimust kahest vaatekohast: puhtfüsioloogilisest ja filosoofilisest.

Mis puutub puhtfüsioloogilisse vaatekohta, siis võib siin teha järgmise otsuse: asi seisab selles, et peaajus tekkivad elektrivoolud ei kujuta endast midagi erilist, ainult peaajule omast nähtust, vaid nad kujutavad endast eluliste protsesside üht füüsilist väljendust. Nende elektrivoolude toimet südamele, närvidele, musklitele ja isegi taimedele uuritakse juba ammu. Kui te võtate rohelise lehe ja pöörate ta ühe külje päikese poole, teise külje aga varjutate ja panete mõlemale poolele elektroodid, siis saate kõikumise, potentsiaalide vahe. Muidugi pole taime elektrilised voolud oma kujunduselt nii keerulised kui peaaju omad, kuid põhimõte on üks ja sama. Täpselt samuti nagu temperatuur, nagu keerulised muutused käivad näiteks fermentide koostises iga koe tegevusega kaasas, nii kujutavad ka peaajus tekkivad elektrivoolud üht närvisüsteemi talitluse väljendust.

Kaasaja eksperimentaalne tehnika võimaldab mõõta isegi miljondikke kraade. Miks ei ole siis keegi üles tõstnud küsimust, et temperatuuri kõikumisest või fermentatiivsetest muutustest välja lugeda mõtteid?

Bioloogilise elektrivooluga juhtus midagi muud. See avaldus on keerulisem ja vähem tuntud, sageli aga saavad sellest võhikud valesti aru, mis põhjustabki selle väära käsituse ja kinnituse, et nende elutegevusavalduste põhjal on võimalik lugeda mõtteid.

Selle küsimuse otsustamisel on palju olulisem filosoofiline vaatekoht. Kui nõustuda, et mõtteid võib lugeda ja vahemaa taha edasi anda, siis tähendab see, et me eeldame mõtte eraldamise võimalust mõtlevast substraadist, see tähendab, pea-

ajust. Möödunud sajandil mõned filosoofid, odava vulgaarse materialismi levitajad, nagu ütles Engels, tõstsid üles niisuguse seisukoha. Nad arvasid, et nii nagu maks eristab sappi, nii eristab aju mõtteid. See teoreetiliselt labane, mitteteaduslik seisukoht olekski ainuke, mille abil tahetakse väita mõtete ülekandmise võimalust.

Kuna me oleme teisel seisukohal, mis tugineb materialismile, marksistlikule filosoofiale, et mõte on mõtleva aine omadus ja seega mõtlevast ainest täiesti lahutamatu, siis järelikult pole ka mingit alust juttudel, et mõtteid võib mujale üle kanda. Seepärast pole ka mõtet loota, et tuleviku tehnika annab selliseid võimalusi.

Kuid üksikuid omapärase „mõtetelugemise" fakte siiski esineb. Ma tahan siin meenutada Wolf Messingi meisterlikkust, keda paljud teist arvatavasti on näinud. See oma ala suur meister hämmastab tõepoolest etenduse külastajaid. Ma tutvusin temaga esmakordselt Voronežis ja märkasin, et noorsoo ja isegi teaduslike töötajate hulgas oli tekkinud mõistuse käärimine. Isegi üks professor-psühhiaater ütles, et siin „midagi" on. Olles tol ajal Meditsiinilise Instituudi direktor, palusin ma Messingit instituuti tulla ja esineda üliõpilaste ees, mina aga annaksin ratsionaalseid seletusi, selgitaks tema meisterlikke võtteid.

Selgitamine ei valmistanud mulle raskusi. Asi seisis selles, et juba möödunud sajandi keskpaigast alates köitsid füsioloogide tähelepanu niinimetatud ideomotoorsed aktid, see tähendab mõtlemisprotsessiga seotud musklite liigutused. Näiteks, kui inimene oma mõtetes keskendatult ette kujutab kõrget torni, siis silmamusklid muudavad silmade telge selliselt, nagu see on omane meile siis, kui me vaatleme kõrgelasuvat eset. Kui te kujutate mõttes ette ringikujulist liikumist, siis väga tundlik aparaat reguleerib teie käte, teie sõrmede ringikujulist liikumist. Inimesed, kes pingutava vaimse tööga vähe tegelevad, pomisevad mõne raskema ülesande lahendamisel. Ka see on ideomotoorne akt.

Need ideomotoorsed aktid võivad olla erineva peensusega ja seda, mida registreerib tundlik aparaat, ei suuda tunnetada inimene. Messingil ja mõningail teistel mõtetelugejail on selline võime tähele panna kõige peenemaid ideomotoorseid akte, kusjuures see ei tarvitse tingimata olla liikumine, vaid võib olla ainult musklite pinge.

Palun eriti tähele panna ja meeles pidada seda, et Messingi ülesanded ei haaranud kunagi abstraktset mõtlemist, vaid konkreetseid liikumisakte: näiteks minna inimese juurde, kes istub kolmandas reas, tõmmata tema taskust välja märkmik, panna see teise inimese taskusse, kes istub viiendas reas jne. Tõsi küll, seansi lõpul Messing esitab ühe numbri ka abstraktse mõtte mõistatamise alalt. Kuid siin tegutseb ta tavaliselt koos

oma partneriga ja arvatavasti nii, nagu see toimub tsirkuses. Need võtted on hästi läbi töötatud, kusjuures kindlaksmääratud intonatsioon, sõnade ümberpaigutus, nende järjestus jne. annavad võimaluse mõeldut taibata. Absoluutne enamik Messingi poolt esitatavaist demonstratsioonidest põhinevad ideomotoorsete reaktsioonide peenel tunnetamisel.

Kui Messing oli minu vastu siiras, siis temaga vesteldes selgus, et ta isegi ei taibanud oma tegusid. Ta oli vaid veendunud, et „loeb mõtteid". Asi seisab selles, et Messing võtab induktoril, see tähendab isikul, kellele on antud ülesanne, käest kinni ja hoiab seda kogu aeg. Seejuures loob Messing mitmesuguste võtete abil närvilise õhkkonna. Ta on ka ise väga vastuvõtlik, tal on omapärane välimus, liigub kiiresti saalis oma induktoriga; sellega luuakse tingimused, millistes ideomotoorsed reaktsioonid avalduvad selgemalt. Kui inimene närveerib või pingutab, siis avalduvad ideomotoorsed reaktsioonid suuremal määral. Seepärast, kui antud rea juures induktor kergelt peatub, läheb Messing veendunult sellesse ritta; kui induktori käsi kas või pisutki kaldub vasakule, siis pöördub Messing vasakule jne. Seepärast hindabki Messing väga oma induktorite miimikat.

Nii teostab Messing mitmesuguste, ratsionaalselt täiesti seletatavate võtetega „mõtetelugemist".

Kordan, kui temale oleks antud abstraktne küsimus, näiteks kelle muusikat antud isik rohkem armastab, kas Beethoveni või Chopini oma, siis poleks ta kunagi suutnud sellele vastata.

Igaüks meist loeb ka teatud määral teise mõtteid. Näiteks, te istute oma toas ja uksest tormab sisse kepiga inimene. Te loomulikult taipate, mis ta tahab, ja asute endakaitsele. Aga mida te antud juhul tegite? Lugesite tema mõtteid. Kas te kodus lähedase inimese silmade ilmest või allalangenud suunurkade järgi ei saa aru, et temaga on midagi juhtunud, ja ei küsi: mis sinuga on juhtunud? Tähendab me saime aru inimese meeleolust. Miimika samuti nagu kehahoiak väljendab inimese hingelist seisundit erakordse rikkuse ja peensusega.

Mulle meenub, et usu telepaatiasse naeris väga teravalt välja Engels oma „Looduse dialektikas". Praegu muidugi ei ole spiritismil sellisel kujul, nagu sellest kirjutas Engels, laialdast levikut, kuigi võib kohata isegi kultuurseid inimesi, kes hingede olemasolu küsimuse puhul takerduvad ega rutta selles suhtes selgelt eitava vastuse andmisega. Kuid omal ajal, 50 aastat tagasi, oli Teaduste Akadeemia sunnitud eraldama spetsiaalse komisjoni eesotsas L. I. Mendelejeviga, et uurida meediumiga sooritatavaid katseid, kausikeste hööritamisega vaimude väljakutsumist jne.

Komisjonile tehti ülesandeks selgitada, kas neil katsetel on mingi reaalne alus. Pärast hoolikat kontrolli tegi komisjon kindlaks, et kõik need katsed on parimal juhul haige fantaasia

vili, sagedamini aga teadliku pettuse ja šarlataansuse tulemus.

Praegu leidub vaevalt inimesi, kes tahaksid Napoleoni või Byroni „vaimu välja kutsuda". Kuid esineb selliste müstiliste nähtustesse uskumise palju peenemaid vorme. Näiteks on paljud veendunud, et kui kaua ja püsivalt vaadata eespool mineva inimese seljale, siis ta tunneb seda ja pöörab ümber. Seda seletatakse sellega, et silmadest lähtuvat maagilist jõudu, fluidumi jne.

Üliõpilaste teaduslikus ringis leidus korra mitu sellist ebausust visalt kinnipidavat üliõpilast. Ma tegin neile ettepaneku viia läbi massiline eksperiment. Üliõpilased võtsid endale kohustuse mööda tänavat või pikka koridori minnes tungivalt vaadata eespool mineva inimese seljale ja täpselt jälgida, millised on tulemused, ja kuipalju inimesi pöörab ümber. Pärast ühekuulist selle katse läbiviimist nad tunnistasid üksmeelselt, et neil ei tulnud sellest midagi välja.

Siin tuleks muuseas rääkida ka silmadest, võimalusest mõjuda inimestele silmade kaudu. Kuid enne seda ma ruttan pisut ette ja peatun ühel hüpnoosiga seotud küsimusel.

Paljud on veendunud, et mustad silmad on hüpnootilise mõju allikaks, sest silmadest väljuvat fluidumid, hüpnootilised magneetilised voolud. Omal ajal oli müürilehtedel, kus kuulutati avalikest hüpnootilistest seanssidest, kujutatud tingimata mustad silmad ja silmadest väljuv punane nool. Ma ütleksin, et midagi ratsionaalset leidub silmade väljendusrikkuse rõhutamises, kuna hüpnoosile aitab kaasa hüpnotiseerija sugestiivne välimus. Samase sugestiivse mõju all näiteks viibib ka haige arsti juures. Kui arst jätab haigele autoriteetse mulje, siis hakkab haige teda kohe usaldama. Kui arsti välimus pole imponeeriv (isegi siis, kui ta osutub heaks arstiks), siis teil pole alguses tema vastu usaldust. Sellest seisukohast lähtudes võib ka mustadel silmadel olla tähtsus eduka hüpnotiseerimise juures, kuid absoluutset tähtsust neil hüpnoosiks ei ole. Hüpnotiseerida võib ükskõik millist värvi silmadega, aga ka silmade kaasabita. Ka spetsiaalse aparaadi kaasabil võib hüpnotiseerida, mehhaniseerides niiöelda hüpnoosivõtteid. Ma nägin seda ühes Berliini kliinikus. Hüpnotiseerija kirjutas hüpnoosiseansi, nimelt mõjutamise sõnalise osa magnetofonile. Kui kasutati uneravi, siis asetati haigete voodite juurde reproduktorid. Ei jõutud poolt plaatigi läbi mängida, kui haiged juba uinusid. Kirjeldatud juhtumil on tegemist vahemaa tagant teostatava hüpnoosi mõjuga. Muidugi ei olnud siin mingeid fluidume ega ebaloomulikke jõude, vaid mõjus lihtsalt hüpnoosi tingreflektoorne mehhanism.

Ma ei hakka unest rääkima seepärast, et see küsimus ei anna ainet müstilistele kujutlustele. Viitan ainult möödaminnes, et kui rääkida unemehhanismist, see on mitte une põh-

justest, vaid mehhanismist — siis esineb sageli vassimist, — kui rääkida unemehhanismist, siis on meil selle olukorra kohta küllaltki rahuldav ja Pavlovi õpetuse seisukohalt faktidega tõestatud käsitus. Uni on üks peaaju pidurduse vorme. Tõepoolest, kõik tingimused, mis soodustavad pidurdamist, viivad uneseisundini. Meie elust võetud kogemused näitavad, et valguse ja helide poolt tekitatavate ärrituste väljalülitamine, või helide monotoonsus, keha soojenemine ja muud, on üheks une tekkimise põhjuseks.

Mis puutub unenägudesse, siis peab eelkõige meeles pidama, et kui uni on täielik, see tähendab, kui aju pidurdus on laialdane, hõlmates kogu ajukoore ja koorealused osad, siis mingeid unenägusid ei esine. Unenäod on alati mittetäieliku, osalise une tulemuseks. Osalise une juhud on hästi tuntud loomadega sooritatud katsete kaudu. Loomade, nagu näiteks kaheksajalgse juures võib tähele panna, et ta seitse kombitsat magavad, on liikumatud, aga kaheksas kombits on ärkvel ja liigub. Kui tema ümbruskonnas midagi muutub, siis asuvad kõik looma kombitsad otsekohe vastavasse tegevusse.

Inimese juures on kerge tähele panna ärkvelolevaid, unest mitte puudutatud peaajukoore punkte. Toome mõned näited: ema tukastab haige lapse voodi juures. Tänavalt või kõrvaltoast tulevad hääled ei ärata teda, kuid lapse väiksemgi oigamine äratab ta kohe. Mölder võib magada veskikivide mürina saatel ja ärkab, kui veski jääb seisma.

Ühest armees teenivast sõjaväearstist räägiti järgmist. Sellel arstil oli väga palju operatsioone, tal polnud kahe ööpäeva jooksul aega isegi istuda. Pärast operatsioonide lõpetamist vajunud ta sügavasse unne. Kui teda taheti äratada, ei aidanud kõvad hüüdedki. Lõpuks tuli keegi heale mõttele ja ütles: „Doktor, mul on valu." Ja arst ärkas otsekohe. Kirjeldatud juhtudel on meil tegemist peaaju omapäraste valvelolevate punktidega.

Kui mõned normaalsed või patoloogilised seisundid põhjustavad ebatäieliku une, siis tekivad unenäod. Võib olla, et unenäod ei tekitaks sellist pingelist huvi, kui neil poleks üht väljapaistvat omapära. Nad on harilikult fantastilised, imepärased, ilma loogikata ja ajalise järjestuseta. Unenäos, mis võib olla väga lühiajaline (ja ongi sageli lühiajaline), võib inimene läbi elada terve elu kõige mitmekesisemate murrangutega, võib lennata ümber kogu maakera. Unenägudes ei arvestata aega ega kaugusi. See ongi unenägude fantastilisuse ja imepärasuse põhjuseks.

Kuidas aru saada selle imeliku seisundi tekke mehhanismist, seisundist, mis ühe psühhiaatri ettevaatliku märkuse kohaselt oleks nagu hullumeelsus. See psühhiaater arvab, et unenägudes, eriti selgetes unenägudes, on inimene tõenäoliselt

sellises seisundis, nagu seda on skisofreenikud, hullud, nagu harilikus keeles väljendatakse.

Kõigepealt tuleks meil selgitada unenägude tekkimise lähemaid põhjusi. Asi seisab selles, et üheks närvisüsteemi peamiseks iseärasuseks on niinimetatud jälgede nähtus. Jälgede nähtus on selline seisund, mis kujuneb närvikoes pärast mingi möödunud ärrituse mõjul tekkinud reaktsiooni. Meil on kerge ette kujutada, mis tähendavad jäljed, kui meie vaatleme sellist psühholoogilist nähtust nagu mälu.

Varases lapseeas, mõnikord aga ka hiljem on igaühel meist olnud mingi sügavalt mõjuv nähtus, ütleme näiteks tulekahju. Me võime seda veel praegugi meenutada, kuigi sellest on möödunud 20—30—40 või veel rohkemgi aastat. Meie võime elustada ammumöödunut, see tähendab meelde tuletada, ja selles etendavadki tähtsat osa ajju, närvisüsteemi jäänud jäljed. Iga ärritus, iga läbielatust tingitud reaktsioon, kas see on olnud ammu või mitte, jätab jälje. See on väga oluline unenägude mõistmisel. See jälg võib elustuda erinevail põhjustel. Vere ühinemisel hapnikuga, kudede keemilise koostise muutumistel, väliste ärrituste — naha, temperatuuri jne. mõjul elustuvad jäljed. Kui see toimub olukorras, kus ajukoor pole uneseisundis, siis diferentseeruvad sellised jäljed kiirelt, alludes loogilisele mõtlemisele, ja kõik jääb endiseks. Kuid kui inimene magab, ja mitte täielikult, nagu seda sageli juhtub, siis sellises ebatäielikus ajukoore pidurdusseisundis ei saa olla täielikku kontrolli ärrituste üle, mis tulevad väljastpoolt või elustuvad kui mälu jäljed. Selle tagajärjel võib seina taga kuulduv köhimine kutsuda unes esile möirgava lõvi nägemise või kärbse kõdistus nahal võib tekitada mulje oja vulisemisest. Kui me jahedas toas magades sirutame unes jala teki alt välja, siis võib jalanaha ärritus tekitada tunde, ja seejärel unenäo, nagu oleksime kukkunud jääauku. Taolised fantaasiad tekivad seepärast, et une ajal pole inimene võimeline õigesti diferentseerima vastuvõetud ärritusi.

Kuid unenägude tekke mehhanismi seletamiseks ei jätku ainult nimetatust. Asi seisab veel selles, et mittetäielikult uinunud ajukoore rakud ei ole normaalses seisundis. Uni kui pidurdus on seisund, mis tekib järk-järgult, arenedes peaaju rakkudes järjekindlalt edasi. Üleminek ärkvelolekust unne toimub terve rea staadiumide kaudu, mil rakkude ja ärrituste vastastikune vahekord on väga mitmesugune — normaalsest kuni mittenormaalseni.

Meie terminoloogias esineb isegi terve rida väljendusi, mis iseloomustavad neid ülemineku faase: võrdsustav, paradoksaalne, ultraparadoksaalne jne. Juba need nimetused ise näitavad, et siin on ärrituste ja organismi reaktsiooni vahel midagi ebaharilikku. Niisiis näeme, et une ajal haaravad ärritused erinevaid ajukoore osasid — nii magavaid kui ka mitte-

magavaid, ja peale selle on need ajukoore osade rakud erinevates faasides. Seepärast ei saa reaktsioon ärritusele normaalne olla.

Sellest siis tuleneb see fantastilisus, see ebaloogilisus, mis on unenägudele nii iseloomulik. Seda oskuslikult ära kasutades meelitavad usutegelased enda poole ebausklikke inimesi. Nende kannul käivad unenägude seletajad ja mõistatajad, kes neid idealistlikke kõikumisi mitmesugusteks eesmärkideks laialdaselt ära kasutavad.

Kuid sellest hoolimata tuleb siiski tunnistada, et on olemas ka teataval määral „ennustavaid" unenägusid.

Ma saan aru, et selline väljendus füsioloogile-materialistile ei sobi, tundub imelikuna, kuid tuleb siiski tunnistada, et „ennustavaid" unenägusid esineb.

Selgitan oma mõtet näite abil. Oletame, et teid vaevab rea põhjuste tõttu mingi mure oma venna pärast. Koju minnes riivas teie pilk kellegi kodaniku nägu, mis kui ärritaja jättis teie ajju nii märkamatu jälje, et see ei jõudnud teie teadvusse, kuid teatud jälg sellest kujutlusest siiski sööbis teie mällu. Teie olete mures venna saatuse pärast ja seepärast ongi teie uni rahutu. Mulje näost, mis sööbis teie ajju, meenutab teie venna nägu. Ja te näetegi unes venda. Sellest täiesti olenemata, ainult sellepärast, et saabus paras aeg, saate järgmisel päeval selle venna käest kirja. Sageli tehakse selliste juhtude puhul järeldus: nägin venda unes, ja homme saan temalt kirja. Tähendab, unenägu oli „ennustav". See on „ennustav" unenägu, kuid seda tuleb seletada materialistlikult, kui paralleelset ja üksteisest sõltumatute sündmuste juhusliku kokkusattumise tulemust.

Arstid võivad tuua palju näiteid „ennustavate" unenägude kohta, mida nende patsiendid näevad. Näiteks on hästi teada, et igasugused südame-vereringe tegevuse häired, mõnede südamehaiguste ended, tekitavad sageli heidutavaid unenägusid. Kui haige kaebab arstile, et ta näeb öösiti pidevalt luupainajalikke unenägusid, siis peab arst uurima haige südame-vereringe süsteemi. Arstid-praktikud panid oma töös tähele, et punase värvi nägemine unes langeb ühte maohaigustega, esineb kõige sagedamini maohaavandi puhul.

Kõik need unenäod on „ennustavad" sellepärast, et teatud füsioloogilised nähtused on teatavas sõltuvuses psüühilistest nähtustest. Kuid need pole samad „ennustavad" unenäod, millest räägivad unenägude ennustajad. Unenägude probleem on mõnede psühhiaatrite poolt arstiteaduslikust seisukohast õigesti üles tõstetud, kui hingeliste seisundite analüüsi probleem, mida saab uurida unenägude alusel. Mõtlev arst, kui tal oleks võimalus täielikult seletada haige unenägude olemust, võiks neist saada palju andmeid haiguse põhjuste ja perspektiivide kohta.

Uni, kui närvisüsteemi pidurdusseisund, võib avalduda erinevais vormides. See on seotud pidurduse erineva territoriaalse levinemisega peaajus. Pidurdus, mis haarab peaaju terve aju, vastab, nagu me juba rääkisime, normaalsele unele. Kuid uni võib levida ka ainult aju üksikutele osadele. See toimub näiteks hüpnoosi juures. Hüpnoos on Pavlovi õpetuse seisukohalt samuti närvisüsteemi pidurdusseisund, kuid ta baseerub peamiselt ajukoores ega lasku koorealuste tsentrumiteni. Siit tuleneb hüpnotiseeritava võime täita mitmesuguseid liikumisfunktsioone. Hüpnootilise une iseärasus seisab selles, et kõik ajukoore osad pole ühesuguselt pidurdatud. Pidurdusest jääb vabaks mingi aju osa, mille kaudu hüpnotiseerija on ühenduses hüpnotiseeritavaga. Sellest tuleneb võimalus käsutada hüpnotiseeritavat, sundida teda täitma mitmesuguseid ülesandeid.

Selles, et hüpnoosis pole mingit imet ja et seda võib esile kutsuda isegi aparaadi abil, — oli meil juba juttu. Seepärast igasugune arutlus fluidumitest ja mustadest silmadest on šarlatanitüüpi hüpnotiseerijate arutlus. Meie maal pole arstidel keelatud hüpnoosiga tegelemine. Hüpnotiseerides patsienti, sunnib arst teda vaatama mõnele läikivale esemele või nõrga valgusega lambile, räägib monotoonse häälega, teeb käega ühetaolisi liigutusi, s. o. passe, sealhulgas ka hüpnotiseeritava silitavat puudutamist selleks, et kõigi nende tingimuste tulemusel välja kutsuda und, käesoleval juhul — hüpnoosi seisundit.

Hüpnotiseerijad-šarlatanid aga teevad nõrkade, silitavate liigutuste asemel õõtsuvaid liigutusi, laiutavad igas suunas käsi, põhjustades seda kõike sellega, et fluidumid väljuvad sõrmeotstest. Selliselt hakkas toimima keegi Mesmer, kes sai kuulsaks šarlatanina, kuid oli tegelikult esimene hüpnotiseerija. Ta kavatses ravida haigeid magnetiga; pani haige kõhule magneti, ja oli juhuseid, et haige paranes. Magnetil, nagu me teame, ei ole siinjuures mingit toimet. See oli hüpnoteraapia, ja see tõigi talle kuulsuse. Haigete vool suurenes, ja Mesmer ravis paljud terveks. Kui ta enam ei jõudnud kõikide oma patsientidega toime tulla, siis otsustas ta oma „maagilist jõudu" edasi anda veele ja isegi puudele. Tõepoolest, paljud haiged said kergendust „tervise toobrisse" sukeldumisest või Mesmeri poolt magnetiseeritud puu puudutamisest.

Meie seisukohalt vaadatuna tegutses Mesmer kui šarlatan, kuid seejuures, olgugi et tal endal polnud sellest aimugi, oli ta siiski esimene, kes kasutas massilist ravi veenmisega, hüpnoosiga. Tänapäeval on meil juba teada, et paljusid haigusi, mille põhjuseks on närvisüsteemi funktsiooni häired, võib ravida hüpnootilise veenmisega.

Kõige kujukamalt võiks seda illustreerida ühe hüsteeria väljaravimise juhu abil. Inimesele, kes ei saa käia jäsemete

halvatuse tõttu, öeldakse: „Tõuse ja kõnni!" — ja ta tõusebki ning hakkab käima. Haigele, kes ei saa käia, sugereerib arst, et ta võib käia, ja ta jätab kargud maha ning hakkab käima. Hüsteeria puhul võib tekkida kõige erinevamaid haigussümptoomide kombinatsioone, isegi kuni nägemiskaotuseni. Piibli legendid pimedate „nägijaks saamise" kohta on võimalikud ka meie päevil, kui on tegemist hüsteeriaga seotud pimedusega.

Kuigi hüpnoosi seisukohalt on seda küsimust põhjalikult uuritud, siis mõnede hüpnoosiga sarnanevate haigusseisundite juures jääb veel palju ebaselgeks. Selle põhjuseks on asjaolu, et neid esineb arstlikus praksises harva. Ma mõtlen siin somnambulismi, kuutõbe ehk unesrännet. Kus see esineb lihtsas vormis, näiteks laps tõuseb unes üles, käib uneseisundis mööda tuba, ja heidab pärast seda jälle magama, siis see ei näi millegi poolest imelikuna. Kui me aga märkame kuuvalgel ööl maja kaitsevõrel mõnd uitavat kuju, kes seejuures läheb isegi maja katuse või rõdu balustraadi servale, teostades seda täieliku akrobaatilise osavusega, mis pole tavaliselt omane ärkvel olevale inimesele, siis see juba äratab kahtlemata hämmastust ja näib tõepoolest imena. See tekitab palju igasuguseid legende, mida usutegelased kohe ideelise relvana kasutusele võtavad. Need üksikud juhud ei võimalda meil katsetada ega selgitada selle patoloogilise nähtuse mehhanisme. Kuid võib olla kindel, et see seisund on lähedane normaalsele unele ja hüpnoosile. Antud juhtudel on pidurdus levinud ainult peaaju koores ja pole üldse puudutanud koorealuseid piirkondi, mistõttu somnambulistid võivadki käia.

Mispärast nad sooritavad selliseid keerulisi, sageli akrobaatilisel tasemel olevaid liigutusi? Asi seisab selles, et meie närvisüsteem ja eriti aju osad, mis asuvad peaaju koorest sügavamal, võivad reflekside näol sooritada mitmesuguseid liigutusi, millised on inimesele omased kohe pärast sündimist, kuid vastavalt aju arenemisele pidurduvad need võimed. Ajukoore pidurdav mõju takistab nende esinemist. Võib näiteks kinnitada, et meist igaühel oleks võimalik jalgrattal ilma õppimata sõita. Pange ükskõik keda, kes pole arg, jalgrattale ja ta sõidab. Arg inimene kukub maha. Sama lugu on ka ujumisega. Ujumisoskus on meile omane juba kaasasündinud ajukoorealuste reflekside tõttu. Kui ujuda mitteoskav julge inimene visatakse ootamatult vette, siis ujub ta alati veest välja, kui ta aga on arg, siis neelab ta vett alla ja võib uppuda.

Võtame näiteks niisuguse tegevuse nagu tants. Igaüks meist võib tantsida, kui tal on rütmitunne, aga liigutuste koordinatsioon tuleb iseenesest: see on meil kaasasündinud. Kerges viinauimas tantsivad kõik vabalt, sest siis on kadunud ajukoore pidurdus. Kes oskab tantsida ilma ajukoore pidurduseta, jälgides ainult koorealuseid reflekse, tantsib alati hästi. Igas tantsukollektiivis leidub tavaliselt kümneid inimesi, kes usaldavad

oma tantsuliigutusi täielikult ajukoore kontrollile. Need on enamasti kohmakad, nukutaolised tantsijad.

Sellelt seisukohalt võetuna pole somnambulismis, kuutõves midagi imelikku. Somnabulist võib sageli sooritada keerulise kombinatsiooniga liigutusfunktsioone inimesele kaasasündinud tingimatute reflekside mehhanismi tõttu seepärast, et see mehhanism on täielikult vaba ajukoore pidurdavast mõjust.

Tavaliselt küsitakse, kas on mingi side kuu ja unesrände vahel? Muidugi on, kui rahvas on seda nähtust „kuutõveks" nimetanud. Rahvas teeb oma tähelepanekutest õiged järeldused. Kuid kuu pole siiski hädavajalikuks tingimuseks seepärast, et unesränne esineb lapseeas igal aastaajal. Kuid igaüks teab, et täiskuu ajal võib mõnede, eriti närviliste inimeste juures märgata teatud psüühilise tegevuse iseärasusi. Pole siis ime, et somnambulismi all kannatavail haigetel võib see, kui järjekordset hoogu põhjustav tegur, mõju avaldada. Talle võivad mõjuda mitmesugused tegurid, mis on seotud täiskuu perioodidega, sest sel ajal muutub atmosfääri rõhk, muutub õhumasside liikumine jne. On teada, et kõik seotud aastaaegadega füüsilised tegurid avaldavad organismi funktsioonidele mõningal määral mõju.

Kevade ja sügise mõju inimese psüühikale pole võrdne. See on meile teada loomade juures sooritatud katsete ja arstide tähelepanekute põhjal. Mitte juhuslikult ei libisenud ühe psühhiaatri suust väljendus, et kevad on enesetapjate aeg. Kui nii pika perioodi suhtes, nagu aastaaeg, võib õigeks pidada tema spetsiifilist mõju organismile, siis on see täiesti reaalne ka niisuguste lühikeste looduslike kõikumiste suhtes, nagu seda on täiskuu periood. Kuid siinjuures peab rõhutama, et see ei ole põhjus, vaid üks soodustavaid tegureid, mis mõjub inimese närvisüsteemi funktsionaalselt häiritud talitlusele.

Vaadeldavate nähtuste hulgas tuleks veel puudutada niinimetatud letargilist und. See on üsna vähetuntud seisund, mis pole allutatav kliinilistele ega eksperimentaalsetele uurimistele. Kuid just letargilise une kohta on tekkinud palju legende, mis on saanud väga populaarseks. Inimestel, kes on näinud surmale sarnanevat letargilise une seisundit, eriti aga sellest ülesäratamist, mida võrreldakse surnust elluärkamisega, jääb sellest erakordselt sügav mulje. Usutegelased kasutavad tavaliselt selliseid nähtusi suure eduga usuliseks propagandaks. Letargia puhul ei ole meil tegemist tõelise unega, vaid unetaolise haiglase seisundiga. Kuid sel puhul langeb elutegevuse protsesside, eriti hingamise ja südametegevuse tase nii madalale, et pealiskaudsel vaatlusel konstateeritakse surma, kuigi seda tegelikult ei ole.

Üht letargilise une juhtu, mis kestis 20 aastat, on põhjalikult uuritud. Selle haige jälgimisest võttis osa ka I. P. Pavlov.

Haige uinus juba enne revolutsiooni, noore inimesena ja ärkas küllalt küpses eas pärast revolutsiooni.

Haige K. jutustas pärast letargilisest unest ärkamist, et ta mäletab üksikuid perioode haiglas viibimisest, et mõnikord kuulis ta oma läheduses kõnelusi, kuid ei suutnud neile reageerida.

Pavlov püüdis letargia põhjuste seletamiseks rakendada kaitsetüüpi pidurdusmehhanismi. Just seoses selle juhuga sai tal selgemaks ettekujutus une kaitsvast mõjust, millest kujunes hiljem uneravi õpetus.

K. väljus üsna omapäraselt une seisundist. Ta hakkas mõnikord üles tõusma. Enne seda toideti teda sondi kaudu vedela toiduga, kuid märgates, et ta öösel tõuseb üles, hakati jätma temale toitu lauale. Ta istus ja sõi, kuid tarvitses tekitada ainult kõige nõrgemat heli, näiteks sanitari tasane ja ettevaatlik käimine kõrvaltoas või kõrvalukse kriuksumine, kui ta uuesti langes pidurdusseisundisse, letargilise une seisundisse.

Pavlov arvas, et K. närvisüsteem oli mingil põhjusel nõrgenenud. Sellepärast juba nõrgad ärritused mõjusid tugevatena. Aga tugevatele ärritustele, nagu me juba teame, reageerib peaaju koor pidurdusprotsessidega. Sellega ta nagu kaitseb närvisüsteemi suurema kahjustuse eest, mis võiks tekkida väga tugeva ärrituse mõjul.

I. P. Pavlovi õpetuse alusel on meil võimalus täiesti materialistlikult seletada niisugust seisundit, mis üldiselt tundub mõistatuslikuna ja salapärasena. Nagu näeme, ei ole selles midagi mõistatuslikku, salapärast. Letargia kujutab endast üht patoloogia-, närvisüsteemi funktsionaalse häire vormi, kui pidurdus kestab pikemat aega ega vaheldu erutusseisundiga, mis ärataks üles, nagu see toimub normaalseis tingimustes.

*

Lõpuks vastan ühele küsimusele. Minult küsitakse, kas neil juhtudel on alust, et I. P. Pavlov käis kirikus. Mõnikord püüavad lektorid kõrvale põigelda otsesest vastusest. Ma ei leia selleks põhjust. Neid juhte, kus Pavlov käis kirikus, polnud ainult üks. Tõenäoliselt toimusid ka tema kodus mõningad kiriklikud rituaalid, sest Pavlovi naine oli fanaatiliselt usklik. Mil määral siis need faktid võivad viidata Pavlovi usklikkusele?

Pavlovi usklikkuse küsimusele on mul kergem kui ühelegi teisele küsimusele vastata, kuna sel teemal olen ma temaga isiklikult vestelnud. Õigemini, ei vestelnud, vaid esitasin temale ükskord selles suhtes küsimuse. Ma läksin Pavlovi juurde töötama üsna noorena, kohe pärast arstiteaduskonna lõpetamist, ja olin palju kuulnud sellest, et Pavlov on usklik.

Kuna ta sageli viibis katsete ajal kaastööliste juures, siis oli mul katsete vaheaegadel võimalus temaga vestelda ja korra ma otseselt küsisin tema suhtumisest religiooni.

Vastuseks minu küsimusele jutustas Pavlov, et üks kirjastus ei tahtnud kirjastada tema raamatut seepärast, et sellel oli epigraaf: „Meie poja Viktori pühale mälestusele." Keegi kirjastuses ei tahtnud läbi lasta sõna „püha". Pavlov, kes oli väga resoluutne, ei nõustunud sellega, ja raamat anti välja selle epigraafiga.

Kunagi oli laialt tuntud üks usutegelane, „uuendusliku" kiriku pea, metropoliit Vvedenski. Ta pidas sageli loenguid ja ühel loengul teatas ta oma kuulajatele, et ka Pavlov tunnustab jumalat ja religiooni, ning isegi epigraafis esineb väljend „pühale mälestusele". Rääkides sellest meie vestluses, ei pidanud Pavlov Vvedenski väljendust arukaks argumendiks, kuna see põhjeneb välistel tunnustel, millel järgi ei saa otsustada inimese usklikkuse üle üldse. Ta lõpetas lausega, et religioon on nõrkade jaoks. On teisigi fakte, mis tõestavad Pavlovi ateismi.

Kui korraldame ateistlikke loenguid, vestlusi, siis on muidugi tarvis näidata neid fakte või I. P. Pavlovi usuvastaseid esinemisi, mida pole just vähe ja mis on otseses vastuolus tema kirikuskäimisega ja tema osavõtuga religioossetest kombetalitustest.

Kuid mitte ainult selles ei seisa asi. Tähtis on veel alla kriipsutada seda, millega tegeles Pavlov, mida ta pidas kogu oma elu põhiülesandeks. On hästi teada, et Pavlov seadis endale otseseks ülesandeks teha lõpp animistide õpetusele, või nagu ta ise ütles, „hingepooldajatele", see on neile füsioloogia ja psühholoogia teoreetikutele, kes erinevatelt seisukohtadelt tunnustasid hinge olemasolu. Ta hävitas sellega ju usu aluse. Ei ole olemas sellist usku, mis ühel või teisel kujul ei tunnustaks spetsiifilises, religioosses mõttes hinge kui inimese teisikut.

Niisiis, Pavlovi kategooriline ja sõjakas igasuguste hinge kohta käivate ettekujutuste eitamine, püsiv ja otsustav võitlus hingeliste nähtuste materialistliku mõistmise eest lülitab põhimõtteliselt ja täielikult välja selle võimaluse nagu oleks Pavlovil olnud usulisi veendumusi.

I. P. Pavlovi ususallivust võrdsustavad paljud ekslikult tema usuliste veendumustega. Ta rääkis muuseas: „Usk on nõrkade asi, las nad usuvad."

I. P. Pavlov ütles: „Milleks siis usk on olemas? Usk on olemas selleks, et anda nõrkadele võimalust elada. Ta on nende fantaasia hädavajalik tugi."

Oma autobiograafilistes märkmetes jutustab I. P. Pavlov, kuidas ta, üles kasvanud preestri perekonnas, religioosses keskkonnas, katkestas sidemed religiooniga ja suundus loo-

dusteaduse ning meditsiini uurimisele. Pavlov ütles, et ta on muutunud täielikult ratsionalistiks ning katkestanud kõik sidemed religiooniga.

Ainult ususallivusega, heasoovliku suhtumisega usuliste veendumustega inimestesse, eriti aga lähedastesse inimestesse, võib seletada Pavlovi osavõttu mõnedest tavalistest religioossetest kombetalitustest. Tema sügav, teaduslik ateism, mis on temale omane kõigi tema teadusliku loova töö etappidel, alates noorest east, jääb väljapoole igasugust kahtlust. Just seepärast jäigi Pavlov oma teaduslikes väljendustes ja põhimõttelises võitluses hingelistest nähtustest materialistliku arusaamise eest alati printsipiaalseks ning lepitamatuks idealismi suunas avalduvate kõige väiksemategi kõikumiste suhtes, jäädes veendunud, kirgliku ateisti seisukohale.

Ajalooteaduste doktor S. A. TOKAREV

RELIGIOONI TEKKIMISEST JA SELLE VARASTEST VORMIDEST

Et teaduslik-ateistlik propaganda oleks edukas, peab ta olema tõeliselt teaduslik, see tähendab, et ta peab tuginema tõelise teaduse saavutustele ja järeldustele. Teisiti ta ju ei saaks olla teaduslik-ateistlik propaganda. Ja enamasti see nii ongi. Kõikidel neil juhtudel, kui ateistliku propaganda alal töötajail tuleb käsitada selliseid teemasid, nagu loodusteadus ja religioon, arstiteadus ja religioon, põllumajandus ja religioon, psühholoogia ja religioon, või teemasid, nagu ristiusu, õigeusu või katoliku usu olemus ja tekkimine või islami, budhismi, judaismi ja teiste konkreetsete religioonide olemus ja tekkimine, — tuginevad lektorid ja brošüüride autorid teaduse uusimaile saavutustele. Nad asuvad tavaliselt antud teadusharu kaasaegsete saavutuste tasemel.

Kuid küsimustes, mis puudutavad religiooni tekkimist üldse ja selle varasemaid vorme, on lugu kahjuks vähem soodsas olukorras. Siin esineb teatud lõhe teaduse saavutuste, — kuna etnograafia valduses on tunduval hulgal nende probleemide alalt läbitöötatud materjale, siis eelkõige just etnograafia saavutuste, — ja teaduslik-ateistliku propaganda praktika vahel. Teadus, eelkõige etnograafia, jõudis kaugele ette meie praktikast, mis on kahjuks maha jäänud. See ilmneb nende viimasel ajal väljaantud ja väljaantavate, religiooni tekkimist käsitlevate brošüüride ja loengute tekstidega tutvumisel.

Ma ei taha öelda, et neis brošüürides ja loengutes on tehtud mõningaid olulisi vigu, mis on teaduse järeldustega vastuolus. Enamikul juhtudel seda ei ole, olgugi et esineb ka vigu. Asi ei ole mitte selles. Asi on selles, et neis brošüürides lahendatakse religiooni tekkimise ja ta varasemate vormide probleem liiga abstraktses vormis. Näitena võiks tuua Malinini brošüüri „Religiooni tekkimisest" (Moskva, 1955), Prokofjevi brošüüri „Religiooni ja usu tekkimine jumalasse" (Moskva, 1955), Nikiforovi brošüüri „Kuidas tekkis religioon ja milles seisab tema olemus" (Moskva, 1955) jt.

Etnograafia ei luba käesoleval ajal läheneda ainult religiooni tekkimise ja olemuse selgitamisele tervikuna, vaid ka

religiooni üksikute vormide tekkimise ja ajaloo, tema üksikute avalduste, uskumuste ja kombetalituste selgitamisele palju põhjalikumalt, palju konkreetsemalt; selleks aga, et teaduslik-ateistlik propaganda oleks konkreetne ning efektne, ei piisa ainult sellest, kui selgitada kõige üldisemas vormis religiooni põhiolemust, vaid tuleb suuta anda näitlik, arusaadav seletus ka neist üksikutest uskumustest, traditsioonidest, iganditest, millised on säilinud meie päevini ja milliseid me võime sageli tähele panna oma lähemas ümbruses.

Mis siis põhjustab seda lõhet, millest ma praegu räägin?

Tunduv osa sellest süüst langeb teadlastele, meile endile, spetsialistidele, etnograafidele, kes me ei populariseeri küllaldaselt oma saavutusi, ei propageeri küllaldaselt teaduse järeldusi. Tõepoolest ateistliku propagandaga tegelevatel seltsimeestel on etnograafilist kirjandust sageli raske kätte saada; seda kirjandust on vähe, see aga mis ongi, ei ole alati küllalt populaarne, välismaine kirjandus aga ei ole kaugeltki kõik kvaliteetne, pealegi ei saa seda võõrkeelte vähese tundmise tõttu kõik kasutada. Seepärast esinebki sageli neis loengutes ja brošüürides, millest ma juba rääkisin, teaduse vananenud andmete kordamist või nende ebakriitilist kasutamist. Vastus sellisele printsipiaalsele küsimusele nagu religiooni olemus ja tekkimine antakse, olgugi et õiges, kuid liiga üldises vormis. Illustreeriv materjal aga kogutakse teiste ja kolmandate isikute kaudu, vahel on see materjal vananenud, mittekvaliteetne, mitte selline, millisega võiks kaasaja teadus praktikuid-propagandiste varustada.

Lähteseisukohad meie teaduslik-ateistlikus propagandas, kui asi seisab religiooni olemuses ja tekkimises, on selged. Üldise printsipiaalse lahenduse religiooni olemuse ja selle tekkimise kohta leiame marksismi klassikuilt.

Ma ei hakka teile meenutama marksismi klassikute tuntud formuleeringuid religiooni olemuse kohta. On küllaldane, kui viidata Engelsi formuleeringule religioonist kui fantastilisest peegeldusest inimese peas neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus. Selles formuleeringus antakse kvintessents religiooni ja selle olemuse kohta. Religioon on fantastiline peegeldus inimese peas millestki reaalsest, millestki maisest, maistest jõududest, mis avaldavad inimestele mõju.

Võib meelde tuletada ka teisi formuleeringuid — inimese jõuetust teda ümbritsevate loodusjõudude ees ja ühiskondlikku elu kui religiooni tekkimise põhjust, religiooni kui hirmutunde ja abituse tekitajat.

Kui jutt on religiooni olemuse ja tekkimise üldisest, printsipiaalsest käsitusest, siis on kõik korras. Siin tugineb propagandist või populaarse raamatu autor kindlale metodoloogilisele alusele ja seda edasi arendades suudab anda õige seletuse religiooni kohta tervikuna.

Kui aga tuleb selgitada religiooni ajaloo või üksikute konkreetsete uskumuste konkreetseid fakte, siis siin piirdub meie ateistlik propaganda sageli vananenud teeside ja faktidega, mida ei saa veenvateks pidada.

Selleks et asetada küsimus konkreetsemale pinnale, tuleb eelkõige kriitiliselt läbi töötada see pärand, mille me saime kodanlikult teaduselt.

Mitu põlvkonda kodanlikke teadlasi on sel alal töötanud ja kokkuvõttes ära teinud väga palju. Me ei või kodanliku teaduse positiivsetesse järeldustesse religiooni tekkimise kohta suhtuda halvustavalt ega seda kõike kui kõlbmatut üle parda heita. Me peame käesolevasse küsimusse puutuvaid kodanliku teaduse saavutusi, nii vanu kui ka uuemaid, uurima tähelepanelikult ja kriitiliselt ning neid ära kasutama. Kahjuks aga oleme me nii vene revolutsioonieelse kui ka välismaise, vanema ja uuema teaduse saavutuste kriitilise läbivaatamise alal väga vähe ära teinud.

Palju sellest, millele peaks tähelepanu pöörama ja tõsiselt tundma õppima, me heidame kõrvale ja, vastupidi, mõningaisse kodanliku teaduse järeldustesse, mis omal ajal etendasid suurt positiivset osa, kuid nüüd on tublisti vananenud, suhtutakse kui kaasaegse teaduse vaieldamatuisse saavutustesse.

Tahaks lühidalt meelde tuletada, kui palju positiivset on andnud need mitmesugused üksteist asendanud, religiooni tekkimist käsitlevad teadussuunad mitmete põlvkondade vältel.

Jättes kõrvale antiikaja autorite arvamused religiooni tekkimise kohta, mis on kahtlemata huvitavad, kuid milledel on vaid puhtajalooline tähtsus, võime me alata lühikest ülevaadet XVIII sajandi teise poole Prantsuse valgustusajastu filosoofiast. Prantsuse valgustusfilosoofide teostes on esitatud mõningad tähtsad teesid, milledel õigupoolest oli tol ajal küll pigem geniaalsete ennustuste kui teaduslikult põhjendatud järelduste vorm, kuid mis pakuvad meilegi siiski suurt huvi.

Esiteks religioon kui pettus; pettuse osa religiooni arenemises ja levitamises. Seda mõtet leiame Meslier', Voltaire'i ja eriti Maréchali juures. Pettus etendab muidugi religioonis ja religiooni levitamises osa, kuid pettuse osaga ei saa veel seletada religiooni olemuse ja tekkimise küsimuse kogu keerulisust.

Tolle aja suuremate mõtlejate juures leiame ka teise idee: usu juurte seos harimatusega; hirmu ja kannatustega. XVIII sajandi suurim filosoof Holbach pidas religiooni juureks hirmu, mille tekitajaks on inimese harimatus, ja kannatust. Kus on kannatus, seal on ka religioon.

Samas XVIII sajandi valgustuskirjanduses avaldati tähtis mõte, et vanal ajal oli religioon seotud loodusjõudude perso-

nifitseerimise ja jumalustamisega. Sellele viitas juba Holbach. Sellistel autoritel aga nagu Volney ja Dupuy oli see mõte ühekülgselt esile tõstetud. Me ei või võrdsustada kogu religiooni loodusnähtuste kehastamisega, kuid religioonis esineb see element, see on kaheldamatu.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas valitsema niinimetatud naturalistlik või mütoloogiline Grimmi, Kuhni, Schwarzi, Max Mülleri kool. Venemaal olid selle kooli esindajateks Afanasjev, Buslajev, Orest Miller, Potebnja jt. Selle kooli esindajad arendasid mõtteid, millede algatajaiks XVIII sajandi lõpul olid mainitud Volney ja Dupuy, — mõtteid selle kohta, et religiooni juured peituvad loodusjõudude personifitseerimises ja jumalustamises; loodusjõude olevat inimene personifitseerinud ja jumalustanud seepärast, et nad ei mõistnud neid seletada.

Mütoloogilise (neutralistliku, naturalistlik-mütoloogilise) kooli pooldajad eeldasid, et just loodusjõudude kummardamine on etendanud religiooni ajaloos suurt osa. Religiooni algjuuri pidasid nad puhttunnetuslikeks, intellektuaalseteks protsessideks — muistsete inimeste vaatlusteks loodusnähtuste kohta. Muistsed inimesed olla püüdnud neid nähtusi seletada, nende mittemõistmisel aga hakkasid neid personifitseerima ja jumalustama. Seda katset viia kogu religioon seosesse sellega, et inimese suhtumine loodusse on puhtintuitiivne, peame alusetuks.

Vähem oluline pole ka see, et naturalistlik-mütoloogiline kool lähtus ebaõigetest metodoloogilistest eeldustest. Ta nägi muistsetes religioossetes uskumustes midagi ülevat, poeetilist, religiooni järgmisi staadiume aga pidas ta järkjärguliseks languseks, nende muistsete naturalistlik-mütoloogiliste vaadete mandumiseks. Selle kooli pooldajad ei seletanud ainult kõiki religioosseid uskumusi, vaid ka rahvaloomingu vorme, eepost, muinasjutte, isegi rahva vanasõnade motiive, kõnekäände, mitmesuguseid kombetalitusi ja tavasid kui muistse astraalmütoloogilise maailmakäsituse languse resultaati. See kool, lähtudes idee mandumisest, oli seetõttu oma põhiolemuselt reaktsiooniline, hoolimata sellest, et ta on teadusele mõnevõrra ka positiivset andnud.

Märksa rohkem positiivset on andnud antropoloogiline ehk evolutsiooniline kool, mis võitis endale 60-ndate ja 70-ndate aastate lõpul laialdase tunnustuse nii Lääne-Euroopa maades kui ka Vene teaduses. Evolutsioonilise suuna korüfeed olid Ed. Tylor, J. Lubbock, Herbert Spencer, Julius Lippert, Venemaal aga sellised uurijad nagu J. N. Smirnov, N. N. Haruzin ja mõned teised. Võib julgesti ütelda, et evolutsiooniline kool tegi väga suure sammu edasi religiooni tekkimise ja selle varaste vormide uurimisel.

See samm seisis eelkõige selles, et antud probleemi jaoks

loodi soliidne faktiline baas etnograafilise materjali näol. See on kõige lootustäratavam baas sellepärast, et oma ajaloolises arengus enam või vähem mahajäänud rahvaste juures on kuni tänapäevani säilinud religioossete kombetalituste ja uskumuste vorme, millede tundmaõppimise teel me võime usu kui sellise tekkimise algjuurtele üsna lähedale jõuda.

See tohutu suur ammendamatu materjal, mida on käsitletud evolutsioonilise kooli klassikute töödes, on andnud väga palju.

Edasi oli selle kooli esindajate teeneks see, et nad erinevalt müstilise kooli esindajaist ei lähtunud mitte mandumise ega regressi seisukohalt, vaid progressi seisukohalt. Nad käsitasid religiooni kui järkjärgulist arenemist lihtsamailt vormidelt keerulisematele. Nad otsisid usu algjuuri selle kõige lihtsamais, elementaarsemais madalamais vormides ja püüdsid nende madalamate vormide abil, kasutades progressi-ideed, seletada religiooni kõiki hilisemaid, keerulisemaid vorme.

Väga tähtis on see, et selle suuna pooldajad lähtusid inimkonna ühtsusest, inimmõistuse ja inimpsühholoogia homogeensusest. Nad nägid religioossete uskumuste ja kombetalitluste arenemises ühtsust ja üldist seaduspärasust ning püüdsid neid seletada lähtudes kogu inimkonnale ühtsetest seadustest. Juba seegi oli hea. Ka see oli nende teene. Seepärast sellel religiooni tekkimise ja ajaloo kontseptsioonil, mille pooldajaiks olid Tylor, Spencer ja Lippert, on kahtlemata oma positiivne külg, ja omal ajal oli see teadusele suureks saavutuseks. Pole imestada, et evolutsionistide käsitus avaldas olulist mõju ka marksistlikule kirjandusele.

Selle kooli poolt esiletõstetud põhilist teooriat hakati nimetama animistlikuks teooriaks. Seda teooriat seotakse tavaliselt Tylori nimega; just tema tõigi teadusse selle termini „animism". Animistlik teooria on ühes või teises vormis kuni käesoleva ajani väga laialt levinud. Sel teoorial on suur autoriteet ka mõningate marksistlike autorite juures.

Kuid animistlik teooria ja kõik selle aluseks olevad evolutsioonilised käsitused ei rahulda meid enam käesoleval ajal. Neid tuleb pidada juba väga suurel määral vananenuks. Mispärast? Eelkõige seepärast, et kogu evolutsioonilise kooli ehituse metodoloogiline alus, eriti aga animistliku teooria metodoloogiline alus, oli sisuliselt idealistlik.

Tylor ja tema mõttekaaslased, püüdes selgitada religiooni tekkimise juuri, ei väljunud nähtuste puhtpsühholoogilistest raamidest ja, vähe sellest, puhtindividuaalsete psühholoogiliste nähtuste raamidest. Nad lähtusid inimese individuaalsest psühholoogiast, mida nad käsitasid kui üht ja sama kõikjal ning alati. Kas ta tõepoolest kõikjal ning alati üks ja sama on — see on teine küsimus. Kuid fakt on see, et nad ei väljunud inimese individuaalse psühholoogia raamidest. Vähe

sellest, ka inimese psühholoogia enda käsitamisel nad lähtusid nagu oma eelkäijadki ainult tunnetuslikust, intuitiivsest tegevusest. Nad nägid inimese psüühilises elus ainult vaatlus-, tajumis-, arutlusprotsesse. Tylor ja ta mõttekaaslased kujutasid ürginimest kui mingit mõtlevat olevust, kui mingit „filosofeerivat metslast", Tylor püüdis aprioorselt tuletada embrüonaalset ideed üleloomulikkusest, mis nagu oleks võinud tekkida selle filosofeeriva metslase ajus.

Tylor arutles järgmiselt: millest mõtles ürginimene? Sellest, mis temale näis selgusetu. Mis aga näis temale selgusetu? Uni, haigus, minestus ja surm. Need elementaarsed füsioloogilised nähtused ei andnud ürginimesele arvatavasti rahu ja sundisid teda kogu aeg mõtlema, mida need endast kujutavad. Püüdes neid nähtusi seletada, ta jõudiski arvatavasti hingeideeni, mis võib inimese kehast lahkuda — ajutiselt unes ja haiguse ajal või jäädavalt — inimese surma korral. Kui aga tekkis idee, et inimeses asub hing, mittemateriaalne olevus, siis oli kerge sellest tuletada kõiki ülejäänud religioosseid ideid, mida tegidki Tylor, Spencer ja teised. Arutluste puhtidealistlik iseloom, religiooni materiaalsete juurte, tema ühiskondlike juurte täielik ignoreerimine, selle ignoreerimine, et inimene on ühiskondlik olevus, et temal pole ainult mõistus, vaid ta on ka tegutsev olevus; kogu järgneva religiooni arenemise materiaalsete tingimuste seaduspärane ignoreerimine ja religiooni muutmine puhtimmanentseks evolutsiooniprotsessiks, ühe uskumuse arendamine teisest uskumusest jne., — need antropoloogilise evolutsioonilise kooli idealistlikud vead ei luba meil isegi mõningate marksistide kõigi püüdluste juures asetada animistlikku teooriat kindlamale alusele, ei luba meil toetada selle teooria järeldusi.

Kui animistlikul teoorial on senini olnud liiga suur, teenimata populaarsus, siis, vastupidi, neil suundadel välismaises teaduses ja Vene revolutsioonieelses teaduses, mis tekkisid pärast klassitsistliku evolutsioonilise kooli töid XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, on teenimatu lugupidamatus. Neile ei pööra me küllaldaselt tähelepanu, arvates, et kõigel sellel, mis tekkis kodanlikus teaduses alates XIX sajandi 90-ndatest aastatest, on täiesti reaktsiooniline suund.

Muidugi ei jätku sõnu kõige selle selgitamiseks, et paljud reaktsioonilised teooriad tekkisid just selsamal ajal, ja reaktsiooniliste suundade tekkimine imperialismi ajastul on täiesti seaduspärane ning arusaadav. Nii see kõik on. Kuid rööbiti reaktsiooniliste seisukohtadega oli ja on nii välismaises kui ka Vene revolutsioonieelses teaduses XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul palju väärtuslikku, mida võib kasutada. Toon mõned näited.

Seda suunda, mis kujunes välja kodanlikus välismaises teaduses XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul animistliku

teooria kriitika pinnal, on hakatud nimetama preanimistlikuks teooriaks. Kuid see on pigem üldnimetus nendele mitmesugustele teooriatele, milledel on üksteisega sisuliselt vähe ühist: ühist on neil vaid niipalju, et nende preanimistlike teooriate pooldajad nii või teisiti viitasid animistliku teooria piiramatusele, rahuldamatusele ja püüdsid leida religioonile mingisuguseid teisi, ürgsemaid tunnuseid, elemente või vorme; kuid seda tegid nad erinevalt. Mõned preanimistliku suuna esindajad, kui seda vaadelda ühtse suunana, andsid küllaltki palju väärtuslikku.

Ma mõtlen inglise filosoofi Robert Mareti, saksa uurijate Konrad Preussi ja Alfred Vierkandti, vene etnograafide V. G. Bogorazi ja osalt L. J. Sternbergi töid, mis tõid animistlikku teooriasse olulisi, printsipiaalseid korrektiive. Nimetatud autorite teeneks on eelkõige see, et nad näitasid animistliku teooria ühekülgsust, liialt lihtsustatud sirgjoonelisust. Nad viitasid tervele reale konkreetsetele etnograafilistele faktidele, mis on animistliku teooria seisukohalt mitteseletatavad või siis seletatavad väga raskelt, vägivaldselt. Ajapuudusel ma ei hakka peatuma küsimuse sellel küljel ega hakka rääkima neist konkreetseist faktidest, mis ei kuulu tavalise animistliku skeemi raamidesse.

Teine oluline uuendus, mille tõid need autorid küsimuse käsitusse, oli see, et religiooni valdkonnas ei valitse tunnetuslik külg ega mõistus, vaid emotsionaal-tahteline külg. Usklik inimene rohkem kardab või alistub teistele mittepõhjendatud emotsioonidele kui arutleb, filosofeerib.

Nende, minu poolt nimetatud autorite, eriti Mareti, Preussi, Vierkandti ja Bogorazi kahtlematu teene seisab selles, et nad viitasid sellele religiooni afektiivsele küljele ning rõhutasid selle tähtsust. Nad väitsid, et religioossete uskumuste osa ei või vaadelda kui lihtsalt nende kujutluste peegeldust, millised nagu tekiksid algul teadvuses. Ei, rääkis Maret, mitte selles ei seisa asi, religioossed uskumused tekivad iseendast teistest, inimrassi sügavamatest kihtidest, nad tekivad impulsiivselt, alateadlike impulssidena, afektidena, mitte aga arutlustena. Ürgreligioon, nagu rääkis Maret, pole mitte niivõrd välja mõeldud, kuivõrd „välja tantsitud", see tähendab, et ürginimene avaldas oma usku pigem kombetalituste kaudu kui arutles selle üle või selle välja mõtles.

Kuid preanimistlikul suunal olid omad suured metodoloogilised vead. On küllalt, kui viidata sellele, et ka see suund ei töötanud välja ürgreligiooni (ega ühegi usu) probleemi käsitust väljaspool inimese individuaalse tegevuse ja individuaalse psühholoogia raame. „Preanimistid" käsitasid psühholoogiat sügavamalt, mitte ainult kui mõistuseala, vaid kui emotsionaal-tahte impulsside ala, seega palju laiemalt; kuid nad lähtusid ikkagi ainult üksiku inimese tegevusest, nad ei

mõistnud sotsiaalseid tingimusi, religiooni sotsiaalseid juuri. Selle küsimuse lahendab õigesti ainult marksistlik teadus.

Katset religioonile ühiskondlikust seisukohast lähenemiseks tegi ka kodanlik kool, ja nimelt „sotsioloogiline".

Esimene kodanlik teadlane, kes viitas religiooni ühiskondliku külje tähtsusele, oli silmapaistev inglise teadlane, semitismi ajaloo uurija Robertson Smith. Juba 1884. aastal, tõsi küll, võrdlemisi kitsal faktilisel alusel, väljumata ürgsemiitide religiooni raamidest, taipas ta selle ühiskondlikku loomu, religiooni ürgsete vormide ühiskondlikke juuri. Kuid eriti arendas probleemi seda külge, kodanliku maailmakäsituse raamides muidugi, Émile Durkheimi prantsuse sotsioloogiline kool alates 80—90-ndatest aastatest.

Durkheim ja tema õpilased rakendasid sihikindlalt seda mõtet, et religioon on algusest kuni lõpuni ühiskondlik nähtus, et teisiti seda käsitada ei või, et religiooni juuri, lähtudes individuaalsest psühholoogiast, pole võimalik mõista, et religiooni tekkimist ei aita meil mõista ei inimese individuaalne psühholoogia, ei tema bioloogiline olemus ega üksiku inimese loodusevaatlused. Religioon võis tekkida ainult ühiskonnas, ainult ühiskondlikest tingimustest lähtudes võib mõista kõiki religiooni iseärasusi ja ta olemust ennast.

See mõte oli õige. Muidugi on meie ja Durkheimi arusaamine ühiskonnast hoopis erinev. Olles idealist-positivist, käsitas Durkheim ühiskonda kui psüühiliste sidemete süsteemi, kui puhtpsühholoogilist nähtust; ta ei saanud aru, et ühiskond on reaalne inimeste kogum, kes tootmisprotsessis on seotud materiaalse eluga; ta ei mõistnud seda, et ühiskond seepärast ei olegi mingi abstraktsioon, vaid on olemas konkreetsed ühiskonnad, mida iseloomustavad kindlat tüüpi ühiskondlikud ja tootmissuhted.

Selline ühiskonnakäsitus oli Durkheimile ja ta koolkonnale nagu seitsme pitseri taga olev raamat. Seepärast Durkheim ja ta õpilased, olles teinud oma eelkäijatega (Tylori ja tema kooliga) võrreldes religiooni juurte käsituse alal ühe olulise sammu, jäid poolel teel seisma. Kuid isegi poolele teele jõudes suutis Durkheim koos oma pooldajatega anda religiooni ajaloo alal õige vastuse mõningaile olulistele konkreetsetele probleemidele.

Durkheim oli üks esimestest, kes leidis võtme totemismi mõistmiseks. Ta mõistis esimesena, et totemism on religiooni üks ürgsemaid vorme, kuna see tugineb ürgühiskondlikule vormile — varasele sugukondlikule ühiskonnale. Sellise käsitluse leiame esmakordselt Durkheimi töös „Religioosse elu elementaarsed vormid" (1912), mida kahjuks ei ole vene keelde tõlgitud.

Durkheimisse on meil tekkinud mingi eelarvamuslik-eitav suhtumine, mis sageli on seletatav sellega, et Durkheim käsi-

tas ühiskonda idealistlikult. Seetõttu tegi Durkheim ka ebaõiged järeldused. Kuna religiooni tekitajaks on ühiskond, millest väljaspool ta ei või eksisteerida, siis Durkheimi arvates religioon ka püsib seni, kuni eksisteerib riik. See Durkheimi järeldus, mis tuleneb ühiskonna ebaõigest käsitusest, on vale ning meile mittevastuvõetav. Kuid selle positiivse, mida andis Durkheim ja tema koolkond, peame vastu võtma.

Ma ei hakka kritiseerima teisi, eriti välismaal esinevaid uusi suundasid, mis puudutavad religiooni tekkimise probleeme. Need on andnud antud probleemi väljatöötamiseks märksa vähem positiivset või pole andnud üldse midagi. Selliste suundade hulka võib arvata Freudi bioloogilise suuna, millest mõned huvitatud olid. Välismaal leidub veel nüüdki Freudi religioonikäsituse pooldajaid; veel üsna hiljuti oli freudismi pooldajaid isegi nõukogude teadlaste hulgas. Püüe vaadelda igasugust religiooni kui puhtpsüühilist nähtust ja näha neid religiooni bioloogilisi juuri neuroosinähtustes, nagu seda tegid Freud ja tema õpilased, on meile muidugi täiesti vastuvõtmatu. Võib täie veendumusega öelda, et ei Freud ega tema õpilased ei suutnud religiooni tekkimise käsituse probleemi midagi positiivset tuua.

Midagi positiivset pole võimalik leida ka katoliiklikes kiriklikes käsitustes, eriti aga hiljuti surnud (1954) paatri Wilhelm Schmidti ja tema praegugi elava õpilase, paater Wilhelm Koppersi „ürgmonoteismi" teoorias. Nende katse tõestada teaduse andmete abil piiblitraditsioonide tõdesid, õpetusi ürgilmutustest, katset tõestada, et religiooni ürgvormiks olevat olnud monoteism, s. o. usk ainujumalasse, — on teaduslikust seisukohast täiesti alusetu.

Paater Wilhelm Schmidti koolkonda pole kahjuks senini veel vajalikul viisil kritiseeritud. Paljud välismaised teadlased on ikka veel nende tohutu hulga tööde võlu all, mida selle suuna pooldajad andsid ja annavad veel välja, rõhudes neis raamatuis esitatud hiiglasuure faktilise materjaliga lugejat. Kuid isegi pealiskaudne kriitika, mis piirdub vaid pistelise materjali läbivaatamisega, näitab, et Schmidti, Koppersi ja teiste poolt esitatud materjal on sageli ebakvaliteetne ja materjali kohta tehtud järeldused on moonutatud ning väheveenvad. Viimastel aastatel on see katoliiklik suund ka kodanlikes teaduslikes ringides kiiresti oma autoriteeti kaotama hakanud.

Ja vaevalt suudab meile religiooniajaloo tundmaõppimisel midagi positiivset anda kaasaegne, peamiselt Ameerika Ühendriikides esinev „pragmaatiline" suundki. Need olid William Jamesi pooldajad — Howells, Hood ja teised. Filosoofide-pragmatistide seisukohalt pole objektiivset tõde olemas. Kõik on tõeline niivõrd, kuivõrd see on inimesele kasulik. Mis inimesele on vajalik, see on ka hea ja õige. Teadus teenib

inimest — see on hea, religioon teenib inimest — see on samuti hea. Kui inimesed tunnistavad mingisugust dogmat tõena, siis on see ka tõde. Selline teooria ei anna meile midagi positiivset. Seda suunda võib paater Wilhelm Schmidti teooriaga võrreldes pidada sama ebateaduslikuks ja reaktsiooniliseks.

See venitatud, kuid siiski põgus ja ebatäielik ülevaade erinevatest vaadetest, mis käsitlevad religiooni tekkimist, võimaldab meil teha kokkuvõtte sellest, mida me käesoleval ajal religiooni tekkimise ja selle varajaste vormide küsimuses teame.

Kõigepealt, mida siin teha tuleks, on vaja anda vormiline definitsioon selle kohta, mida me mõistame religiooni all. See polegi nii lihtne kui näib. Asi seisab selles, et religioossete uskumuste konkreetsed avaldusvormid ja nendega seotud kombetalitused on erinevatel rahvastel, erinevais maades ja erinevail ajastuil sageli niivõrd üksteisest erinevad, et neid kõiki ühe üldise nimetuse alla viia pole sugugi kerge. Seepärast polegi kerge anda religioonile üldist vormilist definitsiooni, sellist, mis haaraks eranditult kõiki religioossete kujutluste ja tavandite liike ning erikujundeid. Kodanlikud teadlased on andnud ja annavad ka edaspidi religioonile mitmesuguseid formaalseid definitsioone, kuid kõik need definitsioonid on kas liiga kitsad ja seepärast kõlbmatud, kuna nad ei haara mitte kõiki, vaid üksikuid religioone, või siis, vastupidi, liiga laiad ning seepärast samuti kõlbmatud, kuna neid rakendatakse ka selliste nähtuste suhtes, millistel pole religiooniga midagi ühist. Näiteks sageli defineeriti religiooni kui usku jumalasse või jumalaisse; jumala mõiste aga ei ole kaugeltki omane mitte kõigile religioonidele, see tekkis inimkonna ajaloos võrdlemisi hilja; enamikul varastel religioonidel olid hinged, deemonid, kuid ei olnud jumalaid. Mõningad teadlased (nagu Schleiermacher) defineerisid religiooni kui inimese sõltuvustunnet millestki lõpmatust; kuid see on veel vähem kõlblik definitsioon, sest rõhuv enamik usklikke, ükskõik millise religiooni pooldajad, ei mõtle ju mingist „lõpmatust", — selline mõiste on omane ainult selliste religioonide, nagu budhism, ristiusk, islam, rafineeritud teoloogiale. Edward Tylor ja ta pooldajad arvasid, et „religiooni miinimumi" (see on see tunnus, mis on olemas igas religioonis) moodustab „usk vaimsetesse olevustesse". Ka seda definitsiooni ei saa pidada õnnestunuks: on väga palju selliseid religioosseid kujutlusi ja kombetalitlusi, milledes ei ole mingit „usku vaimsetesse olevustesse"; sellisteks on näiteks laiaulatuslik nõidumistegevus (maagia), kus inimene loodab ilma igasuguste „vaimsete olevusteta" ainuüksi oma isikliku võime (või teiste inimeste võime) kaasabil saavutada üleloomulike meetoditega soovitud eesmärki. Teistsuguse religiooni definitsiooni andis É. Durk-

heim, kelle arvates iga religiooni aluseks on ettekujutus „pühast", mis on vastandlik „tavalisele", „ilmalikule"; „pühad" võivad Durkheimi arvates olla nii ideed (uskumused), reaalsed esemed, inimeste teod kui ka inimesed ise. Durkheimi käsituses on terake tõtt, kuna „püha"-idee tõepoolest etendab religioonis tähtsat osa; kuid „püha" mõistet me tänapäeval ei omista ju mitte ainult religioossetele nähtustele: me räägime ka „kodumaa kaitsmise pühast kohusest", „rahvaste pühast sõprusest", „pühast sotsialistlikust omandusest". Tähendab „püha" mõiste on liiga lai ja ei suuda religiooni kui sellist defineerida. Prantsuse usuajaloolase Salomon Reinachi arvates on religiooni sisu „tabu" (keelu)-idees; tema arvates kuulub religiooni valdkonda kõik „tabulik", see on kõik keelatu, üldisest kasutusest kõrvaldatu. See määratlus on tõele üsna lähedal; kuid ka see ei taba veel täpselt märki, sest ka see on liiga lai. Ehkki tabu-idee tõepoolest moodustab igasuguse religiooni olulise osa, on ju olemas palju keeldusid, nagu abielu- ja sugulisvahekordade, toitude ja söömise alal jne., — milledes ei ole midagi religioosset; siinjuures peab ütlema, et kindla piiri tõmbamine religioossete tabude (keeldude) ja mittereligioossete tabude vahel pole vahest üldse võimalik.

Seega on ühed kodanlike teadlaste poolt pakutavad religiooni definitsioonid liiga kitsad, teised aga liiga laiad. Et vältida nii ühtesid kui ka teisi vigu, tuleb leida kõige olulisem tunnus, mis eraldaks religiooni kõigist temale lähedastest nähtustest. Selline tunnus on teada, sellele on korduvalt tähelepanu juhtinud nii välismaised kui ka nõukogude usu-uurijad: see on „üleloomulikkuse"-idee. Usk üleloomulikkusse ongi eranditult iga religiooni oluline eraldav joon. Usk tabu üleloomulikku sanktsiooni (üleloomulikku karistusse selle rikkumise eest) teeb tabu religioosseks keeluks, erinevalt lihtsast keelust, mille rikkumine ei too kaasa üleloomulikku sanktsiooni. Usk selle üleloomulikku olemusse, mis on „pühitsetud", teeb selle „pühitsetu" religiooni objektiks. Usk mingi eseme üleloomulikesse omadustesse võib muuta selle ükskõik millise, kas või tavalise materiaalse eseme religioosse austamise objektiks. See puudutab ju inimese iga tegevust, isegi inimeste suhteid. Inimene ise, kui temale omistatakse üleloomulikke omadusi (nõid, šamaan, selgeltnägija, preester), muutub religioosse suhte esemeks.

Niisiis, religioon on inimlike suhete, tegevuste, esemete ja ideede kogusumma, mis on seotud usuga üleloomulikusse. See on religiooni täpsem definitsioon.

Mida me siis teame religiooni ja tema üksikute vormide tekkimisest?

Religiooni — tema olemuse, tema juurte — tekkimise üldprobleem on meile selge, see on lahendatud juba marksismi

klassikute töödes. Kuid millised konkreetsed vormid võtab see fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad neid, milliste konkreetsete uskumusteni viib see peegeldus, millised spetsiifilised uskumuste ja kombetalituste vormid tekivad teatud ajaloolistes tingimustes, millise järjekindlusega nad arenevad, millised staadiumid on religioossetel uskumustel — kõigi nende küsimuste kohta võime me nüüd märksa rohkem ütelda, kui räägitakse tavaliselt meie populaarsetes brošüürides.

Selleks et selgusele jõuda religioossete uskumuste ja kombetalituste konkreetsete spetsiifiliste vormide küsimuses, tuleb neid nähtusi käsitlevate materjalide suhtes luua mingi kord, neid süstematiseerida. Ma püüdsin seda teha ajakirja „Voprossõ Filosofii" nr. 6, 1956 avaldatud artiklis „Religiooni ja ta varajaste vormide tekkimise probleem".

Ma ei hakka seda kordama, mis selles artiklis on öeldud, tahaks vaid teha mingi kokkuvõtte sellest, mida teadus nende erinevate uskumusvormide käsitamise, nende tekke, kestuse ja ajalooliste sidemete küsimustes on teinud.

Need mõisted, mis sageli figureerivad nii religiooni ajalugu käsitlevais populaarsetes raamatutes kui ka teaduslikes teostes, maagia, animismi, fetišismi, mütoloogia jne. mõisted, on meile kasulikud, kuna me neid oleme kasutanud ja kasutame ka edaspidi religiooni teatud külgede või koostisosade tähistamiseks. Kuid need on just eri küljed, mitte aga spetsiifilised konkreetsed religiooni vormid. Maagia, animism, animatism, fetišism, mütoloogia — kõik need on iga religiooni kui niisuguse lahutamatud koostisosad. Lootusetu on püüda seletada neid elemente lahus neist konkreetsetest uskumuste vormidest, mille koostisosadeks nad on. Väga raske ja sisuliselt vähe lootust andev on animismi kui sellise tekkimise küsimuse lahendamine. Kui püüda anda üldine vastus animismi kui sellise tekkimise, üldse animismi küsimusele, see on usukü-simusele vaimudesse ja hingedesse, siis peale selle vastuse, mille omal ajal andis Tylor, te mingit teist ei leiagi. See vastus aga, nagu eespool juba tähendasin, pole üldse rahuldav, kuna see on puhtidealistlik.

Et mõista animistlike uskumuste tõelisi materiaalseid juuri, tuleb neid tundma õppida seoses inimeste elu ja tegevuse nende mitmesuguste külgedega, milledega nad on seotud. Toon mõned näited.

Me võime väga selgelt näha šamaanlike vaimude kujutluste — šamaani kaitsevaimude ja abistajate-vaimude tekkimist; nad tekivad seoses šamaanlike toimingutega otse meie silmade all. Need vaimude kujutlused on šamaani salapäraste, veidrate toimingute ja seisundite kehastamise tulemus, millesse ta end šamaanliku transi, „kamlaania" abil kunstlikult asetab. Spetsiaalse etnograafilise kirjanduse, šamaanluse

konkreetsete kirjelduste tundmaõppimine ei jäta selles mingit kahtlust.

Hoopis teistsugusem oli lugu nende vaimude kujutlustega, mis kehastasid loodust, näiteks metsa- ja veevaimu kujutlustega. Metsavaimu kujutlus ei ole midagi muud, kui hirmutunde kehastamine metsatihniku ees, hirmutunde, mille all kannatas inimene, ja mitte üldse iga inimene, vaid teatud inimene, näiteks vene talupoeg, põlluharija, kes paljude aastasadade vältel võitles metsaga, võitis metsalt maad oma põllumajapidamise jaoks; mets on tema maaviljeluse vaenlane, ja mets on koht, kus võib eksida, teelt kõrvale kalduda. See on talupoja-põlluharija piiritu hirmutunne metsa ees, mis on kehastunud inimesesse pahatahtlikult suhtuva metsavaimu kujus, kes ei suhtu inimesesse mitte just heatahtlikult, kuid mitte ka liiga ohtlikult, kes võib inimese üle nalja heita, teda teelt eksitada, kuid mitte hukutada; kogenud inimene ei pruugi metsavaimu ka karta ja võib teda endast „eemale tõrjuda". Selge on ka kujutlus veevaimust; see on uppumisega ähvardava, ohtliku veestiihia kehastus. Seetõttu on veevaimu kujutlusel ka teisi jooni. Metsavaim on naljahammas, ta armastab naljatada, kuid ohtlik on ta joobnule või lapsele; veevaim aga uputab inimese, see on paha vaim. Täiesti arusaadavad on nende kujutluste erinevused ja täiesti arusaadav on kõigi taoliste kujutluste tekkelugu.

Eri kategooria moodustab haiguste personifitseerimine, mis toimub erinevalt, sõltuvalt haiguse iseloomust. Siia kuuluvad „külmtõbi", „halltõbi", millest igaüks neist erineb kindlate tundemärkide poolest, kehastades selliste haiguste sümptoome, nagu: värinad, lõdisemine, valutamine (lõhkumine), külmetus, kollatõbi jt.

On ka animistlikke kujutlusi, mis on seotud matusetavanditega; kujutlused surnute, esivanemate hingedest. Ühe sõnaga, igasuguseid animistlikke kujutlusi on väga palju, ja viia neid ühe põhjuse alla on asjata üritus. Üks ühine põhjus muidugi on — inimese hirm teda rõhuva välisjõudude ees, jõuetus ja abitus võitluses nendega; kuid see ei ole mitte ainult animistlike, vaid kõigi religioonide, kõigi ja igasuguste religioossete kujutluste üldine põhjus. Seejuures avaldub see erinevalt erisugustes tingimustes.

Mis puutub maagiasse, siis käsitasid mõningad uurijad ka seda. Kui mingit teatud religioonivormi, kui kõige vanemat, kõige ürgsemat religioonivormi. Tõepoolest, maagia esineb kõigis religioonides, kõige primitiivsematest kuni kõige keerulisemateni. Mida tähendab maagia? „Maagia" (või „nõidus") terminit käsitavad eri teadlased erinevalt. Kõige enam levinud on see maagiakäsitus (mille näiteks andis J. Frazer oma „Kuldses oksas"), mille kohaselt maagiale iseloomustavaks jooneks on usk inimese võimesse saavutada oma isiklike või-

metega, ilma jumalate või vaimude vahelesegamiseta, nõialike võtete kaudu soovitud eesmärk. Kuid see usk on kõikidel religioonidel: nõidusesse uskuja on veendunud (või usub ja loodab), et tema või mõne teise isiku poolt teostatav kombetalitus, — on see siis ravi, armastuse („võlumise"), jahipidamise, põlluharimisega jne. seotud maagiline kombetalitus või nõidumine, — peab andma soovitud tulemuse. Selliseid kombetalitusi haigete, vastsündinute, loomade, viljapõldude jne. suhtes sooritavad ükskõik millise religiooni teenijad, tõsi küll, sageli pöördudes palvetega kõrgemate jõudude — jumalate või vaimude poole. Järelikult maagia on iga religiooni oluliseks elemendiks (või osaks), kuigi ei või ka eitada, et maagilistel kombetalitustel on eriti tähtis koht peamiselt religiooni arengu varajastel staadiumidel.

Kuid maagilised kombetalitused on niivõrd erilaadsed, nad on seotud inimeste tegevuse niivõrd erinevate külgedega, et on täiesti võimatu pidada kõiki maagialiike — ravi, armastuse, tulekahju tekitamise ja majapidamisega seotud maagia liike tekkimise poolest ühtseteks. Seepärast pole mõtet otsida maagiaprobleemi tekkimisele ühist lahendust. Kui aga püüda seda teha, siis pole maagia tekkimise üldküsimusele võimalik anda mingit teist vastust peale selle, mille andis Frazer oma raamatus „Kuldne oks", ja kus on maagiale antud puhtpsühholoogiline, see on idealistlik seletus, kui ideede assotsiatsiooni ekslik rakendamine, sõltuvalt aga ideede assotsiatsiooni laadist — assotsiatsioon sarnasuse, läheduse puhul — seletataksegi erinevaid maagialiike. Kui mõista maagia all midagi ühtset ja homogeenset, siis mingit teist vastust peale puhtidealistliku te anda ei suudagi. Ja vastupidi, konkreetne, erapooletu uurimine, mis ei ole tehtud läbi idealistlike prillide, näitab, et maagialiike on mitmesuguseid ja nende juuredki on mitmesugused. Sellest räägin edaspidi.

Seesama kehtib ka selliste mõistete kohta, nagu animatism, fetišism, tabu, mütoloogia jne. Kõigil neil nähtustel on täiesti erinevad juured, sõltuvalt nende seosest inimeste mitmesuguse praktika ja tegevusega ning mitmesuguste ühiskondlike suhetega.

Seepärast näib mulle, et ka religiooni varaste vormide tekkimise probleemi edasine uurimine ei pea toimuma nende üldiste mõistete — animism, animatism, maagia fetišism, mütoloogia — abstraktse tundmaõppimise kaudu, vaid religiooni spetsiifiliste vormide konkreetse tundmaõppimise teel, vormide, millest igaüks on seotud inimtegevuse ühe kindla liigiga, ühiskondlike organisatsioonide ühe kindla liigiga.

Teadus on kogunud juba palju materjali, ja mitte ainult toormaterjali, paljaid fakte, vaid on teinud ka palju väärtuslikke ja kasulikke, olgugi et eraviisilisi üldistusi religiooni mitmesuguste, eriti aga varaste vormide suhtes.

Ma ei saa käesolevas artiklis puudutada ürgreligiooni küsimust, selle tekkimise aega ja niinimetatud „religioonieelset perioodi". See küsimus on sisuliselt puhtarheoloogiline, sest inimajaloo kõige vanemaid staadiume tunneme ainult arheoloogiliste materjalide põhjal. Arheoloogid aga vaidlevad seniajani omavahel selle üle, mis ajastust alates võib leida inimese religioosseid kujutlusi kajastavaid jälgi. Ühed leiavad selliseid jälgi juba neandertallaste juures, see on Mousterien' ajastul, nähes neid kombetalitustega seotud matuste jäänustes, elevandiluuga täidetud kivikastides jne. (Drachenloch ja Petershöhle). Teised aga arvavad, et neandertallaste ajastu leidude põhjal ei või veel tõestada, et sel ajal oli inimestel juba religioosseid (religioosseid-maagilisi) kujutlusi ja et alles paleoliitilise ajastu varajasemast astmest alates võib kindlalt rääkida selliste kujutluste tekkimisest: neist ei anna tunnistust ainult matmiskohad ühes keeruliste kombetalituste jälgedega, vaid ka rohkearvulised maalid ja raidkujud, milledel arvatavasti oli maagiline tähtsus (jahipidamisega seotud maagia). Tõenäoliselt on õige see teine seisukoht, et religioon on tekkinud paleoliitilise ajastu varajasemal astmel. Igal juhul ei saa kuidagi leppida mõnede nõukogude uurijate vaadetega, kes kalduvad arvama, et religioon on tekkinud palju hiljem, kas klassiühiskonnas või siis klassiühiskonna lävel. Etnograafia arvutud faktid annavad usaldusväärset tunnistust sellest, et religioon eksisteeris juba ürgkogukondliku korra ajal, klassideta ühiskonnas.

Pole mõtet asetada küsimust selliselt, nagu oleks ürgreligioon tekkinud ühtse vormina. Vaevalt võib arvata, et tekkis vaid mingi üks religioonivorm, millest hiljem arenesid kõik teised religioonivormid. Vaevalt võib võrdsustada ürgreligiooni üht vormi teisega. Senini on seda püütud teha, kuid mulle näib, et see on mõttetu üritus.

Ma toon vaid ühe väikese näite: Malinini brošüüris „Religiooni tekkimisest" on toodud selle probleemi kohta palju õigeid mõtteid, kuid need õiged mõtted segatakse vahel ära asjatute või ebaõigetega. Selle brošüüri 22. leheküljel näiteks on öeldud: „Religioossete kujutluste vanimaks vormiks oli totemism ja sellega seotud ürgaegne maagia." Kas see väide on õige? Et totemism kuulub religiooni vanimate vormide hulka, see on õige: totemism on religioon, mis kajastab esialgset sugukondlikku ühiskonnaorganisatsiooni. Et see oli aga religiooni ainuke vanim vorm ja et sellest tekkis „sellega seotud" ürgaegne maagia, see on väga kahtlane. Nendesamade austraallaste juures, kelledelt saadud materjalide põhjal on õnnestunud hästi tundma õppida totemismi, esineb iseloomustav posimine või ravimaagia, mis tugineb rahvameditsiinile, kuid mis koosneb reast spetsiifilistest šarlatanlik-maagilistest võtetest. See ei ole totemismiga kuidagi seotud. Posijad kasu-

tasid maagilisi kristalle ja kive, ajasid välja haiguse põhjust mingisuguste küllaltki keeruliste võtetega, mis mõnikord ei erinenud euroopa posijate maagilistest võtetest. Edasi, usk äranõidumisse või teisele kahju tekitamisega seotud maagia, mis oli austraallaste juures väga arenenud, ei olnud üldse totemismiga seotud; samuti polnud totemismiga üldse seotud armastus- või suguline maagia. Kõigil neil maagia liikidel on omad juured, ja püüda neid kõiki siduda totemismiga pole metodoloogiliselt kuigi õnnestunud võte. Kuid austraallastel olid ka maagilised kombetalitused, mis tõepoolest olid totemismiga seotud, näiteks „intitsiumi" kombetalitused — totemliku loomade ja taimede maagiline sigitamine.

Tuleb tunnistada, et asi polegi nii lihtne. Isegi varastel arenemisastmetel võivad esineda ja esinevadki üheaegselt religioossete kujutluste erinevad vormid, nad eksisteerivad koos, neil on erinevad konkreetsed juured, mis on seotud inimpraktika erinevate harudega, kuid mis muidugi ei takista paljudel juhtudel neil üksteisega läbi põimumast.

Tuleb loobuda küsimuse sellisest abstraktsest ja lihtsustatud käsitusest, mis eeldab, et religiooni mingi üks vorm oli kõige vanem. Palju õigem on eeldada, et kõik need religioonivormid, mis on tekkinud inimtegevuse elementaarsetest vormidest kui nende väär peegeldus teadvuses, on kõik ühtemoodi vanad. Eeldanud seda, võib nende tekkimisele lähemale jõuda ja võib paremini mõista kõike seda tohtut materjali, mille on kogunud etnograafia.

Religiooni üheks ürgsemaks vormiks on kahtlemata totemism, millest meil juba juttu oli. Kodanlik teadus on totemismist väga palju kirjutanud, ka seda religioonivormi on tunnustatud kui spetsiifilist vormi. Kuid totemismi juurte üle on vaieldud ja vaieldakse veelgi. Milliseid teooriaid küll ei ole püstitatud! Nende hulgas oli ebaõnnestunud ja isegi vääri teooriaid, kuid oli ka selliseid teooriaid, mis pakkusid palju huvitavat. Mitme põlvkonna teadlaste ühine töö pole asjata kadunud, ja mõningad kodanlikud teadlased, seejärel aga nõukogude teadlased, leidsid totemismi kui teatud religioonivormi, milles peegeldus ürgsete, omavahel sugulassidemetega seotud jahimeeste kogukonna elu, mõistmiseks järk-järgult õige tee. Materiaalsed elutingimused orienteerivad neid ümbritsevale loomariigile, mis pidi täiendama tolleaegse inimese teadvust, ainuke sidemete vorm aga, mis siis ürgkogukondliku korra ajal eksisteeris, — veresugulussidemed — oli pidepunktiks, mille alusel inimene võis mõista sidet elavate olevuste vahel. Pole midagi imestada, et inimene kandis veresugulussidemed üle ka välisloodusele. Tema arvates olid ka loomad seotud veresugulussidemetega, ja tema ise oli samade veresugulussidemetega seotud loomadega.

Muidugi ei või ütelda, et totemismi probleem on lõplikult

lahendatud — selles on veel palju selgusetut, kuid põhimõtteliselt on võti totemismi lahendamiseks nõukogude teaduse poolt leitud, tee selle võtme leidmiseks rajasid aga kodanlikud teadlased.

Sama võib öelda ka teisele kahju tekitamisega seotud maagia kohta, äranõidumisse uskumise kohta, mille tekkimist samuti tuleb otsida, ehkki teistest lähtepunktidest, sellest ürgühiskonnast, kus tegeldi veel jahipidamisega.

Üksikute sugukondlike kogukondade ja suguharude vahel valitses vaen ning vastastikune eraldatus. See vaen põhjustas sageli sõdasid, salajasi kallaletunge. Suguharudevaheline vaen kajastus inimeste teadvuses hirmu näol, et vaenlane võiks temale kahju tekitada ka vahemaa tagant. Objektiivsed etnograafilised faktid räägivad sellest, et just sellised olidki nõidumisse uskumise ürgsed juured. Vastavalt ürgühiskonna lagunemisele tekkis sel usul ka teisi juuri. Kogukonna sisemine antagonism, ta üksikute isikute eraldumine, kes muutsid ühed või teised funktsioonid oma monopoliks, eriti aga nõidumisfunktsioonid, — need faktid tugevdasid hirmu ja usku nõidumisse. Hakati kartma peale nõia ka teiste hõimlaste poolt põhjustatud nõidumist.

Küllaltki huvipakkuv on ka kolmas uskumuste varaste vormide konkreetne avaldus — armastuse või sugulise vahekorraga seotud maagia. Selle juurte selgitamine pole raske. Need peituvad poolinstinktiivsetes armatsemisvõtetes, millele järk-järgult hakati vaatama kui nõia „võlumisele".

Märksa vähem on selgitatud religiooni sellist ürgset vormi nagu matmiskultus. Tõsi küll, ei või öelda, et religiooni sellest vormist vähe oleks kirjutatud. Vastupidi, sellest on kirjutanud paljud autorid. Nad ei omistanud nendele uskumustele ainult suurt tähtsust, vaid kaldusid selles nägema ka religiooni algvormi. Nii arvasid Herbert Spencer, J. Lippert, H. Cunow, I. I. Stepanov-Skvortsov ja M. N. Pokrovski. Nii kodanlikud autorid kui ka marksistid, ehkki erinevatest ajenditest, püüdsid religiooni algjuuri näha matmiskommetes ja nendega seotud uskumustes.

Selliste vaadetega ei saa me enam nõus olla. Meil on hästi teada, et terve rida ürgreligiooni uskumusi ning kombeid tuleneb täiesti teistest juurtest ega või geneetiliselt olla seotud uskumustega, mis käivad surma ning matmise kohta. Kuid matmiskombed eksisteerivad siiski ja nende tekkimine nõuaks veel selgitamist. Hoolimata neis küsimustes kirjutatud rohkearvulistest töödest, ei ole nimetatud probleemi täiel määral siiski välja selgitatud.

Matmiskultuse osa religiooni arengus on kahtlemata väga suur olnud, olgugi et paljud autorid on seda ka üle hinnanud. Sel religioonivormil on olnud eriti suur stabiilsus. Sageli need

inimesed, kes paljudeski suhetes on religiooni udu võimusest juba vabanenud, kes oskavad religiooniavaldusi õigesti seletada, kes ka oma isiklikus elus ei satu religiooni mõju alla, talitavad kõiges selles, mis puutub surma ja matmist, ikkagi religioossete traditsioonide järgi: matmiskombed, kiriklikud laulud avaldavad vahest isegi neile inimestele mõju, kes on religiooni võimusest täielikult vabanenud. Usklikest inimestest ei maksa rääkidagi: nad peavad pühalikult kinni kõigist eeskirjadest, juhenditest, religioonidogmadest, mis puudutavad matmist. Usklik peab seda rängaks patuks, kui ta ei mata inimest kiriklikult ja kui ta ei mata teda teatud kindlatel päevadel.

Niisiis, see on religiooni vorm, mis nõuab spetsiaalset ja tõsist tundmaõppimist, selles suhtes aga, kordan, pole asi veel kaugeltki korras. Võib öelda, et kirjanduses ei ole veel matmiskommete tekkimise kohta ühtset käsitust. Samuti peeti kogu matmispraktikat, eranditult kõiki matmistavasid ja kombetalitusi traditsioonipäraselt mingisuguste ebausklike kujutluste sünnitiseks. Millegipärast arvatakse, et inimesed võisid oma surnuid matta vaid lähtudes ebausklikest kujutlustest, sellest, et nad omistasid surnutele üleloomulikke omadusi, mingeid teisi ajendeid ürginimestele ei olevat olnud. Mulle näib, et see on lihtsalt eelarvamus. Ja inimeste elutingimustes võib tõepoolest leida palju lihtsamaid, palju elementaarsemaid ajendeid, mis pidid sundima ürginimesi matma oma surnuid, nende eest hoolitsema, omistamata surmale või surnule mitte mingisuguseid üleloomulikke omadusi. See instinkt oma suunitluselt on dualistlik: ühest küljest on see kombetalituslik instinkt, mis ergutab isegi mõningaid loomi püüdlusele vabaneda kogukonna liikme või teatud liiki indiviidi kõdunevast, lagunevast kehast, teisest küljest aga sotsiaalse kiindumuse instinkt, mis ajendab ürgkogukonna liikmeid, eriti aga lähimaid sugulasi — ema, isa jne. mitte maha jätma surnukeha. Korduvad vaatlused ahvide kohta on näidanud, et ahviema ei püüa maha jätta surnud last, vaid püüab teda kauem enda juures hoida. See sotsiaalse kiindumuse instinkt, mis avaldub ka mõnede loomade, eriti aga ahvide juures, pidi omane olema ka meie ürgsetele eelkäijatele. Taolised elementaarsed ajendid selgitavad palju lihtsamalt ürgseid matmistavasid, mis hiljem kujunesid kombetalitusteks, palju lihtsamalt kui oletused neandertallaste religioossetest kujutlustest, nende usust hauatagusesse ellu jne., ja muudest fantastilistest kujutlustest. Viimaste olemasolu pole meil veel peaaegu tõestatud, kuid matmise-kombetalitused arvatavasti olid siiski olemas juba neandertali ajastul.

Ajapuudusel ei saa ma peatuda teistel, samuti võrdlemisi ürgsetel uskumusvormidel, nagu šamanismil, perekondlik-sugukondlikel kultustel ja muudel mõnevõrra hilisemail vor-

midel. Iga nimetatud vorm nõuab spetsiaalset, konkreetset tundmaõppimist.

Tahaks artikli kokkuvõttes teie tähelepanu juhtida ainult religiooni ühele vormile, millist, tõsi küll, ei saa pidada esmaseks, — ta tekkis kõige tõenäolisemalt ürgkogukondliku korra ja klassiühiskonna piiril, ürgkogukondliku korra lagunemise tingimustes, — sellele religiooni vormile, mis avaldas eriti suurt mõju kogu järgnevale religiooniajaloole. Jutt on suguharu jumala kultusest.

Kui me räägime ristiusu, juuda-, muhamedi- jne. jumala kujutluse tekkimisest, siis me teame, et see kujutlus on väga komplitseeritud ja selle arenemisest võtsid osa erinevad elemendid. Nende elementide või koostisosade hulgas, millest tekkis ristiusu jumala kujutlus, — veelgi varem aga tema eelkäija, juudi Jahve, — ja muhameedlaste Allahi jne. kujutlus, nende koostisosade hulgas on eriti suur osatähtsus suguharu jumala kujutlusel. See on kõige ürgsem jumal, keda me üldse tunneme. Suguharu jumal oli suguharu austamise vahend sel ajastul, kui suguharu muutus sotsiaalselt liitunuks, solidaarseks grupiks, see on — klassiühiskonna ülemineku perioodil.

Suguharu jumal oli lipuks, mille all ürgsuguharud võtsid ette sõjakäike, koondasid enda ümber teisi suguharusid. Nii oli see suguharude liitude loomisel, milledest hiljem kujunesid muistsed riigid.

Väga suurt ideoloogilist osa etendas siin ka suguharu jumala kujutlus.

Endastmõistetavalt on sellel mütoloogilisel kujul keeruline tekkelugu ja väga pikk, tõenäoliselt tuhandeaastane ajalugu. Analüüsides Ameerika, Aafrika ja teiste maade eri rahvaste suguharude jumalate kujutlusi, võime me leida neid põhielemente, milledest need kujutlused on välja kujunenud. Primitiivsematel rahvastel, nagu näiteks austraallastel võib neid põhielemente näha veel üksikult, üksteisega segunematult. Tähtsal kohal on siin tootemi kujutlus, kuid mitte sugukonna ega ka suguharu, vaid fraatria tootemi kujutlus (fraatria — algsed sugukonnad, tavaliselt paarikaupa, millesse algul jagunes suguharu; hiljem nad ise jagunesid sugukondlikesse rühmadesse); fraatria kahest tootemist muutus üks järk-järgult kõrgemaks olendiks, taevalikuks jumaluseks, teine aga — kurjaks vaimuks, tema vastaseks; selline on näiteks Victoria (Austraalia) suguharude kõrgema olendi Bundžila tekkimine, — algul oli ta savist sabaga kotkas, fraatria tootem. Tähtsat osa etendas ka „kultuurikangelase" — igasuguste kultuurihüvede leiutaja, tavade ja kombetalituste looja mütoloogiline kujutlus; hiljem muutus ta maailma hingeks — maailma ehitajaks; näitena võiks tuua Kesk-Austraalia Eyre'i järve piirkonnas suguharude mütoloogilise olendi „Murtu-Murtu". Oluliseks

koostisosaks suguharu jumala loomisel oli kujutlus vaimustkaitsjast, kellega olid seotud teatud vanuseastme saabumisel pühitsemiskombed, mida korraldati (nii austraallaste kui ka teiste primitiivsete rahvaste juures) noorte täieõiguslikeks liikmeteks suguharusse vastuvõtmisel; sellised vaimud — kollid — olid veel aranda suguharudel (Kesk-Austraalias), Kagu-Austraalia suguharudel Daramulun jt. Suguharu jumala kujutluse loomisel avaldas mõju ka taeva, päikese, äikese ja välgu personifitseerimine, kuid neil naturalistlik-mütoloogilistel joontel oli vaid teisejärguline tähtsus.

Kõik need erinevad religioossed-mütoloogilised kujutlused, milledel on erinevad juured, eksisteerisid pikemat aega iseseisvalt, omaette: see tuleb eriti selgesti ilmsiks Austraalia suguharude juures. Kuid ürgkogukondliku korra üleminekul klassiühiskonnale, seoses suurte suguharude ja suguharu liitude tekkimisega, sulasid need erinevad mütoloogilised personifitseerimised ühtsesse religioossesse-mütoloogilisse kujutlusse — suguharu jumala kujutlusse.

Selline oli heebrea Jahve, samuti Ida-Aafrika sõjakate masai suguharude jumal Engai, Kesk-Ameerika muistsete atsteekide Haitzilopochtli, muistsete Peruu inkade Virakocha, muistsete assüürlaste Aššur. Need suguharude jumalate kujutlused muutusid hiljem tsentriks, mille ümber hakkasid kristalliseeruma teised elemendid. Meie teadlaste üheks tähtsamaks ülesandeks on muistsete ja uute religioonide jumalate kujutluste geneesi edasine tundmaõppimine.

Ajalooteaduste doktor,
professor N. N. ROSENTAL

RISTIUSK, SELLE TEKKIMINE JA EVOLUTSIOON

I. Varase ristiusu küsimusest

Ristiusu tekkimise küsimus on kirjanduses küllaldaselt läbi töötatud. Kuid sellest hoolimata räägitakse ikka veel põhimõtetest, mis omal ajal juba kummutati, kriitiliselt ümber lükati, ja mitteõigetest, mitteteaduslikest, marksismivastastest väidetest. Ma mõtlen siin peamiselt neid küsimusi, mis esitati inglise autori Archibald Robertsoni teose „Ristiusu tekkimine" kohta, ja mis tõlgiti 1956. aastal vene keelde. Samal ajal ilmusid meil ajaloo alalt õppevahendid, kus ristiusku käsitlevais osades esineb samuti mitteõigeid seisukohti.

Oma tänases loengus tahaksin kriitiliselt peatuda ristiusu tekkimise ja klassiolemuse mõningail põhiprobleemidel.

Eelkõige tuleb hästi meeles pidada, et ristiusk ei ole mitte õpetus, mille on loonud üks õpetaja, rajaja. Ristiusk on ajalooliselt arenenud, välja kujunenud küllaltki pika aja kestel. Tema esmased elemendid hakkasid tekkima enne meie ajaarvamist ja ta kujunes selliseks, nagu ta esineb Uue Testamendi raamatutes, alles III sajandil, kui Uut Testamenti oli ametlikult redigeeritud.

Kristlik religioon kujunes pika aja kestel pidevas võitluses mitmesuguste voolude vahel, milledes lõppeks eraldus juhtiv vool, mis sai suurima riigi, Vana-Rooma impeeriumi valitsevaks religiooniks. See ametlikult tunnustatud ristiusk pani omakorda aluse kõigile hilisematele kristlikele religioossetele süsteemidele — nii õigeusule, katolitsismile kui ka mitmesugustele protestantismisuundadele. Siit tuleneb erakordselt tähtis järeldus: kui ei oleks ristiusku kui ühtset, ühe õpetaja poolt rajatud usundit olnud, siis, tähendab, poleks olnud ka üht õpetajat, kes oleks selle religiooni loonud.

Ristiusu kiriku traditsioon kinnitab, et keiser Augustuse ajal ilmus jumal-inimene Jeesus Kristus, kes sündis maa peal jumal-isast ja neitsi Mariast, ja kes oligi ristiusu rajajaks.

Kuid ka mõned inimesed, kes ei pea kinni traditsioonilisest kiriklikust seisukohast, on arvamisel, et Kristus kui kristliku usundi rajaja, usundi, mis aja jooksul muutus, täienes ja võibolla isegi muundus — oli olemas.

Robertsoni raamatus „Ristiusu tekkimine" leiame kinnituse selle kohta, et Jeesus Kristus oli ajaloos olemas. Tõsi küll, Robertsoni Kristusel on vähe ühist evangeeliumi Kristusega, selle Kristusega, keda on kujutatud ristiusu peamistes „pühades raamatutes", niinimetatud neljas kanoonilises evangeeliumis. Robertsoni raamatu 130. leheküljel me leiame: „Kõige varasemad evangeeliumi tekstid... räägivad revolutsioonilisest liikumisest, mida algul juhtis Ristija Johannes, seejärel aga Jeesus Naatsaretist. Selle liikumise eesmärgiks oli Rooma ülevõimu ja Herodese võimu kukutamine Palestiinas."

Meid üllatab tahtmatult see, kuidas võib tänapäeval esineda selliste väidetega. Raamat ilmus Inglismaal 1953. aastal. Selle autoriks on inglise progressiivne teadlane Robertson. Tema raamat on tõlgitud ja välja antud 1956. aastal ka meil prof. S. J. Kovaljovi kriitilise eessõnaga. Hoolimata sellest on selles raamatus rida põhimõtteid, mis mõjuvad meile hämmastavalt. Robertson suhtus Kristuse müüdi teooria pooldajatesse iroonililiselt.

Robertson hülgas ka kristliku kirjanduse niinimetatud uustestamentlike teoste üldtunnustatud kronoloogia.

Nagu te teate, seltsimehed, traditsioonilis-kiriklikud vaated Kristuse kohta, vahest aga ka ristiusu kohta rõhuvad veel ajaloolasi. Muide, mõned meie seltsimehed arvavad, et kuigi Robertson ei toiminud õigesti, viidates Kristuse olemasolule, ei ole tema viga oluline, kuna ta ei pea Kristust jumalaks, vaid inimeseks.

Ei, selline arvamus on ekslik. Me mitte ainult et eitame Jeesus Kristuse jumalust, vaid võitleme ka selle moraalse oreooli vastu, millega senini paljud seda väljamõeldud isiksust veel ümbritsevad. Uue Testamendi Kristus ei ole reaalne olend, vaid müütiline, mille kauges minevikus on loonud rahvahulgad, kes olid jõuetud võitlema maailmas valitseva kurjuse vastu ja kes lõid müütilise jumal-päästja kujutluse. Seda müüti kasutavad sajandite vältel ekspluateerivate klasside ideoloogid selleks, et hoida rõhutud rahvamasse alluvuses. Need, kes peavad Kristust reaalseks isikuks ja koguni veel ekspluateerijate vastu võitlevaks revolutsionääriks, need moonutavad ristiusu olemust ja aitavad objektiivselt teda toetada.

Ettekujutus Kristusest mitte kui jumalast, vaid kui ideaalsest inimesest, kes olevat andnud oma elu inimeste õnne eest, on viinud eksitusse paljusid väljapaistvaid mõtlejaid ja poeete. Nii näiteks hindas Heinrich Heine oma enda sõnade järgi kõrgesti Jeesust, „...kes maailma inimarmastuse tõi, kelle rahvas, nagu ikka, tasuks ristipuule lõi".

Kujuteldava õigusetooja ideaalne kujutlus, kes andis oma elu armastusest inimkonna vastu ja keda roimarid selle eest hukkasid, — see kujutlus on tekitanud palju kahju, kuna see juhtis inimesi revolutsioonilise võitluse teelt kurjale mitte-

vastupanemise passiivsele teele. Taolisele mittevastupanule kutsus muuseas ka Dostojevski, luues oma alandliku vanakese Zossima.

Suhtumine Kristusesse kui inimkonna tegelikult olemas olnud sõbrasse valab objektiivselt vett ristiusu moraaliveskile; see moraal aga on rahvahulkade huvidele erakordselt kahjulik ja täiesti võõras, mida Marx omal ajal väga veenvalt tõendas oma artiklis „Ajalehe „Rheinischer Beobachter" kommunism".

Evangeeliumi Kristuse kujutlus on selline kujutlus, mis sanktsioneerib orjust, orja-psühholoogiat ja -ideoloogiat. Ristiusk tekkis orjanduslikul ajastul, kuid kõigile ekspluataatorlikele klassiühiskondadele on ekspluateerimis- ja sõltuvussuhted ühised. Seepärast suutiski Kristus, kelle kujutlus oli loodud orjanduslikus ühiskonnas, püsida austamisobjektina ka feodaal- ja kapitalistlikus ühiskonnas.

Mispärast me väidame, et mitte ainult Kristust-jumalat, vaid ka Kristust-inimest pole kunagi olnud? Seepärast, et on olemas rohkearvulisi tõendusi selle kohta, et teda pole kunagi olnud, ja, vastupidi, peale evangelistlike tõendite pole teisi tõendeid, mis kinnitaksid ta olemasolu. Mis puutub aga Kristlusele omistatud ideedesse, leplikkuse- ja kannatlikkuse-ideedesse, siis nende ja kommunistliku maailmavaate vahel on läbipääsmatu kuristik.

Ristiusu kiriku traditsiooni järgi on Kristus kui inimene (kiriku õpetuse järgi kui jumal, kes eksisteerib igavesti!) teatavasti sündinud Rooma esimese keisri Augustuse valitsuse 30. aastal, või 754. aastal Rooma linna oletatavast rajamisest arvates.

Mis puutub Jeesus Kristuse inimlikku surma (tema kujuteldavasse ristilöömisse), siis seda pole isegi kirik kunagi täpselt nimetanud, millest annab muuseas tunnistust ka kristlaste ülestõusmispüha liikuvus. Oletatakse, et Kristuse ristilöömine toimus Augustuse järglase, teise rooma keisri Tiberiuse ajal.

Tegelikult aga oli kuni Tiberiuse ja isegi kuni Augustuse ajani religioosseid organisatsioone, kes kummardasid Jeesust, nimetamata teda Kristuseks.

Jeesuse kultus tekkis judaismi levimise tulemusel õigupoolest väljaspool Palestiina piire. Jeesuse pooldajate sekt tekkis Egiptuses. Esialgu oli nimetatud sekt seotud Jeruusalemma ja selle templiga. Seejärel aga nihkus see sekt Jeruusalemma keskusest kaugemale ja seda hakkasid juhtima omaeenda jutlustajad, kes algul olid Jeruusalemma ülempreestrite esindajad, hiljem aga neist sõltumatud rändavad sektantide õpetajad. Neid õpetajaid hakati nimetama apostliteks (juudikeelne sõna „apostolus" kreekakeelses tõlkes tähendab „saadik", „volinik").

Need saadikud ehk apostlid hakkasidki oma pooldajate hulgas levitama „jumal-Jeesuse" kultust ja õpetust.

Jesuistide tegevuse kohta on tänapäevani säilinud väheldane kreekakeelne teos, mida nimetatakse „kaheteistkümne apostli õpetuseks". Ristiusu teoloogid arvavad selle teose evangeeliumijärgsesse perioodi. Selle tekst avastati esimest korda 1883. aastal Egiptuses papüüruste hulgas. L. N. Tolstoi oli sellest niivõrd huvitatud, et tõlkis selle vene keelde.

Seda väheldast raamatukest pidasid ristiusu kiriku juhtijad ristiusu teoseks, ja need, kes on lugenud Robertsoni raamatut, teavad, et ka Robertson peab „kaheteistkümne apostli õpetust" ristiusu teoseks ja nimetab selles raamatus Jeesust tõenäoliselt väga suure kahtlusega Jeesus Kristuseks. Kuid see on hoopiski teine Jeesus. Asi on selles, et heebrea nimi Jošua on kreeka keeles Jeesus ja tähendab „päästjat". Nii kutsuti piibli sangarit Joosuat, kes olevat piibli „Moosese teise raamatu" jutustuse järgi juhtinud Egiptusest „tõotatud maale", Palestiinasse teele asunud juute. Nii Mooses kui ka Joosua on esimesed, kõige vanemast ajast väljamõeldud isikud, keda kummardati kui jumalusi. Seejärel aga, kui juutide hulgas hakkas levima ainujumalus, muutusid Mooses ja Joosua juuda rahva juhtideks. Judaism kujunes monoteistlikuks religiooniks, kus juutide endised jumalused muutusid väljapaistvateks, jumalale lähedasteks inimesteks; eriti väljapaistvad olid Mooses, samuti ka Joosua, kes said jumala „väljavalituteks", juuda rahva juhtideks.

Joosual olid oma austajad, niinimetatud jesuistid.

Jesuistid jätkasid ka pärast seda, kui nad olid oma sidemed Jeruusalemma templiga katkestanud, oma endise jumaluse Jeesuse kultust. Selle tulemusel sai see kultus omapärase vormi: ta lähenes neile religioonidele, mis kujunesid Rooma vabariigi eksisteerimise viimasel sajandil ja Rooma impeeriumi algaegadel, see on kuni meie ajaarvamiseni ja meie ajaarvamise algul.

Ekspluateeritavad ühiskondlikud elemendid, olles äärmiselt raskeis elamistingimustes, pöördusid nende jumaluste poole, kelle inimeste religioossed kujutlused olid juba varem loonud. Ma räägin nendest surevate ja ülestõusvate jumalate kultuste evolutsioonist, kelledes avaldusid nende rõhutud elementide kirglikud püüdlused, keda ei rahuldanud maapealne reaalne tegelikkus ja kes unistasid sellest, et nende jumalad aitaksid neid kas või hauataguseski maailmas. Needsamad jumalad, nagu kinnitavad müüdid, tõusid ju ise ka surnust üles, võitsid surma; järelikult võivad nad aidata surma võita ka oma austajail, kes muidugi peavad täpselt jälgima oma jumaluseks muudetud kaitsjate nõuandeid.

„Kaheteistkümne apostli õpetus" sisaldab lühikesi andmeid jesuistide organiseerimise ja nende religioossete uskumuste

kohta. Me teame ka teisi samalaadseid sekte, nagu näiteks orfeuslased muistsetel kreeklastel, jesseid ja terapeudid juutidel jne., jesuistide kaitsejumal Joosua, kes, tänu oma teenetele kõrgema jumaluse ees, võitis surma nagu Orfeus või Herkules võitsid muistsetes kreeka müütides surma jne.

Iseloomustav on see, et kõik need müütilised olendid muutusid kummardatavaiks jumalateks neile, kes ei olnud rahul tegeliku eluga, kes lootsid koos nendega jagada surmajärgset elu.

On täiesti loomulik, et nii tegelikkusega mitterahulolu, kui ka lootus paremale hauatagusele elule kasvas rõhutud rahvahulkades eriti pärast orjade ebaõnnestunud ülestõuse II ja I sajandil enne kristlikku ajaarvamist.

Prantsuse usuajaloolane kommunist Charles Ainchlain märkis õigesti, et Kristus võitis seepärast, et Spartacus kaotas. Seda mõtet võib edasi arendada. Mitte ainult ristiusk, vaid üldse kõik hauatagust elu käsitlevad religioossed õpetused hakkasid endale poolehoidjaid leidma ja kiiresti levima sel ajastul, kus toimus orjade ülestõusude purustamine ja mil ekspluateeritavad rahvahulgad olid äärmiselt pettunud elutingimuste muutumise reaalsetes võimalustes. Olukord, kus ei olnud väljapääsu ega võimalust luua endale paremat elu, tekitas müstilise usu jumalusse, kes pidi oma austajatele kindlustama paremad elutingimused kas või pärast maapealset reaalset surma.

Nagu näeme, seltsimehed, olid selliste religioonide, nagu ristiusk, tekkimise peamisteks eeldusteks rõhutud rahvahulkade väljakannatamatud elutingimused ja ülestõusude ebaõnnestumised. Pettumine oma reaalsetes jõududes sünnitas regulaarselt müstilist usku jumalikesse „päästjatesse".

Võis märgata, et ka Rooma impeeriumi valitseva klassi hulgas tekkisid uute religioossete uskumuste elemendid. Engels oma artiklis „Bruno Bauer ja varane ristiusk", samuti ka oma spetisaalses, mitte just mahukas teoses „Ilmutamisraamat" nimetab ristiusu isaks juudi filosoofi-gnostikut Philonit, aga onuks — rooma filosoofi-stoikut Senecat.

Engels viitas neile kui ristiusu filosoofilistele eelkäijatele.

Kui paljud demokraatlikud religioossed sektid, eriti aga jesuistide sekt, väljendasid oma reaalse eluga mitterahulolevate rõhutud rahvahulkade püüdlusi, siis Philon, Seneca ja teised nendetaolised filosoofid kaitsesid muidugi valitsevate klasside huve. Philon oli Aleksandria rikaste juutide esindaja. Ta oli suurepärase kreeka haridusega ja ta suhtus eitavalt lihtrahvasse. Jumalust pidas ta võrreldes materiaalse maailmaga kättesaamatuks, kaugeks jõuks, olles selles suhtes Platoni idealistliku orjandusliku filosoofia järglaseks. Tema arvates peab see kättesaamatu kauge jumal inimestega sidet oma

vahendaja kaudu, keda Philon nimetas kreeka keeles „Logos" (Sõna).

Te muidugi olete kõigest sellest lugenud. Philon oli orjapidajate klassi ideoloogiks, kes suhtus rahvahulkadesse eitavalt, ja arvas, et Logos avaldab end ainult tema poolt väljavalitud parimate, see on kõige haritumate ja järelikult ka kõige rikkamate inimeste kaudu.

Just sellisteks inimesteks olid Philoni arvates Mooses, Joosua jt. Need paremad, välja valitud inimesed ongi nagu Logose maapealseks kehastuseks; seda mõtet sidus Platon filosoofide suhtes, avaldades, et ainult filosoofid võivad ühiskonda juhtida.

Ka poliitika valdkonnas esines Philon kui Rooma impeeriumi võimu kirglik kaitsja. Kui nõdrameelne imperaator Caligula, hakates ennast pidama jumalaks, käskis püstitada endale raidkuju Jeruusalemma templisse, mis kutsus juutide hulgas esile suure pahameele, esines Philon vahendajana, et Caligula halastaks juutide peale.

Senecaga on juba keerulisem lugu. Ta rääkis palju oma teostes ja kirjutistes vajadusest elada vaeselt, mõõdukalt, tagasihoidlikult. Ta rääkis sageli sellest, et õnn ei seisa mitte rikkuses ega materiaalsete vajaduste rahuldamises ja, mis eriti märkimisväärne, pidas soovitavaks, et orjapidajate ja orjade vahel oleksid head ning isegi sõbralikud suhted. See meenutab meile tahtmatult hilisemate kristlaste kirjutisi, eriti aga „Apostel Pauluse kirjade" autorit. Ristiusu teoloogid olid arvamisel, et Seneca kopeeris apostel Paulust, kuid see ei ole õige, kuna Seneca elas enne seda aega, kust on pärit Pauluse läkitused.

Millega saab seletada Seneca selliseid vaateid? Oli ta ju ise suur orjapidaja. Engels rääkis temast irooniliselt, et jutlustades evangeeliumi vaesest Laatsarusest, oli ta oma eluajal rikas mees sama evangeeliumi järgi. Seneca tegutses valitsevate klasside huvides, kellele ta ühelt poolt andis nõu mitte liialt kibestuda varanduse laostumise või konfiskeerimise puhul, teiselt poolt aga soovitas elada võimaluse korral oma orjadega leplikult, et vältida nende ülestõuse, mis olid hakanud üha massilisemat iseloomu võtma. Isegi ameerika orjapidajad kasutasid omal ajal Seneca õpetust; te kõik olete lugenud Beecher-Stowe' „Onu Tomi onnikest" ja teate, et Ameerika Ühendriikides kasvatati usinalt neeger-orje „kristliku armastuse" vaimus oma isandate vastu.

Klassivastuolud muutusid liiga teravaks ja rõhutud rahvahulki polnud enam võimalik mõjutada ainuüksi nuudi abil.

Tuletagem meelde, mida räägitakse vanades juudi piibliraamatutes orjadest, seal olid nad veel loomadega ühel tasemel: „Sa ei pea mitte himustama oma ligemise naist, tema sulast, ega ta ümmardajat, ei tema härga ega ta eeslit ega

ühtki tema koduloomа" jne. Seneca juures aga võime me juba märgata orjasse kui inimesse suhtumist, võime märgata katseid mõjutada tema inimlikke tundeid. See räägib juba rafineerituma ja ühtlasi ka efektiivsema mooduse tekkimisest, kuidas uues olukorras orje alistumises hoida.

Edaspidi tekib usuõpetus, milles Jeesuse kultus liitub messia ootamisega, see on taevase saadiku, juhi ootamisega, kes tuleb ja vabastab rõhutud rahvad raskest ekspluateerimisest ja asendab Rooma impeeriumi uue, õndsa jumalariigiga. Erinevalt juutidest, kes unistasid oma purustatud riigi taastamisest, uskus meieni säilinud Jeesust — messiat (juudikeelne sõna „messias" — „võitud isik" vastab kreekakeelsele sõnale Kristus) käsitleva „prohvetliku teose" autor kõigi ekspluateeritavate ja kannatavate inimeste eelseisvat rõhumisest vabanemist. Neid uusi mõtteid väljendati niinimetatud „Ilmutamise raamatus" (kreeka keeles — „Apokalüpsis"), mille autor esineb Johannese nime all.

Engels on „Apokalüpsise" ilmumise aja kindlaks teinud. „Apokalüpsis" võis ilmuda kas 68. või 69. aastal, või tõenäolisemalt koguni 69. aasta algul, kuna siin räägitakse „kiskjatest", kes valitsesid suurt Babüloni linna, mille all ilmselt mõeldakse Roomat. Seega „kiskjateks" on rooma keisrid. „Ilmutamise raamatu" autor teab üldse seitset „kiskjat"-keisrit ja ennustab, et varsti ilmub kaheksas, kes aga on esimese viie hulgast. Seda kaheksandat kiskjat „Apokalüpsises" nimeliselt ei nimetata, kuid teda võib taibata tähtede arvu järgi, mis moodustasid kaks sõna: „Keiser Nero" — imperaator Nero. Kui nende kahe sõna iga tähe arvuline tähendus liita, siis saame üldarvu 666. Seega on täiesti ilmne, et „Apokalüpsis" koostati vahetult pärast Nero surma, mil veel levisid kuuldused selle kohta, et ta on elus, ja paljud kartsid tema teistkordset võimuletulekut. Nero suri 68. aastal; pärast teda valitsesid lühikest aega vaheldumisi kaks keisrit — Galba ja Otho, kellest viimane hukkus juba 69. aastal. Seega pidi Nero, kes oli esimese viie keisri hulgast (Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero), tema võimule tagasituleku korral saama arvuliselt juba kaheksandaks imperaatoriks.

Nero surm ei piirdunud mitte ainult kuuldustega. Ilmusid ka isehakanud, kes võtsid endale Nero nime. Sellised Vale-Nerod ilmusid 69., 86. ja 89. aastal. Kui „Apokalüpsise" autor mõtles seda Vale-Nerot, isehakanut, kes ilmus 80-ndail aastail, siis oli see juba Lomitianuse valitsemise aeg, see on arvuliselt mitte seitsmenda, vaid juba üheteistkümnenda keisri valitsemise aeg (pärast Othot valitses Vitellius, Vesparianus, Titus ja lõpuks Lomitianus). Järelikult kõne alla võib tulla ainult see isehakanu, kes ilmus vahetult pärast Nero surma, mitte hiljem kui 69. aastal. „Ilmutamise raamatu" autor väitis, et Nero teistkordne valitsemisaeg kestab 42 kuud, see on kolm ja pool aas-

tat, misjärel ilmub Jeesus Kristus, „päästja — salvitud isik", kes on kõrgema jumaluse poolt välja valitud kõigi rõhutud inimeste päästmiseks.

„Apokalüpsises" leiame esmakordselt kahe, varem lahus tarvitatud nimetuse ühendamist: heebreakeelne sõna Jeesus tähendab „päästjat", ja sõna „Kristus" on kreekakeelne tõlge juudikeelsest sõnast „messias" — rahva juht, jumala poolt „salvitud isik", kes vabastab juudid ja kõik rõhutud.

„Apokalüpsise" ideed on laiemad kui juutide spetsiifilised unistused. Siin ettekuulutatud Jeesus Kristus, „päästja — salvitud isik", tõsi küll, peab eelkõige esinema kui rõhutud juutide, „Iisraeli kaheteistkümne suguharu" liikmete vabastaja, kuid koos nendega vabastatakse üldse ka kõik rõhutud rahvahulgad.

„Apokalüpsises" kinnitatakse, et purustatud Rooma impeeriumi asemele kerkib õnnis jumalariik, kus „ei kuule nuttu ega ulumist ja kus pole haigusi".

Rääkides selle riigi õnnelikest elanikest, ei ole Johannes veel täiesti vaba juudi suguharu piiratuse iganditest. Päästetute hulgas nimetab ta esikohal sada nelikümmend neli tuhat õnnist juuti — kaksteist tuhat igast Iisraeli suguharust. Need on karmide, askeetlike eluviisidega inimesed, „kes ei ole rüvetatud naistega, kuna nad on suguliselt puhtad", ja kelle huultel puudub kavalus. Kuid õndsate juutide järel lubab Johannes jumalariiki astuda ka „tohutul hulgal inimestel, keda ei suutnud keegi üle lugeda, — kõigist sugukondadest, suguharudest, rahvastest ja keeltest". Millise tunnuse alusel võeti nad siis väljavalitute hulka? Selgub, et nad on selle tasu osaliseks saanud üleelatud metsikute kannatuste ja õigusetuse tõttu. Kõik nad on „tulnud suure kannatuse käest". „Nad ei hakka enam nälga ega janu tundma, neid ei hakka enam kõrvetama päike ega vaevama lämmatav kuumus." Seega on need inimesed, kes oma elus on võidelnud nälja ja januga ning olid sunnitud töötama lahtise taeva all, kõrvetava päikese käes. Nagu näeme, muutus Johannese juudisümpaatia lõppeks võrratult laiemaks ja võimsamaks tundeks — vennalikuks kaastundeks kõigi „alandatute ja solvatute" vastu.

Seepärast me peamegi Johannese Ilmutamise raamatut vastavalt selle iseloomule revolutsiooniliseks. Me räägime varajase kristluse sellest revolutsioonilis-demokraatlikust vaimust, mida mainis V. I. Lenin oma teoses „Riik ja revolutsioon", viidates sellele, et kaasaegsed revisionistid unustasid samuti Marxi õppetunnid nagu „kristlased, saanud riigiusundi seisundisse, „unustasid" ürgkristluse „naiivsused" selle demokraatlik-revolutsioonilise vaimuga".[1]

F. Engels kirjutas, et Johannese Ilmutamise raamatu

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 392.

ristiusk on „tõepoolest tõeline varajane ristiusk". See ürgristiusk, — palju varajasem kui apostlite kirjade ja evangeeliumide ristiusk, — kandis eredalt väljendatud demokraatlikku iseloomu. Nagu märkis Engels: „Selles ei ole hilisema ristiusu dogmaatikat ega eetikat; see-eest on siin teadmine sellest, et võitlus käib kogu maailmaga ja et seda võitlust kroonib võit; on võidurõõm ja usk võidusse, mille kaasaja kristlased on täielikult kaotanud ja mis meie ajal on olemas vaid ühiskonna teisel poolusel — sotsialistidel."[1]

Kuid „Demokraatlik-revolutsiooniline vaim", mis on kahtlemata tunginud Johannese Ilmutamise raamatusse ja avaldub Rooma riigi piiritus vihkamises, selle hävitamise soovis, rõhututele kaasatundmises, kusjuures mitte ainult juutidele, vaid kõigile rõhutuile üldse, — see kõik ei kõrvalda seda fakti, et Ilmutamise raamatu autor ei rajanud oma lootusi ainult kannatavaile inimestele endile, vaid kõrgemale olendile — jumalale, see on — juhtis rahvahulgad praktilisest revolutsioonilisest tegevusest kõrvale. Me aga räägime teisiti:

„Ei vabadust saa taeva väega,
ei anna tsaar, ei hiiglane,
vaid oma võimsa käega
me vägivalla võidame."

Hoolimata sellest, et Johannese Ilmutamise raamatule on omane subjektiivne revolutsioonilisus, hoolimata sellest, et just sellele raamatule on omane demokraatlik vihkamine tol ajal kehtinud ekspluataatorliku korra vastu, on samal ajal sellele raamatule iseloomulik ka religioosne nihkumine maa pealt taevasesse sfääri. Kuid praktilisi revolutsioonilisi järeldusi autor ei tee ega kutsu ka aktiivsele reaalsele võitlusele.

Johannese Ilmutamise raamat ei ilmunud enne 68.—69. aastat, kuid muuseas pole selles teoses otsustavalt midagi öeldud ei Jeesuse Kristuse maapealse tegevuse kohta ega kõigi nende sündmuste kohta, millistest evangeeliumides räägitakse nii, nagu oleksid need toimunud juba Rooma kahe esimese keisri ajal. Jeesust Kristust ennast aga ei kujutata „Apokalüpsises" mitte jumal-inimesena, kes on sündinud maa peal neitsist Mariast, ja kes elas Palestiinas ning löödi Rooma keiser Tiberiuse ja Palestiina asevalitseja Pilatuse ajal risti. Siit tuleneb vaieldamatu järeldus: kuni 68. aastani meie ajaarvamise järgi ei olnud Jeesusest Kristusest kui reaalselt eksisteerivast ajaloolisest isikust mitte midagi teada. Teda oodati tulevikus, kusjuures ta ei pidanud ilmalikul viisil maa peal sündima Maria pojana, vaid tulema taevast kui jumala poolt võitud hirmus kättemaksja ja jumalariigi rajaja.

Minu arvates ei toimi akadeemik R. J. Vipper õigesti, arvates Johannese Ilmutamise raamatu koos jesuistide ja teiste

[1] Сборник, К. Маркс и Ф. Энгельс о религии, стр. 251, 252.

ristiusueelsete sektide teostega ristiusu eelkäijate kirjandusse hulka.

Johannese Ilmutamise raamat on juba ristiusu kirjandus. Autor pöördub kõigi rõhutute, kannatajate poole. Ta ei räägi mitte ainult Jeesusest — kohalikust sektantlikust jumalusest, vaid ka Kristusest — messiast, kes on jumala poolt salvitud isik, kes purustab ekspluataatorliku Rooma impeeriumi. Ta ühendab need kaks kujutlust. Seda teost võib pidada ürgkristlikuks. See erineb kvalitatiivselt mitte ainult hilisemast ristiusust, mis muutus Rooma impeeriumi valitsevaks religiooniks, vaid ka sellest ristiusust, mis kujunes II—III sajandil ja mida võib nimetada uustestamentlikuks või varaseks, tehes vahet mõistete „varase" ja „ürgse" vahel.

Tõsi küll, Johannese Ilmutamise raamat on võetud Uue Testamendi koosseisu, kuid Uue Testamendi koostajad, kes kuulusid alles kujuneva ristiusu kiriku juhtimise alla, teatasid, et see raamat on kõigist uustestamentlikest raamatutest kõige hilisem ja seepärast ei olegi selles midagi räägitud Jeesuse Kristuse maapealseist tegudest. Need maapealsed teod olla kirja pandud teistes, veelgi varasemates Uue Testamendi teostes. Nii et Ilmutamise raamatu autoril polnud lihtsalt põhjust seda korrata! Peale selle esineb „Apokalüpsise" uustestamentlikus redaktsioonis mõningaid juurdekirjutisi, millel ei ole midagi ühist algtekstiga, nagu näiteks on 11. peatükis tehtud märkus selle kohta, et „meie issand on risti löödud". Selles kohas on kahtlemata tehtud hilisem redaktsiooniline juurdekirjutis, interpolatsioon. Ristiusu kiriku juhtijail tuli Johannese Ilmutamise raamat võtta Uue Testamendi koosseisu seepärast, et see raamat võitis ürgristiusu pooldajate alamates ringkondades väga laialdase populaarsuse.

Mis aga öelda Robertsoni väite kohta, et Johannese Ilmutamise raamat olevat ilmunud pärast „apostel Pauluse kirju", milliseid ta peab ristiusu kõige vanemateks teosteks, ja pärast seda ürgevangeeliumi, millest olla alguse saanud niinimetatud sünoptilised evangeeliumid?

Robertson arvab, et Johannese Ilmutamise raamat on kirjutatud 92.—95. aasta vahel, „Pauluse kirjad" aga 50-ndate aastate paiku, kusjuures Paulusest nagu teistestki ristiusu „apostlitest" ja nagu Kristusest endastki räägib Robertson nagu reaalsest ajaloolisest isikust.

Robertsoni arvates ei võinud „Apokalüpsis" ilmuda enne 92. aastat, kuna siis ilmus keiser Domitianuse dekreet, mis normaliseeris põllumajandussaaduste kõrgeid hindu, ja „Apokalüpsises" räägitakse samuti nende saaduste kallidusest. Kuid kallidus oli Rooma impeeriumis elanikkonna alamate kihtide jaoks tavaline häda. Milleks siin 666 ja Nero, kelle kohta ainult see arv võiski käia?

Tõenäoliselt Robertson, hakates ise kahtlema oma väidete

õigsuses, avaldab arvamust, et võib-olla „Ilmutamise raamatu" autor nimetas Nero nimega Domitianust, soovides sel viisil temale avaldada hukkamõistu. Kuid miks ta siis nimetas oma Nerot arvuliselt viiendaks „kiskjaks", see on keisriks, kelleks tegelikult ju tõeline Nero oligi, Domitianus aga oli arvuliselt üheteistkümnes keiser?

On selge, et Robertsoni argumendid antud juhul ei kannata üldse kriitikat, tema ebaõiged aja määramised uustestamentlike teoste kirjutamise kohta aga viivad teoreetiliste vigadeni.

Jälgides Engelsit, kinnitame kategooriliselt, et Johannese Ilmutamise raamat oli kirjutatud enne kõiki teisi Uue Testamendi teoseid, ja kuivõrd „Ilmutamise raamatus" ei räägita mitte midagi Kristuse ajaloolisest olemasolust, kuivõrd see müüt võis kujuneda palju hilisemal ajal.

Mis aga puutub Johannese Ilmutamise raamatus kujuteldavasse Jeesusesse Kristusesse, siis esineb ta seal taevast tulnud jumaliku olendina, kellel pole üldse midagi ühist evangeeliumi „jumal-inimesega". Ristiusu kiriku esindajad avaldavad, et „Apokalüpsises" olla ennustatud mitte Kristuse esimest maa peale tulekut, vaid teist, mis peab toimuma kauges, mitte kellelegi teada olevas tulevikus. Kuid „Apokalüpsise" selline „tõlgendus" kujutab endast jämedat vassimist. „Apokalüpsises" on otseselt öeldud, et Kristuse tulek toimub veel kaasaegse põlvkonna eluajal, kolm ja pool aastat pärast seda, kui Nero uuesti võimu enda kätte haarab.

Oma kirjutamisaja poolest järgmiseks ristiusu teoseks, mis kuulub niinimetatud Uude Testamenti, on „Apostel Pauluse kirjad". Kreekakeelne sõna „apostolus", nagu teate, tähendas algselt „saadik", hiljem aga hakati selle all mõistma „õpetajat", „jutlustajat". Ristiusu kiriklik traditsioon leiab, et „Apostel Pauluse kirjad" koostati varsti pärast Jeesuse Kristuse ristilöömist, üheaegselt evangeeliumidega või siis mõnevõrra pärast neid. Tegelikult olid „Apostel Pauluse kirjad" muidugi kirjutatud enne evangeeliume, kuid igal juhul mitte enne III sajandi algust. Esimesed „Pauluse kirjad" ilmusid 130.—140. aastal. Kes oli aga nende autoriks?

Apostel Paulus, kelle kohta leidub andmeid ristiusu religioosse kirjanduse sellistes teostes nagu „Pauluse kirjad" ja „Apostlite tegude raamat", — see Paulus on kahtlemata väljamõeldud isik. Mis aga puutub Paulusele omistatud kirjade tõelisse autorisse, siis selleks tuleb tõenäoliselt pidada Väike-Aasia teoloogi Markioni, kes elas II sajandi algul.

Ajalooteadus on isegi kõige ausameelsemate kodanlike teadlaste nagu näiteks Adolf Harnack'i näol nõus sellega, et kui Markion ei olnudki niinimetatud „Pauluse kirjade" autoriks, siis oli ta igal juhul nende esimeseks levitajaks. Markion olla hoidnud enda juures Pauluse kirju ja kui ta sõitis II sajandi 30-ndatel aastatel Rooma, siis tutvustas ta nendega

Rooma ristikoguduse juhtijaid, need juhtijad aga töötasid „Pauluse kirjad" oma suva kohaselt ümber ja tegid üsna palju muudatusi. Markion ise aga, kes kaitses „kirjade" esialgset teksti, kuulutati lõppude lõpuks ketseriks!

On täiesti selge, et oletus, nagu oleks Markion paljude aastate vältel hoidnud „Pauluse kirju", pole absoluutselt veenev ega vastuvõetav. Miks ta neid hoidis, ega hakanud kohe levitama? Kuni III sajandini ei räägitud ju „Pauluse kirjadest" mitte midagi. Isegi Justinus Filosoof, kes oli II sajandi keskpaiku ristiusu kirjanik ja kes esines keiser Antonius Piusi ees ristiusulisi kaitsva kõnega, vaikis „Pauluse kirjadest", muuseas võib-olla ehk sellepärast, et ta ei olnud nõus „kirjades" toodud kõigi seisukohtadega. Kuid Justinus ei maini ka evangeeliume, kuna need teosed, mille redigeerimisest ta hiljem vahetult osa võttis, ei olnud siis veel koostatud. Evangeeliumid olid kahtlemata kirjutatud tunduvalt hiljem kui „Pauluse kirjad".

„Pauluse kirjades" märkame Seneca, Philoni ja mitmesuguste teiste antiikaja filosoofide mõju. Nagu Philongi, nimetab „Pauluse kirjade" autor ennast ja temataolisi inimesi pneumaatikuteks, mis on tuletatud kreekakeelsest sõnast „pneuma" — „vaim", ja teatab, et tema religiooni tõde ei ole mitte kõigile kättesaadav ja et seda võivad mõista ainult inimesed, kes on „äraseletatud". Need inimesed on jumal eriliselt välja valinud.

„Pauluse kirjades" nagu „Apokalüpsiseski" ei räägita midagi neist sündmustest, millest on juttu evangeeliumides. „Kirjade" autor vaikib täielikult Jeesuse Kristuse maapealsest elust. „Kirjades" märgitakse kuidagi ainult seda, et Jeesus Kristus kannatas inimeste pärast, kusjuures ta ei kannatanud mitte juudi rahva pärast, vaid maailmas valitsevate kurjade jõudude pärast, see on jumala põlise vaenlase — saatana pärast.

Seepärast me loemegi „Kirjas Kaalatia rahvale" (4. ptk., 4. salm): „Aga kui aeg täis sai, läkitas Jumal oma poja . . ." Kuid „Esimeses kirjas Korintose rahvale" (2. ptk., 7.—8. salm) räägitakse: „Me vaid räägime Jumala tarkusest, . . . mida ükski selle maailma ülematest pole tundnud, sest kui nemad seda oleksid tundnud, siis ei oleks nad seda au Issandat mitte risti löönud."

Me näeme, et „Pauluse kirjades" ei räägita üldse Kristusest kui inimesest, tema jutlustest ega tema imetegudest, ühesõnaga — mitte midagi tema maapealsest tegevusest. Jeesuse Kristuse õpetusest räägitakse ainult kui müstilisest ilmutusest, mille osaliseks saavad vaid väljavalitud isikud, need väljavalitud aga, eelkõige Paulus ise, annavad juba ilmutused edasi teistele.

Niisiis, „Pauluse kirjades" ei ole Kristus jumalik inimene, vaid jumal, kes müstiliselt ilmutab ennast inimestele. Ta ei ole

maa peal teatud ajaloolisel epohhil elanud, kuid andis end väljaspool aega ja ruumi lunastamiskannatustele, mis tõid temale „kogu maailma võimu", see on saatanliku jõu. Oma jumaliku verega lunastas Kristus inimkonna Aadama ja Eeva pärispatust ning vabastas nende järelpõlve saatana võimusest.

Seega võitis Jeesus Kristus oma verega pärispatu, mille eest inimesi, vastavalt Vana Testamendi õpetusele, surmaga karistati. See aga, kes usub Kristuse lunastusohvrisse, pääseb surmast, see tähendab elab igavesti.

Sellised ongi „Pauluse kirjade" usuteaduslikud ideed. Kuid põhiliselt olid need „Kirjad" suunatud nende vastu, kes püüdsid tol ajal kehtinud Rooma ühiskondlik-poliitilist korda muuta ja rõhutud rahvamasside huvides uut korda kehtestada.

„Pauluse kirjade" müstiliselt häälestatud autorile riigi ja ühiskonna konkreetsed vormid huvi ei pakkunud.

Seepärast me võimegi „Pauluse kirjades" leida vaid seda, et inimesed ei tohi rahutust tunda oma reaalse saatuse parandamise eest, vaid peavad jätkama neid üritusi, mida nad on juba varem alustanud. Kui nad on saanud Kristuse ustavateks pooldajateks, siis saadab Kristus neile igavese surematuse, kuid maa peal peavad nad tegema seda, mida nad senini on teinud.

„Pauluse kirjade" autor kuulutab kõikide surnute ülestõusmist, Kristuse maa peale tulekut ja kõikide inimeste, nii ülestõusnute kui ka alles veel elavate jaoks õndsa elu kehtestamist. Kuid „Pauluse kirjade" autor mainib, et keegi ei tea, millal see kõik toimub, ja senini peavad kõik kannatlikult jätkama oma igapäevaseid toimetusi ning ausalt täitma neil lasuvaid kohustusi.

„Pauluse kirjades" sisendatakse seda peamiselt orjadele: ärgu orjad nurisegu oma saatuse üle. Oma kannatuste eest saavad nad tulevikus tasu. See mõte, et orjadel tuleb täpselt täita oma kohustusi, läbib kogu neid meie ajani säilinud „Pauluse kirju". „Kirjad" on koostanud küll erinevad inimesed, kuid nende põhisuund on ühine.

„Pauluse kirjad" kinnitavad vajadust alluda kõigile kõrgema võimu otsustele. Tuntud fraas — iga võim tuleb jumalast — avaldub „Pauluse kirjas Rooma rahvale". „Pauluse kirjadest" on laenatud ka paljudele hästi tuntud õpetus pruudile, kes ristiusu kiriku kombetalituse kohaselt abiellu astub: „Naine peab oma meest kartma!"

See on naise koduse orjuse religioosne pühitsemine, mis oli omane Rooma impeeriumile. Täpselt samasuguselt pidid ka lapsed vanemate sõna kuulma.

„Pauluse kirjades" leidub muuseas mõte, mida meil mõnikord valesti tõlgendatakse. See mõte seisvat nagu selles, et kõik kristlased pidavat töötama, kes aga ei tööta, see ei pea ka sööma.

Hiljuti ilmus S. I. Kovalevi ja J. M. Štaermani toimetusel üks õpik. Selle raamatu teises, J. M. Štaermanile kuuluvas osas on peatükk, mis käsitleb varajast ristiusku ja seal on öeldud: „Orjapidajate põlastusväärse töö vastu kuulutasid kristlased välja printsiibi — „kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma"."[1]

Seega on J. M. Štaermani töös kristlased otseselt vastandatud orjapidajatele.

Selle töö arutelul tahaksin autorilt küsida: „Mis ajast peale on Paulusest saanud kommunist?" Tegelikult aga ei räägita nimetatud kirjades üldse kristlaste üldisest töökohustusest, vaid sellest, et ristiusu kogudustes ei tohi olla „lohakaid ega kavalaid inimesi", „kes käituvad ulakalt" ja tahavad muidu leiba süüa. Arusaadav, et taolised etteheited ei puudutanud neid kristlasi, kellel oli leiba külluses! Ristiusu juhtkond ei lubanud orjadel ega teistel vaestel loota nende rikkamate religioossete kaasvendade varale.

„Pauluse kirjade" autorit ei või mingil juhul pidada töötajate ideoloogiks. Vastupidi, just need „kirjad" panevadki kristliku usuteaduse käsitlusele kui ekspluataatorlike klasside ideoloogilisele relvale aluse. Siin pöördub ristiusk esmakordselt tungiva üleskutsega orjade ja kõigi rõhutute poole kuulata armastusega oma rõhujate sõna. Ja ka meie, kõik ideoloogilise rinde töötajad — teadlased, õppejõud, literaadid — peame ametliku ristiusu ekspluataatorlikku olemust igati paljastama.

Pärast niinimetatud „Pauluse kirjade" ilmumist on toimunud suured poliitilised sündmused — 132.—135. aasta Juudi sõda, mis teatavasti lõppes juudi rahva täieliku katastroofiga ja kõikide juudi messianistide tagakiusamisega, kuna juutide ülestõusud toimusid järjest messianismi loosungite all: ilmub messias ja Rooma impeerium variseb kokku. Viimast, 132.—135. aasta ülestõusu juhtis tuntud Simeon Bar-Kochba (Tähepoeg), keda juudid pidulikult kuulutasid messiaks. On loomulik, et ristiusku, mis hakkas II sajandil üha laiemalt levima, hakati samuti valitsuse poolt taga kiusama, kuna ka kristlastel oli oma messias — Kristus (nagu te teate, on kreekakeelsel sõnal Kristus sama tähendus — „salvitud isik" kui juudikeelsel sõnal „messias").

Muuseas just siis tekkis esimest korda nimetus „kristlane", millega Rooma ametlikes ringkondades hakati Kristuse-messiase järelkäijaid nimetama. Kristlased ise nimetasid end tavaliselt „vendadeks Kristuses" või siis lihtsalt „vendadeks", hüüdnimel „kristlane" aga oli algul vaenulik, halvustav tähendus.

Ilmunud evangeeliumid, üks rohkem, teine vähem, rõhutavad, et kristlastel on teistsugune religioon kui juutidel. Kuid

[1] С. И. Ковалев и Е. М. Штаерман Очерки истории древнего Рима. М., 1956, стр. 288.

sellest hoolimata leiame me evangeeliumides Rooma valitsuse vastu austavat, isegi orjalikku suhtumist. Need, kes on evangeeliume lugenud, eriti niinimetatud Markuse ja Luka evangeeliume, need mäletavad, et nende evangeeliumide jutustuste järgi Rooma ametnik Pontius Pilatus ei tahtnud Kristuse ristilöömist, pidades teda õigeks usuinimeseks, kuid juudid ise nõudsid oma ülempreestrite kaudu Kristuse hukkamist.

Muide, kust pärineb Pontius Pilatus? See on ajalooline isik, kes tõepoolest oli imperaator Tiberiuse ajal Palestiinas Rooma asevalitsejaks. Kuid Pilatus ei olnud mõõduandev ametnik. Ta allus Süüria saadikule ja vaevalt võis ta surmaotsuseid täide viia ilma oma vahetu ülema sanktsioonita. Juudi ajaloolane Joseph Flavius, kes elas I sajandil m. a. j., räägib Pilatusest kui Rooma ametnikust, kellel oli Palestiina juutidega alaliselt kokkupõrkeid, kuna ta võttis neilt suuri makse. Joseph Flaviuse tööde hilisemal ümberkirjutamisel tegid kristlased selles kohas, kus on juttu Pilatuse tegevusest, erilise juurdekirjutise Kristuse kohta: „Sel ajal esines Jeesus, väga tark inimene, kui on õige teda üldse inimeseks nimetada. Ta sooritas imepäraseid tegusid, ta õpetas inimesi, kes janunesid tõe järele, ja ta võitis enda poole palju inimesi, nii juute kui ka kreeklasi. Ta oli Kristus. Kui Pilatus lõi teda risti meie tähtsamate inimeste salakaebuse põhjal, ei löönud kõhklema need, kes teda olid armastama hakanud. Kolmandal päeval ilmus ta jälle elusana nende ette . . ."

Igaühele, kes selle fraasi on läbi lugenud ja järeldusele jõudnud, et Joseph Flavius on selle tõepoolest kirjutanud, võib esitada küsimusi: millal siis Joseph Flavius ristiusku üle läks? Jeesust nimetab ta Kristuseks (messiaks), imepäraste tegude sooritajaks jne. Kas võis siis õigeusklik juut nagu Joseph Flavius niimoodi kirjutada? On selge, et see on hiljem juurde kirjutatud.

See muinasjutt, et Jeesus Kristus elas Juudamaal ja löödi Pilatuse ajal risti, tekkis esmakordselt II sajandi keskel m. a. j. Justinus Filosoof oma läkitustes imperaator Antonius Pius'ile räägib temale tuntud ristiusu teostest — „Pilatuse toimikud", „Jeesuse salmid" ja „Apostlite mälestused", millised olidki varsti pärast seda koostatud evangeeliumide materjaliks. „Pilatuse toimikud" — see on võltsprotokoll Jeesuse ülekuulamisest, mida olevat teostanud Pilatus. Viimane ei esine siin, ja hiljem evangeeliumides, niivõrd Jeesuse süüdistajana, kuivõrd ta kaitsjana. Ta olevat sunnitud Jeesust risti lööma ainult juutide pealekäimise tõttu. Nii loodi semiitidevastane müüt, mille eesmärgiks oli lahutada kristlasi juutidest ja rõhutada, et Kristus oli alati lojaalne olnud Rooma imperaatorliku võimu ja tema ametnike suhtes, nii nagu Pilatus oli salliv Kristuse suhtes.

Sellessamas teoses oli arvatavasti Jeesuse Kristuse maapealse tegevuse ajaks esmakordselt märgitud Rooma kahe esimese keisri Augustuse ja Tiberiuse, kes tegelikult olid ka keisririežiimi rajajateks, valitsemise aeg. Selle eesmärgiks, et taheti näidata, nagu oleks Kristus maa peal sündinud impeeriumi eksisteerimise algul, oli kahtlemata näidata, et jumal ise tunnustas seda ajaloolist momenti oma tulekuks inimeste juurde sobivaks ja õnnistas nagu uuesti Rooma riigis kehtestatud valitsemisvormi. Jeesus võis sündida igal ajal, jumala lihakssaamine võis toimuda ükskõik millal, miks toimus see siis just sel ajal, kui Rooma riigis kehtestati Augustuse ainuvalitsus? Roomas oli küllaltki palju lipitsejaid õukondlasi, kes ennustasid, et Augustuse ajal saabub kuldne ajastu, ja rääkisid, et siis ilmub maa peale jumalus, kes toob inimkonnale õnne. Ega siis asjata ei peetud keskajal rooma luuletajat Vergiliust, kes muuseas kirjutas eelolevast kuldsest ajastust, Kristuse prohvetiks.

Oma sotsiaalselt olemuselt olid nii evangeeliumid kui ka „Pauluse kirjad" ekspluataatorlike klasside huvide väljendajad, kuid erinevalt „Kirjadest" ei kujutanud evangeeliumid Jeesust Kristust mitte müstiliselt avalduva jumalusena, vaid konkreetse inimese kujul. Peale nende nelja evangeeliumi, millised ristiusu kiriku juhtkond oli redigeerinud ja „seaduslikeks" ehk „kanoonilisteks" tunnistanud, ilmus eri aegadel ka palju teisi, mis mõisteti kiriku poolt hukka kui ketserlikud.

Kõigis evangeeliumides on palju vastuolusid ja jämedaid faktilisi puudusi. Kuid kiriklik juhtkond ei pidanud mitte oma kirjutiste faktilist usaldatavust tähtsaks, vaid seda, kuivõrd need vastasid kristliku religiooni juhtiva suuna ideoloogilisele seisukohale. Igasugust absurdsust võis kergesti seletada viitega imedele.

Seepärat ei hoolitsenud kanooniliste evangeeliumide toimetajad selle eest, et neis fakte õigesti ühendada, vaid ainult selle eest, et neis kajastuks kindel, valitsevate ekspluataatorlike klasside maailmavaade.

Ma tahaksin selgitada mõningaid momente, evangeeliumide mõningaid kohti, milliseid eriti Robertson ja paljud teised varajasemad autorid pidasid revolutsiooniliste ideede avalduseks. Robertsoni arvates on, vähemalt kolmes esimeses evangeeliumis, jälgi selle kohta, et Kristust kujutati revolutsionäärina; kuid neid evangeeliumide allikaid, kus ta revolutsionäärina olevat esinenud, ei olevat meie päevini säilinud.

Paljusid jahmatab selline väljendus: „Ärge mõtelge, et ma olen tulnud maa peale rahu tooma; ma ei ole tulnud mitte rahu, vaid mõõka tooma" (Matteuse evangeelium, 10. ptk., 34. salm).

Sedalaadi väljendus, mis pärinevat Kristuselt, et tähenda hoopiski üleskutset sotsiaalseks võitluseks, vaid manitseb üle

minema ristiusku, sõltumata sellest, et ümberristitu perekonna teised liikmed pooldavad veel oma endist religiooni.

Seda, kes on vastu võtnud ristiusu, ei pea vaevama tema lähemate sugulaste kangekaelne „paganausk". Ristiusu juhtivate tegelaste arvates seisis tõeline usk perekondlikest sidemetest kõrgemal. Selline seisukoht on väga iseloomustav II ja III sajandi kristlikule proselütismile. Ristiusku läksid üle perekonna üksikud liikmed, enamikus naised, kes sattusid ristiusu jutlustajate mõju alla kiiremini kui mehed, keda vana „paganausk" sidus mitmesuguste ühiskondlike kohustuste täitmisega. Meenutagem kas või seda, et keiser Diokletianus oli „paganausklik", hoolimata sellest, et tema naine Priska ja tütar Valeria läksid üle ristiusku.

Just seda mõtet, et ustavus uuele religioonile tuleb asetada perekondlikest tunnetest kõrgemale, — väljendab sellesama evangeeliumi järgmine fraas: „Kes isa ehk ema rohkem armastab kui mind, see ei ole minu vääriline; ja kes poega ehk tütart rohkem armastab kui mind, see ei ole minu vääriline" (Matteuse evangeelium, 10. ptk., 37. salm).

Selle kohta, et kristlased asetasid oma religioossed sidemed traditsioonilistest perekondlikest sidemetest kõrgemale, annavad ilmekalt tunnistust kas või Jeesuse enda küllaltki külmad sõnad Markuse evangeeliumis (3. ptk., 34.—35. salm), kus ta ütleb oma ema ja vendade aadressil järgmist: „Ja vaadanud nende peale, kes tema ümber istusid, ütles: „Mu ema ja vennad on siin; sest kes Jumala tahtmise kohaselt talitab, see on minu vend, ja minu õde, ja ema."" Samuti ka see mõte, et Jeesuse järgijad märksa rohkem võidavad kui kaotavad, ei käi arusaadavalt mitte mingisuguste kristlaste revolutsiooniliste võitude kohta, vaid nende usu kohta hauatagusesse ülestõusmisse ja teatud määral nende eeliste kohta, mida andis ristiusu kogudusse kuulumine.

Väga sageli viidatakse sellele, et Jeesus Kristus olevat rikkust neednud. Evangeeliumi fraas sellest, et ennem läheb kaamel läbi nõelasilma kui rikas taevariiki pääseb, ei ole mitte revolutsioonilise meelsuse väljendajaks, vaid kõige ilmsem demagoogia. Vaeseid õpetatakse, et neil on kergem saada igavest surematut õndsust kui rikastel ja seepärast ei tohi nad mingil juhul nuriseda oma saatuse üle. Muidugi, ka rikas võib sattuda õndsasse taevariiki, kuid vaesel on see kergem.

Eeltoodust tuleneb vaieldamatu järeldus, et juba Uue Testamendi tähtsamate teoste — „Pauluse kirjade" ja evangeeliumide ilmumise ajast alates kujuneb ristiusk oma põhisuunalt valitseva ekspluataatorliku klassi ideoloogiaks.

Teatavasti eksisteeris kõrvuti ametliku ristiusuga mitmesuguseid temale vaenulikke voole, millede pooldajad kuulutati ketseriteks. Juba Justinus, pöördudes keiser Antonius Pius'i poole, rääkis, et meie, kristlased, oleme teie parimad liitlased,

kuid on ka valekristlasi, kes on ühtemoodi vaenulikud nii teie kui ka meie vastu. Sellepärast Justinus kutsuski keiser Antonius Pius'i tunnustama tema juhtivate ideoloogide poolt esitatud ristiusku.

Ja tõepoolest pärast seda, kui Rooma impeeriumi valitsus oli küllaldaselt tutvunud ristiusu juhtiva suunaga, mis kutsus rõhutud rahvamasse kannatlikkusele ja sõnakuulmisele, leidis ta vajaliku olevat tunnistada ristiusk Rooma impeeriumi valitsevaks usuks.

Väited, et Kristus olevat revolutsioonilise liikumise juhiks olnud ja et kanoonilistest evangeeliumidest võib leida revolutsiooniliste ideede jälgi, ei ole mitte ainult valed, vaid ka kahjulikud, kuna need moonutavad ristiusu tõelist olemust ja aitavad kaasa tema populaarsusele progressiivsetes ühiskondlikes ringkondades.

Te teate, et Henri Barbusse kirjutas Kristusest kui revolutsionäärist. Nii mõtlesid ka Cabet, Heine, Béranger ja paljud revolutsioonilisest liikumisest osavõtjad. Ja isegi Belinski mainis, et kui Kristus oleks meie päevil elanud, oleks ta liitunud sotsialistidega; kuid Belinski, kes oli tõeline revolutsionäär, ei hinnanud sugugi üle evangeeliumi Kristuse vaimseid väärtusi. Seda ei võinud teatavasti temale andestada Dostojevski.

Ristiusu moraali alused on jäänud ka tänapäeval samaks. Ametliku ristiusu maailmavaade on meie kommunistliku maailmavaatega leppimatu. Ja me peame seda leppimatust paljastama, heites kõrvale kõik katsed moonutada õiget arusaamist ristiusu tekkimisest ja ta sotsiaalsest olemusest.

II. Õigeusk kui ristiusu erivorm

Õigeusuks nimetatakse ristiusu seda vormi, mis kujunes Bütsantsi impeeriumis ja levis sealt Venemaale ning mõnedesse teistesse slaavi riikidesse. Ristiusu jagunemise kahte eri vormi — ida- ehk õigeusuks (kreeka-katoliku) ja lääne- ehk (rooma-)katoliku usuks, tingisid lõppkokkuvõttes Bütsantsi ja Lääne-Euroopa riikide feodalismi arenemise ajaloolised iseärasused.

Ristiusk, mis tunnistati IV sajandil Rooma impeeriumi valitsevaks religiooniks, säilitas sellest ajast alates vormilise ühtsuse kuni 867. aastani, mil toimus ida- ja lääne-ristiusu kiriku vahel järsult väljenduv, vastastikuste needmistega kaasnev lõhenemine. Hiljem taastati ametliku ristiusu ühtsus jälle mõneks ajaks. Uus, ja arvatavasti nüüd juba lõplik religioosne lõhenemine Ida ja Lääne vahel toimus 1054. aastal.

Lääne ja Ida kiriku lahkumineku esimesed tunnused hakkasid ilmnema vahetult pärast seda, kui katkesid poliitilised sidemed endise ühtse Rooma impeeriumi territoriaalsete piir-

kondade vahel ja tema eraldunud lääne-poolel kujunesid mitmed niinimetatud barbarite riigid. Ametliku ristiusu usutunnistuslik ja organisatsiooniline ühtsus kehtis sõna tõsises mõttes ainult IV—V sajandil, see on ajal, mil säilis veel muistse „maailma" Rooma impeeriumi poliitiline ühtsus.

Vana-Rooma ajaloo kaks viimast sajandit oli ristiusule perioodiks, mil töötati usinalt välja usudogmasid ja jumalateenistuse kombetalitusi. Monarhistlikult organiseeritud ekspluataatorlikule riigile oli vaja vastava vormiga religioosset süsteemi, mis pidi olema maksimaalselt kohandatud sellele, et rahvamasse hingeliselt allutada valitsevale klassile. Selle religioosse süsteemi kujundamine kõrgema võimu poolt toimus peamiselt Rooma impeeriumi ida-poolel, kus esimese kristliku keisri Constantinus „Suure" ajal oli ta peamiseks poliitiliseks keskuseks Konstantinoopol, ja sinna olid koondunud tähtsamad antiiksed hariduskolded — Ateen, Aleksandria ja Antiookia. On iseloomustav, et kõik seitse niinimetatud „üldist kirikukogu", kus kinnitati ristiusu dogmaatilised alused, toimusid eranditult Ida territooriumil: Nikeas (325. a.), Konstantinoopolis (381. a.), Efesoses (431 .a.), Kalchedonis (451. a.), uuesti Konstantinoopolis (553. a., 680. ja 681. a.) ning lõpuks jälle Nikeas (787. a.).

Püüdes täielikult vallutada rahva teadvust ja saavutada täielikku võitu vanade „paganlike" usundite üle, kasutas kirik selle eesmärgi saavutamiseks laialdaselt muistse maailma ja ta paganluse nii religioosset-filosoofilist kui ka kultuurilist pärandit. Juba esimene, 325. aastal Nikea linnas toimunud „üldine" kirikukogu võttis vastu Platoni hilisematel kontseptsioonidel põhineva õpetuse Jeesusest Kristusest kui jumala pojast, kellel on küll ühine olemus jumala-isaga, kuid kes esines erilise jumaliku isiksusena (hüpostaasina). See õpetus, mille elemente võib esmakordselt leida vaid viimases neljas ristiusu evangeeliumis, milliseid tuntakse „Johannese evangeeliumide" nime all, erineb järsult varajasematest evangelistlikest jutustustest Kristuse kohta, kus Kristus pidevalt esineb oma isa kõrgema võimu kuuleka täitjana. Seepärast pole imestada, et nii Nikea kirikukogul kui ka pärast seda avaldati „samaolemust" käsitleva uue dogma kui ilmse valeõpetuse vastu teravaid proteste. Selle dogma vastased eesotsas Aleksandria preestri Ariemiga väitsid, et Kristus ei olnud oma olemuselt hoopiski võrdne jumal-isaga, ta oli temaga vaid sarnane.

Kuid otsustav võit selles usuteaduslikus vaidluses jäi „samaolemuslastele". Kõrgema jumaluse kahe palge kohta käiva dogma kehtestamine ei tõstnud ainult Jeesuse Kristuse kui uue maailma-religiooni keskse kuju autoriteeti, vaid see oli ka kooskõlas sellise faktiga, nagu Rooma impeeriumi ühtsuse tunnustamine, olgugi et Idas ja Läänes olid erinevad

keisrid. Niimoodi, antiiksete religioossete-filosoofiliste vaadete laenutamise mõjul ja poliitilise olukorra muutuse tulemusel rikkus IV sajandi ristiusu teoloogia teadlikult evangeeliumides valitsevaid printsiipe esialgse juudi-ristiusu monoteismi kohta.

Teine „üldine" kirikukogu, mis kutsuti kokku 381. aastal, tegi selles suunas järgmise suure sammu. Ta kuulutas ametlikult välja kõrgema jumaluse kolmanda palge (kreeka keeles — kolmanda hüpostaasi) olemasolu „püha vaimu" nime all. Niisiis tekkis ka ristiusus oma jumalik „kolmainus", nagu see oli juba ammu „paganlusel", nii näiteks Egiptuses moodustas selle „kolmainuse" Osiris, Horos ja Isis või Babüloonias — Anu, Enlil ja Ea.

Kuid tuleb tähendada, et Rooma impeeriumi idaosas, mis säilitas IV—V sajandil märksa tugevama ja püsivama riikliku keskaparaadi kui selle lääneosa, — jäi „püha vaimu" idee vahetult seotuks jumala-isa kui ristiusu kolmainu esimese, peamise hüpostaasiga. 381. aasta kirikukogu kuulutas, et kristlased peavad uskuma „pühasse vaimusse, imet tegevasse issandasse, kes on taevaisast läkitatud". Mis aga puutub Lääne-Euroopa maadesse, siis hiljem, Rooma riigi ühtsuse lõpliku lagunemisega, taganeti ka seal varajasest evangelistlikust monoteismist. „Püha vaim" kuulutati Läänes nii jumalast-isast kui ka jumalast-pojast tulenevaks. Hiljem ristiusu kirikukogu vormis vastu võetud sõnad „ja poja"(ladina keeles — „filioque") said tähtsaks dogmaatiliseks erinevuseks Lääne ristiusu ja Ida ristiusu vahel, katolitsismi ja õigeusu vahel.

Mitte rahuldudes ainujumala faktilise vahetusega kolmikjumala vastu, ühte jumalasse uskumise vahetamisega kolmesse „samaolemuslikusse" jumalasse uskumisega, pidas ristiusk vajalikuks tulevikus veelgi rohkem laenata muistsetelt religioonidelt, „paganausult". Ristiusu kirik tunnustas järkjärgult suure osa vanadest ristiusueelsetest jumalatest, andes neile oma pühakute nimed. Seda põhjustas eelkõige soov tõmmata ristiusuga kaasa arvukad põlluharimisega tegelevad rahvahulgad, kelle ühiskondlik-majanduslik tegevus sundis neid regulaarselt jumaldama stiihilisi jõude ja loodusavaldusi.

Kohandudes neile muistsetele naturalistlikele uskumustele, hakkas ristiusu kirik vastavate ristiusueelsete („paganlike") jumalate otseste järeltulijatena kummardama paljusid võimalikke „pühakuid" — külvide ja loomade kaitsjaid, mitmesuguste haiguste ravijaid, vihma ja äikese, soojuse ja üldse kõige selle saatjaid, milleta inimesed, eriti aga põlluharijad, poleks läbi saanud. Iga sellise „pühaku" või „jumala soosiku" kohta hakati luuletama kõige fantastilisemaid elulugusid, ja lõpuks neelas kiiresti arenema hakanud ristiusu mütoloogia kõik oma „paganlikud" eelkäijad endasse. Nii näiteks tekkis selle tagajärjel juba V sajandil laialtlevinud „imetegija"-Nikolai kultus, keda muinasjutu kujul kummaliselt läbi põimisid

ühelt poolt müüdid kreeka muistsetest jumalatest — Poseidonist, vete käsutajast (sellest hilisem „Nikolai-Mokrõi") ja kaupmeeste ning kaubanduse kaitsjast Hermesest, ning teiselt poolt ristiusu legendide kiriku võitlusest ketserite-ariaanlaste vastu. Neis legendides esineb muuseas Püha Nikolai esimesest üldisest kirikukogust osavõtjana ja seejuures täis sellist jumalakartlikkust, et andis oma ihuliku kämblaga „jumalavallatule Ariusele kõrvakiilu". Koos Nikolaiga ilmub sama populaarne Georgi-Pobedonossets, kelle ajalooliseks prototüübiks arvatavasti oli kasuahne ja julm piiskop Georgi, kes tapeti 361. aastal tema vastu ülestõusnud Aleksandria linna elanikkonna poolt, see tähendab, et sündmuste kirikliku tõlgenduse kohaselt sai ta „märtrisurma" osaliseks. Nagu F. Engels märkis, „ristiusk ... võis vanade jumalate kultuse rahvahulkadest välja tõrjuda ainult pühakute kultuse abil".[1]

Esimene koht ristiusu kõrgema kolmainu jumala aujärje lähedaste pühakute hierarhias kuulus „ülipuhtale neitsile Mariale", Jeesuse Kristuse „igavesti õndsale emale". „Jumala ema" küsimust arutati spetsiaalselt kolmandal üldisel kirikukogul 431. aastal. See kirikukogu mõistis hukka Konstantinoopoli patriarhi Nestoriose väärõpetuse, kes püüdis ratsionaalselt seletada evangelistlikku muinasjuttu Jeesuse Kristuse, keda kirikuisad kuulutasid kõrgema kolmainu jumalaga võrdõiguslikuks liikmeks, — sündimise kohta surelikust neitsist Mariast. Nestorios arvas, et Jeesus ei sündinud Mariast jumalana, vaid inimesena ja alles pärast sündimist ühtus maa peale tulnud jumalapojaga. Erinevalt Nestoriosest, kes ei nimetanud neitsit Mariat mitte „jumala emaks", vaid ainult „Kristuse emaks", tunnistas kolmas üldine kirikukogu ofitsiaalselt tema just „jumala emaks" ja otsustas, et temale tuleb osutada vastavat jumalikku austust. Selle tulemusel omistati neitsi Mariale, keda kujutatakse kõigis evangeeliumides taevaliku inimolevusena, pühalikult paganlike „suurte jumalaemade" seisund, keda varem austati paljudes maades: Egiptuses Isise nime all, Babüloonias — Ištari, Fööniikias — Astarte, Väike-Aasias — Kibela, Kreekas — Gaia (Gee) ja Demeteri nime all.

Nagu näeme, selleks et jagu saada ristiusueelsetest paganlikest kultustest, pidi ristiusk neid faktiliselt õnnistama ja muutma nad endale suupäraseks!

Kuid kirikujuhid, tunnistades Kristust jumalaks juba ta sündimisest alates, ei tahtnud aga kuidagi kindlustada neid oma vastaste positsioone, kes suhtusid materiaalsesse maailma, eriti aga inimolemusse eitavalt. Kui Kristus algusest peale oli jumal, siis järelikult ei olnud temas midagi materiaalset, midagi kehalikku. Ideed Kristuse puhtast, kehatust „vaimsu-

[1] Ф. Энгельс, «К истории раннего христианства». Сборник «К. Маркс и Ф. Энгельс о религии», 1955, стр. 262.

sest" pooldasid peamiselt ainult need, kes printsipiaalselt hülgasid sensuaalsete vajaduste rahuldamist ja rikkuste kogumist. Need olid peamiselt alamate klasside ideoloogid. Seepärast ei viivitanud ametlik ristiusk keha ja sellele vajalike materiaalsete hüvede laitjatele otsustava kallaletungimisega, hüvede, mille omamise eest kutsus kirik inimesi usinalt jumalat paluma. Kui ristiusu jutlustajad demagoogiliselt seletasid, et rikkal on vaesest rohkem kiusatusi ja järelikult on viimasel kergem sattuda taevariiki, siis seletasid nad seda inimtahte nõrkusega, aga ei kavatsenudki hukka mõista rikkust ennast, mis õigeusklike inimeste silmis oli kiiduväärne „jumala kingitus". Ja 451. aastal kokkutulnud neljas üldine kirikukogu mõistis hukka niinimetatud monofüsiidid, kes kinnitasid, et Kristusel pole inimlikku loomust, vaid on ainult jumalik loomus (monofüsiidid on tuletatud kreekakeelsetest sõnadest: „monos" — üks ja „füüsis" — loomus). Ametliku ristiusu klassiolemusele on iseloomulik see, et ka hilisematel üldistel kirikukogudel mõisteti hukka nii monofüsiidid kui ka nende mõõdukad epigoonid, kes omistasid Kristusele küll kaks olemust, kuid ühtse jumaliku tahte. Selle viimase õpetuse pooldajaid hakati kutsuma „monoteleedideks" (kreeka keeles „monos" — üks ja „telema" — tahtelisus).

Üldiste kirikukogude otsused koos „pühakirja" kanoniseeritud raamatutega moodustasid ristiusu dogmaatilised alused, mida tunnistas nii õigeusk kui ka katolitsism. Koos teoloogiliste dogmadega töötati läbi ka ristiusu kultuste mitmesugused vormid, kuhu kahtlemata tungis ka palju paganausu elemente. Õigupoolest on kõik ristiusu jumalateenistuse rituaalid päritud kaugest paganausust, nad on vaid uutele religioossetele kujutlustele vastavalt kohandatud.

V sajandil lakkas Rooma impeerium kui ühtne riik lõplikult olemast. Impeeriumi endine võim säilis antiikmaailma idapiirkondades, moodustades seal niinimetatud Bütsantsi impeeriumi. Mis puutub aga muistse Rooma riigi läänepoolsesse ossa, siis tekkis seal rida üksteisest sõltumatuid riike, mille rajasid mitmesugused kohale rännanud suguharud, kes olid veel võrdlemisi madalal arenemisastmel ja kergesti alistusid kohaliku ristiusu vaimulikkonna vaimsele mõjule. Monarhistliku valitsemisvormiga ühtse impeeriumi poliitiline laostumine ja tema ida- ning lääneosade erinev ajalooline areng pidid loomulikult erinevat mõju avaldama ka neis eraldunud riigiosades kehtivatele religioossetele süsteemidele. Lühidalt öeldes võime tähele panna, et endine Rooma impeeriumi ametliku ühtse ristiusu asemel kujunes järk-järgult kaks eri kuju, mis kujutas endast feodalismi arenemise iseärasuste religioosset avaldust, feodalismi, mis kulges eri teid mööda nii Idas — Bütsantsis ja slaavimaades kui ka Läänes — latiniseeritud Euroopas.

Eelkõige annab teravalt tunda see fakt, et feodalisatsiooni protsess ristiusu läänepoolsetes maades toimus idapoolsete maadega võrreldes tunduvalt teravamais ja ägedamais vormides. Bütsantsi impeerium ei erinenud VI ja VII sajandil oma sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste suhete poolest kuigi palju temale eelnenud ühendatud Rooma impeeriumist. Vastupidi, Läänes toimus endise korra lagunemine purustavate sisemiste ja väliste sõdadega. Seepärast pidid loomulikult Lääne religioosses elus toimuma olulised nihked ja muutused; feodaliseeruvas Idas aga andis samal ajal nii ühiskondlikus elus kui ka religioosses teadvuses tunda palju sügavam konservatism.

Mõned, ja seejuures kahtlemata ausameelsed uurijad, nagu tuntud protestantlik usuteadlane Adolf Harnack, on valmis pidama seda seisakut absoluutseks. „Kreeka kirik," kinnitab Harnack, „ei ole oma rohkem kui tuhandeaastase olemasolu kestel oluliselt üldse muutunud. Me ei näe Ida kiriku ajaloos, alates III sajandist ja lõpetades XIX sajandiga, mitte kusagil ega mitte mingisugust silmapaistvamat hargnemiskohta."[1] Loomulikult pole Harnacki seisukoht täiesti õige. Meie elus ju „kõik voolab, kõik liigub". On muutunud ka õigeusu kirik. Ja kui ta vormiliselt polegi taganenud ajalooliselt väljakujunenud ristiusu põhielementidest, siis on ta vähemalt, vastavalt vajadusele, lubanud neid uutmoodi tõlgendada. See oli talle väga tarvilikuks vahendiks, et vajaduse korral radikaalselt muuta oma muistsete vormelite mõtet.

Ühtse riigi puudumise tõttu rea sajandite vältel Lääne-Euroopas feodalismiajastul võimaldus vaimulikkonnal luua oma seisuslik rahvusvaheline organisatsioon, eesotsas ühtse autoriteetse juhi — rooma paavstiga. Õigeusu kirik oli pidevalt ilmalike riigipeade, küll Bütsantsi keisrite, Vene tsaaride või kogüni mitmesuguste muhamedi valitsejate küllaltki tugeva mõju all. Mitte ühelgi õigeusklikul maal, sealhulgas ka revolutsioonieelsel Venemaal, ei olnud isegi mitte sellist suhtelist kirikuautonoomiat, millise endale kätte võitis katoliiklik vaimulikkond. V. G. Belinskil oli kirjas N. V. Gogolile (1847. a. juunis) kahtlemata täielik alus kinnitada: „...kas tõesti teie laulsite siiralt, hinge põhjast hümni vene nurjatule vaimulikkonnale, seades teda katoliku vaimulikkonnast mõõtmatult kõrgemale. Oletame, et te ei tea, et teine oli millalgi miski, kuna esimene pole iialgi olnud midagi muud kui ainult ilmaliku võimu teener ja ori."[2] Rooma paavstid rõhutasid juba IX sajandil, mil toimus Ida ja Lääne kiriku vahel esimene otsustav lõhenemine, et nad on oma seisuse saanud jumalalt endalt, nende vaimsed kaasvõitlejad — Konstantinoopoli pat-

[1] А. Гарнак, Сущность христианства, М. 1906, стр. 149.
[2] V. Belinski, Valitud artiklid, I, Tallinn, 1948, lk. 370.

riarhid — aga on sama auastme saanud vaid oma keisri armust. Muidugi liialdasid paavstid oma iseseisvuse astmega.

Ristiusu mõlema eri kuju sotsiaalne olemus oli ühesugune. Õigeusk ja katoliku usk, mis tekkisid orjandusliku ühiskonna feodaalse ühiskonnaga vahetumise ideoloogilise peegeldusena, toetasid ühesuguse usinusega feodaalide klassivõimu pärisorjade üle. Need mõlemad religioonid sisendasid pidevalt rõhutud rahvahulkadele kannatlikkust ja leplikkust, meelitasid neid (ja meelitavad tänapäevalgi) „hauataguse õndsuse" petlike perspektiividega, mis ootavat igaüht, kes kannatlikult talub oma maapealset saatust, ja uimastasid igati nende teadvust maagiliste sõnade, toimingute ja samuti ka mitmesuguste „pühitsetud" esemetega, nagu ikoonide, ristide, pühakute säilmetega jne. Nii õigeusk kui ka katoliku usk kaitsesid igati ekspluataatorlikke ühiskondlikke suhteid ja õigustasid rõhujate kõige metsikumat vägivalda. Kuid õigeusu ja katoliku kiriku teenijate olukorra vahel oli kogu feodalismi ajastu vältel märgatav vahe. Katoliiklikes maades suutis feodaalne kirik, nagu juba tähendasime, teatud momentidel saavutada suhtelist iseseisvust, vaimulikkonda tunnistati seal tavaliselt esimese, valitseva seisusena, samal ajal aga ei võinud Bütsantsis ja revolutsioonieelsel Venemaal vaimulik võim tõusta üle ilmaliku võimu.

Katoliiklik vaimulikkond kindlustas endale, võrreldes õigeusu vaimulikkonnaga, märksa suuremad poliitilised õigused ja materiaalsed vahendid, rohkem vabadust varematel aegadel kehtestatud religioossete traditsioonide suhtes. Nii näiteks kuulus katoliiklikus Läänes uute „pühakute" väljakuulutamine täielikult kiriku kompetentsi, õigeusklikus Idas aga sõltus see kõrgema riigivõimu suvast. Seepärast sattuski Venemaal Ivan Groznõi poeg, tsarevitš Dimitri väga ruttu pärast surma pühakute kirja, kuna tsaar Vassili Šuiskil oli selle aktiga vaja diskrediteerida tema poolt mõrvatud Vale-Dimitrit. Vastupidi, Rooma paavst kanoniseeris Jeanne d'Arc'i ametlikult alles 1920. aastal, kui tema hukkamisest oli möödunud tervelt viis sajandit, millise aja vältel ta oli ikkagi Prantsusmaa kõige armastatumaks rahvuskangelaseks.

Õigeusu ja katoliku vaimulikkonna poliitilise olukorra erinevust selgitab ka see fakt, et nii ühe kui teise kiriku juhtijad lahendavad uute religioossete dogmade vastuvõtmise küsimust erinevalt. Katolitsism kuulutas „püha vaimu" nii jumalast-isast kui ka jumalast-pojast tulenevaks, võttis kasutusele õpetuse „puhastustulest" kui surnud hingede mingist vahepealsest elukohast, mis on eraldatud nii paradiisist kui ka põrgust, kuulutas välja usudogma jumalaema vooruslikust käima peale saamisest, paavsti eksimatusest jne. Katoliku usk võis seda teha ainult seetõttu, et erinevalt õigeusust õnnestus tal kindlustada endale selline olukord. Vaevalt võib kahelda

näiteks selles, et feodaalajastu ristiusule tundmatut katoliiklikku õpetust puhastustule kohta tunnistati vaid seepärast, et ta andis vaimulikkonnale hiiglasuured materiaalsed ja moraalsed eelised. Kõigi tõenäosuste kohaselt ei otsustanud õigeusu kirik võtta eeskuju oma katoliiklastest kolleegidelt peamiselt sel põhjusel, et riigivõimud ei lubanud tal oma sissetulekuid piiramatult suurendada. Selle kohta, et õigeusu teoloogid olid sisuliselt nõus puhastustule ideega, annab tunnistust asjaolu, et nad sanktsioneerisid „neljakümne päevase surnupalve" — puhastust taotleva jumalateenistuse, mida kirik viis pärast inimese surma läbi neljakümne päeva jooksul, mille vältel tema hing pidi viibima kuskil paradiisi ja põrgu vahel.

Õigeusu kirikul, kelle tugevust riik kitsendas, ei olnud võimalust, eriti aga tahtmist läbi viia jumalateenistuse alal „uuendusi". Religioosse opositsiooni esindajad Venemaal ei kannatanud tavaliselt niivõrd vaimse mõõga kui ilmaliku mõõga läbi. Mitte kirik, vaid tsaarivõim tegi surmaotsuse ülempreester Avvakumile ja Nikon „vagatsejale". Ega asjata teinud kirjanik-realist N. S. Leskov oma romaani „Soborjäne" naiivsest, kuid iseseisvalt mõtlejast kangelasest ülempreester Saveli Tuberozovist fanaatiliste kiriku „ortotokside" ohvri, vaid ilmaliku teenistuse karjääritegijate ohvri.

Patriarh Nikoni katse saada „Moskva praostiks" lõppes kõige haledama ja seejuures seaduspärase finaaliga.

Kui vene kirik oli tavaliselt õiglane vürstidele ja tsaarile, siis sama ei või tema kohta kuidagi öelda oma rahva suhtes. Nii Bütsantsi impeeriumi ajaloos kui ka revolutsioonieelse Venemaa ajaloos mängis õigeusu vaimulikkond kogu aeg sügavalt reaktsioonilist osa peale vabastusliikumise ka igasuguse vabaduse ja progressiivse mõtte nürimeelse ja õela lämmatajana.

Peab märkima, et Läänes oli kõige eesrindliku samasuguseks nürimeelseks ja õelaks lämmatajaks, töörahva vabadusvõitluse vaenlaseks jälle katoliku kirik. Selles suhtes ei olnud katoliku ja õigeusu kiriku vahel mingit erinevust.

Varakult enne krahv S. S. Uvarovi kurikuulsa „kolmik" vormeli („õigeusk, isevalitsus, rahvuslikkus") ilmumist rõhutas A. N. Radištšev juba XVII sajandil õigeusu ja isevalitsuse sidet, eredalt paljastades oma luuletuses selle sideme inimvihkavat iseloomu:

„Tsaar usu eest on ikka valves,
usk tsaari toetab oma palves —
koos ühiskonda rõhuvad.
Üks püüab mõistust ära süüa
ja teine tahet maha lüüa —
üldhuvel' hammast ihuvad."

Pidades leppimatut võitlust igasuguste religioossete maailmavaadetega rõhutas V. I. Lenin õigeusu häbistavaid „tee-

neid" ekspluataatorliku ühiskonnakorra tugevdamisel. „Õigeusu pühadus on kallis seetõttu," märkis ta irooniliselt 1902. aastal oma artiklis „Poliitiline agitatsioon ja „klassiseisukoht"", „et ta õpetab „nurisemata" muresid kandma! Tõepoolest, kui kasulik on see pühadus valitsevatele klassidele! Kui ühiskond on nii korraldatud, et tühine vähemik kasutab rikkust ja võimu, mass aga kannatab alaliselt „puudust" ja kannab „ränki kohustusi", siis on täiesti loomulik ekspluataatorite poolehoid usule, mis õpetab „nurisemata" taluma maapealset põrgut oletatava taevase paradiisi pärast."[1]

NLKP Keskkomitee 1954. a. 10. novembri otsus „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda teostamisel" on märgitud, et „tsaari-Venemaal teenis kirik ustavalt isevalitsust, mõisnikke ja kapitaliste, õigustas rahvahulkade metsikut ekspluateerimist, toetas ekspluataatoreid võitluses töörahva vastu".

Käesoleval ajal on õigeusu kiriku nagu teistegi kirikute enamik teenistujaid meie maal otsustavalt muutnud oma poliitilisi positsioone. Nad on võtnud nõukogude võimu suhtes lojaalse positsiooni. Sellel on muidugi positiivne tähtsus. Kuid õigeusu kiriku ideoloogia nagu teistegi religioossete pihtimisasutuste ideoloogia on ebateaduslik ja väga reaktsiooniline. Seepärast peame põhimõtteliselt võitlema religioosse ideoloogia vastu.

Tänapäeva õigeusk tunnistab täielikult kõiki oma põhilisi religioosseid dogmasid ja kombetalitusi. Mitte mingisugused teaduslikud saavutused pole muutnud tema suhtumist ei ristiusu „pühakirja" sisusse, ei Jeesuse Kristuse ega tema tohutu hulga „pühakute" olemasolusse, tegevusse ja imedesse, ega traditsioonilistesse religioossetesse rituaalidesse ja pühadesse.

Teaduslik-kommunistliku maailmavaate põhimõttelist leppimatust kõigi ristiusu (kui ka igasuguste teiste) vormidega selgitas ammendavalt K. Marx juba möödunud sajandi esimesel poolel. Seda leppimatust tingib kõigepealt asjaolu, et kommunism püüab saavutada inimkonna õnneliku elu ehitamist reaalses tegelikkuses, maa peal, kuna igasugune religioon ja eriti ristiusk lähtub valest väitest, nagu võiks inimesed tõeliselt õnnelikult elada alles pärast surma. „Ristiusu sotsiaalsed printsiibid," kirjutas Marx, „kannavad taevasse üle ... kompensatsiooni kõigi läbielatud vaevade eest, õigustades seega nende vaevade edasist olemasolu maa peal." Kommunistid peavad järjekindlalt võitlust sotsiaalsete pahede kõigi avalduste vastu, püüdes neid täielikult välja juurida; ristiusk aga püüab neid pahesid tegelikult jäädvustada, vaadeldes neid kui jumaliku ülitarkuse omapäraseid ilmutusi. „Ristiusu sotsiaalsed printsiibid kuulutavad kõik alatused, mida rõhujad rõhutute suhtes rakendavad, kas õiglaseks karistuseks päris-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 302.

patu ja teiste pattude eest, või siis katsumuseks, mida issand oma piiritus tarkuses inimestele saadab nende pattude lunastamiseks."[1]

Kaasaegsed õigeusu kirikutegelased jutlustavad oma kogudusele, et kõiki inimesi ootavat hauatagune elu. Nad räägivad, et kirik on alati nõudnud ja nõuab ka edaspidi, et inimesed kõikide raskuste ja rõõmude kõrval ei unustaks kunagi, et maapealne elu on „astmeks igavesele elule", et me peame oma hinge ette valmistama „tolle elu jaoks", ja et selle eest hoolitsemine peab olema esimesel kohal kõikide meie murede ja raskuste hulgas. Nad räägivad, et meie maapealse elu „kõige pühamaks kohuseks" on töötamine tulevase elu heaks, kuna maapealne elu on ainult üks silmapilk, võrreldes „igavese eluga", mis ootab igaüht.

Kui inimese reaalne, maapealne elu kujutab endast ainult tühist silmapilku, võrreldes meid kõiki ootava surmajärgse hinge eksisteerimisega, mis mõte on siis tõsiselt tegelda maapealse elu korraldamisega? Mitte keegi ei suuda sellele selgelt vastust anda, ei suutnud ju sellele vastata isegi „Apostel Pauluse kirjade" autor, kes veenas oma puudustkannatavaid kaasusulisi kannatlikult töötama, selle asemel et elada kirglikus lootuses jumaliku päästja peatsele tulekule. Kui maapealne elu on inimese jaoks ainult kui ettevalmistav aste eelseisvaks igaveseks eluks, kusjuures see igavene elu õigeusu õpetuse järgi võib olla kas täielik õndsus või täielik piin, siis inimeste ainukeseks õigeks käitumiseks maa peal on selline käitumine, mis annab kõige rohkem šansse pääseda taevasse ja vältida põrgut.

Seepärast õpetabki religioon usklikku inimest suhtuma ükskõikselt ühiskondlikku korda, millega tal on tegemist oma maapealsel teel.

Veel enam, kuna kommunistliku korra juures inimesed ei tunne hädasid ja kannatusi, mida rahvamassid saavad tunda kapitalismi ja üldse ekspluateeriva ühiskonna puhul, siis veendunud kristlane, kes püüab „paradiisi pääsemise" eesmärgil „puhastada oma hinge" maapealsete viletsuste karastustules, peab loogiliselt võetuna eelistama maa peal vähem täielikku ühiskondlikku korda. Pidas ju Dostojevski teoses Sonja Marmeladova ennast piiritult õnnelikuks just seepärast, et nii ta isiklik elu kui ka sotsiaalsed tingimused olid talumatult rasked.

Õigeusu ideoloogid räägivad palju kõikide ristiusuliste ja eriti õigeusu moralistide poolt armastatud teemal — inimlikest pattudest ja neist tulenevast igavese kohtumõistmise ohust pärast surma. Õigeusu õpetuse järgi ei saa inimene väljaspool kirikut üldse oma hinge päästa. Ja mitte igaüks, kes formaalselt usub, ei või loota „taevariigile". Oma koguduse paremaks

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2-е, т. 4, стр. 204.

manitsemiseks kujutavad kirikupooldajad taevariigi uksi võrdlemisi kitsastena.

Ei saa tähele panemata jätta, millises karjuvas vastuolus on „õiglase kohtuniku", kristliku õigeusu jumala õel kuju meie inimteadvuse sotsialistliku humanismi õilsate ideedega! Kuna kõik ülemaailmse revolutsioonilise liikumise väljapaistvad tegelased on täiesti veendunud ateistid, siis tuleb välja, et kõige kõrgem „inimsoost jumalik isa" saadab kõhklemata igavesse viletsusse kõige paremad ja õilsamad inimkonna pojad!

Tegelikult jääb siis neile, kes tõsiselt usuvad nii „õiglasse" ja „kõikvõimsasse" kohtumõistjasse, üle tegelda ainult patukahetsemisega, palvetamisega ja kirikule ohverdamisega. Selleks et kristlased ei unustaks nendel lasuvat „kõrgemat" kohustust, kutsub kirik neid pidevalt igasuguste meelituste abil religioossele valvsusele, kutsub neid üles kasutama iga oma tundi „igaveseks eluks" ettevalmistumisele.

On raske ette kujutada, et igapäevase ja isegi igatunnise „hauataguseks eluks" ettevalmistumise kõrval jätkuks usklikel inimestel jõudu ja energiat reaalse maapealse elu paremaks korraldamiseks. Ja milleks nad peaksidki erilist huvi tundma maapealsetest asjadest, kui kiriku autoriteetse seletuse kohaselt maa peal tõelist õnne ei ole ega võigi olla?

Järelikult erinevad religioosse moraali põhilised seisukohad sellest suurest võitlusest, mida peavad nõukogude inimesed õnneliku elu ehitamiseks maa peal.

Religioosne õpetus igavesest elust pole meile vastuvõetamatu mitte ainult seepärast, et ta on ilmses vastuolus teadusega, vaid peamiselt seepärast, et kristlik kontseptsioon õnnest ise on eesrindliku inimkonna poolt juba ammu üle parda heidetud. Meie aja inimesed ei või rahulduda muinasjutuliku Aadama ja Eeva idüllilise, muretu eluga paradiisi aias, millele õigeusklik kirik viitab kui „kõige täielikumale õnnele". Kirikumeeste väidete kohaselt seisab see õnn haiguste ja murede täielikus puudumises, peamiselt aga selles, et Aadam ja Eeva „nägid issanda jumala palet" ja isegi „vestlesid temaga". Kas sellises ajaveetmises peitub siis õnn? Mitte juhuslikult ei öelnud Faust Goethe poeemis lahti „õnnelikust" elust, mis on tulvil vaid rõõmu, mida talle pakkus Mefistofeles. Fausti jaoks tähendas eluõnn kõige aktiivsemat, kõige tegevusrohkemat osavõttu kõigist inimkonna elamustest.

„Et ilma häda tunneks vaim,
et lähedaks saaks kõrgeim, madalaim,
. . . . . .
siis kõik, mis jagatud on inimsoole,
nüüd minu põue põletama tulgu..."

Ka see õilis, tegevuseta igavik, millega kirik usklikke ahvatleb, on samuti igale mõtlejale inimesele vastuvõtmatu. Taevalikule rahule eelistab ta kahtlemata seda „püha rahulolema-

tust", mis N. A. Nekrassovi väljenduse järgi on Belinski, „raevutseva Vissarioni" iseloomustavaks omaduseks:

„See rahulolematus, millel ei
veel ole endapetet, ega püsi,
ei anna asu meie easki neil',
kes rivist minekuks ei luba küsi!"

Tõsi küll, propageerides usku hauatagusesse ellu, püüavad õigeusu hierarhid seda lepitada nõukogude inimeste tööpraktikaga, nende püüdlustega parandada meie reaalseid elutingimusi. Nende jutlustamistes korrutatakse sageli seda, et ristiusk ei mõista hukka üksi inimese hoolitsemist maapealse õnne eest, vaid et ta ka kiidab heaks inimese tegevuse, mis on suunatud maapealsete hüvede suurendamisele. Kuid ristiusu seisukohast lähtudes ei või maapealne tegevus kuidagi rahuldada inimese „kõrgemaid" vajadusi.

Niisiis kuulutab õigeusklik kirik, et mitte mingi maine, mis pole „hinge päästmise" fantastilise perspektiiviga seoses, ei või ega pea täielikult vallutama inimesi. Kuid kuskohalt võtab siis usklik inimene selle entusiasmi, mis on vajalik kommunismi edukaks ülesehitustööks? Tänapäeval püüavad kiriku esindajad tõestada, et usk hauatagusesse ellu ei vähenda, vaid, vastupidi, suurendab meie töökvaliteeti. Kuid see on ilmselt alusetu katse, kuna ta põhineb sellisel kahtlasel, kuigi usuteaduslikes arutlustes levinud argumendil nagu formaalne analoogia. Jutlustaja võrdleb religioosset usku lapse eest hoolitsemisega, usku, mis nagu peaks ema innustama töö kangelastegudele. Olgugi et igas analoogias on teataval määral kokkusobimatust, siis käesoleval juhul on ta täiesti ebaõnnestunud, kuna laps on täiesti reaalne olevus, kelle heaks armastav ema on valmis tooma igasuguseid ohvreid. Ja mis ühist on ennastohverdaval armastusel lapse vastu egoistliku püüdlusega „päästa oma hing"? Praktika näitab, et veendunud usuinimesed suhtuvad laste haigusessse ja isegi surma sageli väga passiivselt, lähtudes müstilisest usust jumalikku ettekuulutusse: „Nii kuidas jumalale on meelt mööda, nii sündigu, inimesel pole õigust selle üle kohut mõista!"

Õigeusu jutlustajad veenavad usklikke passiivselt alistuma „jumala tahtele". Kõik on jumala käes, kõik sõltub jumala tahtest, räägivad nad, — ilma jumala õnnistuseta ei kasvata maa mitte ühtki, ka kõige väiksemat rohukõrt; jumala õnnistuseta ei suuda mitte mingi inimlik kunst pikendada inimese elu mitte ühe aasta, mitte ühe päevagi võrra. Raske on endale ette kujutada veel skeptilisemat suhtumist teaduse, eriti aga agronoomia ja arstiteaduse saavutustesse! I. V. Mitšurin oma loosungiga — me ei saa oodata looduselt armuande, me peame neid temalt võtma — on õigeusklike klerikaalide meelest kõige suurem patune ja igaveste põrgupiinade kõige kindlam kandi-

daat! Tõsi küll, õigeusu jutlustajad jätavad endale selle reservatsiooni, et räägivad, nagu oleks meil õigus loota „oma mõistusele, oma jõule, oma tööle". Kuid seejuures rõhutavad nad, et peamine lootus tuleb panna „jumala kõikvõimsale jõule".

Õigeusu kirikutegelaste arutlused on läbi imbunud lootusetust alandlikkusest mõistetamatu jumaluse ees, mis viis meeleheitele juba A. I. Herzeni, kes jälgis palvetavate vene talupoegade murelikke nägusid. Surevad väikesed lapsed. Meie seisukohalt on see sotsiaalse heakorra puuduse ja teaduse madala arengutaseme tunnuseks. See peaks meid sundima veel rohkem jõudu pühendama inimeste elu parandamisele. Kommunismi ajal surevad inimesed ainult vanadusse, noorte suremine muutub tavaliselt täiesti võimatuks. Kiriku arusaamise kohaselt on kõik issanda jumala käes, kõik oleneb tema kindlast tahtest: „Issand võtab enda juurde puhta ja süütu hinge, kuna ta teab, et selle hinge oleksid patud ja kiusatused rüvetanud, kui ta oleks jäänud inimese ihus maa peale."

Vastukaaluks sellisele usulisele orjameelsusele meenuvad tahtmatult V. G. Belinski leegitsevad sõnad, kes julgelt tõstab mässu Hegeli idealistliku providentsialismi vastu: „Mulle öeldakse: arenda kõiki oma hinge aardeid . . ., nuta, et leiaksid lohutust, tunne valu, et võiksid uuesti rõõmustada, püüa täiusele, roni arenguredeli kõige kõrgemale astmele . . . Tänan väga, Jegor Fjodorovitš . . ., kuid . . . mul on au Teile teatada, et kui mul õnnestuks ronida arenguredeli kõige kõrgemale astmele, — ma paluksin ka seal Teid anda mulle aru kõikide elutingimuste ja ajaloo ohvrite pärast, kõigi juhuslikkuse, ebausu, inkvisitsiooni, Philipp II jne. jne. ohvrite pärast; vastasel korral hüppaksin ma selle redeli kõige kõrgemalt astmelt peaga ees alla. Ma ei taha õnne ka tasuta, kuni ma ei või rahule jääda oma vendade pärast . . ."[1]

Belinski hülgas religioosse fatalismi, kuna ta armastas kannatavat inimkonda tõeliselt, revolutsiooniliselt. Peab tähendama, et õigeusust ja selle õpetusest jumalikust ettemääramisest ütles ta lahti juba siis, kui ta Moskva ülikooli üliõpilasena kirjutas oma kirgliku feodalismi- ja kirikuvastase draama „Dmitri Kalinin". „Kas tõesti peab igavest õndsust tingimata ostma kõige hirmsamate kannatuste hinnaga: Kas see ei lähe liiga kalliks?" esitab Belinski draama kangelane nördinult vastuväite kristliku alandlikkuse jutlustajaile. „ . . . Kas tõesti see ülitark ja armuline olend, keda me nimetame jumalaks, saadab inimesi maa peale, nagu vange sunnitööle? . . . Kas ta teie arvates ei või teda (inimest — *N. R.*) teisiti õndsaks teha, ilma et teda oleks eelnevalt vintsutatud ja piinadega koormatud . . ."[2]

[1] В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 12, стр. 22—23. М. 1956. Письмо В. П. Боткину от 1 марта 1841 года.

[2] В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 1, стр. 462.

Õigeusu esindajate arvates nähtavasti pole olnud ega ole praegu selliseid inimkonna valgustajaid, keda võiks võrrelda selliste eriliste arhailiste kiriklike kirjanikega nagu müütiline apostel Johannes, IV sajandi piiskop Gregorios Nazianzosest, X—XI sajandi bütsantsi jutlustaja Simeon ja teised teoloogid.

Kõiki neid kiriku poolt kroonitud reaalseid või väljamõeldud ristiusu eestvõitlejaid kujutatakse ka praegu õigeusu kaasaegsete esindajate poolt igasuguste heategijate aupaistes, kuigi ajaloo-kriitika on juba ammu troonilt tõuganud sellised kirikukangelased, nagu kaalutlev mõrvar keiser Constantinus, müstik-reaktsionäär Grigori Palama, Bütsantsi impeeriumi valitsevate ringkondade mõttekaaslane, kes 1341.—1349. aastal surus maha silootide vabadusliikumise, nagu vene mustasajalane ja monarhist „isa" Joann Kronštadtski.

Võib ainult imestada, et meie päevil leidub veel inimesi, kes on valmis kordama muinasjutte Nikolai „Imetegijast" või uskuma „pühade jäänuste" ehtsust. Õigeusu kirik on alati püüdnud usklikke mõjutada mitte niivõrd intellektuaalselt kui emotsionaalselt. Seepärast on täiesti arusaadav, et ta omistab suurt tähelepanu kiriku praktikale — jumalateenistusele, kiriklikele kombetalitustele, palvetele ja mitmesugustele usukultuse esemetele. Müstilisuse, religiooni kultuselise külje rõhutamine, sisu neelamine vormi poolt, „teoloogiline pedantsus" — kõik see on Belinski väljenduse kohaselt tüüpiline õigeusule, mille teoloogid järjekindlalt rõhutasid „vagura usu" üleolekut „jultunud mõistuse" ees.

Kaasaegne õigeusk suhtub kriitiliselt sellesse kristlikku usutunnistusse, mis nagu protestantism või ükskõik milline uusim sektki vähendavad kiriku kui usklike „müstilise koondise" tähtsust selle rituaalide ja palvetega. Ta lükkab tagasi nende kirikute teesid selle kohta, et „pühakirja" jälgimisest üksi on vähe, et igaüks võib pühakirja mõista omamoodi. Kõik see on õigeusu, kiriku hierarhide arvates „upsakus", mis ahvatleb inimest jumala sõna omamoodi mõistma ja mitte nõustuma teiste autoriteetidega.

„Ime, saladus ja autoriteet!" — see suure inkvisiitori vormel F. M. Dostojevski romaanist „Vennad Karamazovid" on õigeusu ideoloogide religioossele mõtlemisele väga lähedane. Nad ei usalda inimese vaba mõistust. Nad räägivad, et elu tühistes askeldustes võib usulis-moraalne tunne nürineda ja pole kindel, kuhu poole inimene kaldub, kas „Kristuse või maise elu poole".

Kuidas suhtuda sellesse sajanditepikkusesse alternatiivi — Kristus või maailm? Milles seisab pääsemine „ilmalikest ahvatlustest"? Vanade traditsioonide kohaselt kutsub kaasaegne õigeusk oma vaimseid lapsi endiselt austama kultusemüstikat, „nägema jumalat sisemiste silmadega". Selle kinnituseks soovitatakse tundma õppida Antoni ja Feodossi Petšjorski, Sergei

Radonežski, Tihhon Zadonski, Serafim Sarovski ja teiste õigeusu munkade teoseid, samuti süvenenult vaadelda nende palgeid ikoonidel, samadel ikoonidel, millede austamist protestantlik usuteadlane Adolf Harnack võrdles ebajumala kummardamisega.

See üleskutse — võõrduda ilmalikust elust, tegelikkusest, ei või leida vastukaja nõukogude inimeste südametes, kes aktiivselt võitlevad uue maailma ehitamise eest.

Püüdes mõjutada oma koguduse religioosseid tundeid, räägib õigeusu kirik palju kiriklike pühade pühalikkusest, kombetalituste päästvast mõjust, imetegevatest reliikviatest ja teistest „pühitsetud" asjadest. Erilist tähelepanu osutatakse „pühakute" — fantastiliste taevalike patroonide kultusele, kellede nimed antakse kristlastele ristimisel. Kirikutegelaste silmis seisavad need üleloomulikud kristlaste kaitsjad kõigist inimkonna väljapaistvatest esindajatest kõrgemal.

Pühakute palvetamine, reliikviate kummardamine, mis, nagu seletavad kiriku esindajad, on tuntuks saanud „nende poolt sooritatud imetegude läbi", kõige seitsme pühitsetud sakramendi täitmine (õigeusu kirik pole senini nõustunud loobuma ühestki neist, vaatamata skeptiliselt meelestatud protestantlaste keelitamisele), jumalateenistusest regulaarne osavõtmine, — seda kõike soovitab kirik usklikele.

Sellest järeldub, et õigeusk ei saanud jääda kõrvale kogu kaasaegsele religioossele teadvusele omastest tendentsidest lepitada usku teadusega. Üha rohkem veendununa selles, et teaduse võitmatule jõule pole võimalik vastu seista, teevad kaasaegsete kristlike kirikute juhid ja eriti aktiivselt Rooma paavst katseid „tõestada", et usk ja teadus ei lähe teineteisest tegelikult lahku. Taolised katsed põhinevad vaid enam või vähem osavalt valitud sofismidel, tegelikkuse faktilisel moonutamisel. Analoogilisi katseid teevad ka õigeusu kiriku esindajad, kes püüavad tõestada, et „piibel ja loodus — kaks raamatut" on kirjutatud ühe autori — jumala poolt ega või sellepärast teineteisele vastu käia. Nad kirjutavad, et „mõnikord" esineb teaduse ja ristiusu vahel vasturääkivusi, kuna mitte „kõik usutõed pole teaduslikult mõistetavad seetõttu, et nad kuuluvad üleloomulikkuse valdkonda". Kuid selle fakti tunnustamisest võiks tulla loogilisele järeldusele, et teadus ja usk on üksteisele vasturääkivad nii nagu loomulik ja üleloomulik, nagu reaalsus ja väljamõeldis, nagu tõde ja eksiarvamus. Juba Kant selgitas, et religioosse usu transtsedentaalne maailm omaenda mõiste kohaselt ei või olla teadusliku uurimise objektiks. Seepärast on õigeusu teoloogide avaldused selle kohta, et saab lepitada ilmselt lepitamatut, äärmiselt mitteusutavad. Nähtavasti tunnistavad seda isegi nende ideelised juhid. Seepärast ülistavad nad sageli „kirjaoskamatuid naiivikesi", keda oli palju „igavese kuulsusesära võitnud pühakute hulgas".

Vaatamata kogu oma konservatismile, mis on omane nii õigeusule kui ka igale muule religioonile, ei saanud ta jääda puudutamata kaasaja suurtest sündmustest. Vene õigeusu kiriku suhtes väljendus see selles, et pärast aastaid kestnud leppimatust ja vaenu nõukogude ühiskondliku korra vastu hakkas kirik nõukogude korrasse lojaalselt suhtuma. Kirik püüab lepitada religioosset usku nõukoguliku töösse suhtumisega. On teada, et vene õigeusu kiriku tegelased astuvad aktiivselt välja rahu kaitseks. Seda nende patriootilist ja humaanset tegevust võib ainult tervitada. Hinnates õiglaselt nende praktilisi abinõusid sellel alal, saavad nõukogude inimesed samal ajal aru, et sõja põhjused on hoopis teistsugused kui need, millest räägib religioon, ja et uue sõja oht ei teki mitte sellest, et inimesed on võõrdunud religiooni poolt jutlustatavaist põhimõtetest, vaid sellest, et maailma ähvardab sõjaga imperialism ja ennekõike selle leeri juhtivad jõud — ameerika imperialistid, kes pretendeerivad maailmavalitsemisele.

Tõeline teadus ei tunnusta mingit jumalust, ta tegeleb ainult sellega, mis juurdlevalt tunnetab tegelikkust, puhastades meie mõistust inimeste poolt loodud viirastustest. See on suur, vajalik ja väärikas üritus, kuna igasugused illusioonid ja kummitused segavad inimesi elus õigesti orienteerumast.

Meie maal on religioonil sotsiaalsed juured murtud. Kuid osa meie elanikkonnast pole veel küllalt kõrgel kultuurilisel tasemel, ta on veel segaste ettekujutuste võimuses, leides rahuldust religioonis. Kõik see peab paratamatult hajuma, ja suur tähtsus sellistest ettekujutustest jagusaamisel on teaduslik-materialistlikul haridustööl masside hulgas. Juba V. G. Belinski tähendas õigesti, et vene rahvas pole oma terve ja mõtleva iseloomu tõttu üldse usklik; kuid temas on „veel küllalt ebausku, . . . kuid ebausk kaob koos tsivilisatsiooni edusammudega". Meist, haridusala töötajatest, nõukogude teadlastest, pedagoogidest, literaatidest, kunstnikest, — ühesõnaga kõikidest meie kultuuri esindajatest sõltub suurel määral selle aja kiirendamine, mil kogu rahvas jäädavalt vabaneb igasugusest müstikaudust.

Ajalooteaduste kandidaat M. M. SEINMAN

KATOLIKU USK RISTIUSU ERILIIGINA

Katoliku usk on üheks tähtsamaks ristiusu vooluks. Ristiusul on kolm põhiharu — rooma-katoliku usk, kreeka-õigeusk ja protestantism. Protestantism omakorda jaguneb rohkearvulisteks vooludeks, mitmesugusteks kirikukogudeks.

Eelnimetatud vooludest on ristiusus kõige rohkem levinud rooma-katoliku usk.

Kui uskuda kiriku- ja religioonialast kodanlikku statistikat, mis kahtlemata on tendentslik, sest iga suund püüab näidata, et temal on rohkem pooldajaid kui tegelikult, siis tunnistab ristiusku maakeral 860—880 miljonit inimest, neist 420—430 miljonit, s. o. peaaegu pooled, tunnistavad rooma-katoliku usku. Kodanliku statistika kohaselt on protestante 250 miljonit inimest, õigeusklikke — 190 miljonit.

Samade andmete kohaselt elab Euroopa riikides 214 miljonit katoliiklast, Ameerikas — 180 miljonit (sealhulgas 34 miljonit Ameerika Ühendriikides), 27 miljonit Aasias, 13 miljonit Aafrikas, 2 miljonit Austraalias ja Okeaanias.

Euroopa riikidest elab katoliiklasi kõige rohkem Itaalias. See aga ei tähenda, et kõik, keda peetakse katoliiklasteks, on seotud kirikuga ja järgivad kuulekalt seda. Teatavasti hääletas viimastel Itaalia parlamendi valimistel 1953. aastal kommunistide poolt üle 6 miljoni inimese, hoolimata kiriku tugevast kommunismivastasest propagandast. Vaatamata klerikaalide ja vaimulike kommunismivastasele kampaaniale (eriti Ungari sündmuste puhul) ning paavsti ja teiste kiriku ülikate väidetele „kommunismi kriisi" kohta, saavutas Itaalia Kommunistlik Partei 1957. aastal munitsipaalvalimistel uuesti edu, ja seda eriti suurtes linnades. See näitab, et poliitilistes küsimustes ei talita mitte kõik Itaalia katoliiklased kiriku käsu järgi.

Teistes Euroopa riikides elab palju katoliiklasi Hispaanias, Portugalis, Prantsusmaal, Lääne-Saksamaal ja Belgias. Rahvademokraatiamaade osas on katoliku usk rohkem levinud Poolas ja Tšehhoslovakkias (eriti Slovakkias).

Meil, NSV Liidus, on katoliku usk tugevalt levinud Leedus. Kodanlikus Leedus oli katoliku usk valitsevaks religiooniks.

Rooma-katoliku usk on samuti levinud Ukraina ja Valgevene lääneoblastites, osaliselt ka Lätis.

Tuleb märkida katoliiklaste arvu suurenemise tendentsi ning katoliku usu organisatsiooni tugevnemist imperialismi ajajärgul. Eriti on see iseloomulik Ameerika Ühendriikidele. Ameerika Ühendriigid on maa, kus kõige rohkem on levinud protestantlikud kirikud. 1956. aasta andmeil kuulus seal protestantliku kiriku liikmeskonda 58 400 000 inimest. Ameerika Ühendriikides on viimase 60 aasta jooksul erakordselt kasvanud ka katoliiklaste arv.

Nii näiteks oli 1890. aastal Ameerika Ühendriikides 7 300 000 katoliiklast, 1936. aastal 20 000 000, 1956. aastal aga juba 34 000 000 katoliiklast (katoliku kiriku andmete kohaselt).

Tänapäeval on katoliku kirik mõjukamaid poliitilisi kirikuid Ameerikas, kellel on mitte üksnes tugev organisatsioon, vaid ka väga suured varandused. Kui Ameerika Ühendriikides on kõik protestantlikud kirikud killustatud enam kui 200 suunaks ja vooluks, siis esineb katoliku kirik tsentraliseeritud ja ühtse organisatsioonina.

Käesoleval ajal on iseloomulik ameerika kodanluse tung katoliku usu poole.

Tungi katoliku usu poole võib märgata ka Inglismaa kodanlikes ja aristokraatlikes ringkondades. Tugevnenud on ka anglikaani kirikus katoliku usku pooldav kool — niinimetatud anglo-katoliiklus.

Lääne-Saksamaal ilmus 1955. aastal evangeeliumiusu teoloogi Walter von Lovenitschi raamat „Tänapäeva katoliiklus". Raamatu autor väidab, et katoliku usk elab tänapäeval üle „õitsengut", ja kirjutab, et ristiusu mitmesugused voolud on vaja ühendada rooma kiriku rüppe.

Esmakordselt pärast reformatsiooni Saksamaal, s. o. XVI sajandi algusest peale, külastas Saksa evangeeliumiusu kiriku piiskop Dibelius 1956. aasta jaanuaris Rooma paavsti, et arutada viimasega kirikute olukorda Saksa Demokraatlikus Vabariigis, täpsemalt aga selleks, et leppida kokku ühise tegevuse kohta Saksa Demokraatliku Vabariigi vastu. On olemas ka teisi fakte, mis kõnelevad sellest, et osa protestantliku kiriku tegelasi püüdleb katoliku kiriku poole või tahab katoliku kirikuga koos töötada. Eespool mainitud evangeeliumiusu teoloog von Lovenitsch ütleb, et katoliku usk on „paremini säilinud tänapäeva elu sekulariseerimise eest" kui protestantism. Mõningate kodanluse ringkondade ja ideoloogide silmis suudab katoliku usk paremini takistada töörahva vabadusliikumist.

Katoliku kirik on tsentraliseeritud organisatsioon, tsentraliseeritud igas üksikus riigis, ning teda ühendab Ülemaailmne keskus. Selle peaks on Rooma paavst. Ühelgi teisel kirikul ei ole niisugust ülemaailmset organisatsiooni. Pärast Teist maa-

ilmasõda loodi Protestantlike ja Õigeusu Kirikute Ülemaailmne ühendus, niinimetatud oikumeeni ühendus. Kuid see pole rajatud katoliku kiriku organisatsiooni eeskujul. Iga Ülemaailmse Kirikute Ühenduse koosseisu kuuluv kirik on sõltumatu. Igas riigis katoliku usu kirikud aga alluvad usuasjades (ning mitte üksnes usuasjades) Roomale. See on tähtis katoliku kiriku omapära, mis muudab ta tugevaks sõjaliseks organisatsiooniks, kes saab keskusest juhtnööre ja tegutseb nende kohaselt.

Katoliku kirikul on rohkesti temaga seotud usulisi, poolusulisi ja ilmalikke organisatsioone. Määratu suur vaimulike armee moodustab selle kiriku tuumiku. Ainuüksi katoliku kiriku vaimulikke oli 1956. aastal rohkem kui 380 000 inimest, munga- ja nunnaordude liikmeid — üle 1 270 000 inimese. Kõige tugevam, mõjukam ja rikkam on jesuiitide ordu, kes võtab aktiivselt osa kirikute ülikkonna poliitilistest intriigidest. Jesuiitide ordusse kuulub üle 30 000 inimese. Jesuiitide ordu kõige suurem organisatsioon asub tänapäeval Ameerika Ühendriikides ning sellesse kuulub rohkem kui 7000 inimest.

Erinevalt teistest ususuundadest on katoliku kirik asutanud mitmesuguseid ilmalikke massiorganisatsioone. Tavaliselt on need ühendatud assotsiatsioonidesse, nagu seda on näiteks „Action catholique" organisatsioonid. Itaalias ühendab „Action catholique" organisatsioon meeste, naiste, noorukite, tütarlaste, üliõpilaste, teadlaste, kunstnike jt. katoliiklaste liite. Need organisatsioonid on kiriku toeks ning eriti valimiskampaaniate ajal tegutsevad organisatsioonide liikmed aktiivsete agitaatoritena ja organiseerijatena kiriku poolt toetatava kandidaadi kasuks.

Katoliku kirik on tänapäeval organiseerunud ka poliitilisteks parteideks, kes praegu on juhtivad poliitilised parteid paljudes kapitalistlikes riikides. Kristlik-demokraatlik partei, kristlik-sotsiaalne partei ja teised taolised parteid on pärast Teist maailmasõda muutunud reas maades valitsevateks parteideks (Lääne-Saksamaal, Itaalias, Belgias, Hollandis, Prantsusmaal MRP ja mõnes teises riigis). Need on tihedalt seotud oma maa kapitaliga ja Vatikaniga.

Religioosne maskeering ja side kirikuga aitab nendel parteidel varjata oma kodanlikku olemust ja avaldada poliitilist survet töötajate laiadele hulkadele monopolistliku kapitali huvides.

Paljudes maades eksisteerivad tööliste katoliiklikud ametiühingud, kes lõhestavad töölisklassi ühtsust. Katoliku kirikul on asumaades misjonäride organisatsioonid, kes minevikus etendasid tähtsat osa koloniaalvallutuste puhul. Nüüd aga, koloniaalsüsteemi kriisi ajajärgul, töötavad nad palju rafineeritumate meetoditega selleks, et kindlustada imperialistide võimu sõltuvates maades ja asumaades.

Sel puhul tuleb meenutada Prantsuse Vabariigi presidendi Coty hiljutist külaskäiku Rooma — Vatikani.

Aastal 1904 sõitis tolleaegne Prantsuse Vabariigi peaminister Loubet Itaalia kuninga juurde visiidile. Paavst (Pius X) esines protestiga Prantsuse presidendi külaskäigu puhul Rooma, sest paavstid ei tunnistanud tol ajal Roomat Itaalia pealinnaks, vaid nõudsid, et Rooma oleks paavstiriigi pealinn, nagu see oli olnud kuni 1870. aastani. Paavsti protest Loubet külaskäigu puhul Rooma oli Prantsusmaa siseasjadesse vahelesegamine. Siis katkestati diplomaatilised suhted Prantsusmaa ja Vatikani vahel ning tühistati konkordaat.

Viiskümmend aastat pärast nimetatud sündmusi sõidab Prantsuse Vabariigi president Vatikani. Progressiivne ajakirjandus märkis õigesti, et presidendi visiit paavsti juurde rikub Prantsuse riigi ilmalikku iseloomu ja kirku riigist lahutamise põhimõtet, et see on järeleandmine reaktsioonile ja klerikalismile. Prantsuse kodanlik ajakirjandus aga (näiteks ajaleht „Monde") kirjutas, et paavst Pius XII võib Prantsusmaale paljuski mõju avaldada, alates noorsoo kasvatamisest ja ühiskondlikust korrast kuni Prantsuse meretaguste valduste tuleviku küsimuseni.

Järelikult oli kõne all, kuidas tagada Vatikani ja viimase abil ka väljaspool Prantsusmaad olevate katoliiklike ringkondade toetust Prantsuse kodanlusele selle ebaõiglases ja julmas sõjas alžeeria rahva vastu. Polnud juhus, et enne Coty külaskäiku Rooma teatas Prantsuse piiskopkond, et ta asub Alžeeria küsimuses „neutraalsel" seisukohal; sel päeval aga, kui Coty külastas Vatikani, teatas Pariisi peapiiskop kardinal Feltin, et kirik on solidaarne valitsuse tegevusega Alžeerias. Paavst Pius XII oma entsüklikas (läkituses) katoliku usu misjoniasutustele Aafrikas pooldas kahekeelselt „õiglust" Aafrika rahvaste suhtes ja kutsus viimaseid üles kaitsma endid „võltsnatsionalismi pettuste ja jõlederuste eest" ning „mitte laskma end võluda haridusest ja tehnikaalasest õpetusest ning materialistlikust mõjust".

Vatikanile alluvad rohkearvulised misjonäride organisatsioonid asumaades. Imperialistid arvestavad neid organisatsioone oma poliitika teostamisel, mille eesmärgiks on kolonialismi jäädvustamine.

Katoliku usku iseloomustab oskus kohaneda muutuvate tingimustega. Eespool nimetatud saksa evangeeliumiusu teoloog Lovenitsch kirjutab, et katoliku usk ühendab kõige vastukäivamaid usundeid. Imestamisväärne, kirjutab ta, mida kõike on katoliku usk suutnud assimileerida möödunud sajanditel.

Kohanemine uute tingimustega leiab meie päevil aset mitte ainult usukultuse alal. Rohkem kui poolsada aastat pidas paavstitroon väga julma võitlust töölispüha Esimese mai vastu.

Ning 1955. aastal, vähe aega enne 1. maid, kuulutas paavst Pius XII 1. mai kirikupühaks — „puusepp Joosepi" pühaks. Juba kaks aastat püüab katoliku kirik usklikke töölisi kaasa tõmmata oma „esimese mai püha" tähistamisele. 1. mai kirikliku tähistamise eesmärgiks on propageerida tööliste hulgas klasside lepitamise ja klassivõitlusest loobumise reaktsioonilisi ideesid. Vatikan püüab töölisklassi lõhestada. Katoliku kiriku ajavaimuga kohanemine on ühendatud rutiini, konservatiivsuse, leppimatuse ja vaenuga ühiskonna progressiivse arengu vastu, eriti töörahva vabadusliikumise vastu.

Kohanedes tänapäevaga, ei ole katoliku kirik loobunud kõigest sellest, mis teda iseloomustas keskajal: pühakute kultusest, usust imedesse, kuradisse jne. Selle rutiini, vana külge kiindumuse ja kõige uue vihkamise eest ülistavadki kodanlikud ideoloogid katoliku usku. See on nende arvates usund, mis paremini kui teised usundid paneb ristiusumaades vastu ajavaimule ning kohaneb oskuslikult uute tingimustega, selleks et võidelda ajavaimu vastu.

Kuidas tekkis katoliku usk?

Loengutest ristiusu tekkimise kohta teame, et ristiusk tekkis Rooma impeeriumis ja muutus IV sajandil valitsevaks usundiks.

II sajandil hakkas kujunema kiriku organisatsioon eesotsas piiskoppidega. Teiste piiskoppide hulgas hakkas aja jooksul järjest suuremat osa etendama Rooma kui impeeriumi pealinna piiskop. Tema kätte koondusid suured rahasummad. Märgitagu näiteks, et juba V sajandil said kolm Rooma kirikut — Peetruse, Pauluse ja Johannes Lateraniuse kirik — peale naturaalsissetuleku veel 22 000 solidot (ligi 128 000 kuldrubla) puhastulu. Rooma piiskop võttis enda peale maksude kogumise, laenutas imperaatoritele raha ja omandas peale majandusliku ka poliitilise mõju.

Aastal 330 sai impeeriumi pealinnaks Konstantinoopol. See muutis Rooma piiskopi imperaatorist vähem sõltuvaks. Aastal 395 jagunes impeerium kaheks — Ida-Rooma riigiks (Bütsants) ja Lääne-Rooma riigiks. V sajandil lagunes Lääne-Rooma impeerium barbaarsete germaani suguharude löökide all ning selle territooriumil tekkis terve rida järk-järgult feodaliseeruvaid riike.

Seoses sellega, et feodaliseerumise protsess kulges erinevalt läänes ja idas (Bütsantsis), kujunes ka kiriku ajalugu erinevaks. Poliitiliselt ja majanduslikult tugev kirik idas jäi ikkagi kuningavõimust sõltuvaks: imperaator kutsus kokku kirikukogud, kinnitas nende otsused, etendas otsustavat osa ka usuküsimustes, patriarhi valimisel ja kiriku ülikate määramisel.

Läänes kasutas Rooma piiskop keskvõimu nõrgenemist ja selle kaugust Roomast. Pärast Lääne-Rooma impeeriumi lagu-

nemist mängis ta kujunevate feodaalriikide vastuoludel, koketeerides kord ühe, kord teisega, et kindlustada oma isiklikku seisundit. Kõnealuste feodaalriikide valitsev ladvik omakorda võttis vastu ristiusu ning püüdis Rooma piiskoppi ja kirikut ära kasutada kujunevate feodaal-pärisorjuslike suhete õnnistamiseks. Ristiusu kirik hakkas õigustama pärisorjust, nii nagu ta oli orjust varem õigustanud ja veelgi õigustas. Roomas haaras piiskop enda kätte ka poliitilised funktsioonid.

Rooma piiskoppide seisundi kindlustamise ja rikkuste kasvamisega hakkasid nad järjest visamalt taotlema juhtivat seisundit teiste ristiusu piiskoppide hulgas. Üksnes neile jäi nimetus „paavst" (kreeka keeles „pappas" — isa). Aja jooksul hakkasid nad nõudma, et vaimulik võim tunnistataks kõrgemaks ilmalikust võimust ja paavsti võim kõrgemaks ilmalike riigivalitsejate võimust.

Kirik, kes oli muutunud kõige suuremaks feodaaliks, oli keskaja Lääne-Euroopas feodaalkorra internatsionaalseks keskuseks. See tugevdas samuti Rooma piiskopi positsioone ning kindlustas vaimulikkonna kui seisuse olukorda.

VIII sajandil tekkis iseseisev paavstiriik — Kirikuriik. Selle eest võlgnesid paavstid tänu Frangi kuningale Pipin Lühikesele, kes kinkis paavstile Rooma ja Rooma maakonna tänuks selle eest, et paavst abistas teda Merovingide dünastia kukutamisel ja frankide kuningaks saamisel.

Arvamus, et keskajal paavstid ei sõltunud üldse Lääne-Euroopa riigivõimust, pole õige. Minevikus sõltusid paavstid nii frankide kuningatest, germaani imperaatoritest, Prantsuse kuningatest (peaaegu kogu XIV sajandi jooksul olid paavstid tegelikult Prantsuse kuningate vangideks Avignonis, Lõuna-Prantsusmaal) kui ka teistest selle maailma vägevatest. Tõsi küll, paavstid tahtsid endale kõrgeimat võimu ühiskonnas ja võitlesid visalt selle eest, et Rooma kõrgema vaimuliku võim tunnistataks kõrgemaks ilmalikust võimust. Eriti suure jõu omandas võitlus paavsti teokraatia eest XI—XIII sajandini. Tuginedes laiahaardelise kiriku aparaadile — vaimulikele ja munkadele, võttes tarvitusele niisuguse vaimse terrori, nagu seda on kirikuvande alla panemine ja interdikt (usutalituste keelamine üksikutes linnades, piirkondades ja isegi tervetes riikides), vabastades alamaid vandetõotusest jne. ning kasutades oma huvides võitlust feodaalriikide vahel, saavutasid paavstid aeg-ajalt teatud edu oma pretensioonide rahuldamisel. Kuid feodaalsete monarhide jõupingutustega lükati paavstide teokraatlikud nõudmised tagasi.

Rooma paavstiriik eksisteeris 1870. aastani teokraatliku riigina, kus valitses preestrite ja munkade despootia. Paavstiriik likvideeriti Itaalia ühendamise käigus, mille ühtsust see tõsiselt takistas. Paavstiriigi territoorium muutus Itaalia kuningriigi territooriumi osaks. Uuesti loodi paavstiriik 1929. aas-

tal Mussolini valitsuse ja paavst Pius XI vahelise kokkuleppe põhjal. Tänapäeva paavstiriik Vatikan on tilluke riik Rooma linna territooriumil. Tema suurus on 110 aakrit ning seal elab tuhat inimest.

Keskaja paavstide pretensioonid kõrgeima vaimuliku ja ilmaliku võimu taotlemisel põhjustasid kokkupõrked mitte üksnes ilmalike võimudega, vaid ka paljude ristiusumaade, esmajoones idamaade piiskoppidega.

Ristiusu kirikute vahelised lahkhelid idas ja läänes algasid juba Rooma impeeriumi jagunemise ajal. Erinevused poliitilises, sotsiaalses ja kultuurilises arengus pidid peegelduma ka kiriku elus. Bütsantsi ja Lääne-Euroopa üldistele poliitilistele põhjustele, mis tõid kaasa kiriku jagamise lääne ja ida kirikuks, lisandus võitlus mõjusfääride ja sissetulekute pärast ning lahkhelid usuküsimustes, kuigi viimastel ei olnud iseseisvat tähtsust. Niisuguseks lahkheliks oli näiteks niinimetatud „filiokviumi" tüli („filioque") selle kohta, „kas püha vaim" tuleb üksnes isast (seda tunnistab ida kirik) või isast ja pojast (seda tunnistab lääne kirik).

„Filiokvium" on ka tänapäeval küsimuseks, mis lahutab rooma-katoliku ja õigeusu kirikut. Terve mõistuse seisukohalt ei kannata vaidlus selles küsimuses üldse kriitikat. Muide, seda mõistavad ka kirikutegelased ise ning eelistavad sellest avalikult mitte rääkida. Meie arhiivides on säilinud huvitav dokument jutuajamise kohta, mis toimus 1916. aastal Petrogradi telegraafiagentuuri esindaja ja silmapaistva katoliku kiriku tegelase Ledohovski vahel katoliku ja õigeusu kirikute lähenemise küsimuses. Ledohovski ütles, et erinevad dogmad ei tohi segada mõlema kiriku lähenemist. Need erinevused nagu näiteks „filiokvium" tekkisid Ledohovski sõnade järgi „keskaja süngetel ja pimedatel päevadel, kui monarhid mittemillegi tegemisest liiga raevukalt ja täiesti asjatult tegelesid küsimustega, millest nad ei suutnud aru saada, ja neid ei ole sünnis arutada . . ."

Selle tüli taga peitusid aga ammu valminud vastuolud ida kiriku ja Lääne-Euroopa maade kiriku vahel.

Lõplik lõhenemine kirikute vahel toimus 1054. aastal. Selle ajendiks oli asjaolu, et Bütsantsi kuningas ei rahuldanud (patriarh Mihhail Cerrullaria nõudmisel) paavsti nõudmist viimasele territooriumi loovutamise kohta Lõuna-Itaalias. Paavsti legaadid, jõudnud Konstantinoopolisse, panid patriarhi kirikuvande alla. Imperaator kutsus omakorda patriarhi nõudmisel kokku kirikukogu, kes kuulutas paavsti ketseriks ja tunnistas, et ida kiriku läbikäimine lääne kirikuga on võimatu. Nii kujunesid lõplikult välja kaks iseseisvat ristiusu kirikut — läänеosa kirik ehk rooma-katoliku kirik ja idaosa kirik ehk kreeka-õigeusu kirik.

Iga kirik tahtis olla oikumeeniline, katoliiklik kirik, s. t.

üldine ja ainuõige kirik. See nimetus jäigi lääneosa kirikule, mida nimetatakse rooma-katoliku kirikuks.

XVI sajandil toimus uus suur kirikute jagunemine: reformatsiooni tagajärjel eraldusid lääne (katoliku) kirikust rea maade kiriklikud organisatsioonid ja moodustasid Roomast sõltumatud protestantlikud kirikud.

Missugused on katoliku usu erinevused ning mis eraldab teda protestantlikust ja õigeusu kirikust?

Katoliiklus, nagu ka idaosa kirik, tunnistab jumalat — maailma loojat, tema poega Kristust, kes ristiusu kiriku õpetuse kohaselt on neitsist sündinud ime läbi, kes löödi risti, tõusis üles ja tuleb uuesti tagasi elavate ja surnute üle kohut mõistma; ta tunnistab püha kolmainust ja neitsi Maarjat. Nendes küsimustes katoliku usu ja õigeusu vahel ei ole erinevusi, kuigi katoliku kirik, tema usuteadlased ja vaimulikud arvavad, et katoliku usk on ainuõige usk, kõik teised aga on väärusud.

Ameerika katoliikliku ajakirja „Gommonwell" toimetaja John Gogley küsib oma artiklis „Mis on katoliku usk": „Kas katoliiklased usuvad, et nende usk on ainuõige?" Ning ta vastab sellele küsimusele: „Jah, idee sellest, et kõik usud on ühesuguselt õiged, on absurdne ja ebaloogiline."[1] Niisuguse seisukoha alusel põletasid paavstid inkvisitsiooni tuleriidal sadu tuhandeid inimesi, kes uskusid jumalat teistviisi. Sel alusel õigustab katoliku kirik ka tänapäeval inkvisitsiooni kuritegusid.

Hispaanias ja mõnes teises riigis, kus on valitsevaks usundiks katoliku usk, kiusatakse ka tänapäeval protestantlikku kirikut igati taga.

Kuni tänaseni ei salli katoliku kirik neid, kes on teist usku.

Katoliku kirik erineb teistest ristiusu kirikutest peamiselt selle poolest, et ta tunnistab paavsti kiriku peaks, Kristuse asendajaks ja apostel Peetruse järeltulijaks, kes usu- ja moraaliküsimustes on eksimatu. See seisukoht on katoliku kiriku dogma, s. t. katoliku usu õpetuse põhiliseks elemendiks.

Katoliku kirik õpetab, et esimeseks Rooma linna piiskopiks oli apostel Peetrus ning kõik järgmised Rooma piiskopid (paavstid) on Peetruse järeltulijad.

Ajalooteadus on tõestanud, et apostel Peetrus on müütiline isik, kes mitte kunagi pole eksisteerinud.

Saksa kodanlik ajaloolane Arthur Drews, kes tõestas, et Jeesus Kristus on müütiline kuju, arvab, et ka apostel Peetrus on müütiline kuju ja väljamõeldud isik. Drews kirjutab, et „Peetrus astub meie ette sellena, kes ta tõepoolest oli — fantaasia viljana, kujuna, kes on välja mõeldud Rooma „kõrgema hingekarjase" maailmavalitsemise pretensioonide huvides".[2]

[1] A Guide to the Religions of America, ed. by L. Rosten. New York, 1955.

[2] А. Древс, Жил ли апостол Петр, стр. 38—39.

Isegi mõned õigeusu kirjanikud ja ajaloolased kinnitavad, et legendil Peetrusest ei ole ajaloolist alust. Nii näiteks ütleb silmapaistev kiriku ajaloolane V. V. Bolotov (enne Esimest maailmasõda töötas hulga aastaid Peterburi vaimuliku akadeemia professorina) oma loengutes vana kiriku ajaloo kohta: „See, et Peetrus oli Rooma piiskop ja sealsamas suri, on ainult legend."

Kuid sellesama legendi aluseks on katoliku usu tähtsaim seisukoht, et paavst on „apostlite vürsti" (Peetruse) järeltulija. Selleks et tõestada, et apostel Peetrus tõepoolest elas ja pidas jutlusi Roomas, alustati 1939. aastal püha Peetruse templi all arheoloogilisi väljakaevamisi apostli haua leidmiseks. Väljakaevamised kestsid 1950. aastani. Leiti palju huvitavat materjali, sest Rooma on niivõrd vana linn, et kus ka arheoloogilised väljakaevamised ei toimuks, leitakse ikkagi huvitavaid ajaloolisi materjale. 1950. aastal ütles paavst Pius XII oma sõnavõtus palverändajatele, et lõpuks ometi on Peetruse haud leitud. Ühe aasta pärast aga avaldati katoliku kiriku väljaannetes (ametlikuks kasutamiseks) teade, et Peetruse hauda ei ole leitud, vaid olevat leitud „koht, kuhu ta oli maetud".

Üldse tuleb märkida, et esimeste sajandite paavstide nimekirja koostamist ei võetud tõsiselt, seda enam, et piiskopkond kujunes välja alles teisel sajandil. Ja kui katoliku kirik avaldab paavstide nimekirja alates esimesest aastasajast, siis ei saa seda nimekirja kuidagi õigeks pidada. Seda tunnevad ka kiriku esindajad ise, ainult nad ei kõnele sellest. 1904. aastal avaldati Vatikani aastaraamatus Rooma paavstide „täpsustatud" nimekiri. Loetelus olnud 264 I—XX sajandi paavstist sattus uude nimekirja 258 paavsti. Teadusliku kriitika survel tuli nimekirjast kustutada 6 inimest. Järelikult pidi Vatikan tunnistama, et tema paavstide nimekirjas eksisteerisid (ja eksisteerivad) olematud isikud.

Sel puhul kirjutas Vene tsaarivalitsuse esindaja Vatikanis Gubastov välisministrile: „„Aastaraamatu" (Vatikani — M. Š.) toimetus ütles küllaltki naiivselt ja avalikult välja, et tolle ajani koostati nimekiri ainuüksi paavstide portreede järgi, mis asuvad püha Pauluse kirikus. Portreesid hakati maalima V ja VI sajandil, paavstidele pandi suvaliselt nimed aga tõenäoliselt alles VII sajandi lõpul. Samal ajal kustutati nimekirjast need paavstid, kelle eksisteerimine on teadusliku kriitika arvates kaheldav . . ."

Range ajaloolise kontrolli põhjal võib ütelda, et ei ole olemas andmeid, mis lubaksid pidada Peetrust Rooma linna esimeseks piiskopiks, sest selle apostli enese olemasolu lükatakse ümber. Järelikult pole mingit alust pidada Rooma paavsti tema järeltulijaks.

Katoliku usu õpetuse teiseks tähtsaks seisukohaks on paavsti ilmeksimatuse dogma tunnustamine.

Võitlust paavsti ilmeksimatuse eest peeti juba varasest keskajast alates, kuid selle dogma tunnustamisele avaldasid vastupanu nii kiriku ülikkond kui ka ilmalikud valitsejad.

Alles 1870. aastal, kui Itaalia väed lähenesid Roomale ja paavsti ilmalik võim elas üle viimaseid päevi, kinnitas kirikunõukogu istung Vatikanis dogma paavsti ilmeksimatuse kohta. See dogma ütleb, et kui paavst kõneleb altari ees kõigi kristlaste hingekarjasena, on ta usu ja moraali küsimustes ilmeksimatu. Kui üldjoontes võtta, siis tuleb paavsti iga sõnavõttu pidada ilmeksimatuks, kuna ta avalikult esineb alati kiriku peana ja „kõigi kristlaste hingekarjasena". Kui paavst saadab kommunistidele sajatusi, siis tõenäoliselt peab kirik ka seda ilmeksimatuks. Kui paavst sõlmis liidu Mussolini ja Hitleriga, oli ta samuti „ilmeksimatu". Tänapäeval, kui paavst tegutseb koos ameerika imperialistidega, on ta samuti „ilmeksimatu" sellepärast, et ta tegutseb oma arusaamise kohaselt kirikumoraali ja kõlbluse huvides.

Paavsti ilmeksimatuse dogma tähendab tegelikult paavstide kogu tegevuse tunnistamist ilmeksimatuks, sest nende tegevuses pole võimalik usulist külge lahutada poliitilisest küljest.

Ajalugu tunneb ka paavste-kurjategijaid. Paavstitroonil istusid keskajal mõrtsukad, liiderlikud ja ebamoraalsed inimesed. On küllalt, kui meenutada XV—XVI sajandi paavste: Joann XXIII (tegutses mereröövlina) või Sixtus IV, Aleksander VI Borgiat, kes olid tuntud oma ebamoraalse ja liiderliku eluviisi poolest. Kas katoliku kirik peab ka neid inimesi „ilmeksimatuks"? Jah peab. Seoses sellega, et teaduslik kriitika on esile toonud väga palju halba paavstide elust, on tänapäeva katoliiklik kirjandus sunnitud kirjutama „halbadest paavstidest". Saksa katoliiklik kirjanik Algermissen tunnistab, et olid olemas ka „halvad paavstid", kuid lisab juurde, et usuküsimustes nad ei eksinud, s. t. olid „ilmeksimatud".

Eespoolnimetatud ameerika autor Cogley kirjutab: katoliiklased ei usu, et paavst võib teha paha, kuid nad usuvad, et paavsti, kas pühakut või patust, kaitseb jumal selle eest, et paavst ei viiks kirikut usuküsimustes eksitusse. Järelikult on ka patune paavst „ilmeksimatu".

Tänapäeval püüab katoliku kirik ümbritseda paavsti pühaku oreooliga.

1954. aastal kanoniseeriti, s. t. tunnistati pühakuks, üks kõige reaktsioonilisemaid paavste XX sajandi algul — paavst Pius X. Paavsti Pius XII kiidetakse üles ja esitatakse pühakuna. Paavst ise on väitnud, et talle on neitsi Maarja mitu korda ennast taevas ilmutanud. 1955. aastal avaldas „Osservatore Romano" teadaande, et kui paavst oli 1954. aastal haige, ilmutas Kristus ennast tema voodi juures ja vestles paavstiga.

Paavstide pühakuks tunnistamise tendentsil ja praeguse paavsti ülistamisel on kindel poliitiline eesmärk.

Paavst Pius XII ei olnud kaugeltki „pühak". Rikka pankuriperekonna võsu (kõik tema sugulased on kõrgetel ametikohtadel Itaalia tööstuses ja pankades) Eugenio Pacelli oli kuni oma valimiseni paavstitroonile (aastal 1939) kogu oma eluaeg Vatikani diplomaatilises teenistuses. 1917. aastal külastas ta Wilhelm II, et saavutada rahu suurriikide vahel, päästa monarhia, ühendada jõud revolutsiooni vastu Venemaal ja kogu Euroopas. Aastail 1917—1929 oli ta Vatikani esindajaks Saksamaal, aastail 1930—1939 — Vatikani riigisekretär, etendades sellel ametikohal tähtsat osa konkordaadi sõlmimisel Vatikani ja Saksamaa fašistliku valitsuse vahel. Pacelli on diplomaat ja poliitikategelane ning tendentsil ümbritseda teda pühaku aupaistega on teatud poliitiline eesmärk.

Järelikult on katoliku kiriku üheks omapäraseks jooneks selle struktuuri monarhistlik iseloom. Kiriku eesotsas seisab piiramatu võimuga monarh — paavst. Kõik piiskopid määratakse kohale paavsti nõusolekul, alamad vaimulikud aga sõltuvad täielikult kiriku ülikkonnast (hierarhiast).

Katoliku usk peab oma õpetuse allikaks pühakirja ja traditsioone (pärimust). Katoliku kirik eelistab, et ainult vaimulikud loeksid ja seletaksid usklikele piiblit. Nad kardavad tõenäoliselt, et kui usklikud ise hakkavad piiblit lugema ja seda seletama, siis näevad nad, et midagi püha selles ei leidu. Eespool nimetatud saksa katoliiklik kirjanik Algermissen kirjutab: kes suudab takistada, et piiblist ei saada valesti aru? See on ammu kirjutatud, sellest on raske aru saada; piibel on isa (jumala) kiri emale (kirikule) ja lapsed ei pea seda tingimata lugema. Kirik, kirjutab ta, ei luba lastel koolis piiblit lugeda, vaid jutustab neile piiblilugusid; paljud inimesed on eluaeg lapsed ja iseseisev piibli lugemine toob neile ainult kahju. Piiblit peavad neile vaimulikud ette lugema.

Minevikus keelas katoliku kirik usklikele piibli lugemise, tegelikult kehtib see keeld ka praegu. Alles 1950. aastal kirjutas paavst Pius XII oma läkituses, milles käsitleti evolutsiooniteooriat ja inimese tekkimist, et piibel on maailmavaate aluseks, piiblit seletada ei oska igaüks, vaid ainult paavst.

Protestantlike tõekspidamiste kohaselt võib igaüks ise piiblit seletada, katoliiklike põhimõtete kohaselt aga tohib seda teha ainult kirik, seega lõppkokkuvõttes — paavst.

Sellepärast keelabki katoliku kiriku kaanon piibli või selle kommentaaride väljaandmise ilma kiriku eelneva tsensuurita. Tuleb märkida, et see seisukoht, nagu ka rida teisi katoliku kiriku seisukohti, soodustab vaimulike eelistatud seisundit kirikus.

Piibli kõrval on katoliku usu õpetuse allikaks ka traditsioonid. Piibli enese pühaks pidamise aluseks on traditsioonid. Katoliku kiriku kirjanike sõnade kohaselt on traditsiooniks see, mida „kuulutasid apostlid", kuid mis ei ole piiblisse kan-

tud; need on kirikukogude otsused ja paavstide mõtted. Traditsioonid, kirjutavad nad, on õiged, ja nende õigsuse üle osustab paavst. 1870. aasta kirikukogul, kui arutati paavsti ilmeksimatuse küsimust, ütlesid selle seisukoha vastased, et kiriku traditsioonides ei leidu õpetust paavsti ilmeksimatusest. Pius IX vastas sellele: „Traditsioon — see olen mina."

Traditsioonide tunnistamine üheks usuõpetuse allikaks võimaldab paavstidel kohaneda kaasaja tingimustega, täiendada usuõpetust uute elementide ja dogmadega.

Usu dogma on usuõpetuse tähtsaim punkt, mis on kohustuslik igale usklikule. Kirikukirjanik Algermissen kirjutab, et dogma on „religiooni tõde", mille kirik on saanud jumalalt ilmutuse teel. „Ilmutus," kirjutab ta, „lõppes apostlite surmaga. Sellest hoolimata võib kirik endise „ilmutuse" seletamise teel, tungides selle olemusse ja süvendades seda, lisada oma õpetusele uusi formuleeringuid. „Niiviisi põhjendavad katoliku kiriku kirjanikud seisukohta, et kiriku „igavene" õpetus siiski muutub, s. t. omandab uued vormid, vastavalt nendele ülesannetele, mis paavstid ja kirik enestele teatud ajajärkudel seavad. Nii näiteks kuulutas paavst Pius IX 1854. aastal välja uue dogma neitsi Maarja ilmsüütust käima peale saamisest. 1870. aastal võeti vastu dogma paavsti ilmeksimatuse kohta; 1950. aastal kuulutas paavst Pius XII välja uue dogma neitsi Maarja ihu taevamineku kohta. Katoliiklane peab nüüdsest peale uskuma, et alguses läks taevasse evangeeliumiusu neitsi Maarja hing, hiljem ihu, ja taevas nad mõlemad ühinesid. Järelikult muutuvad katoliku kiriku dogmad vastavalt nendele eesmärkidele, mida seavad endale paavstid ja Vatikan.

Katoliku usk nagu ka protestantism ja õigeusk tunnistab seitset sakramenti, kuid täidab neid omamoodi. Katoliku usu kommete kohaselt pritsitakse lapsele ristimisel vett või kastetakse ta vette (õigeusu kohaselt kastetakse ainult vette). Armulaua sakrament ei toimu mageda leivaga nagu õigeusklikel, vaid hapendatud leivaga, kusjuures kaht pala (leiba ja veini) antakse ainult vaimulikele; koguduse liikmetele antakse ainult armuleiba. Sellega teostab katoliku usk temale iseloomulikku vahet vaimulike ja koguduse liikmete vahel. Niisugune vaimulike esiletõstmine usklike üldisest hulgast toimub katoliku usus järjekindlalt. „Võidmine" (ristimine) toimub katoliiklastel mitte kohe pärast sündi nagu õigeusklikel, vaid alles siis, kui laps on saanud kaheksa aastaseks. Seda talitust nimetatakse leeritamiseks. Leer korraldatakse suure pidulikkusega. Lapsi valmistavad selleks päevaks ette vaimulikud. Seejuures tehakse võimalikult kõik, et usuga lapse psüühikale mõju avaldada.

Katoliku usus on vaimulikud kohustatud kinni pidama tsölibaadist, abielukeelust. Tsölibaat kehtestati XI sajandil, kuid tegelikult ei viida seda tänapäevani ellu. Vaimulikud ise

olid tsölibaadi vastu ja nad pole kunagi abielukeelust kinni pidanud. Tsölibaat kehtestati kui vahend, mis pidi takistama kirikuvalduste killustamist, nende röövimist abielus vaimulike poolt, ning samuti kindlustama kiriku distsipliini. Tänapäeva klerikaalsed kirjanikud väidavad, et abielukeeld kehtestati vaimulike moraalse taseme tõstmiseks. Vaimulikud pidavat elama askeetlikult, „pühendama endid jumala teenimisele" ja olema kaugel ilmalikust tühisusest. Kui kaugel on see kõik tõest! Katoliku kiriku vaimulike eluviis on tänapäeval väga kaugelt „askeetlusest". Kiriku kõrgem ülikkond on aga sügavalt vajunud ilmalike asjade sohu.

Katoliku usus on laialt levinud jumalaema (neitsi Maarja) kultus. Ristiususse on tulnud jumalaema kultus vanast ajast emakese maa ja viljakuse jumalanna kultusest. Tänapäeval on jumalaema kultus seletatav poliitiliste motiividega. Paavstid püüavad kõigi võimalike abinõudega seda kultust elustada. See väljendub niihästi neitsi Maarja ihu taevamineku dogmas kui ka selles, et paavst Pius XII kehtestas 1954. aastal uue kirikupüha — „Taevakuninganna" Maarja püha. Jumalaema kultust vajab tänapäeva kirik selleks, et avaldada mõju miljonitele usklikele naistele. Katoliku usk läheneb naistele „tröö-stiga": teil on maa peal raske elu, kuid selle eest kaitseb teid taevas neitsi Maarja, kes ise on palju kannatanud ning kaitseb nüüd teid jumala ees; sellepärast pole vaja võidelda parema elu eest maa peal, vaid on tarvis paluda neitsi Maarjat.

Katoliku usus on laialt arenenud igasuguste reliikviate austamine, märtrite ja pühakute kultus. Keskajal oli see kõik kiriku sissetulekute allikaks, kloostrites äritseti agaralt mitmesuguste „pühade märtrite jäänuste" ja „pühade" reliikviatega. Kuid ka praegu tegeldakse sellega laialt ning see on mitte üksnes sissetulekuallikas, vaid ka usklike mõjutamise vahend.

Nii näiteks on Ameerika katoliku kiriku aastaraamatus avaldatud artikkel „tervekstegijate pühakute" kohta. Siin räägitakse, et püha Adalard „päästab" valudest, Servelys halvatusest, Franciscus Borgia aga maavärisemisest.

Praegu fabritseeritakse Ameerikas massiliselt pühakuid, sest katoliku usk tungis Ameerikasse võrdlemisi hilja ega ole jõudnud Euroopa tasemeni. Pühakute kanoniseerimise on paavstid muutnud poliitiliseks aktiks.

1955. aastal kanoniseerisid paavstid Prantsuse revolutsiooni ajal surmatud katoliku vaimulikke, s. o. kontrrevolutsioonilistest vandenõudest osavõtjaid. Samal aastal kononiseeriti jesuiidid ja teised kirikutegelased, kes 1900. aastal rahvaülestõusu ajal said Hiinas surma. Vatikan „unustas" ära kümned tuhanded hiinlased, kes surmati samal aastal imperialistlike suurriikide sõdurite poolt. Neid ei tuletanud paavstitroon meelde. Jesuiitide kanoniseerimine, kes hukkusid Hiinas aastal 1900, oli demonstratsiooniks rahva-Hiina vastu.

Katoliku obskurantismi üheks keskuseks Prantsusmaal on Lourdes, kus 1895. aastal olevat neitsi Maarja end külatüdrukule ilmutanud. Sellest ajast peale muutus Lourdes usklike katoliiklaste palverändamise paigaks, kus kirikumeeste kinnitusel võib ime läbi terveks saada. Lourdes on muutunud mitte ainult usulise propaganda keskuseks, vaid ka kiriku suureks sissetulekuallikaks. Sellepärast tehtigi mõnedes riikides katseid ja loodi väiksemas mastaabis oma „Lourdes'e". Niisugused „pühad paigad" olid ka tsaari-Venemaal (Leedus, Lätis). On väga tähtis, et meie leiaksime oma arhiividest materjale nende „pühade paikade" kohta, et jutustada usklikele, kuidas ja missugustel eesmärkidel „imesid" tehti.

1917. aastal tekkis Vatikani kaastegevusel Fatimas (Portugalis) uus suur „Lourdes", mida paavstid laialt kasutasid Nõukogude-vastasteks eesmärkideks.

Fatima lugu on järgmine.

Katoliku kiriku propaganda väidetel ilmutas 1917. aasta mais neitsi Maarja ennast Fatimas kolmele talulapsele ja andis neile edasi tähtsa läkituse. „Imet" reklaamiti laialdaselt ning tänapäeval on see mahajäänud kolgas muutunud teiseks Lourdes'iks, kuhu igal aastal tulevad tuhanded palverändurid. Mida „ütles" siis neitsi Maarja kolmele portugali lapsele? Ta ütles, et ta soovib Venemaa muutumist katoliku usu maaks; kui Venemaa muutub katoliiklikuks, saabub otsekohe rahu.

Seega on „Fatima imel" kindel nõukogudevastane suund ja seda kasutatakse nõukogudevastaseks propagandaks.

Erinevalt õigeusust jutlustab katoliku kirik mitte üksnes põrgu ja paradiisi, vaid ka puhastustule eksisteerimisest.

Trento kirikukogu (XVI sajandil) otsuses on öeldud: „Puhastustuli on olemas ning selles olevad hinged saavad kergendust, tänu usklike palvetele." Usuga puhastustulesse on seotud ka õpetus indulgentsidest ja kauplemine nendega. Vastavalt sellele „teooriale" on Kristus ja „pühakud" teinud niivõrd palju heategusid, neid on tagavaraks niivõrd palju, et need katavad (lunastavad) patuste patud. Heategude tagavara käsutavad kirik ning selle juht paavst. Vastavalt sellele teooriale võib igasuguste, nii endiste kui ka tulevaste pattude lunastust osta. See tähendab sisuliselt seda, et kirik annab andeks igasugused kuriteod.

Marx kirjutas munk Tetselist ja tema abilisest, kes tegelesid indulgentside müümisega Saksamaal, et nad „tuginesid omapärasele *akumulatsiooniteooriale:* paljudel märtritel ja pühakutel oli niisugune *teenete küllus* jumala ees, et sellest kujunes tagavara . . ., mida *näiliku kiriku pea* — paavst — võib kinkida või *müüa* teistele usklikele, kel on *vähe teeneid* või kannavad *rasket pattude koormat* . . ."[1]

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, том VII, стр. 148.

Indulgentsidega ei kaubeldud mitte üksnes keskajal, vaid sellega tegeldakse ka tänapäeval.

NSV Liidu Teaduste Akadeemia toimetusel ilmuva kogumiku „Voprossõ istori reliigi i ateizma" teises numbris on avaldatud dokumendid paavstide hinnatakside kohta. See on omapärane pattude hinnakiri, väga mitmesuguste kuritegude loetelu ühes viidetega, missuguse tasu eest kirik kuriteod andeks annab. Aja jooksul on paavsti troon ise hävitanud tema poolt väljaantud hinnakirja, sest et see on väga tähtis dokument, mis paljastab kirikut. Nimetatud kogumikus avaldatud nimekiri leiti Leningradis Saltõkov-Štšedrini nimelises avalikus raamatukogus ja kuulub XV sajandi teise poolde.

Katoliku usu õpetus puhastustulest on usklikele surve avaldamise vahend ja kirikule sissetulekuallikaks. Asja mõte peitub selles, et kuna uskliku hing satub pärast surma puhastustulle, siis sõltub usklikust endast, kas ta saab paradiisi või läheb põrgusse. Palvetega, indulgentside ostmisega ja annetustega kiriku heaks võib hinge põrgupiinadest päästa.

Nagu õigeusk, juudiusk ja teised usundid, töötas ka katoliku usk välja õpetuse paradiisist ja põrgust. Ähvardamine põrgupiinadega on vaimse terrori vahend, mis hirmutab usklikke. Eelnimetatud ameerika katoliiklik autor Cogley kirjutab, et põrgu on nii paik kui ka karistus. Järelikult on põrgu kiriku õpetuse kohaselt reaalne koht, kus toimub see, millega vaimulikud inimesi hirmutavad, kus piinatakse nende hingesid, kes ei kuula vaimulikke.

Katoliku usk propageerib ja juurutab laialdaselt usku kuradisse. Kuradile pühendab ta niisama palju tähelepanu kui jumalale. Eelnimetatud ameerika katoliiklik autor kirjutab: katoliiklased usuvad, et saatan on pattu langenud inglite peamees, et tema ja patustanud inglid võrgutavad inimesi. Järelikult on kurat kiriku õpetuse kohaselt reaalne olevus, kellest saab päästa ainult kirik.

Ei ole imeks panna, et katoliiklik kirik sünnitas minevikus niisuguse teose nagu „Nõidade vasar", mis ilmus 1478. aastal Saksamaal. Selles kahe katoliku inkvisiitori Institoriuse ja Sprengeri häbiväärses loomingus jutustatakse kuradite tempudest, naiste kooselust kuradiga, „nõidadest" ja sellest, kuidas „nõidasid" ära tunda. „Äratundmisele" järgnes „nõidade" põletamine tuleriidal. Nende kahe inkvisiitori raamat oli juhendiks fanaatikutele, kes saatsid tuleriidale kümneid tuhandeid naisi, keda süüdistati „seosesolemises kuradiga".

Võidakse küsida, mis on sellel kõigel ühist paavstidega? Paavstid on sellega otseselt seotud: oma autoriteediga kinnitasid ja õigustasid nad fanaatikute ja pimedusjüngrite hirmsaid väljamõeldisi, et naised elavad kuraditega, saavad neilt lapsi jne. Aastal 1484 andis paavst Innocentius välja läkituse

(bulla), milles ta sanktsioneeris inkivisiitorite Institoriuse ja Sprengeri tegevuse ja kinnitas nende väljamõeldised „nõidadest".

Kuid võidakse öelda: see on keskaeg, kauge minevik, kombed on palju muutunud ja niisugused asjad ei ole tänapäeval võimalikud. See vaade on ekslik. Ka praegu on katoliku usu õpetuses tähtsal kohal usk kuradisse. Meenutagem Leo Taxili lugu, mis juhtus ainult poolsada aastat tagasi. Ranges katoliku usu õpetuse vaimus kasvatatud prantsuse kodanlik kirjanik XIX sajandi lõpul Leo Taxil (Gabrielle Pagese), avaldas hulga aastate jooksul klerikalismi vastaseid kirjutusi.

1885. aastal ütles ta, et kahetseb oma patte ja läheb üle kiriku poolele.

Katoliku kiriku tegelased olid väga rõõmsad. Sel ajal olid paavst Leo XIII ja tema lähikondlased hirmul masoonide liikumise pärast, kõikjal nägid nad „masoonide vandenõusid". Paavsti diplomaatiline esindaja Pariisis (nuntsius) de Rendi soovitas Taxilile kiriku huvides paljastada masoone. Taxil hakkas avaldama raamatuid masoonide „salategudest". Ta kirjutas igasugu rumalusi masoonide koosolekute kohta, ebamoraalsetest stseenidest masoonide ordusse vastuvõtmise puhul; ta kirjutas, et masoonidel olevat sidemed saatanaga, et kuradile tuuakse ohvreid jne. Kirikutegelaste poolt võeti kogu see laim vaimustusega vastu. Veidi hiljem ilmusid samalaadsed kirjutised ka Taxili kaastöölise Batailles'i sulest.

Aastal 1895 paljastas masoonide „saatana kultust" keegi Diana Vogan. Ta kirjutas, et ta olevat kuradi tütar ja kuradi naine, kes astus kümneaastaselt masoonide ordusse ja sai selle juhiks. Ta kirjutas oma tutvusest kuraditega, oma sõitudest Marsile jne. Katoliku kiriku ülikad uskusid seda.

Paavst Leo XIII võttis Taxili Vatikanis vastu ja ütles talle, et viimase tegevus toob kirikule suurt kasu. Vatikani silmapaistvad esindajad saatsid Diana Voganile poolehoiuavaldusi.

Aastal 1896 toimus Trentos masoonidevastane katoliiklaste kongress, kuhu kutsuti ka Taxil. Viimane võeti kongressil suurte auavaldustega vastu. Ühe aasta pärast, 1897. aastal, esines Taxil Pariisis avalikul koosolekul sõnavõtuga ja ütles, et ta on 12 aastat tegelnud pettusega, et kõik, mis tema kaastöölised on kirjutanud, on väljamõeldis. Tekkis hiiglasuur skandaal. Segadus vaimulike hulgas oli tohutu. Taxil pandi kirikuvande alla, kuid see ei muutnud enam midagi, sest kogu maailm nägi, et keskaja vaim valitseb kirikus ka praegu.

Usk kuradi olemasolusse on katoliku usu õpetuse lahutamatu osa. Kirik õpetab, et meie ümber tegutseb kurat ja et ainult kirik suudab inimest päästa.

Säilitades oma keskaegse omapära, kohaneb katoliku usk järjest energilisemalt kaasajaga.

Juba XIX sajandi teisel poolel algas paljudes maades, esmajärjekorras Ameerika Ühendriikides, katoliikluse kui endise feodaalse religiooni ja kiriku kohanemine kapitalismiga.

Kiriku usulis-poliitilises tegevuses on keskne koht kapitalistliku korra kaitsmisel võitluses sotsialismi vastu. XIV sajandi lõpul omandas „kristlik sotsialism", mis tekkis tunduvalt varem kui feodaalne opositsioon kapitalismile, oma tänapäevase kuju, s. t. muutus kapitalismi kaitsjaks. Tõsi küll, ta kasutas selleks sotsiaalset, kapitalismivastast demagoogiat. Samal ajal, XIX sajandi lõpul tekkis niinimetatud kristlik demokraatia. Kõik see tekkis vastukaaluks sotsiaaldemokraatiale. Kirik sai aru, et sotsialismil on palju pooldajaid, et ta vallutab töölisklassi, sealhulgas ka katoliku usku töölised. Seepärast otsutas kirik minna tööliste juurde, propageerida neile „kristlikku sotsialismi" ja „kristlikku demokraatiat", mis näitavat töörahvale ainuõiget teed paremuse poole. Selle eesmärgiks oli ja on eemaldada töölisi sotsialistlikust töölisliikumisest.

Läänes loodi katoliiklikud („kristlikud") ametiühingud, mis eksisteerivad veel praegu, katoliiklikud poliitilised parteid, mis muutusid suureks poliitiliseks jõuks ning on praegu paljudes Euroopa riikides valitsevateks kodanlikeks parteideks. Kõik need võtted on rahvahulkade uued aheldamise vormid kodanluse poolt ja tähendavad nende mässimist kodanlikku ideoloogiasse.

Katoliku kirik töötas välja terve süsteemi rahvahulkade mõjutamiseks. Usukultus on teatraalne, selles on palju laulu ja muusikat, korraldatakse suuri tänavrongkäike. Iga 25. aasta järel toimuvad „püha aasta" pidustused, mis meelitavad Rooma tuhandeid palverändajaid. Seda kõike tehakse mõju avaldamiseks usklike tunnetele, inimeste psüühikale. Kiriku ülikkond kasutab kapitalistlikes maades tavaliselt kõiki neid võtteid kommunismivastaseks propagandaks.

Ei saa rääkida tänapäeva katoliku usust, puudutamata selle filosoofiat ja sotsioloogiat.

Nagu paavstide poliitika küsimusi, nii käsitletakse meie seminaris ka neid küsimusi eri loengutes. Piirdun siinkohal vaid üksikute momentidega. Tänapäeva katoliiklikud filosoofid püüavad tõestada, et katoliku usk ei ole teaduse vaenlane. Katoliku kirik on sunnitud arvestama teaduse edusamme, ta on näinud, et teaduse arenemine kulgeb oma teed ja ühegi needmisega seda ei peata. Peale selle on kodanlus huvitatud tehnika arengust; õige küll, ainult teatud aladest, ja eriti nendest, kus töötatakse sõja tarbeks. See on viinud nii kaugele, et tänapäeva katoliiklik filosoofia on sunnitud laveerima. Olles põhimõtteliselt teaduse vaenlane, väidab katoliku kirik, et ta on teadusega „ühel nõul", ja ütleb, et teaduse ja religiooni vahel ei ole vastuolusid. Katoliiklik filosoofia püüab teaduse ja religiooni vahele piiri tõmmata, püüab näidata, et

religioonil on oma eriline ala, teadusel oma, et vastuolusid religiooni ja teaduse vahel ei ole olemas ja et lõppkokkuvõttes lahendatakse kõik põhilised maailmavaate küsimused religiooni kaudu.

Tänapäeva katoliiklik filosoofia suunab oma tule dialektilise materialismi, kommunismi pihta. Kaasaja katoliiklik filosoofia (neotomism) tegeleb veel niisuguste „probleemidega": mida söövad inglid ja kuidas nad elavad? Veelgi enam tegeleb ta aga tänapäeva teaduse „lepitamisega" katoliku usu õpetusega. Ta on valmis tunnistama mõistuse osa, teaduse osa, kuid ütleb, et lõppkokkuvõttes ei saa ilma religiooni, ilma jumala ja järelikult ka maailma loomist käsitava usuõpetuseta seletada universumi ehitust. Katoliiklik filosoofia püüab luua harmooniat teaduse ja religiooni vahel, „lepitada" usku ja mõistust tingimusel, et usk tunnistatakse primaarseks. Selles tulebki näha nende faktide kinnimätsimise tendentsi, mida katoliku kirik ja selle inkvisitsioon on teinud julmas sõjas eesrindliku teaduse vastu. Kui uskuda klerikaalseid kirjanikke, ei ole kunagi olnud Kopernikuse pooldajate tagakiusamist, Bruno aga põletati tuleriidal jumalavallatuna, mitte oma filosoofiliste ja teaduslike vaadete pärast.

Paavst Pius XII esineb sageli Roomas toimuvatel rahvusvahelistel teaduslikel kongressidel delegaatidele kõnedega. Ta tunnistab, et teadus on saavutanud määratu suurt edu, kuid väidab, et kõik uued teaduse saavutused kinnitavad „jumaliku mõistuse" olemasolu looduses ja tõestavad religiooni seisukohtade õigsust.

Seda tuleb arvestada ka teaduslik-ateistlikus propagandatöös. Katoliiklik filosoofia ja katoliku usk on eesrindliku teaduse vaenlased, kuid nad ei võitle tänapäeval teadusega mitte inkvisitsiooni tuleriitade abil, vaid hoopis rafineeritumalt, hoopis oskuslikumalt. Nad võltsivad teadust, meelitavad oma teenistusse hulga silmapaistvaid kodanlikke teadlasi, kes on suured oma erialal, kuid abitud, kui kõne all on üldteoreetilised, maailmavaatelised küsimused.

Veelgi suuremat tähelepanu pöörab tänapäeva katoliku kirik sotsioloogia küsimustele. Korraldatakse rahvusvahelisi katoliiklikke sotsioloogide kongresse ja antakse selle küsimuse kohta välja rikkalikult kirjandust. Viimasel aastakümnel on ilmunud palju paavsti entsüklikaid, milles käsitletakse ühiskonna elu põhilisi küsimusi. Ei ole õige, et kirikul on oma, eriline sotsioloogia. Tema sotsioloogia teenindab kodanluse huve ja see seatakse vastukaaluks marksistlikule sotsioloogiale. Kõige tähtsamaks teesiks katoliku usu sotsioloogias on seisukoht, et kodanlik ühiskonnakord ja kapitalistlik eraomand on püha, et klassid ja ühiskonna jagunemine klassidesse on igavene. Katoliiklik sotsioloogia on usundilise värvinguga võõbatud kodanlik sotsioloogia.

Kuid katoliiklik sotsioloogia ei kaitse kapitalismi otseselt, see ei oleks kirikule endale kasulik. Ta „kritiseerib" mõnikord ka kapitalismi. Niisugune kriitika kuulub sotsiaalse demagoogia valdkonda, sest katoliiklik sotsioloogia ei ole kapitalismile vaenulik, vaid, vastupidi, kaitseb seda ja võitleb selle jäädvustamise eest.

Katoliku kirik astub praegu välja omapärase „kolmanda jõuna". „Rahvakapitalismi" teooria lätteid, mida praegu kodanlikud sotsioloogid ülistavad, leiame katoliku kiriku sotsiaalsest programmist. Tänapäeva katoliku kiriku niinimetatud sotsiaalse programmi avaldas paavst Leo XIII 1891. aastal entsüklikas „Rerum Novarum". Paavsti poolt esitatud seisukohti kordavad ka tänapäeval katoliiklikud sotsioloogid igal viisil. Leo XIII programmis on palju sotsiaalset demagoogiat: leidub kapitalismi „puuduste" kriitikat ja kaastundesõnu töölistele; kuid kõige selle varjus on programmis täpselt ja selgelt öeldud, et kapitalistlik ühiskond on jumala seatud institutsioon, et klassid ja klassiline ebavõrdsus on alati olnud ja jääb alatiseks püsima. Järelikult on kapitalistlik kord igavene ja sotsialistid, kes võitlevad selle vastu, teevad surmapattu. Töörahva elu parandamine ja „sotsiaalne õiglus" jäävad võitjaks, kuid mitte revolutsioonilise võitluse teel, vaid klasside lepitamise ja koostöö teel.

Nagu teised kaasaja kodanlikud sotsioloogid, nii väidavad ka katoliiklikud sotsioloogid, et klassivastuolud ei süvene, vaid pehmenevad; et kapitalism on oma iseloomu muutnud ja et olemasoleva, s. o. kodanliku korra raamides on võimalik ja vajalik rahvahulkade olukorda parandada, kusjuures seda tuleb teha ilma võitluse ja revolutsioonita. Kuid lõppkokkuvõttes, ütlevad nad, võib ainult religioon, ainult usk Kristusesse maailma päästa. Katoliiklikus sotsioloogias leiame palju seda, mida propageerivad iga liiki reformistid, ja palju seda, millega praegu esinevad „rahvakapitalismi" propageerijad.

Kõige sellega on seotud katoliku usu vaimulike minek rahva, esmajärjekorras tööliste hulka. Paavst Pius XII kinnitab paljudes sõjajärgsetes sõnavõttudes, et ta tunneb sümpaatiat töölisklassi vastu. Selle „sümpaatia" üheks väljenduseks pidavat olema, nagu väidavad paavsti apologeedid, 1. mai kuulutamine katoliiklikuks „puusepp Joosepi pühaks".

Paljudes maades on katoliku kirik juba loonud ja loob organisatsioone, oma kombitsaid otse ettevõtetes. Niisuguseks organisatsiooniks pidi eriti olema töölisvaimulike institutsioon, mis loodi Prantsusmaal katoliku kiriku poolt juba Teise maailmasõja ajal ettevõtjate aktiivsel toetusel. Ürituse eesmärk seisis selles, et ettevõttes töötaksid eriti selleks väljaõpetatud vaimulikud tavaliste töölistena, et nad võidaksid tööliste usalduse ja teeksid nende hulgas „misjonitööd", s. t. propagandat marksismi ja kommunismi vastu.

See eksperiment kestis kümme aastat ja likvideeriti 1954. aastal Vatikani nõudmisel, sest selgus, et paljud töölisvaimulikud hakkasid tegelema ametiühingutööga, võtsid osa tööliste klassivõitlusest ja rahu eest võitlejate liikumisest.

On möödunud kõigest kolm aastat sellest, kui Vatikani nõudmisel lõpetati eksperiment töölisvaimulikega. Kuid juba möödunud aasta märtsis arutas prantsuse kardinalide ja piiskoppide konverents Pariisis „misjonitööd" ettevõtete tööliste hulgas. Aruandja tegi ettepaneku taastada töölisvaimulike tegevus ettevõtetes.

Ka paljudes Itaalia ettevõtetes on vaimulikke. Nad saavad raha ettevõtjatelt ja tegelevad tööliste „moraalse" seisundi ja poliitiliste meeleolude jälgimisega. Need on keelekandjad, zubaatovlased, kelle soovitusest oleneb töölevõtmine. Vaimulike tungimine töölisklassi ja rahva hulka toimub ka Hispaanias. Selle ajendiks ei ole armastus tööliste vastu, vaid vaen kommunismi vastu, tahe takistada töölisklassi revolutsioonilist koondumist.

Katoliku kiriku, tema organisatsioonide ja ülikkonna näol on sotsialistlikul töölisliikumisel tõsine vaenlane, kes oskuslikult kasutab religiooni sotsialismi vastu, töötab rahvahulkades ja surub neile peale reaktsioonilist kodanlikku ideoloogiat. Kommunismivastane tegevus on peamine, millega tegelevad tänapäeva paavstid. Ei ole midagi imestamapanevat, et paavstid, nende järel ka kapitalistlike riikide kirikute ülikkond, toetavad täielikult imperialismi agressiivset poliitikat kõigis tänapäeva põhilistes küsimustes, tema võitlust sotsialismi leeri ja asumaade rahvaste vabadusliikumise vastu. Tänapäeval armastavad juhtivad katoliku kiriku tegelased kodanlikes riikides rääkida „kommunismi kriisist". Seda ütles ka Pius XII k. a. mai lõpul katoliiklike parteide juhtide vastuvõtul, kes võtsid osa XI rahvusvahelisest katoliiklike parteide kongressist. Lahutagu nad oma meelt illusioonidega. Kommunism on tugev ja võidab enda poole järjest uusi rahvahulki kõigis maades, sealhulgas ka katoliku-usulisi, kes näevad, et kommunism on ainuõige tee inimkonna paremale tulevikule.

Erakordselt suurt osa on paavstid sajandite jooksul omistanud kiriklikule unioonile, mis on tegelikult rooma-katoliku kiriku koostisosa. Unioon, kui kirikute ühendamine paavsti võimu alla, ei jäänud Lääne-Euroopas püsima. Aga niisuguseid katseid on paavstid teinud visalt ja päris edukalt (1274. aastal Lyoni unioon. 1439. aastal Florentsi unioon). Bresti unioon aastal 1596, mis meid rohkem huvitab, pidi religiooni kaudu alistama poola mõisnikele ukraina ja valgevene talupojad ning samal ajal looma Rooma paavstile baasi katoliku usu levitamiseks Venemaal. Kiriklik unioon on etendanud äärmiselt reaktsioonilist osa ukraina ja valgevene rahva ajaloos. XX sajandil liitus see kodanliku natsionalismiga. Teise maailmasõja

ajal aga teenisid paljud uniooni kirikud üheskoos ukraina kodanlike natsionalistidega hitlerlasi.

Unioon likvideeriti Lvovi kirikukogul 1946. aastal.

Vooludest, mis võrdlemisi hiljuti eraldusid rooma-katoliku kirikust, tuleb märkida vanakatoliiklust.

Pärast Vatikani kirikukogu 1870. aastal, kus võeti vastu paavsti ilmeksimatuse dogma, moodustas osa katoliku vaimulikke, kes selle dogmaga nõus ei olnud, vanakatoliikluse. Vanakatoliiklaste esimene kongress toimus 1871. aastal. Vanakatoliku kirik tunnistab paljusid katoliku usu õpetuse elemente: püha kolmainust, Kristust ja seda, et piibel on jumala ilmutus; ta ei tunnista aga paavsti ülevõimu ja paavsti ilmeksimatuse dogmat. Samuti ei tunnistata neitsi Maarja süütut rasedust, tsölibaati, ikoonide ja reliikviate austamist. Vanakatoliiklased peavad jumalateenistust mitte ladina keeles (nagu katoliku kirikud), vaid rahvuskeeles. Vanakatoliku usk on levinud Saksamaal, Šveitsis, Austrias, Prantsusmaal, Hollandis, Ameerika Ühendriikides ja veel mõnes teises riigis. Tänapäeval tegutseb vanakatoliiklus koos protestantlike kirikutega. Nende viimane kongress toimus 1953. aastal Münchenis.

Möödunud sajandi 90-ndate aastate lõpul tekkis Poolas mariaviitide sekt. Juba nimetus ise kõneleb sellest, et sektandid austavad neitsi Maarjat. Paavstid kiusasid mariaviite taga ja otsisid tsaarivalitsuselt abi võitluses mariaviitide vastu. Tänapäeval moodustavad mariaviidid oma iseseisva kiriku (usulahu). Nad tunnistavad katoliku usu dogmasid, kuid ei tunnista paavsti võimu, piiskoppe ega paavsti ilmeksimatust.

*

Katoliku usul on kõigis maailma maades palju miljoneid järelkäijaid. Absoluutses enamuses on need töötavad inimesed, kes nagu kõik töötajad on huvitatud sellest, et ei oleks sõda, ei oleks inimese ekspluateerimist teise inimese poolt, et ühiskonnas võidaks õiglane kord, milleks on ainuüksi kommunism. Tuues esile katoliikliku ideoloogia reaktsioonilise osa ja kõneldes tõtt Vatikani poolt juhitavate katoliku kiriku organisatsioonide rahvavastasest poliitikast, sirutavad kommunistid kõigis maailma maades käe katoliku usku töötajaile ühiseks võitluseks ühiskonna ümberkujundamise eest.

Ajalooteaduste kandidaat
M. S. VOZTŠIKOV

TÄNAPÄEVA VATIKAN, TEMA IDEOLOOGIA JA POLIITIKA

Eelnevates artiklites katoliku kiriku kohta käsitleti ideoloogia küsimusi. Mina peatun peamiselt katoliku kiriku ja Vatikani poliitika küsimustel.

Kapitalistlikes riikides on usk abinõuks, millega kodanlus hoiab oma mõju all suurt osa töörahvast. Jutlustades silmakirjalikult armastust kannatajate ja vaeste vastu, varjavad kirikuteenrid, et nad teenivad valitsevaid klasse. Religioon uimastab rahvahulkade teadvust, nõrgendab nende võitlust oma õiguste eest ja aitab ekspluataatorlikel klassidel säilitada oma võimu.

Katoliku kiriku poliitilise osa ja aktiivsuse aluseks on tema suur usuline mõju rahvahulkadele. Kuid valitsevate ringkondade toetamine ja kodanluse rahvavastase poliitika kaitsmine katoliku vaimulike poolt tekitab töötajates protesti ning inimesed hakkavad kiriku rüpest järjest rohkem lahkuma.

1953. aasta jõululäkituses oli paavst Pius XII sunnitud tunnistama, et „käesoleval ajal on suurenenud uskmatute hulk ja nende inimeste arv, kes suhtuvad religiooni ükskõikselt". Sama mõtet rõhutas ajaleht „Osservatore Romano" 1954. aasta 28. novembri numbris. Ta kirjutas, et „religioon ja moraal langeb".

Töörahva ärapöördumist kirikust tunnistavad ka paljude maade kõrgemad vaimulikud ise. 19. jaanuaril 1955 ütles Hispaania primas (katoliku vaimulike juht) Play Daniel oma intervjuus ajalehele „Ja": „Hispaania töörahva hulgad ei toeta meid," „laiad töörahva hulgad pole ikka veel meiega."

Kuristik katoliku kiriku ja töörahva vahel suureneb järjest. Tarvitades katoliku ajakirjanduse sõnu, tunneb kirik praegu muret selle üle, kuidas töölisi „tagasi tuua kiriku rüppe", ja otsib selleks surveabinõusid.

Katoliku kirik mõtleb välja uusi dogmasid, kanoniseerib uusi pühakuid, levitab muinasjutte uutest „imedest" ja „nägemustest". Nagu juba varem märgiti, kuulutas Rooma paavst 1950. a. välja dogma „neitsi Maria ihulikust taevaminekust".

Nagu paljude teiste, nii on ka selle Vatikani ürituse eesmärgiks tuua inimesed kiriku rüppe.

Paavstid pühitsevad sadu misjonäre „pühakute seisusse". Pühakuteks ülendatakse kõrgemad ja tavalised vaimulikud, mungad ja isegi nunnad. Katoliku kiriku entsüklopeedilise sõnaraamatu andmeil püüab paavst saavutada niisugust olukorda, et vähemalt igal altaril oleksid ühe pühaku jäänused.

Kirik püüab muuta töörahva revolutsioonilised pühad oma religioonipühadeks. Vatikani algatusel tähistas mõnedes riikides osa katoliku usku töölisi 1956. aastal esmakordselt 1. maid püha puusepp Joosepi pühana. Ameerika Ühendriikide katoliku kirik organiseerib aga katoliiklaste organisatsiooni „Püha Cristofori Liidu" ja „Katoliiklike Sõjaveteranide Liidu" initsiatiivil alates 1947. aastast „Esimese mai jumalateenistused" neitsi Mariale ning kutsub töölisi ettevõtjatega rahus elama. Kiriku ülikud tahavad esimest maid muuta proletariaadi revolutsiooniliste jõudude ülevaatuse päevast „klassirahu" propageerimise päevaks.

Üheks uueks meetodiks kiriku mõju suurendamisel rahvahulkades on katoliku usu mittekiriklike organisatsioonide juhtide ettevalmistamine tööliste hulgast. Katoliku kirik arvab, et töölisklassile on kergem mõju avaldada tööliste hulgast pärit vaimulike kaudu.

Üheskoos teiste kodanluse ideoloogidega püüavad katoliku kiriku tegelased materialistlikku, marksistlikku filosoofiat teostada ja laimata selleks, et nõrgendada viimase mõju rahvahulkadele. Kõigis paavsti ja paljude teiste maade katoliku kiriku kõrgemate vaimulike sõnavõttudes kutsutakse alati võitlema dialektilise materialismi ja kommunismi vastu, kutsutakse lõpetama klassivõitlust ja ettevõtjaid ning töölisi koos töötama. Paavst võitleb visalt marksistliku, materialistliku filosoofia vastu, sest et see lükkab ümber kapitalistliku korra jäävuse, ei tunnista jumalikku ühiskonna jagunemist klassidesse, kus kõik rikkused kuuluvad vähestele, rahvahulgad aga on sunnitud vaesuses elama. Materialistlik filosoofia on paavsti sõnade järgi „ülestõusu põhjuseks kehtiva võimu (mis on jumalast seatud) vastu".

Katoliku usu ideoloogid, kes võitlevad dialektilise materialismi vastu, püüavad tõestada, et mateeria ei ole igavene, et mateerial on ajas algus ja lõpp. 1955. aasta detsembris ütles paavst ühes oma sõnavõtus, et aatomipommi lõhkemisel muutub mateeria tolmuks ja „põrmuks" ning kaob täielikult.

Mateeria mitmesuguseid vorme seletavad katoliku ideoloogid sellega, et „jumal täiendavat mateeriat kogu aeg selle loomisega". Nad püüavad rahva hulgas alal hoida usku jumalasse-loojasse teaduslikku laadi argumentidega. Oma teadusevastaseid vaateid püüavad nad „kinnitada" teadusliku mõtte uusimate saavutustega.

Katoliku kiriku ideoloogid püüavad näidata, et jumal on inimühiskonna loonud klassiühiskonnana. Klassideta ühiskonna olemasolu ei pea nad üldse võimalikuks, hoolimata, nagu nad väidavad, „vene ajutiste kogemuste" olemasolust.

Võttes arvesse, et marksism on vallutanud sajad miljonid inimmõistused ja võidab oma poolele järjest suuremaid töörahvahulki, püüavad katoliku usu filosoofid esitada marksismi moonutatult. Inimühiskonna kõrgeimat vormi — kommunismi — püüavad nad esitada „uue religioonina". Kujunes nii, kirjutavad nad kogumikus „Kommunismi filosoofia", et uskmatus on saanud kommunistide usundiks. „Kommunismi jõud ja võimsus seisab selles, et ta on muutunud religiooniks," väidavad klerikaalsed kirjanikud.

Nad püüavad usklikele sisendada, et tänapäeva rahvusvahelise olukorra pinge allikaks pole mitte maailmavalitsemist taotlevate ameerika imperialistide agressioonipoliitika, vaid võitlus „kahe religiooni" — ristiusu ja kommunismi vahel.

Katoliku kiriku ideoloogid püüavad moonutada inimühiskonna ajaloo arenemiskäiku. Nad „tõestavad", et kapitalistlike riikide töötajad ei pea võitluses paremate elutingimuste eest vana ekspluataatorlikku korda mitte purustama ja üles ehitama uut, kommunistlikku ühiskonda, vaid moderniseerima kapitalistlikku korda katoliku kiriku juhtimisel ja looma „kristliku tsivilisatsiooni", mis on ühiskonna arengu „kõrgem" ja „viimane" aste.

Kinnitades, et kommunism on usk, ja vastandades talle kapitalismi „rahuliku ümberkujundamise" perspektiivi, esitavad katoliku kiriku ideoloogid katoliiklastele küsimuse: kas maksab „usu" vormi vahetada? „Kas tõesti," kirjutavad nad, „tagab tootmisvahendite eraomandi hävitamine inimesele niisuguse saaduste külluse, mis võimaldab tal täielikult kasutada oma tegevusvabadust?" Katoliku kiriku ideoloogid vastavad sellele küsimusele muidugi eitavalt.

Katoliku usu kirik püüab külvata töörahvasse kahtlust ja umbusku marksismi ideede vastu selleks, et talle peale suruda oma kapitalismi „parandamise" (tegelikult kapitalistliku ühiskonna jäädvustamise) ideesid.

Püüdes „kummutada" marksistlikku inimühiskonna õpetust, propageerivad katoliku kiriku ideoloogid klasside koostööd tööliste ja ettevõtjate vahel.

Teatavasti on tänapäeva katoliku kiriku sotsiaalse õpetuse aluseks kahe paavsti entsüklika — Leo XIII poolt 1891. aastal väljaantud „Rerum Novarum" ja Pius XI poolt 1931. aastal väljaantud „Quadragesimo Anno". Mõlemas entsüklikas, paavst Pius XII hilisemates kõnedes ja paljude katoliiklike ajakirjanike ja propagandistide sõnavõttudes rõhutatakse, et klassiühiskonda tuleb säilitada, töölisi tuleb lepitada ettevõtjatega ja klasside vahel peab valitsema koostöö.

Katoliiklikud sotsioloogid püüavad tõestada, et kodanlus on samuti „varata" klass nagu proletariaat. Nad ütlevad, et jumal on materiaalsete varade absoluutne ja ainuke omanik maa peal; need aga, keda nimetatakse eraomanikeks, on tavaliselt „maapealsete hüvede jaotajad".

Lähtudes sellest püüavad nad usklikele peale suruda vaadet, et „varatute" (sinna hulka loevad nad ka kodanluse), s. t. klassiseisundilt võrdsete vahel ei saa olla klassivõitlust. Kirik propageerib „partnerite" ja „klasside koostööd".

Vatikan ja tema propagandaaparaat külvavad illusioone, et rahvahulkade olukorda on võimalik parandada ka klassiühiskonna raamides.

Kasutades sotsiaalset demagoogiat püüab katoliku kirik uimastada kirikuga seotud tööliste ja talupoegade teadvust kapitalistlikes maades.

1

Katoliku kirik, keda juhib Vatikan, võtab aktiivselt osa tänapäeva rahvusvahelisest elust ja kapitalistlike riikide poliitilisest elust. Ta segab ennast rahvademokraatiamaade siseasjadesse ja võtab agaralt osa imperialistlike riikide ühise rinde kokkuklopsimisest Nõukogude Liidu ja kogu sotsialismileeri vastu.

Kõike seda tehakse ekspluateerijate klassi huvides. Katoliku kirik aga väidab, et kirik „ei sõltu" varakate võimust. Veelgi enam, ta kinnitab, et katoliku kirikul on omaenda erilised eesmärgid ja ülesanded, et kirik sammub teel, „mis on vastupidine ... imperialismi teele". Katoliiklik propaganda püüab näidata, et katoliku kirik olevat „kolmas jõud", mis asub ühiskonnas võitlevatest jõududest kõrgemal.

Kõrgema vaimulikkonna esindajad, nagu kardinal Walery ja peapiiskop Montini, kinnitavad, et Vatikani tegevus on „üleloomuliku iseloomuga", et paavsti missiooni ei saa võrrelda „ei imperialismi ega internatsionalismiga".

Katoliku kiriku ülikkond väidab, et kirik suudab tänapäeva sotsiaalseid konflikte lahendada rahulikul teel ja näidata valutuid abinõusid kehtiva kapitalistliku korra parandamiseks.

Esinedes kõnega mõnede Lääne-Euroopa kapitalistlike maade katoliiklikele riigitegelastele, kinnitas Rooma paavst 28. aprillil 1957, et katoliiklastel „on doktriin, organisatsioon ja elulised jõud, mis suudavad lahendada tänapäeva põhilisi probleeme ..." Katoliku kirik eksisteerib aga juba mitusada aastat. Pole olnud märgata, et ta kunagi oleks olnud võimeline lahendama inimkonna ees seisnud probleeme rahvahulkade huvides.

Mitte midagi uut ega radikaalset ei esitanud paavst ka sel korral: samasugune klasside koostöö, mida kirik propageerib

juba aastakümneid, sama nõudmine, et ühiskonna juhtimine kuuluks katoliku kirikule.

Vatikani propagandistide väited, et katoliku kirik suudab „parandada" kapitalistlikku korda ja töörahva olukorda, on demagoogia, mille ülesandeks on tõmmata rahvahulki eemale võitlusest oma sotsiaalse vabanemise eest.

Paljudes paavsti entsüklikates ja kõnedes püstitab Vatikan ülesandeid, mis näitavad, et katoliku kirik on rangelt klassiorganisatsioon, kes kaitseb sellesama kapitalismi huve, millest selle propageerijad demagoogiliselt „lahku löövad". Paavst Pius XII nõuab, et kirik sisendaks inimestes viha kommunismi, Nõukogude Liidu ja kõigi progressiivsete jõudude vastu, kelle tegevus äratab rahvahulkade klassiteadvust ja õõnestab kapitalismi tugesid. Rooma paavst nõuab, et katoliku kirik võtaks osa poliitilisest võitlusest kodanlike parteide poolel.

Kodanliku ühiskonna poliitilise pealisehituse osana teenivad katoliku usk ja selle kiriku organisatsioonid igas riigis tavaliselt oma maa valitsevate klasside kõige reaktsioonilisemate rühmade huve. Rahvusvahelise organisatsioonina aga orienteerub Vatikan tavaliselt nendele imperialistlikele riikidele, kelle valitsevad klassid tänapäeval esitavad kõige agressiivsemaid programme.

Teatavasti on Ameerika Ühendriigid pärast fašismi purustamist muutunud reaktsiooni keskuseks. Tänapäeva Vatikan toetabki Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondade poliitikat.

Katoliiklik propaganda väidab, et Vatikan on suure rahvusvahelise poliitika küsimustes iseseisev. Kuid kogu paavstide sõjajärgne poliitika lükkab seda liiki väited ümber ja näitab, et Vatikanil ei ole omaenda poliitilist häält, organisatsiooni häält, mis seisaks klassidest ja riikidest kõrgemal. Vatikan asub rahvusvahelise reaktsiooni poolel, keda juhivad Ameerika Ühendriigid. Ta on Ameerika agressioonipoliitika aktiivne ja initsiaatorlik propageerija ning selle elluviija.

1946. aastal tunnistas Vatikan Ameerika Ühendriikide poliitika omaenda poliitikaks, öeldes, et nüüdsest peale on Ameerika Ühendriigid ainus riik, kes suudab „valitseda maailma" ja et „Ameerika tund on tulnud". Katoliku kirik Ameerika Ühendriikides aga kutsus New Yorgi peapiiskopi kardinal Spellmanni suu kaudu kõiki neid inimesi ühinema võitluseks Nõukogude Liidu vastu, „kes usuvad Ameerikat ja jumalat".

Ameerika jesuiit Shousteri poolt avaldatud programmis rõhutati, et katoliku kirik ja tema poliitikategelased suudavad Euroopas juhtida võitlust progressiivse leeri vastu. Kõnesolevas programmis asub keskse kohal ettepanek valmistada kaadrit Nõukogude-vastaseks tegevuseks Nõukogude Liidu territooriumil. Shouster kutsus viivitamatult alustama spetsialistide ettevalmistamist poliitika, kirjanduse ja töölisliikumise

alal. Ta ütles, et loodav „spetsialistide" kaader peab töötama „XVII sajandi jesuiitide vaimus, kes kindlustasid Poola tagasipöördumise katoliku kiriku rüppe ja vallutasid tähtsad positsioonid isegi Katariina II õukonnas". Ameerika katoliku kiriku tegelased peavad esmajoones tagama selle kaadri töö edukuse.

Õhutades katoliku prelaatide isu hüüab Shouster: „Kujutlege vaid, missugused positsioonid oleksid katoliiklastel tänapäeva maailmas, kui õnnestuks lahendada Vene küsimus. See oleks suurimaks saavutuseks inimkonna ajaloos... ja mina isiklikult arvan, et katoliiklaste otsustav tund on saabunud."

Shouster äratas ellu Vatikani ammuse unistuse „lahendada Vene küsimus" katoliku kiriku ja lääneriikide valitsevate klasside kasuks. Vatikanis unistati sellest juba Ivan Groznõi aegadel ja isegi varem. Paavsti saadik Moskva õukonnas kirjutas oma ettekandes Rooma: „Kui venelasi... saaks nüüd ühendada rooma kirikuga, siis oleks see meile väga suureks saavutuseks."

Arendades Vatikani ja imperialistide võitluse programmi ja võitluse perspektiive Nõukogude Liidu ja rahvademokraatiamaade vastu, oli Shouster sunnitud juba aegsasti tunnistama, et tema poolt esitatud abinõud ei ole head. „Mõistagi," ütles ta, „et selle ettevõtte edu pole kaugeltki tagatud. Me teeme vigu, veelgi enam, aeg-ajalt näitame endid ebasoodsas valguses, kuid meil ei ole teist teed."

Selle jesuiidi avaldus näitab piltlikult katoliku kiriku ja selle kõrgema organi Vatikani poliitikat. See rõhutab veel kord, et katoliku kiriku juhid on oma tuleviku täielikult sidunud ameerika imperialismiga.

Vastavalt Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondade nõudmisele tegi paavst Pius XII sõjajärgsetel aastatel ümberpaigutusi Vatikani riigiaparaadi ja organisatsioonide juhtkonnas. Mõnede saksa ja itaalia fašistide endiste käsikute asemele määrati ametikohtadele ameerika imperialismile ustavad isikud. Esmakordselt Vatikani ajaloos hakati määrama ameerika prelaate mungaordude ja teiste katoliku kiriku rahvusvaheliste organisatsioonide juhtideks. Mõningad neist määrati paavsti diplomaatilisteks esindajateks.

Aastal 1946 ja 1953 „internatsionaliseeris" paavst Pius XII kahel korral kardinalide kolleegiumi ja määras uuteks kardinalideks mitmesuguste maade katoliku usu vaimulikke, kõige vähem aga itaallasi. Tavaliselt oli see teisiti. Vastmääratud kardinalide abil loodab paavst laiendada Vatikani ideoloogilist mõju maakera kõikides osades.

Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondade huvides reorganiseeris ja tsentraliseeris Vatikan oma luureteenistust ja tugevdas seda ameerika jesuiitidega. Vatikani luureteenistus on ennekõike suunatud Nõukogude Liidu ja rahvademokraatiamaade vastu.

Ameerika Ühendriikide agressiivse välispoliitika teenistusse on Vatikan rakendanud kogu katoliku kiriku aparaadi. 1957. aasta veebrurikuu andmeil kuulus selle koosseisu peale katoliku kiriku juhtkonna üle 380 000 vaimuliku ja 1 270 000 munka ning nunna. Selle aparaadi koostisosaks on ka mitmesugused katoliku kiriku ilmalikud organisatsioonid, nagu „Actión catholique", „Pax romana" ja paljud teised.

Tänapäeval tegutsevad paljudes maades katoliiklikud parteid, kes lämmatavad demokraatlikke vabadusi ja mürgitavad rahvahulkade teadvust valeliku propagandaga; nad õigustavad ja toetavad ameerika imperialistide ekspansiooni. Kuid katoliiklike parteide Ameerikat ülistava propaganda ebapopulaarsus nõrgendas nende parteide positsiooni mõnedes riikides, nagu näiteks Itaalias, Prantsusmaal ja Belgias. See põhjustas ka katoliikliku rahvapartei lüüasaamise Austria presidendivalimistel möödunud aastal.

Vatikan, keda Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondadega seovad ühised huvid võitluses maailma progressiivse leeri vastu, on ka materiaalselt huvitatud Ameerika välispoliitika teostamisest, sest selle tegevuse eest tasuvad Ameerika finantsmagnaadid heldelt.

Välismaa ajakirjanduse teateil saab Vatikan suurema osa oma sissetulekuist otseselt või kaudselt Ameerika Ühendriikidest.

Vatikani valduses on paljude Morgani kontrolli all olevate ettevõtete aktsiaid. Vatikan on naftafirma „Sinclair Oil Company" ja mäetööstuse kompanii „Anaconda Copper" kaasomanikuks. Viimatinimetatud kompanii tegeleb uraanimaagi tootmisega Colorado osariigis ning teostab ulatuslikult uraanimaagi otsimist Ladina-Ameerika maades. Vatikan on seotud ka „Bank of America'ga" San-Franciscos, metallitrustiga „Gugenheim" ja „International Power Company'ga".

Prantsuse ajakirjaniku Garaudy andmeil on Vatikan paigutanud Ameerika pankadesse ja kompaniidesse kokku ligi 160 miljonit dollarit.

Vatikani majanduslikud sidemed ei piirdu ainult kapitalimahutustega Ameerika Ühendriikide ja Ladina Ameerika rahandusasutustes. Ameerika monopolide ja Vatikani majanduslikud huvid on läbi põimunud ka Euroopas. Ameerika rahanduskompanii „Atlas Corporation" omandas paavsti õnnistusel Itaalia katoliiklikult valitsuselt Ameerika Ühendriikides asuva ettevõtte „Italian Super Power Corporation" kõik aktsiad.

1957. aasta andmetel põimuvad Ameerika monopolide ja Vatikani huvid ühte ka Itaalia Mantacatini keemiakontsernis.

Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad soodustavad igati Vatikani majanduslikku heaolu. Nad võtavad Vatikani kapitalimahutusi mitmesugustesse Ameerika tööstusharudesse

ja maksavad seejärel kõrgendatud dividendide, subsiidiumide ja „kiriku heaks" tehtud annetuste näol kinni Vatikani teened rahvahulkade ideoloogilise ümbertöötamise alal. Ühe erijuhu kohta võib tuua järgmise näite. 1956. aastal otsustas Ameerika Ühendriikide kongress maksta Vatikanile 960 000 dollarit kahju eest, mida Ameerika lennuvägi olevat Vatikanile tekitanud sõja ajal.

Haarates enda kätte Lääne-Euroopa maade majanduse juhtivad positsioonid, annavad Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad Vatikanile võimaluse hoida paljudes tööstusharudes enda käes aktsiate kontrollpakke ja soodustavad Vatikani pankade õitsengut suurte toetuste andmisega. Ameerika rahandusringkonnad annavad Vatikani ärimeestele võimaluse edukalt tegutseda finantsmahhinatsioonidega. Üheks niisuguseks mahhinatsiooniks oli operatsioon raha devalveerimise puhul mitmes Lääne-Euroopa riigis 1949. aastal. Saanud Ameerika rahandusringkondadelt õigeaegselt teada devalvatsiooni ajast, müüsid Vatikani ärimehed ühes Prantsuse ja Itaalia kardinalidega väärtpabereid, aktsiaid ja välisvaluutat dollarite eest. Sellelt finantsoperatsioonilt saadi poolteist miljonit dollarit puhaskasu.

Seega on majanduslikud sidemed Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondadega vormiks, mille kaudu finantseeritakse Vatikani õõnestavat tegevust Nõukogude Liidu ja rahvademokraatiamaade vastu.

Ameerika Ühendriikide diplomaatilised sidemed Vatikaniga kestsid 1950. aastani. Ametlike suhete katkestamise väliseks põhjuseks oli Ameerika protestandiusu misjonäride väljasaatmine Itaaliast. Tolleaegne Ameerika Ühendriikide esindaja Vatikanis Taylor ei toetanud misjonäre, ja protestantlike ringkondade survel oli Truman sunnitud Taylori Roomast ära kutsuma. Ärakutsumise sügavam põhjus peitus nähtavasti vastuoludes, mis valitsevad Ameerika Ühendriikide finantsrühmituste vahel. Taylor oli Morgani rühmituse sigitis, kes püüdis monopoliseerida suhteid Vatikaniga ja kasutada viimase mõju Morgani rühmituse majanduslike positsioonide tugevdamiseks katoliku usu riikides. Enamik Ameerika Ühendriikide rahanduslikke rühmitusi oli surutud tagaplaanile. On võimalik, et nende võitlus Morgani vastu väljendus ka protestantliku avalikkuse nõudmistes lõpetada sidemed Vatikaniga. Trumani katsed kehtestada 1951. aastal ametlikud diplomaatilised sidemed Vatikaniga said samuti vastupanu osaliseks.

Eisenhoweri valitsus, kes 1953. aastal tuli Trumani valitsuse asemele, ei kiirustanud avalikult teatavaks tegema oma sidemeid Vatikaniga. Tuleb aga märkida, et kardinal Spellmann, kes kohakaasluse alusel töötab kõigi Ameerika Ühendriikide relvastatud jõudude sõjalise vikaarina, seovad Vatikaniga endiselt tihedad sidemed.

Viimastel aastatel on vabariikliku partei juhtkonnas tugevnenud meeleolud Vatikaniga diplomaatiliste suhete kehtestamise kasuks. 23. veebruaril 1954 ütles tolleaegne riigisekretäri asetäitja Bedley Smith, et Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad kavatsevad määrata Vatikani oma saadiku.

Hiljem kutsus Roomas ilmuv ameerika ajaleht „Rome Daily American" toimetuse artiklis Eisenhowerit üles määrama saadikut Vatikani, motiveerides seda asjaoluga, et „tuleb ühineda nendega, kes võitlevad lõpuni kommunismi vastu".

2

Sõjajärgsetel aastatel toetab ja ülistab Vatikan Ameerika Ühendriikide poliitikat. Võtame näiteks ühehäälsuse printsiibi küsimuse suurriikide Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Julgeoleku Nõukogus. Ühehäälsel otsusel on suur tähtsus agressori ohjeldamisel. Just sellepärast võitleb ka Vatikan ühes ameerika ja teiste lääneriikide propagandaga vetopõhimõtte vastu. Vatikanis arvatakse, et „rahvusvahelise võimu ideaalse kontseptsiooniga ei sobi absoluutselt kokku, et igal suurriigil on õigus kõigi Nõukogu (Julgeoleku Nõukogu) otsustele panna veto" ja et mingisugusel vetoõigusel ei ole tähtsust „Kristuse käsu ees".

Kõiki lääneriikide, peamiselt Ameerika Ühendriikide ettepanekuid, mis käivad risti vastu rahu ja kollektiivse julgeoleku huvidele, nimetab paavst „Kristuse käsuks".

Katoliku kiriku ladvik astus välja „Trumani doktriini", hiljem „Marshalli plaani" kaitseks, siis pooldas ta agressiivse Põhja-Atlandi pakti loomist, nimetades seda „kõige paremaks tuleviku tagatiseks".

Esinedes 1955. aasta novembris sõnavõtuga NATO ohvitseridele, ütles Pius XII uuesti, et koostöö lääneriikide vahel peab eelkõige toimuma „sõjalise kaitse alal".

Reas läkitustes pooldas paavst Põhja-Atlandi pakti laiendamist kogu kapitalistlikule maailmale. Paavsti arvates ei ole katoliku kirikule midagi lähemat kui ülemaailmse valitsuse loomise idee. Seda ideed populariseerib laialt kogu katoliku kiriku ladvik.

Selgitades Vatikani poliitikat kõnealuses küsimuses, ütles kardinal Valeri 1956. aasta veebruaris, et paavsti arvates ei tohi Lääne-Euroopa ühendamise ideest loobuda. Kuid Vatikani huvid ei piirduvat ainult Euroopaga. Kardinal ütles, et Vatikan suhtub heasoovlikult ka kogu maailma järkjärgulise ühendamise protsessi.

Niiviisi õigustavad paavstid ameerika imperialistide poolt kokkuklopsitavate sõjaliste blokkide agressiivset poliitikat. Sammudes ameerika propaganda jälgedes, propageerib kato-

liku kiriku ülikkond kosmopolitismi ja kutsub kapitalistlikke riike loobuma rahvuslikust ja riiklikust suveräänsusest.

„Rahvusvahelise moraali koodeksis", mis parandati Vatikani poolt 1952. aastal vastavalt viimase uuele orientatsioonile, on palju ruumi pühendatud rahvusliku suveräänsuse probleemile. Kuidas käsitleb Vatikan seda küsimust? Koodeksis on öeldud, et suveräänsuse kontseptsioon on vale ja et riigil ei ole juba praegu enam õigust kinni pidada sõltumatu sise- ja välispoliitika normidest, mis ta on omaks võtnud. Kristlik südametunnistus, öeldakse koodeksis, ei tunnista niisugust jultunud pretensiooni. „Riik rikuks jumala poolt seatud korda, kui ta pretendeeriks oma rahvusliku rikkuse valitsemisele, juhindudes omakasupüüdlikest motiividest..."

Vatikani tegelaste arvates peab riik oma rahvusvahelistes ja siseasjades juhinduma „ülemaailmse valitsuse" või Vatikani nimetuse kohaselt „rahvusliku võimu" poolt väljatöötatud käitumisnormidest. „Rahvuslik võim" tulevat luua inimkonna huvides ja talle on tarvis anda õigus segada riikide ellu ka siis, kui rahvad ise on selle vastu.

Jesuiitide ajakiri „Civilta Cattolica" propageerib samuti suveräänsusest loobumist ja ülistab Põhja-Atlandi blokki kui „rahvusliku võimu" algkuju.

Nende riikide suhtes aga, kes tahavad säilitada oma suveräänseid õigusi, soovitab Vatikan kasutada jõudu. Eriti hoolitseb Vatikan selle eest, et Ameerika Ühendriigid ja teised kapitalistlikud riigid saaksid kasutada strateegilisi ressursse kogu maailmas. Oma koodeksis ütleb Vatikan, et loodusvarad ei kuulu ühele rahvusele, vaid „kogu inimkonnale", ja kui üks rahvus ei soovi või ei suuda neid kasutada, siis tuleb talt võtta nii suveräänsus kui ka loodusvarad. „Iga riik," öeldakse „Rahvusvahelise moraali koodeksis", „kui tal on tahet ja ressursse, võib selle missiooni enda peale võtta, ja kui vaja, siis võtta ka kohalikult elanikkonnalt suveräänsus, mida need ei suuda teostada kogu rahvuse üldistes huvides." Nii õigustab Vatikan koloniaalset röövimist.

Õigustades Ameerika Ühendriikide agressiivset tegevust, hirmutab Vatikan teisi riike Ameerika relvade võimsusega. Oma kõnedes soovitab paavst Pius XII rahvastel olla järeleandlikum, mitte ärritada maailmavalitsemisele pretendeerijaid oma jonnakusega ja rahuldama kõik nende nõudmised vasturäägimata.

Kooskõlas Ameerika agressiivsete ringkondade poliitikaga oli Vatikan ja kodanlike maade katoliku kiriku ladvik kaua aega aatomirelva keelamise vastu. Esimeste Nõukogude valitsuse ettepanekute kohta Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassambleel kirjutas „Osservatore Romano", et „opositsioon nõudis niisuguste täiesti põhjendamatute projektide vastuvõtmist, nagu seda on aatomirelva keelamine ja relvastuse vähen-

damine". Väljendades Vatikani poliitikat, pooldas „Osservatore Romano" aatomirelva säilitamist ja võidurelvastumise intensiivistamist. Sama piltlikult selgitas ka saksa kardinal Frings Vatikani poliitikat aatomirelva kasutamise küsimuses. Esinedes kõnega kõrgemate vaimulike koosolekul Bonnis 1950. aasta 23. juulil, ütles Frings: „Kui juba püha isa arvates on sõjapidamine mitte ainult õigus, vaid ka iga riigi kohustus, siis tähendab see, et piiramatu ja täieliku sõjarelvade keelamise propaganda ei ole kooskõlas ristiusu õpetusega."

Igasuguse massilise hävitamise relva kasutamise õigust agressiooni poolt õigustab ka „Rahvusvahelise moraali koodeks". Koodeksis on öeldud: „Teaduse ja tehnika edusammud annavad sõdivatele pooltele järjest võimsamaid surma- ja purustusrelvi, nii nagu seda on õhusõda, veealune sõda, keemiline sõda ja bakterioloogiline sõda. Oleks asjatu eitada riigi õigust teatud määral kasutada oma relvastust ja sõjalisi meetodeid vastavalt uutele võimalustele . . .", sest erinevused rinde ja sügava tagala, sõjaväe ja rahuliku elanikkonna vahel muutuvad järjest väiksemaks. Nimetatud dokumendis öeldakse, et kui sõjavägi sõdib, siis riigi tsiviilelanikkond varustab teda relvastuse, sõjamoona ja toiduainetega; tagala purustamine tagab võidu vastase relvastatud jõudude üle.

Kuni viimase ajani võitles Vatikan aatomi, keemilise ja bakterioloogilise relva keelamise ning sotsialismileeri maade vastu, kes taotlesid kõnealuste relvade keelamist. Esinedes 30. septembril 1954 Rahvusvahelise Meditsiinilise Assotsiatsiooni Peaassambleest osavõtjatele, ütles Pius XII, et „õiglaste aluste" olemasolu puhul ei vaidle ta sõja vallapäästmise ja iga liiki massiliste hävitusrelvade kasutamise vastu, ja et niisugune sõda on seaduspärane, kui seda tuleb pidada „kaitseks". Detsembris 1956 pooldas paavst oma jõululäkituses õiguse andmist Ühinenud Rahvaste Organisatsioonile teiste riikide siseasjadesse vahelesegamiseks, rõhutades, et teatud juhtudel on sõda „seaduslik abinõu".

Oma jõululäkitustes aastal 1955 ja 1956 toetas Pius XII desarmeerimise Ameerika kontseptsiooni. 1955. aasta läkituses ütles ta, et tuumarelva keelamine üksi ei too inimkonnale kasu.

Paavsti mõningad läkitused, eriti aga 1955. aasta lihavõtteläkitus, olid suunatud aatomisõja vallapäästmise vastu. See oli tehtud laialdase liikumise survel, mis toimub aatomi- ja vesinikurelva keelamiseks. Kartus olla isoleeritud katoliiklaste hulkadest, kes igal pool astuvad koos mittekatoliiklastega välja püsiva rahu säilitamise eest, tõukab paavsti tegema avaldusi aatomi ja vesinikurelva keelamise kasuks. See aga on vastuolus Ameerika valitsevate klasside agressioonikursiga, mida Vatikan teostab.

Esinedes mitmel korral aatomi- ja vesinikurelva keelamise poolt, võtab Vatikan samal ajal osa uraanimaagi tootmisest ja

järelikult ka tuumarelva tootmisest. Me märkisime juba eespool, et Vatikanil on palju kapitalimahutusi Morgani ja teiste mitte vähem võimsate Ameerika Ühendriikide rahanduslike rühmituste pangamajades, kes tegelevad mitmesuguse relvastuse, sealhulgas ka tuumarelva tootmisega.

Laiaulatuslik liikumine rahu eest, millest võtavad osa kõik maakera rahvad, tekitab Ameerika Ühendriikides ja teistes imperialismimaade valitsevates ringkondades paanikat. Alates 1950. aastast püüab Vatikan võtta üle rahuinitsiatiivi demokraatia leerilt ja kasutada rahvaste rahutahet uue maailmasõja õhutajate huvides.

Oma viimaste aastate rohkearvulistes läkitustes kõneleb paavst tihti rahu vajadusest, kuid ainult „ristiusu tsivilisatsiooniga" riikide, teiste sõnadega — kapitalistlike riikide vahel.

Kõneldes 1955. aasta jõululäkituses rahust, rõhutab paavst, et Euroopa ja teiste mandrite rahvad, kes taotlevad sõltumatust, peavad ära hoidma omavahelisi konflikte, sest vastasel korral võidab „kolmas pool", s. o. Nõukogude Liit.

Lõpuks ütleb paavst, et tõeline rahu rahvaste vahel saabub alles siis, kui „kogu maailmas on taastatud ristiusu kord". Seda tuleb mõista kui üleskutset hävitada sotsialistlikud maad ja taastada nendes kapitalistlik kord. Niisugune on Vatikani poliitika tõeline iseloom.

Paavst ei pea rahvaste liikumist rahu eest tõeliseks rahuarmastavaks liikumiseks. Ta ütleb, et kirik ei usalda patsifistlikku propagandat. 1955. aasta septembris ütles paavst, et niisugune propaganda „on alati väga kahtlane . . . kui ta tõepoolest ei ole ainult kunstlikuks vahendiks, mida kasutatakse meelepaha ja korratuste väljakutsumiseks".

Pius XII püüab rahu eest võitluse initsiatiivi ise endale omistada. Ta püüab näidata, et palverändajate kokkutulek 1950. aastal Roomas olevat olnud „rahvaste omamoodi plebistsiit rahu kaitseks".

Vatikan kannab viha kõige progressiivse ja eesrindliku vastu maailmas. Eriti vaenulikult suhtub ta Nõukogude Liidusse ja rahvademokraatia maadesse, kelle vastu ta peab visa laimukampaaniat.

Igas paavsti entsüklikas leiame varjatud või avaliku ütluse Nõukogude Liidu kui „ristiusu maailma" vaenlase kohta. Nagu väidavad Vatikani poliitikategelased, on „looja" pärast Teist maailmasõda asetanud ristiusu maailma etteotsa Ameerika Ühendriigid.

Kujutades rahvusvahelise reaktsiooni salasepitsusi demokraatia ja sotsialismi vastu kui võitlust „ateismi" vastu ja „ristiusu põhimõtetest" kinnipidamise eest, varjab Vatikan paavstide ja imperialistide nõukogudevastase vaenu tõelist põhjust. Sellega abistab ta kapitalistlike riikide valitsevaid klasse uue maailmasõja ettevalmistamise poliitika teostamisel.

Vatikani sõbralikud suhted fašistlike riikidega nii enne sõda kui ka Teise maailmasõja ajal on üldiselt tuntud. Katoliiklik propaganda püüab nüüd hoolimata faktidest varjata või eitada Vatikani otsest sidet fašistliku korraga ja näidata, et Vatikan on alati olnud fašismi vaenlane. Püüdes maskeerida fašismi uute vormide tekkimise võimalikkust kapitalistlikes riikides, on katoliku kiriku ideoloogid pannud kahtluse alla fašismi mõiste ja väidavad, et olevat väga raske kindlaks määrata, mida selle all tuleb mõista. Paavst ütleb isegi, et fašismi kui niisugust looduses ei eksisteeri ja et see mõiste olevat marksistide jõudeaja tühipaljas väljamõeldis.

Et tumestada miljonite töötajate arusaamist fašismist, räägivad paavst ja katoliku usu ideoloogid sellest mineviku vormis ja annavad fašismile kümneid nimetusi: natsionalistlik fašism, lokaalne fašism jne. Nad püüavad ümber lükata marksistlikku formuleeringut, et fašismi on sünnitanud kõige reaktsioonilisemad ja imperialistlikumad kodanluse kihid, kes avaliku diktatuuri abil püüavad rahvahulkade liikumist maha suruda.

Sellega toetab Vatikan moraalselt fašistlikku diktatuuri, fašistlike parteide ja organisatsioonide juhte ning Ameerika Ühendriikide valitsevate ringkondade poliitikat, mis soodustab metsikut reaktsiooni kogu maailmas.

Erilist tähelepanu pöörab paavst Salasari fašistlikule korrale Portugalis ja Franco režiimile Hispaanias, kuna need maad on katoliku kiriku kantsiks ja neis valitseb Vatikanile sobiv riigikord.

27. augustil 1957 sõlmiti Vatikani ja Hispaania vahel konkordaat. Samal ajal sõlmiti Ameerika Ühendriikide ja Hispaania vahel kolm kokkulepet: majanduslik leping, ühise kaitse leping ja Ameerika Ühendriikidele Hispaania sõjaliste baaside üleandmise kokkulepe, mis kirjutati alla 23. septembril 1953.

Ajaleht „Unità" kirjutas, et Hispaania fašistlikus korras näeb Vatikan eeskujulikku riigikorda, mis on ka Ameerika imperialistidele kõige vastuvõetavam. Konkordaadi sõlmimine Hispaaniaga tähendab kahtlemata seda, et võitsid Vatikani põhimõtted, millest peaksid juhinduma (Vatikani arvates) katoliiklased, katoliiklikud valitsused ja katoliiklikud riigid.

Katoliiklik reaktsioon, mida juhib Vatikan, on üheks põhilisemaks jõuks, mis soodustab ameeriklaste poliitikat Saksamaa lõhestamiseks ja tema lääneosa fašiseerimiseks.

Lääne-Saksamaal jätkab Vatikan revanšimeeleolude toetamist. Oma läkitustes saksa piiskoppidele on paavst korduvalt kõnelnud Poola lääneosas asuvate maade küsimuse revideerimisest, sellest, et „kaotatu tuleb tagasi võtta".

Endistelt „Saksa aladelt" ümberasunute järjekordsetel aastakongressidel on tooniandjaiks Saksa katoliku usu vaimulikkonna esindajad, kes kutsuvad revanšiste mitte unustama „kaotatud kodumaad".

Toetades revanšimeeleolusid Lääne-Saksamaal, toetab paavst Saksa Föderatiivse Vabariigi remilitariseerimise plaane. Noored sakslased ei taha sõda, paavst aga nõudis 1957. aasta uusaastaläkituses, et katoliiklased ei tohi loobuda sõjaväeteenistuskohustusest „südametunnistuse järgi".

Pärast Teist maailmasõda toodi Vatikanis päevavalgele paavsti vana unistus katoliikliku monarhia loomisest Kesk-Euroopas. Paavsti juhtimisel töötati välja vastavad plaanid. Niisuguse riigi peaks kavatseti panna Habsburgide dünastia ülivana võsu Otto. Niinimetatud „Doonau Föderatsiooni" plaani järgi pidi kõnealuse riigi koosseisu ühendama Lõuna-Saksamaa ja Austria. „Alpide Föderatsiooni" plaani variandis nähti ette Lõuna-Saksamaa, Austria ja Itaalia ühendamist. Kolmandas variandis, niinimetatud „Lõuna-Föderatsiooni" plaanis, kavatseti ühendada Austria, Baier, Pfalz, Würtemberg ja Baden. Neljandas variandis kavatseti Ungarit lülitada kolmandasse varianti. Kõige selle eesmärgiks on baasi loomine ühendatud jõududele, kes suunatakse Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistlike riikide vastu. Sellepärast toetasid ka Ameerika Ühendriikide valitsevad ringkonnad Vatikani tema „loomingulistes" otsingutes.

Vatikani ideesid ei viidud ellu, kuid neist ei loobutud ka.

4

Vatikan ja kõik juhtivad katoliiklikud ringkonnad võtsid aktiivselt osa rahvusvahelise reaktsiooni võitlusest rahvademokraatiamaade vastu.

Katoliku kiriku ladvik Euroopa rahvademokraatiamaades, keda ekspluataatorlike klassidega seovad tihedad sotsiaalsed, majanduslikud ja poliitilised sidemed, on rahvademokraatliku korra kõige aktiivsem vaenlane. Rahvavõimu kehtestamise esimestest päevadest peale arendasid nende riikide katoliku kiriku kõrgemad vaimulikud kontrrevolutsioonilist tegevust, mille eesmärgiks oli vana, sõjaeelse korra taastamine.

Sisemise reaktsiooni toetamise kõrval varustas katoliku kiriku organisatsioon Ameerika, Inglise, Prantsuse ja teiste läänеriikide diplomaatilisi missioone rahvademokraatiamaades salajaste andmetega nende maade majandusliku, poliitilise ja sõjalise olukorra kohta.

Katoliiklik reaktsioon loodab igal pool Ameerika Ühendriikide relvastatud vahelesegamisele, sest oma jõududega ei looda reaktsioon rahvademokraatlikku korda purustada.

Olukorra survel olid katoliku kiriku vaimulikud rahvademokraatiamaades sunnitud nende maade valitsustega kokku leppima kiriku ja riigi vaheliste suhete normaliseerimise küsimuses. Oht kaotada mõju rahvahulkadele sundis katoliku kiriku piiskoppe tunnistama uut korda ja kõigi katoliku vaimulike nimel andma ustavusvande rahvavabariigile. Viimasena tegi seda Poola piiskopkond 1953. aasta detsembris.

Kuid Vatikan ei ole muutnud oma vaenulikku suhtumist rahvademokraatiamaadesse. Seda näitas ta täiesti selgelt Ungari mässajate toetamisega 1956. aastal. Juba kontrrevolutsiooni mässu eel Ungaris kutsus paavst katoliiklasi aktiivsele võitlusele kommunismi vastu.

Kontrrevolutsioonilise mässu juhtivaks jõuks Ungaris olid hortistid. Neid toetas täielikult kardinal Mindszenty, keda mässajad tõstsid esiplaanile kui „väljaspool parteid seisvat" poliitikategelast, kes suudab mobiliseerida katoliku kiriku jõudusid. Mässu ajal toimus Ungaris agitatsioon „Mindszenty valitsuse" loomise eest ning samal ajal toimus katoliikliku rahvapartei taastamine (selle partei esimees Andre Varga ütles, et partei võitles kaheksa aastat põranda all), samuti teiste katoliiklike poliitiliste organisatsioonide loomine.

Tõenäoliselt otsustas Mindszenty, et tema tund on tulnud, ja esines 3. novembril raadiokõnega, milles ta kutsus hävitama sotsialismi ja taastama vana korda, mis kehtis 1945. aastani. Mindszenty nõudis kiriku eesõigustuste ja mõisnike ning kapitalistide eraomanduse taastamist. Selle kõne tagamõttest said hästi aru Ungari rahvahulgad, kes peavad kalliks sõjajärgsete aastate saavutusi. Kogu töörahvas, sealhulgas ka talupojad, ei toetanud mässajaid ega kuulanud Mindszentyt. Mässajate plaanide nurjumine kurvastas väga Vatikani ülikuid.

Oma läkituses katoliku kiriku piiskoppidele 5. novembril 1956 kurtis paavst murelikult: „Tundus, et sellel maal võtsid asjad soodsa pöörde." Kuid võta näpust!

1956. aastal muutus aktiivsemaks ka Poola katoliku kiriku tegevus. Selleks kasutati eriti laialt Częstochowa jumalaema 300. aastapäeva pidustusi.

Augustikuul toimusid Częstochowas religioossed pidustused, kuhu kogunes hulgaliselt usklikke. Pidustustel peetud jutlustes kutsusid piiskopid viimse hingetõmbeni võitlema „uskmatuse" vastu, Poola kui katoliku usu kantsi säilitamise eest, katoliku vaimu tugevdamise eest noortes, kutsusid võitlema iga lapse eest.

1956. aasta lõpul sõlmiti Poolas riigi ja kiriku vahel uus kokkulepe.

Vastavalt valitsuse ja piiskopkonna esindajate ühise komisjoni avaldusele 8. detsembrist 1956, tegi riik katoliku kirikule reas küsimustes järeleandmisi. Tühistati 1955. aasta 9. novembri dekreet isikute määramise korra kohta kirikute

ametikohtadele; kõikides koolides viidi sisse fakultatiivne (mittekohustuslik) usuõpetus lastele, kelle vanemad seda soovivad; vaimulikele anti õigus pidada jumalateenistusi haiglates ja vanglates; nunnadele, kes 1953. aastal asustati reast vojevoodkondadest ümber, anti õigus sinna tagasi pöörduda või sõita välismaale, kui nad seda tahavad; saavutati kokkulepe, et Vatikan määrab Poola läänealadele viis uut piiskoppi.

Katoliku kirik aga suhtus kokkuleppesse omamoodi.

Koolides algas arveteõiendamine lastega, kelle vanemad on ateistid või tunnistavad teist usku. 15. aprillil 1957 kirjutas ajaleht „Gazeta Poznanska", et katoliiklased ja teised usufanaatikud rikuvad praegu tegelikus elus usutunnistuse vabadust; mitmel pool on kuulda usufanaatikute barbaarsetest tegudest. Riigi õigeid printsiipe usutunnistuse vabaduse kohta moonutatakse.

Oma ettekandes Poola Ühendatud Töölispartei Keskkomitee pleenumil 15. mail 1957 ütles Poola Ühendatud Töölispartei Keskkomitee esimene sekretär W. Gomulka: „Oma teel sotsialismile me arvestame seda fakti, et Poolas elab miljoneid rooma-katoliku kiriku pooldajaid. Meie ei sega kirikut usu küsimustes sammumast oma doktriinipärasel rooma teel. Kuid kirik peab samuti arvestama ja tunnistama seda fakti, et Poola on muutnud oma endist ühiskondlikku korda ja et ta ehitab sotsialismi. Küsimustes, mis puudutavad Poola ja tema rahvaste elulisi huve, tahaksime me, et kirik sammuks ühes meiega poola teel. Sellest sõltub suurel määral, missuguseks kujunevad vahekorrad rahvariigi ja kiriku vahel tulevikus."

Ülaltoodu kinnitab üldist seisukohta, mille ma avaldasin artikli algul: Vatikan ei seisa tänapäeva poliitilisest võitlusest eemal, ta võtab sellest osa agressiivsete jõudude poolel, toetades Ameerika Ühendriikide agressiivsete ringkondade poliitikat.

Filosoofiateaduste doktor,
professor B. E. BÕHHOVSKI

NEOTOMISM — KATOLITSISMI KAASAEGNE FILOSOOFIA

Rõhuv enamik kaasaegseid filosoofe, mitte ainult marksiste, vaid ka marksismi vastaseid, on kindlalt veendunud, et viimase 300 aasta jooksul on filosoofia teinud tohutuid edusamme. Tee Galileist, Baconist, Descartes'ist meie päevadeni on olnud pikk ja viljakas.

See filosoofiline suund, mis on käesoleval juhul kõneaineks, on otsustavalt sellise seisukoha vastu.

Neotomist Gleni (Ameerika Ühendriigid) poolt kirjutatud kursusest „Sissejuhatus filosoofiasse" loeme: „Viimase kolme sajandi filosoofiad olid oma enamikus mõttetud ja tühised, mis tekkisid inimteadvuse olemuse fundamentaalsest mittemõistmisest."

Tomistliku filosoofia esindajad kvalifitseerivad 300 aastat filosoofia arengus, mis on möödunud feodalismi langemisest, kui filosoofilise mõtte mandumise, filosoofia degenereerumise kolme sajandit, sest nende arvates degradeerus filosoofia peale seda, kui XVII sajandi mõtlejad matsid maha keskaegse skolastika.

Neotomism — kaasaegse katolitsismi ametlik filosoofia — püüab taaselustada üht skolastilise filosoofia suunda, millele pani aluse Thomas Aquino'st. See on paradoksaalne nähtus, et XX sajandi keskel tuleb nimetada „kaasaegseks filosoofiaks" filosoofiat, mis restaureerib XIII sajandi skolastiku õpetust. Kuid see on vaieldamatu fakt. Ainsaks tõeliseks filosoofiaks peavad selle filosoofilise voolu esindajad just „ingelliku doktori" — dominikaani usuteadlase Thomas Aquino'st vaateid. Kaasaegsed tomistid ei häbene sugugi seda, et see on nende poolt kohandatud arhailine filosoofia. Vastupidi, nad on selle üle uhked ja meenutavad tihti, et neoskolastilisel filosoofial, pealegi veel tema tomistlikul vormil, on nii põline sugupuu. Seda arhailist filosoofiat kohandavad nad kaasaegse kiriku ülesannetele.

Tomistide rahvusvahelise filosoofilise organisatsiooni esimees de Reimecker (Louveni ülikoolist Belgias) kirjutab selle kohta: „On tähelepanuväärne fakt, et kõigist enne käesolevat

ajastut rajatud koolkondadest on vaid teatud koolkonnad, mis tekkisid keskajal, suutnud püsida meie päevini. Nad tekkisid XIII sajandi väga soodsas intellektuaalses kliimas. Meie päevil ei leia me ühtki koolkonda peale skolastilise, ja just tomistliku, mille traditsioonid oleksid püsinud nii kaua ja mis oleks nii edukalt vastu pidanud aja katsumustele."

Oma filosoofiat, mis on läbi imbunud igatsusest keskaja „intellektuaalse kliima" järele, nimetavad tomistid „igaveseks filosoofiaks".

Tuntuim praegu elavatest tomismi esindajatest Jacques Maritain, kes sai käesoleval aastal 77-aastaseks, teatas ükskord: „Ma ei ole neotomist, ma ei ole vanatomist, ma olen lihtsalt tomist."

Thomas Aquino'st filosoofia oli katse kohandada Aristotelese õpetust feodaalse katoliku teoloogia vajadustele ja nõuetele, panna suure antiikaja mõtleja filosoofia kristliku teoloogia teenistusse. Sealjuures kannatas, mõistagi, tõsiselt Aristotelese õpetus, seda väänati, moonutati kirikliku dogmaatika kasuks. Skolastiline aristootlus surmas Stagiriidi ajaloolises õpetuses kõik elava, loova, rõhus maha, surmas kõik vana kreeklase uudishimuliku mõistuse otsingud. Tomistlik aristootlus on kivistunud dogmaatiline süsteem, millel pole elu ega püüet leida tõde. Thomase Aristoteles ei ole tõeline Aristoteles, vaid nagu tabavalt ütles Herzen „Aristoteles tonsuuriga", piiratud feodaalse kiriku dogmadega ja kaanonitega.

Imperialistlik kodanlus võttis oma ideoloogilisse arsenali tomistliku filosoofia aastat 80 tagasi. Oma entsüklikas „Aeterni Patris" 1879. aastal kuulutas rooma paavst Leo III, et tomistlik filosoofia on ainuke tõeline filosoofia, millest katoliiklased peavad kinni pidama, ja kutsus üles taaselustama tomismi ning seda filosoofiat kõige laialdasemalt tundma õppima ja katoliiklikus maailmas levitama.

Imperialismi ajastu eelõhtul elustas katoliku kirik feodalismi ajastu filosoofia, kutsus üles relvastuma keskaja ideoloogilise relvaga. See on väga huvitav fakt, mis iseloomustab kaasaegse kodanliku filosoofia selle eriliigi ja samuti ka katoliku kiriku reaktsioonilisuse astet.

XVIII—XIX sajandil, peale surmavat hoopi, mis talle anti XVII sajandil, ei levinud tomism peaaegu üldse mitte. Ta galvaniseeriti alles imperialismi ajastul, et ta teenindaks reaktsiooni ideoloogilisest küljest.

See iidne filosoofia osutus reaktsioonile vajalikuks siis, kui kapitalism oli juba ajalooliselt surmale määratud ning astus surmaeelsesse võitlusse uue tekkiva ajaloolise formatsiooniga.

Kaasaegsed tomistid on väga aktiivsed. Hiiglasliku visaduse ja järjekindlusega propageerivad nad seda vananenud, surnute maailmast lagedale toodud arhireaktsioonilist filosoofilist süsteemi.

Peamiselt langeb tomistliku filosoofia leviku sfäär ühte katolitsismi mõjusfääriga. Neotomismi propagandistid ja teoreetikud ning järgijad on peamiselt katoliku usku pooldavad inimesed.

Neotomism kui filosoofiline vool on kõige rohkem levinud maades, kus domineerib katolitsism. Kuid neotomismi poolehoidjaid on ka mõningates protestantlikes kihtides, vahel aga koguni mitteklerikaalide seas. Nii näiteks on neotomismi väljapaistvaks esindajaks Ameerika Ühendriikides Mortimer Adler, kes ei ole seotud konfessionaalsete kristlike organisatsioonidega.

Neoskolastika propaganda väsimatust aktiivsusest annavad pildi arvulised andmed, mis iseloomustavad neotomistliku trükitoodangu ulatust. Käesoleval ajal antakse mitmetes keeltes välja kuni 60 filosoofilist neoskolastilist ajakirja, nendest saksa keeles 5, inglise keeles 7, hispaania keeles 10, prantsuse keeles 17, itaalia keeles 6, taani keeles 4, hollandi keeles 3, portugali keeles 1 ja 4 ajakirja antakse välja ladina keeles. Peale selle ilmub veel 7 ajakirja skolastika ajaloo küsimuste kohta. Neoskolastikud annavad välja igal aastal mitmesugustes keeltes kuni 500 filosoofilist raamatut.

Tomistidel on eriline rahvusvaheline organisatsioon. Regulaarselt peetakse rahvusvahelisi, rahvuslikke ja regionaalseid neotomistide filosoofilisi kongresse. Nende viimane, neljas kongress toimus Roomas 1955. aasta sügisel.

Neotomistid teevad suurt õppealast tööd. On olemas lai katoliiklike ülikoolide võrk maailma mitmesugustes maades. Õppetöö toimub neis täielikult tomismi alusel. Nad on ühinenud Ülemaailmsesse Katoliiklike Ülikoolide Föderatsiooni. Peale selle eksisteerivad mitmesuguste maade paljude ülikoolide juures katoliiklikud kolledžid Ameerika Ühendriikides, kus, nagu teada, katoliiklus ei ole domineerivaks religiooniks (170 miljonist elanikust on seal üle 30 miljoni katoliiklased), on ligikaudu 20 katoliiklikku ülikooli ja 250 katoliiklikku kolledžit mitmesuguste ülikoolide juures.

Katoliiklikke ülikoole pole üksi nendes maades, kus katolitsism on laialt levinud — nagu Prantsusmaa, Hispaania, Itaalia, Ladina-Ameerika maad (Tšiili, Kolumbia) —, vaid ka Jaapanis, Filipiinidel ja Liibanonis. See on tomistlike propagandistide ettevalmistamise laialt hargnenud ja rangelt tsentraliseeritud süsteem.

Tomistid propageerivad oma õppeasutustes ja nende poolt väljaantavas kirjanduses skolastilist filosoofiat, võitlevad aktiivselt marksistliku filosoofia vastu. Võitluses dialektilise materialismi vastu on tomistid kaasaegse kodanluse reaktsioonilise ideoloogide üheks kõige aktiivsemaks rühmaks. Väga suur arv nende raamatuid ja artikleid ajakirjades on pühendatud dialektilise ja ajaloolise materialismi „kummutamisele",

võitlusele kommunismi teoreetiliste aluste vastu, kommunismi laimamisele.

Tomistlikud ideoloogid ei varja oma leppimatut vaenu eesrindliku teaduse vastu, teadusliku kommunismi teooria ja praktika vastu, ja tunnistavad, et kommunistid näevad nendes täiesti õigesti oma kõige kurjemaid vaenlasi. „Kommunismi instinkt on eksimatu, kui tegemist on tema vaenlaste äratundmisega," ütles selle kohta Ameerika piiskop Fulton Sheen.

Võitluses marksismi vastu täidavad tomistid funktsioone, mis ületavad nende kui filosoofilise koolkonna piirid. Nad varustavad materjali ja „argumentatsiooniga" ka teisi idealistlikke koolkondi võitluses kaasaegse materialismi vastu. Reas tomistlikes kõrgemates õppeasutustes loetakse „dialektilise materialismi" erikursusi, mille eesmärgiks on dialektilise materialismi vastu võitlemiseks vajalike teadmiste ja võtete omandamine, kuulajate õpetamine, kuidas võltsida marksismi, kuidas kasutada ühte või teist küsimust kallaletungiks dialektilisele materialismile.

On olemas tomistide poolt kirjutatud erilised trükis avaldatud „dialektilise materialismi" kursused. Üks neist on kirjutatud Gustav Wetteri poolt, kes kuulub jesuiitide ordusse ning on Vatikani nõukogudevastase „Vene Instituudi" direktor; teine on kirjutatud Bochensky poolt, kes kuulub dominikaani ordusse ning loeb regulaarselt „dialektilise materialismi" kursust Šveitsis. Möödunud talvel käis Bochensky esinemas Ameerika Ühendriikides, kus ta luges ameerika ülikoolides „dialektilise materialismi" erikursust ning esines kommunismivastaste raadiokõnede seeriaga „Ameerika Hääle" saadetes. Spetsiaalne 650 leheküljeline monograafia, mis on pühendatud marksismi filosoofiale, on kirjutatud prantsuse jesuiidi Calvet poolt.

Enesekriitika korras tuleb märkida, et meie kahjuks ei teosta küllalt aktiivset vastupropagandat nende meie kõige kurjemate vaenlaste vastu ning oleme suuresti võlgu paljude tuhandete lugejate ja kuulajate ees, keda laostavalt mõjutab reaktsiooniline skolastiline propaganda.

Viimastel aastatel on neotomistide taktikalised võtted võitluses marksismi vastu tunduvalt muutunud.

Marksistlik-leninlike ideede jõud on nii suur ning nende mõju on niivõrd kasvanud, et jäme summaarne laitmine ja laimamine ei ole enam mõjuvaks vahendiks võitluses marksismi vastu, ei saavuta oma eesmärki.

Tähelepanelikumad tomistid mõistavad, et tuleb üle minna peenematele ja salakavalamatele võitlusmeetoditele. „Meie päevade tõsine filosoof-tomist," ütles selle kohta inglise tomist Copleston, praegune Vatikani Gregoriaanuse ülikooli professor Roomas, „on vaba taolisest käsitlusest, mis on omane ortodoksaalsele marksismile mittemarksistlike filosoofide suhtes. Tõe-

poolest, tomism käsitleb marksismi süvenenumalt ja rahulikumalt, kui viimane seda teeb tomismi suhtes."

Viimasel ajal püüavad mõned tomistid muuta neile tavaliseks saanud marksismi kriitika sõimavat ja võhiklikku iseloomu. Viimastel aastatel püüavad mõned neist üle minna needustelt näilisele poleemikale asja olemuse kohta. Üksikud tomistid on hakanud uurima marksistlikke töid, mida nad seni olid juba aastaid „kummutanud" ilma, et nad oleksid neid kunagi lugenud. Nad püüavad nüüd anda oma kriitikale näiliselt veenva ja põhjendatud „objektiivsuse", teha kriitikat enam või vähem „korrektses" akadeemilises toonis.

Oma loengus, millega ta esines Bonnis möödunud aastal, selgitas jesuiit Wetter selle muudatuse motiive, teatades, et on olemas „must-valge värviga liialdamise hädaoht, antikommunismi hädaoht, mis vaenlasel ei tunnista midagi vastuvõetavaks ja eitab kõiki tema saavutusi. Kuna inimesed märkavad, et see on liialdus, siis langeb kogu ümberlükkamine kahtluse alla ja seda kergemini usaldavad nad vaenlase rafineeritud propagandat".

Ühe sõnaga, kummutades ning laimates marksismi, valeta, kuid pea piiri, sest muidu ei usu keegi ühtki sinu sõna — liialt laialdaselt on teada tõde marksismi kohta.

Wetter teab hästi, millises kirjanduslikus maneeris tema mõttekaaslased on harjunud marksismi „kritiseerima".

Eespool nimetatud Bochensky kirjutas: „Dialektiline materialism on rohkem kui pahe, see on patt... Kristlane peab sellesse suhtuma mitte kui halba ja valesse õpetusse, vaid kui saatanast saadetud kiusatusse." Monsinjoor Sheen vastandab „vendadele kristuses" — „seltsimehi antikristuses". Tomist Pživara arutleb asjatundliku inimese õpetatud ilmel mõistete „mateeria" ja „mater" seosest. Teine tomist Nicol kirjutab eituse eitamise seaduse kohta: „Saatan ahvib järele oma dialektilises triaadis Püha kolmainust."

Selline on harilikult marksismi tomistliku viisakalt öeldes „kriitika" tase ja stiil.

Meie läbinägelikumad vaenlased tomistide laagrist hakkavad lõpuks mõistma seda laadi „kriitika" otstarbetust ning otsivad sellepärast efektiivsema poleemika teostamise viise. See taktikaline ümberkorraldamine tunnistab, et meie vaenlased mõistavad üha rohkem marksistlike ideede jõudu ja mõju.

Millised on siis neotomismi filosoofilised põhialused?

Nad ise reklaamivad oma filosoofiat kui õpetust, mis on vaenulik fideismile ja müstitsismile ning sõbralik teaduse vastu ja mis soosib teadust kui filosoofiat, mis põhineb ratsionalismil ja realismil.

Vaatleme seda hinnangut, mille tomistid annavad oma õpetusele, nende tegeliku filosoofilise tegevuse valgusel.

Kas tomistlik filosoofia tõepoolest ei ole fideism? Milline on usu ja teadmiste tegelik vahekord tomistlikus filosoofias, neoskolastilises maailmavaates? Ükski tomist ei varja oma filosoofia lahutamatut seost religiooniga. Näiteks loeme Gleni „Sissejuhatuses filosoofiasse", et filosoofia on teoloogia vabatahtlik ja ustav teener. Vana keskaegse vormeli, mille kohaselt filosoofia ei kujuta endast midagi muud kui teoloogia teenrit, võtavad täiel määral omaks ka neotomistid.

Kuid vastupidi oma eelkäijatele tuleb neotomistidel töötada teaduse sajandil. Nad peavad võitlema filosoofia allutamise eest religioonile, tingimustes, mil teadust ei saa enam eitada, mil teadus on kindlalt juurdunud meie ellu, on kätte võitnud oma õigused. Teadust ei saa jätta tunnustamata, teda ei saa jätta arvestamata. Erinevalt XIII sajandist tehakse tomismi propagandat XX sajandil inimeste seas, kelle mõistus on läbi imbunud teaduslike kujutlustega, teadmistega, teaduslike veendumustega, inimeste hulgas, kellele on omane teaduslik mõtlemine. Siit tulenebki neotomistidele iseloomulik püüe näidata, et nende filosoofia on täiesti kooskõlas teadusega, on vastuvõetav teaduslikule mõtlemisele.

Kui teaduse tagakiusamine muutus võimatuks, kui teadust ei olnud enam võimalik ignoreerida, sest teadus arenes pidurdamatult ning saavutas kindla koha ühiskondlikus elus ja ühiskondlikus teadvuses, vaatamata kõigile takistustele, mida tema teele veeretasid kirikumehed, — siis tuli „tunnustada" teadust ning isegi temale silmi tegema hakata.

„Katolitsism ja teadus," kirjutab inglise tomist Nicol, „on loodud teineteise jaoks. Kirikus leiame me elu naiseliku elemendi tema täiuslikkuses. Ega asjata kirikut nimetata „emaks"... Kaasaegne teadus aga on mehelik element. Nad vajavad teineteist, mõlemad kannatavad liialt pikaks veninud kurameerimise all."

Neotomistide jõupingutused on suunatud selle ebavõrdse abielu sobitamisele religiooni ja teaduse vahel, kusjuures tomistidest kosjamoorid kinnitavad, et just nende filosoofia on selline, mis sobib kõige paremini religiooni ja teadusliku tunnetamise liidu kindlustamiseks.

Käesoleval ajal leidub neotomismi pooldajate seas üha vähem neid, kes pooldavad võitlust teaduse vastu loodusteaduse ühtede või teiste järelduste otsese eitamise teel. Löök pole peamiselt suunatud teaduse järelduste vastu, teaduse üksikute seaduste vastu, mitte ühe või teise avastuse vastu, vaid teaduse enda printsiipide vastu, teaduslike väidete, avastuste ja järelduste teoreetiliste aluste ja nende filosoofilise tõlgendamise vastu. Neoskolastikud püüavad loodusteaduslikke seisukohti säilitada väliselt muutmatul kujul, kuid paigutada neid niisugusesse vaadete süsteemi, mis teeks nudiks nende teoreetilise sisu ja metodoloogilised printsiibid, muu-

daks nulliks teaduse seaduste filosoofilise tähtsuse ja mõtte.

Iseloomulikuks näiteks võiks olla Pius XII arvamus nõukogude teadlaste poolt Pavlovi tingitud reflekside õpetuse alusel väljatöötatud sünnitamise valutuks tegemise meetodite kohta. Fakt, et see õpetus on loodud materialistide poolt, ei või paavsti arvates seda veel diskrediteerida. Inimene võivat vahel teha väärtusliku loodusteadusliku avastuse ka vaatamata sellele, et ta on . . . materialist.

Peamine suund, mille abil tomistid püüavad teostada oma teaduse ja religiooni „rahuliku kooseksisteerimise" plaani, seisneb teadusliku tunnetamise „piiratuse" filosoofilises tõestamises, teiste sõnadega — agnostitsistlike väidete kaitsmises.

Nende seisukohalt on teaduslikul tunnetamisel rangelt kindlaksmääratud piirid, mille taga algab teaduslikult tunnetamatu valdkond. Teadus on piiratud. Kindlaks määrata teadusliku teadmise piiratus, eraldada mingi teaduslikule mõtlemisele kättesaamatu sfäär, milline nõudvat teaduse täiendamist väljaspool teadust seisvate vahenditega, — see on peamine meetod, mille abil tomistid tahavad põhjendada religiooni ja teaduse kooseksisteerimise vajalikkust. Sealjuures peab just filosoofia oma peamise ülesandena kindlaks määrama teadusliku tunnetamise piirid, tõestama teaduse piiratust ja suhtelisust ja sellesamaga kindlustama religiooni õigusi ja privileege. „Määrates kindlaks omaenda piirid, avab filosoofia tee kõige kõrgemale ilmutusele," nagu ütleb de Reimecker.

Tomistlikes töödes, mis on pühendatud teaduse ja religiooni vastastikuse suhte küsimusele, pühendatakse väga palju tähelepanu teadusliku tõe ebatäiuslikkuse, mittepiisavuse, suhtelisuse tõestamisele.

Teaduslike teeside suhtelise iseloomu, teaduslike teadmiste muutlikkuse, teaduslike teooriate pideva progressi arenemise ja täiustumise muudavad tomistid argumendiks, et tõestada teaduslike teadmiste piiratust, problemaatilisust, ebakindlust. Sellega, et teadmiste ajaloolises arenguprotsessis lükatakse ümber ühed või teised teooriad ning nad asendatakse uutega, püüavad nad tõestada teadusliku mõtte kujutletavat ebakindlust.

Näib, nagu tõendaks teaduse pideva uuendamise, vanade teooriate asendamise fakt uute täpsemate ja täiuslikematega just teadusliku mõtlemise jõudu. Teaduslike teadmiste arenemine tõestab, et teadus ise täiendab ja täiustab ennast ega vaja, et teda täiendatakse väljaspoolt, tõestab, et tal on omad sisemised ressursid enesetäiustamiseks.

Aga neotomism teeb täiesti vastupidised järeldused teaduse ajaloolise arenemise faktidest, mis tõendavad teaduse ammendamatust, tõendavad, et teaduses peituvad piiritud võimalused. Nagu võiks olla teaduse võimetus isearenemiseks ja uuendu-

miseks tema jõu tunnuseks! Nagu võiks tõde tekkida ainult lõplikul, täiuslikul kujul!

Palju neoskolastid ka ei räägiks oma sõbralikust suhtumisest teaduslikesse avastustesse, oma heatahtlikkusest teaduse arenemise suhtes, kui aga kerkib küsimus, kuidas peab käituma teadlane, kui tema teaduslikust uurimistööst tulenevad järeldused satuvad vastuollu kiriku dogmadega, siis selgub, et õigused ja vabadused, millised tomistid annetavad teadusele, on laenatud štšedrinlikust konstitutsioonist, kus igale punktile järgneb märkus: „Katsu vaid!" Mõningad näited sellest, kuidas tomistid mõistavad teaduse vabadust. „Filosoofia ei või," nagu ütleb de Reimecker, „sattumata eksitusse, astuda vastuollu ilmutuse tõdedega või järeldustega, mis on vastavalt kindlaks määratud teoloogias. See moodustab filosoofia negatiivse normi selles mõttes, et see viitab vajadusele kõrvale heita mõningad teesid, mis eeldavad teoloogias küllaldaselt kindlalt kindlaksmääratud tõdede eitamist." Niisiis, tomistide arvates võib teadus areneda vabalt ... seni, kuni ta ei satu vastuollu kiriku dogmadega. Teadus võib areneda ainult nii, et ta pidevalt järgib kiriku ettekirjutusi, ta ei või nendega vastuollu minna. Tema arengule on seatud ranged piirid, millistest üle minna ei tohi.

Paavst Pius XII ise ütles selle kohta: „Las nad (teadlased) rakendavad kõik oma jõud, kaasa aidates nende poolt uuritava teaduse progressile, kuid las nad sealjuures hoiduvad ületamast piire, mis me oleme seadnud tõelise usu ja katoliku dogmade kaitseks."

Ühe sõnaga, teadus on „vaba" seni, kuni ta ei riiva kiriku nõudmisi; kuna need nõudmised käivad aga rangelt kõigi maailmatunnetamise külgede kohta, siis selgub, et „vaba" teadus on käsist-jalust seotud katoliiklike dogmadega.

Teadus, mis areneb vaid katoliiklike dogmade raamides, ei ole tõeline, loov teadus, mida juhib piiritu püüe tõe poole. See on teadus ahelais. Katsete ja mõistuse andmed ei ole tema jaoks tõe täisväärtuslikeks mõõdupuudeks. Kõrgeimaks kriteeriumiks ei kujune ühiskondlik praktika, vaid kirikliku tsensuuri viisa: „nihil obstat" („ei keela").

Tomistid peavad oma filosoofiat, nagu kogu skolastilist filosoofiat üldse, rangelt ratsionalistlikuks, mis allub loogika seadustele kogu nende ranguses. Kuid milline on skolastilise „ratsionalismi" tegelik iseloom?

Skolastika põhineb loogilise deduktsiooni põhimõttel. Skolastiline filosoofia tunnistab tõeliseks seda, mis on tõestatud õigesti teostatud loogilise deduktsiooni abil, mis on kindlaks tehtud kui järeldus loogiliselt õigest süllogismist. Kuid iga deduktsioon eeldab kahte alust: selleks, et saada õige järeldus, on vaja esiteks lähtuda õigetest eeldustest, mis on deduktiivse süllogismi aluseks, ja teiseks järelduse tegemise loogiline prot-

sess ise peab toimuma õigesti, kooskõlas formaalse loogika nõuetega.

Deduktiivne meetod eeldab austust loogilise protsessi vastu, veendumust selles, et õige loogiline järeldus põhjendab tõde. Sellest seisukohast hindab skolastiline filosoofia kõrgelt loogika osa tunnetusprotsessis. Selles seisab tema oluline erinevus patristikast, „kirikuisade" skolastikaeelsest filosoofiast. Kuid millest lähtub skolastiline deduktsioon, millele põhineb selles tuletamine vastavalt loogika reeglitele ja normidele? See deduktsioon on rajatud kiriku dogmadele.

Millistest põhialustest tuletavad skolastikud oma loogilisi süllogisme? Mitteloogiliselt õigustatud teesidest, mitte empiiriliselt kindlaks määratud andmetest, vaid „ilmutuse" andmetest, „pühakirja" vormelitest, kirikukogude otsustest või paavsti dekreetidest.

Selle filosoofia ratsionaalse iseloomu hävitab täielikult see, et loogika, vaatamata kogu formaalsele austusele, mida talle osutatakse, mängib siin vaid teisejärgulist osa. Ta on allutatud ebaloogilistele, irratsionaalsetele eeldustele. Algteesid, millest deduktsiooni teel saadakse kõik järgnevad „tõed", ei saa olla mingil määral võetud kahtluse alla, nad ei ole diskussiooni objektid, ei nõua tõestamist. See asjaolu teeb olematuks skolastilise deduktsiooni ratsionaalse iseloomu, sest loogilist konstruktsiooni ei ehitata siin mitte teaduslike andmete kindlale vundamendile, vaid alusetutele ja kõikuvatele religioossetele uskumustele.

Deduktsioon oleks tõeliselt ratsionaalne, kui tema lähteteesid põhineksid empiirilistel ja ratsionaalsetel andmetel. Kui seda aga ei ole, kui kogu deduktsiooni vundament on irraatsionaalne, siis, vaatamata tõestuse näilisele loogilisusele, näivale ratsionaalsusele, osutub ta tegelikult pseudoratsionaalseks. Loogilistele tellingutele ehitatakse üles dogmaatiline ehitus. Loogikat kasutatakse ainult irratsionaalsete dogmade toeks. Loogika ei teeni siin tõe avastamist, varem tundmatu selgitamist, vaid irratsionaalsuse varjamist, kiriku poolt eelnevalt ettemääratu, varemalt kuulutatu õigustamist. Just sellepärast skolastiline pseudoratsionalism mitte ainult et ei ole kooskõlas irratsionaalse dogmaatikaga, vaid ei kujuta endast ka mitte midagi muud, kui viimase kesta.

„Ainsaks doktriiniks," tunnistab avameelselt Glen, „mis vastaks reaalsuse ja inimmõistuse nõuetele ega sisalda endas vastuolu või alusetuid mööndusi, on skolastiline doktriin, mida nimetatakse dogmatismiks." Tegelikult on tomistlik „ratsionalism" paadunud dogmatismi vorm.

Ei ole midagi üllatavat selles, et kõigi formaalse loogika reeglite järgi teostatud järeldused süllogismidest, mis põhinevad dogmaatilistel eeldustel, ei ole kunagi vastuolus . . . kiriku

dogmadega. Kuid kas nad vastavad reaalsetele faktidele — selles on küsimus.

Selleks, et illustreerida konkreetse küsimuse najal, mida kujutab endast niinimetatud skolastiline ratsionalism, toon ühe näite. Antropoloogide seas käib vaidlus kahe teooria — monogenismi ja polügenismi — vahel. Küsimus on selles, et kas inimkond tekkis alul ühes kohas ja levis siis kogu maakeral, või tekkis ta mitmes kohas sõltumatult. Käesoleval juhul ei huvita meid asja olemus, vaid see, kuidas käsitlevad seda tomistid, nende meetod ise, mille abil nad seda küsimust lahendavad. Nad ei eita polügenismi ühtede või teiste antropoloogiliste või etnograafiliste andmete alusel, vaid kohandades seda dogmaatilistele normidele. „See ei saa olla vastuvõetav kristlastele," kirjutab polügenismi kohta üks inglise tomiste, „kuna ta ei ole kooskõlas inimkonna ühtsusega, mis langes pattu koos Aadamaga ja leidis ülestõusmise Kristuses. Selle teooria mõistis avalikult hukka paavst Pius XII entsüklikas „Humani generis"."

Milliste meetoditega nad lükkavad ümber? Millega nad tõestavad? Sellega, et see on vastuolus piibli müüdiga. Sellega, et see ei ole vastavuses paavsti reskriptiga. See näide demonstreerib kujukalt kogu nende kiidetud ratsionalismi illusoorset iseloomu.

Viimasel ajal püüavad mõned tomistid tõestada, et nad on autoritaarse meetodi vaenlased. Kuid isegi lüües lahku autoritaarsest meetodist viitavad nad sealjuures Thomas Aquino'st autoriteedile, kes teatas, et väited, mis põhinevad inimese autoriteedil, on kõikidest kõige nõrgemad. Toetudes püha Thomase autoriteedile, tõestavad nad, et... nad on vabad autoriteedi ees kummardamisest: „Tomism reedaks sel moel oma koolkonna printsiipe, kui ta püüaks formaalselt põhjendada oma filosoofilisi teese viitega autoriteedile, olgu see kas või püha Thomase autoriteet..."

Saladus on siin selles, et eitades autoriteete, peavad neoskolastikud silmas ainult inimese autoriteeti. Kuid see ei kõiguta muidugi nende arvates kiriku dogmade jumalikku autoriteeti. Kuid mida see tegelikult tähendab? Uhkeldades oma antiautoritaarsusega, tõstavad skolastikud oma autoritaarsuse teise astmesse, sest nad omistavad oma dogmadele jumaliku autoriteedi, annavad sellele vastuvaieldamatu, üleinimliku sanktsiooni. Kuid mis on siis jumalik ilmutus, kui mitte religiooni poolt pühitsetud ühe või teise kiriku autoriteedi vaated?

Sellise autoritaarse-dogmaatilise meetodi „eitamine" ei kõiguta muidugi mingil määral kõige paadunumat dogmatismi.

Rääkides neotomistide dogmatismist, tuleb siiski märkida, et nad, eriti jesuiitide ordu esindajad, ühendavad dogmatismiga väga suure leidlikkuse ja kohanemisvõime. Neotomistlik vormel, mille kohaselt „Thomase süsteemi taaselustamiseks XX

sajandil tuleb sellesse suhtuda nii, nagu oleks suhtunud ingellik doktor ise (s. o. Thomas), kui ta mõtleks meie hulgas", — on püüe kooskõlastada dogmatismi uute tingimustega, sofistliku paindlikkusega, konjunktuurse leidlikkusega.

Filosoofide-skolastide viimasel kongressil teatati, et Vatikanis on elektroonika alusel konstrueerimisel arvutusmasina tüüpi aparaat, millesse paigutatakse kõik Thomase tsitaadid ja mis välkkiirelt koostab ükskõik millise ettenähtud kombinatsiooni nendest tsitaatidest, võib anda Thomase ükskõik millise arvamuste kombinatsiooni ükskõik millise küsimuse kohta. Ortodoksaalse tõe leidmist mehhaniseeritakse uusima tehnika alusel. Kaasaegsete tehniliste vahendite või kaasaegsete sõnakõlksude kasutamine kõige konservatiivsema dogmatismi kehastamiseks on tomismile väga iseloomulik.

Nii on lugu tomistliku filosoofia ratsionalistliku iseloomuga. Kuidas on aga lugu tomistliku realismiga?

Tomistliku valerealismi peamine joon seisab visas ja iga külgses võitluses realistliku maailmakäsituse tõelise aluse vastu — materiaalse maailma ühtsuse teadusliku printsiibi vastu. Materiaalse maailma ühtsuse avamine on sajanditepikkuse visa, pingelise teadusliku mõtte tulemus. Maailma materiaalset ühtsust tõendab kogu teaduse ajalugu. Samm-sammult haaras teadus tunnetamise arenemise ajaloolises protsessis üha uusi ja uusi olemise valdkondi maailma materiaalse ühtsuse orbiiti, võitis kätte maailma materiaalse ühtsuse tunnetamisele universumi uusi sfääre.

Neoskolastikute „realismi" peamiseks ülesandeks on kõigutada seda printsiipi, õõnestada seda tähtsaimat teadusliku maailmakäsituse alussammast.

Eelkõige on neoskolastikutele iseloomulik maailma kahekordistamine, see on kõrvuti füüsilise, loomuliku maailmaga veel teise maailma tunnustamine. See on skolastilise realismi kohustuslik ja vastuvaieldamatu printsiip, mille kohaselt maailm, mida teadus uurib kõigis oma harudes, ei ole ainukeseks maailmaks. Peale maailma, mida uurib teadus, tunnustatakse teise maailma olemasolu, mida pole võimalik teaduslikult tunnetada.

See maailma kahekordistamine, see väide, nagu eksisteeriks peale maise ja üldse füüsilise maailma veel teine maailm — mis on üks neoskolastikute „realismi" põhialuseid —, on suunatud maailma materiaalse ühtsuse vastu. On täiesti arusaadav, et maailma ühtsus eeldab ka tema ainsust.

Sealjuures ei eksisteeri üleloomulik maailm kõrvuti loomuliku maailmaga, vaid sellest kõrgemal. Vähe sellest, et neotomistide materiaalne maailm pole ainus maailm, — ta on ka sekundaarne, sõltuv ja allutatud maailm.

Võitlust maailma materiaalse ühtsuse vastu teostatakse peale maailma kahekordistamise ka loomuliku maailma kaheks

lõhestamise teel. Loomuliku maailma jagavad tomistid veel omakorda kaheks erinevaks algeks — materiaalseks ja vaimseks. Ja selles substantsiaalses kaheks lõhestamises on primaarseks vaimne alge, sekundaarseks, sõltuvaks ja allutatuks aga materiaalne, füüsiline alge. Selle kaheks lõhestamise filosoofiliseks aluseks on niinimetatud hilemorfism — Aristotelesest alguse saanud õpetus mateeriast ja vormist kui kogu eksisteeriva kahest algest. Sealjuures samastavad neotomistid aktiivse vormi vaimse algega, vastandades seda inertsele mateeriale.

Nimetades oma õpetust realistlikuks, teevad tomistid otsustavalt vahet reaalsuse ja materiaalsuse vahel, reaalse olemise ja materiaalse olemise vahel. Esimene mõiste on nende arvates palju laiem. Nende „realism" nõuab, et materiaalset olemist käsitletaks ainult kui üht, sealjuures allutatud, teisejärgulist olemise vormi. Kooskõlas sellega mõistetakse metafüüsikat kui peamist filosoofilist distsipliini „teadusena mittemateriaalsest reaalsest olemisest".

Kontrollimisel osutub neotomistide realism sügavalt teoloogiasse süüvinud objektiivse idealismi vulgaarseks eri liigiks, ehkki neotomistid ise eitavad oma filosoofia objektiivselt idealistlikku iseloomu. Kuid nende poleemika objektiivse idealismi teiste vormide vastu põhineb nende vormide ratsionalistlikus või voluntaristlikus iseloomus, mis ei jäta küllaldaselt ruumi katoliku teoloogia dogmadele.

Tomistliku „realismi" loogilise struktuuri mõistmiseks on suure tähtsusega Engelsi kriitilised märkused Dühringi vaadete puhul maailma ühtsuse aluse kohta. Kuigi Dühringi filosoofia tervikuna on, nagu teada, täiesti erinev meie poolt vaadeldavast filosoofiast, kuid antud küsimuses Engelsi kriitika Dühringi püüete kohta asendada mateeria tunnustamine maailma ühtsuse aluseks väitega, et selle ühtsuse aluseks on olemine, eksisteerimine, paljastab idealistliku triki, mida kasutavad ka neotomistid. Mõistes „olemine" lahustub materiaalne ühtsus. Ta on sillaks idealismi juurde ja loobumisele maailma materiaalsest ühtsusest.

Tomistlik kontseptsioon süvendab veelgi maailma materiaalse ühtsuse lõhestamist sellega, et ta lõhestab „eksistentsi" ja „olemuse", postuleerides puhaste ja muutumatute olemuste sfääri, mida vastandatakse mööduva eksistentsi sfäärile.

Resümeerides öeldut neoskolastilise „realismi" ja „ratsionalismi" kohta, peab ütlema, et nad mõlemad koos on suunatud filosoofia peaküsimuse materialistliku lahendamise vastu: „realism" on suunatud tema esimese poole vastu, „ratsionalism" tema teise poole vastu. Usna hästi formuleeris seda hiljuti kõige mõjukam tomistlik filosoofia ajaloolane E. Gilson: „Peamine väärarvamus teoreetilise filosoofia valdkonnas on naturalism või ratsionalism. Naturalistid käsitavad looduse,

loodusseaduste ja loomuliku korra *eksisteerimist* kui täielikult eneseküllalist ja sõltumatut igast üleloomulikust põhjusest, milliseks on jumal. Ratsionalistid rakendavad sedasama printsiipi inim*tunnetuse* plaanis. Nad tunnistavad ainult sellise teadmise tähtsust, mis on omandatav inimese loomuliku mõistuse abil, sõltumata mingist üleloomulikust ilmutusest (minu kursiiv — *B. B.*)." Etienne Gilson on tõmmanud siin väga selgelt piiri ühelt poolt tõelise ratsionalismi ja realismi vahel ning teiselt poolt nende neotomistlike võltsimiste vahel, nii olemuse kui ka tunnetuse plaanis.

Neoskolastika võitluses teadusliku maailmatunnetamise vastu etendab väga suurt osa sellise ülitähtsa teadusliku tunnetamise printsiibi eitamine, nagu seda on determinism — üleüldine loomulik seaduspärasus. Juba maailma kahekordistamine ja tema kaheks lõhestamine tähendavad lahkulöömist seaduspärasuse loodusteaduslikust mõistmisest, sest maailma kahekordistamine eeldab, et loomuliku, füüsilise põhjuslikkuse kõrval on olemas üleloomulik põhjuslik sõltuvus, maailma kaheks lõhestamine materiaalseks ja vaimseks toob aga endaga kaasa vaimsete protsesside väljalülitamise füüsiliste põhjuste tegevussfäärist.

Loomulik, füüsiline põhjuslikkus ja seaduspärasus on tomistliku kontseptsiooni kohaselt sekundaarne üleloomuliku põhjuslikkuse suhtes, mis saab alguse „teisest maailmast". Just sellepärast ei tohi uskuda neotomiste, kui nad väidavad, et nad tunnistavad täielikult loomuliku seaduspärasuse teaduslikku printsiipi, loodusnähtuste üleüldist põhjuslikkuse printsiipi: loomulik seaduspärasus täidab vaid teenindavat, sõltuvat osa; tema taga eeldatakse üleloomulikke liikumapanevaid jõude. Tunnustades looduse determinstlikku mõistmist sõnades, mätsivad tomistid kinni tema selle tähenduse, mida ta omab tõeliselt teaduslikus tunnetamises.

Neotomistid astuvad välja kaasaegsete füüsikaliste idealistide vastu, kaitsevad indeterminismi mikromaailmas, kuid nad ei tee seda teadusliku determinismi positsioonidelt, vaid vaadeldes füüsilist põhjuslikkust kui sekundaarset põhjuslikkust, mis vahendab jumala tahet.

Loomuliku seaduspärasuse redutseerimine sekundaarse, sõltuva tasemele iseloomustab looduse seaduspärasuse teadusliku mõistmise tomistliku piiramise meetodit, üleloomuliku põhjuslikkuse tunnustamine primaarseks annab aga seaduspärasuse mõistele teoloogilise iseloomu, moonutades ja deformeerides teda täielikult.

Tomistid kinnitavad, et ehitades põhjuslikkuse teaduslikule mõistele absoluutse, jumaliku põhjuslikkuse teoloogilise pealisehituse, täidavad nad ainult küllaldase aluse seaduse nõuet, sest kõigel, mis on muutuv, lõplik, piiratud, mis eksisteerib, peab olema oma absoluutne alus. Kuid tegelikult tähendab

nende absoluutne põhjuslikkus lahkulöömist küllaldase aluse seadusest, sest sellega tuuakse sisse absoluutne algpõhjus, s. o. midagi, millel puudub alus ja mis on kõrvaldatud selle loogilise seaduse tegevussfäärist. Juba Schopenhauer märkis teravmeelselt, et põhjuslikkuse printsiip ei ole voorimees, kelle võib lasta ära sõita, kui oled jõudnud kohale. Ei saa põhjendada küllaldase aluse seadust tema rikkumisega.

Kui oma ratsionalismi tõestusele viitavad neotomistid sellele, et jumaliku põhjuslikkuse mõistesse endasse kätkevad nad ratsionaalse sisu, kuna nende seisukohalt piirdub jumala vahelesegamine nähtuste käiku eksisteerimise sfääriga ega laiene puhta olemuse sfäärile, mille seadusi ei või rikkuda isegi jumal. Kuid eksisteerimise sfäär, reaalne, muutuv maailm on teadusliku tunnetamise valdkond. Ta jääb jumala meelevalla alla ja see asjaolu, et puhtad olemused arvatakse välja jumala meelevalla alla kuuluvast sfäärist, ei kaitse loodusseadusi mingil määral determinismi rikkumise eest.

Olemuse ja eksisteerimise kahesugust käsitust motiveerivad tomistid sellega, et eksisteerimise sfääris tegutseb jumala tahe, olemused aga ei põhine jumala tahtel, vaid jumalikul mõistusel: nad on muutumatud ja igavesed, neid ei saa kõigutada ega rikkuda isegi jumalik tahe. Neotomistid kasutavad laialdaselt konservatiivsete ja reaktsiooniliste teooriate põhjendamiseks seda olemuste muutumatuse ja igavese olemasolu printsiipi, millel ei ole tähtsust eksisteerimise jaoks, mis on teadusliku teadmise ainuke objekt. Selle printsiibi põhjal tõestatakse maailma olulise ümberkujundamise võimatust, kuna olemused on muutumatud ja igavesed.

Veel üks väga tähtis joon neoskolastikute võitluses teadusliku maailmatunnetamise vastu on nende võitlus arenemise idee vastu.

Oma filosoofiat nimetavad neoskolastikud dialektiliseks. Dialektikat peavad nad oma filosofeerimise kõige tähtsamaks printsiibiks. Kuid dialektika all ei mõista nad õpetust arenemisest kogu selle objektiivses mitmekülgsuses ja vasturääkivuses, vaid loogiliste mõistete ekvilibristikat, žongleerimist formaalse loogika vahenditega, kõige rafineeritumat sofistikat.

Mis aga puutub arenguideesse, siis on kõik skolastilise „dialektika" jõupingutused suunatud selle kummutamisele. Juba olemuse ja eksisteerimise lõhestamisest tuleneb arengu eitamine olemuse suhtes. Maailma kahekordistamisest järeldub aga iseliikumise, kui looduse loomuliku seaduspärasuse allika, eitamine.

Arenemine ei või olla isearenemine, sest kõik, mis looduses eksisteerib, on sekundaarne. Igasugune arenemine muutub sisemistest vasturääkivustest tulenevast isearenemisest jumaliku mõistuse või jumaliku tahte poolt ettemääratu täideviimiseks.

Loomuliku seaduspärase arenemise printsiibid loovutavad oma koha kreatsismile, s. o. kõige uue tekkimise „seletamisele" kui loomise akti tulemusele, mitte aga loomulikule isearenemisele.

„Loomine," vastavalt skolastilisele määratlusele, „on tegevus, mis on omane ainult lõpmatule Jõule, mis loob asja tema terviklikkuses ei mitte millestki... Loomine ei ole liikumine või muutmine. Loodud olevus ei ole oma põhiliselt päritolult eelmise seisundi muutmine või liikumine eelmisest seisundist, ta ei omanud seisundit või asetust ja järelikult tema loomine ei ole muutmine."

Sellesamaga kihutatakse imettegeva loomise dogma nimel välja teadusliku arenguteooria tähtsaim printsiip — uue tekkimise mõistmist kui isearenemise seaduspärast tulemust. Arenguidee asendatakse teoloogilise vormeliga „fiati!" („saagu!").

Üleüldise arenemise eitamisega on skolastikas seotud veendumus, et igasugune muutmine ja liikumine on paigaloleku suhtes sekundaarne.

Pius XII teatas oma kõnes „Jumala olemasolu tõestused kaasaegse teaduse valguses", et „selle (mateeria) tekkimine ja eksisteerimine nõuavad oma seletamiseks täiesti omalaadset reaalsust, sellist, mis oma loomult oleks muutumatu". See on kreatsionismi üldtunnustatav vormel: igavene, muutumatu on primaarne, liikumine ja arenemine on sekundaarne. Paigalolek on liikumise allikas.

Seoses selle ultrametafüüsilise vaatega ei mõista tomistid igavikku mitte kui lõpmatut aega, vaid kui aja vastandit, kui väljaspool aega seisvat. Ajaline on allutatud väljaspool aega seisvale. Igavene, ajatu kuulutatakse kõige ajalise, muutva aluseks.

Igivana metafüüsika ja dialektika vastuolu, mis sai alguse juba elealaste ja Herakleitose vahelisest vaidlusest, taaselustub meie päevil tomismi võitluses arenemise kaasaegse teadusliku kontseptsiooni vastu. Sel ajal, kui teaduse progress purustab üksteise järel metafüüsilisi absoluute, klammerdub neoskolastiline reaktsioon visalt nende külge.

Nüüd on arusaadav, milline väärtus on tomistlikul „ümberkorraldusel" suhtumises evolutsiooniteooriasse. See „ümberkorraldumine" ei seisne lahtiütlemises selle võitluse jätkamisest, mida teostasid neotomistide eelkäijad Kopernikuse, Bruno ja Darwini õpetuste vastu, vaid selle võitluse meetodite muutmises: otsesed kallaletungid on asendatud varjatud rünnakutega. Tänapäeva skolastikud on lahkelt valmis „tunnistama" evolutsiooniteooria järeldusi. Kuid see „tunnustamine" on seotud kolme tingimusega. Nad ei ole kosmilise evolutsiooni teadusliku teooria vastu, tingimusel, et tunnustataks... maailma loomise ideed. Nad ei ole elusa mateeria evolutsiooni

teadusliku teooria vastu tingimusel, et tunnustataks ... elu loomise ideed. Lõppeks, nad ei ole loomaliikide evolutsiooni vastu, tingimusel, et tunnustataks ... inimese loomist. Kõikidel juhtudel on juttu jumaluse loovast aktist, kes lõi maailma mitte millestki, lõi erilise elualge, mis geneetiliselt ei alga elutust, ja kes lõi inimese oma näo ja välimuse järgi, andes talle vaimse alge, mis geneetiliselt ei alga elusast materiaast. Ühe sõnaga, neil ei ole midagi evolutsiooniteooria vastu, kuid „te olete kaheteistkümnekordne ketser, kui võtate omaks, et maailm põhineb evolutsioonil", nagu teatas jesuiit Caroll.

Evolutsiooniteooria „omaksvõtmine" neotomistide poolt võib olla kujukaks näiteks nende poolt esitatavast teaduse ja religiooni „abielust". Lubatud on ainult need järeldused evolutsiooniteooriast, mis ei ole ilmses ja otseses vastuolus kiriku dogmadega, sealjuures õõnestatakse aga ka printsipiaalseid teoreetilisi aluseid, milledel põhinevad need järeldused, tänu milledele nad on saavutatud.

Erilist huvi pakuvad järeldused, mis tulenevad neotomistide metafüüsilisest dogmatismist ajaloolise arengu suhtes. Neotomistid on printsipiaalselt ajaloovastased. Nad eitavad ajaloo kui teaduse võimalikkust ennast. Ajalugu kui inimühiskonna seaduspärane progressiivne arenemine, on neile vastuvõetamatu.

„On õige," kirjutab neoskolastik Folie, „et absoluutses mõttes ei vaja skolastika ajaloo filosoofiat. Skolastika kui „igavene filosoofia" omab printsiipe ja seletusi, mis ei sõltu ruumist ega ajast. See, mis oli tõde juhtumis Kaini ja Abeliga, jääb tõeks inimloomuse suhtes ka viimase elava inimese kohta. Olemused on vajalikud, igavesed ja muutumatud ja nendest tulenevad seadused jäävad samasugusteks. Skolastika printsiipe, nii eetilisi kui ka metafüüsilisi või kosmoloogilisi, võib edukalt rakendada väljaspool ruumi ja aega."

Siin tulebki ilmsiks tomistliku muutumatute olemuste õpetuse varjatud olemus. Muutumatu inimese loomus, inimese olemus, on ühiskondliku elu seaduste muutumatuse alus, ajaloolise arengu ja sotsiaalse progressi võimatuse alus. Selline on ühiskondliku elu neoskolastilise mõistmise (õigemini mittemõistmise) nurgakivi. Ei eitata üksi ühiskondliku olemise olulise ümberkujundamise võimalikkust, vaid ka ajalugu kui loomulikku arenguprotsessi, milles iga järgmine aste järgneb eelmisele astmele seaduspäraselt.

„Ajalugu," kirjutab Dowson, „ei või seletada kui järkjärgulist korrapäratust, milles iga aste möödapääsmatult järgneb teisele ja mis on eelneva loogiliseks järelduseks." Sellega heidetakse kõrvale ajaloolise arengu seaduste tunnetamise võimalikkus (sest tomistide jaoks ta ei eksisteeri), ajaloolise ettenägemise ja ratsionaalse ajaloolise tegevuse võimalikkus. Ajaloos ei ole seaduspäraseid, tunnetavaid teid, mida on või-

malik ette näha. Sellised on ühiskondliku elu tomistliku mõistmise alused.

Siit tehakse ülitähtis poliitiline järeldus, et on alusetud ja asjatud kõik jõupingutused, mida tehakse ühiskonna ümberkujundamiseks teadusliku tunnetamise ning ühiskonna seaduste tundmise alusel. See järeldus on tomistlike teoreetikute leppimatu võitluse teoreetiliseks aluseks revolutsioonilise teooria vastu, reaktsioonilistele katoliiklikele poliitikutele aga — revolutsioonilise praktika vastu.

See ei takista neotomiste rääkimast oma „historismist" ja oma „ajalooteaduse" printsiipidest. Kuid sealjuures on kasutatavates terminites hävitatud kogu nende ajalooline ja teaduslik sisu. „Ajaloo" all mõistetakse olemise sfääri, kus katkeb põhjusliku tingituse printsiibi toime, kus valitseb inimese „vaba" tahe. „Vaba" ühiskondliku arenemise objektiivsete seaduste suhtes, kuid mittevaba jumaliku tahte suhtes. „Ajalugu," nagu ütleb Schrembs, „on suure jumaliku plaani realiseerimine, laiaulatuslik üleloomulik protsess, pigem jumalik kui inimlik... Inimeste ajalugu ei ole seletatav ilma jumalata." Sel moel kihutatakse ühiskondlikust elust välja seaduspärasus. Ühiskondlik olemine ei ole enam loomulik ajalooline protsess. Tahtevabadus asendaks ajaloolise seaduspärasuse, kui ta ise ei oleks võimetu saatuse tundmatute teede ees.

„... Ei ole olemas ajalooseadusi, millede alusel me võiksime ennustada tulevikku. Ja tulevik ei ole meie kätes, sest maailma juhivad kõrgemad jõud." See Dowsoni vormel annab täieliku ettekujutuse tomistlikust „ajalooteadusest", tema teoreetilistest lähtepunktidest ja praktilistest tendentsidest.

Neid tendentse väljendas kõige selgemini vist küll reaktsiooniline katoliiklik poeet Eliot, kes, esitades Marxi tuntud 11. teesi Feuerbachi kohta, hüüdis: „See on saatana hääl. Maailm ei saa olla muudetav, sest jumalat ei saa muuta. Maailma ei saa ka seletada. Saladust tuleb alandlikult tunnistada." Mitte lubada seletada maailma, et mitte anda võimalust maailma ümberkujundamiseks, — sellised on katoliikliku ajaloo filosoofia alfa ja omega, „selles ongi puudli tuum".[1]

Lõppude lõpuks on kõik neoskolastikute filosoofilised püüded, kõik kavaldamised suunatud sellele, et õõnestada maailma revolutsioonilise ümberkujundamise teooria ja praktika filosoofilisi aluseid. Vatikanil on tohutud ajaloolised kogemused võitluses eesrindlike ühiskondlike liikumiste vastu ja eriti rohkem kui sajandipikkuse võitluse kogemused proletariaadi revolutsioonilise liikumise vastu. Vatikani teenistuskirjas seisavad väljaastumised töölisklassi sotsialistlike püüete vastu juba töölisliikumise koidikul. Juba 1848. aasta revolutsioonide eel kutsus Pius IX entsüklikas „Qui pluribus" üles võitlema

[1] Viide Goethe „Faustile", kus saatan esineb musta puudlina. — *Toim.*

sotsialistlike ja kommunistlike ideede vastu. Imperialismiajastu katoliiklikud ideoloogid meenutavad kui Vatikani ajaloolist teenet Pius IX analoogilist väljaastumist kolm kuud enne Esimese Internatsionaali loomist entsüklikas „Quanta cura". Terve sajandi kestel teevad nad kõigi neile kättesaadavate vahenditega vastutööd kaasaegse ühiskonna eesrindliku klassi püüetele ümber kujundada maailma sotsialistlikel alustel.

Ponnistused, mida katolitsismi reaktsioonilised ideoloogid ja poliitikud teevad võitluses sotsialismi vastu, on muutunud eriti teravaks meie päevil, mil kapitalistlikule maailmale seisab vastu sotsialismi maailm. Neotomistlikud teoreetikud saavad väga hästi aru, millist osa etendab nende ideoloogia tänapäeva sotsiaalses võitluses, mõistavad, et nad on imperialistliku reaktsiooni musta kaardiväe üks väesalku. Võitlus käib kapitalismi olemasolu eest. Sellest võitlusest võtab neotomism aktiivselt osa kapitalismi poolel, ta on kapitalismi kõige ustavam teener ja kaitsja. „Kogu maailma haaranud konfliktis kahe diametraalselt vastupidise elufilosoofia vahel — ühelt poolt vaimse ja üleloomuliku ja teiselt poolt materialistliku vahel," ameerika piiskopi Redy sõnade kohaselt, „ei ole kohta neutraalsusele . . . Kristlikel printsiipidel põhineva lääne tsivilisatsiooni saatus on seotud selle võitluse tulemusega."

Väga suurt tähelepanu osutatakse tomistlikus filosoofias eetikale, mille põhimõtted on lahutamatult seotud metafüüsikaga. Juba maailma kahekordistamisest ja kaheks lõhestamisest tomistlikus metafüüsikas tuleneb vahetult ühiskondliku korralduse eetilise osa alandamine, vähendamine, millel on nende eetikas otsustav tähtsus. Mitte ühiskondlik hüvang, vaid orienteerumine hauatagusele elule on tomistide eetilise õpetuse tsentris. Mööduv maine elu ei või olla eetiliste püüdluste eesmärgiks. Humanism kui kõrgeim moraalne kriteerium on hüljatud. Sotsiaalne progress ei ole enam moraalse käitumise liikumapanevaks jõuks. Sealpoolne tõrjub eemale siinpoolse. Moraali sotsiaalne mõte on muudetud väärtusetuks. Moraalne täiustumine on lahutatud sotsiaalsest täiustumisest. Parem ühiskondlik kord ei ole kõrgema moraali tingimuseks. Piiskop Scheeni väite kohaselt saab antikristusest alguse „vale, et inimesed ei muutu kunagi paremaks, kuni nad ei tee ühiskonda paremaks". See idee, nagu ta arvab, „kogub plahvatusmaterjali järjekordseks revolutsiooniks".

Tomistlik eetika astub välja revolutsioonilise eetika vastu, mis on suunatud ekspluataatorliku korra hävitamisele, moraalse tõusu vastu, mis on vajalik revolutsiooniliseks võitluseks, uue kommunistliku moraali vastu, mis ei ole kooskõlas vana eraomandusliku ühiskonna jäledusega. Oma kõige tähtsamaks ülesandeks peab tomistlik eetika eksisteerivate sotsiaalsete pahede ja ebaõigluse õigustamist. Aastast aastasse kirjutavad neoskolastikud täis hulga paberit selle tõestamiseks,

et pahesid pole võimalik välja juurida, et nad on täiesti kooskõlas jumala tarkuse, kõikvõimsuse ja heldusega, et moraali eesmärk ei ole võitlus olemasolevate pahede vastu, mitte nende kõrvaldamine, vaid alandlik leppimine nendega mitte ainult kui paratamatusega, vaid ka kui heaga, lunastavaga. Pahedega aktiivse võitlemise asemel soovitatakse end puhastada kannatuste läbi, mida need pahed toovad. Neotomistlik teodiike (jumalaõigustamine) on pahede sofistlik õigustamine maailmas. See on mürgitatud relv, mis on suunatud ühiskondliku progressi eest võitlejate vastu, maailma revolutsioonilise muutmise vastu.

Neotomistlikku eetikat kasutatakse kapitalistliku omandi otseseks apologeerimiseks. Neoskolastikud laskuvad sageli metafüüsilistest kõrgustest alla puhtate olemuste stratosfääri, et öelda paar sooja sõna räpase imperialistliku eksistentsi kaitseks ja eelkõige püha eraomandi kaitseks.

Samuti, nagu nad filosoofilistes küsimustes varjavad pseudoteadusliku demagoogia taha kõige paadunumat obskurantismi, nii maskeerivad tomistid majandusküsimustes sotsiaalse demagoogiaga kapitalistliku orjuse kaitsmist. Nad ei ole kitsid hukka mõistma kristlike käskude rikkumist kapitalistide poolt, jutlustama armastust töötajate vastu, peremeeste moraalsest kohustusest oma palgaliste suhtes, kuid kapitalism peab jääma puutumatuks, eraomandi õigus, lisaväärtus, kasum — kõigutamatuteks.

„Kui näljasel inimesel ei ole teist võimalust saada süüa ja ta palub farmerilt meloni, siis on farmer moraalselt kohustatud talle seda andma, kui melon ei ole vajalik otsekohe tarvitamiseks farmerile endale ja tema perekonnale. Veelgi enam, kui farmer keeldub temaga jagamast oma ülejääke, siis on näljasel inimesel moraalne õigus võtta melon ja see ära süüa." Näete, kui julge ja otsustav on neotomist Burke, „kaitstes" töötajate elulisi huve! Kui aga kollektiivsel töölisel tuleb pähe võtta oma kätte tootmisvahendid — eraomand nendele on tema viletsuse ja ekspluateerimise reaalseks aluseks —, siis paneb seesama neotomist ta kirikuvande alla „kristliku ühiskonna" moraalsete aluste vastu eksimise pärast. Ei või olla kahtlust selles, kirjutab esitatud tsitaadi autor ameerika tomist Burke, kumb kahest alternatiivist on parem — kapitalism või kommunism. Muidugi on kapitalismi vaja säilitada. Peab ainult hoolitsema, et sellega ... ei „kuritarvitataks", et kapitalistlikud kiskjad ei unustaks oma moraalseid kohustusi oma ohvrite suhtes.

Ühes neotomistlikus õpikus, millest hiljuti ilmus neljas väljaanne, on eriline paragrahv pealkirjaga „Sotsialism ja kommunism". Filosoof-jesuiit kaitseb selles oma peremeeste kasumeid nii: „Väidetakse, et tootmisvahendite valdamine ei tohi anda mingit õigust osa võtta sissetulekute jagamisest,

viimased peavad kuuluma eranditult töölistele. Sellega ei saa nõustuda, sest tootmisvahendid on töö paratamatu tingimus (kuid nende tootmisvahendite kuulumine kapitalistidele ei ole sugugi töö paratamatu tingimus — B. B.). Valdaja võiks investeerida oma raha kuidagi teist moodi: näiteks paigutada maaomandisse, mis annaks talle sissetulekut. Ta jääb ilma sellest sissetulekust, kui soetab tootmisvahendid. Sellepärast (see „sellepärast" on hurmav — B. B.) peab ta sissetulekutest osa endale saama."

See jesuiidist filosoofi majanduslik arutlus on suurepärane näide sellest, kuidas kodanlik teadvus omandab aprioorse, kaasasündinud ideede iseloomu kapitalismi apologeetide peades. August Brunneri pea, kelle sõnad me esitasime, on nii seatud, et ta ei suuda kahelda selliste nähtuste õiguspärasuses nagu kasum või rent. Tema mõtlemine opereerib nende mõistetega samasuguse aksioomilise vastuvaidlematusega, nagu ta opereerib formaalse loogika seadustega. Ta ei ole suuteline üle saama kapitalistliku mõtteviisi „aprioorsetest vormidest". Ta „tõestab" kasumi õiguspärasust sellega, et kasum eksisteerib. Talle on ühiskond sama mõeldamatu ilma kasumita nagu jumal, vastavalt ontoloogilisele tõestusele, ei ole mõeldav, ilma et ta eksisteeriks.

„Sellepärast pole ka vajadust, nagu seda nõuab sotsialism ja kommunism, et kõik tootmisvahendid läheksid üle ühiskonna omandiks," lõpetab oma arutlused Brunner.

Ei, parem on siis juba neotomistlikel filosoofidel tõusta neile harjumuspärastesse metafüüsilistesse udupilvedesse, kust esimesel pilgul ei paista nii selgelt nende ultrareaktsiooniline „olemus".

Kõigest neotomismi kohta öeldust järeldub, et notomismi arhailise filosoofia — praeguse katolitsismi valitseva filosoofia — on selle propageerijad ja pooldajad väga hästi kohandanud tänapäeva kapitalismi õigustamiseks.

Filosoofiateaduste kandidaat
A. N. TŠANÕŠEV

MÕNINGAID KÜSIMUSI TÄNAPÄEVA PROTESTANTISMI IDEOLOOGIAST AMEERIKA ÜHENDRIIKIDES

Rohkearvulised protestantlikud usulahud Lääne-Euroopa maades tekkisid XVI sajandil ja kujunesid Roomast sõltumatuiks kirikkondadeks. See oli seotud tol ajal alanud varaste kodanlike revolutsioonidega, mis esinesid usulises vormis. Protestantism tekkis võitluses rooma-katoliku kiriku — feodaalkorra kantsi vastu. Engels kirjutab, et revolutsiooniline opositsioon, müstika, avalike ketserite või relvastatud ülestõusu näol feodalismi vastu läbib terve keskaja. Protestantismi erinevused katolitsismist ei puuduta ristiusu usulise maailmavaate olemust. Kuid teesil, et uskliku ja jumala vahel ei ole vaja ametlikku vahemeest, s. t. rooma-katoliku kirikut ega paavsti, samuti nagu teistel protestantismi iseärasustel, oli omal ajal positiivne tähtsus võitluses feodaalkorra ja feodaalse ideoloogia vastu.

Kahe joone — bürgerliku ja talupoegade plebeiliku joone — olemasolu feodalismivastases opositsioonis, samuti iga maa rahvuslikud iseärasused ja erinevad feodalismivastase võitluse etapid on tekitanud protestantlike usulahkude mitmekesisuse.

Protestantlikke baptistide, metodistide, evangelistide, luterlaste, presbüterlaste, kongregatsionalistide jt. kirikuid leidub tänapäeval mitmesugustes maailma maades. Protestantlike kirikute poolehoidjaid on arvestuse järgi umbes kakssada miljonit. Paljudes maades on protestantism valitsev (Skandinaaviamaad, Inglismaa, Ameerika Ühendriigid). Laialt on protestantism levinud Saksamaal.

Protestantismiga võistleb ikka veel edukalt rooma-katoliku kirik. Mõlemad usud on kapitalistlikes maades kapitalismi teenistuses. Tähtsamais tänapäeva küsimustes pole nende vahel lahkuminekuid, kuid nende vahel kestab võitlus mõju pärast, inimsüdamete pärast. Ameerika Ühendriikides on katoliku kirik muutunud võimsaks poliitiliseks jõuks. Ameerika nädalalehe „Nation" toimetaja abi Paul Blanschard andis välja raamatu katoliku kiriku kohta Ameerika Ühendriikides. Selles

raamatus, millest ühe aasta jooksul ilmus kaksteistkümmend trükki, kirjutab Blanschard, et katoliku kiriku vaimulikkonnal Ameerika Ühendriikides on „tohutu surve jõud". Blanschard kõneleb katoliku kirikust Ameerika Ühendriikides kui „klerikaalsest fašismist".[1]

Kuid Ameerika Ühendriigid on siiski riik, kus valdavas enamuses tunnistatakse protestantismi ja selle mõju on ülekaalus.

Ameerika Ühendriikides esineb kõige mitmesugusemates vormides rassiline ja usuline diskrimineerimine. Reas osariikides diskrimineeritakse ka katoliiklasi. Katoliiklane ei saa olla Ameerika Ühendriikide president. Progressiivne Ameerika tegelane Statson Kennedy toob oma raamatus „Ma olin Ku-klux-klanis" Ameerika kuklusklanlaste ühe juhi ütluse: „Meie riik rajati valgete protestantide riigina, ja meie kavatseme teda sellisena säilitada."[2] Reaktsioonilised elemendid esinevad sagedasti üleskutsetega, mis õhutavad võitlema (ässitavad) neegrite, juutide, katoliiklaste ja kommunistide vastu. Need ja paljud teised faktid näitavad, et Ameerika Ühendriikides teostatakse mitte üksi rassilist, vaid ka usulist diskrimineerimist, vaatamata sellele, et kirik on lahutatud riigist ja et on välja kuulutatud usutunnistuse vabadus.

Statistika andmetel oli Ameerika Ühendriikides 1951. aastal katoliiklasi 19% ja protestante 34% kogu elanikkonnast. 1951. aastal oli seal 88 637 005 koguduseliiget (58% Ameerika Ühendriikide tolleaegsest elanikkonnast), kes kuulusid kõige mitmesugusematesse usulahkudesse. Neist oli 29 241 580 katoliiklast ja 52 162 432 protestanti, ülejäänud olid teiste usutunnistuste pooldajad.

Kaasaegsed protestantlikud kirikumehed propageerivad „rakenduslikku ristiusku", mis olevat kutsutud tõestama usulise maailmavaate kustumatut tähtsust, usu ja usuteaduse väärtuslikkust, et seda olevat võimalik kasutada sotsiaal-poliitiliste ülesannete lahendamiseks ja et sel olevat võime juhtida praktiliselt igapäevase elu probleemide lahendamist. „Teoloogia liigub kahe pooluse vahel," kirjutab kaasaja silmapaistvaim saksa protestantlik teoloog Paul Tillich, „tema aluste igavese tõe ja ajutise olukorra vahel, milles igavene tõde peab väljenduma."[3] Ta ütleb, et tänapäeva usuteaduse peaülesandeks on ristiusu „igaveste" tõdede selline rakendamine ilmalike mööduvate aegade suhtes, kus usk ei degenereeruks poliitikaks ja samal ajal esineks vaimse juhina.

Sõltumatult sellest, missuguseid küsimusi usk lahendab, ja

---

[1] P. Blanschard, American freedom and catholic power. Boston, 1950, p. 4 ja 6.

[2] Стетсон Кеннеди, Я был в Ку-клукс-клане, Москва 1955, стр. 113.

[3] Paul Tillich, Systematic theology, Chicago, 1955, lk. 3.

kuidas ta neid lahendab, jääb ta ikkagi teadusevastaseks maailmavaateks. Mis puutub „poliitikasse", siis on Ameerika Ühendriigid selle eeskujuks, kuidas monopolistlik kapital muudab usu ja selle organisatsioonid oma poliitika tööriistaks. See kehtib ühevõrra nii katoliku, protestantliku kui ka juudi kiriku kohta.

Protestantlike tegelaste seas leidub ka progressiivseid inimesi, kes aktiivselt võitlevad rahu eest ja reaktsiooni vastu. William Melischitti Ameerika Ühendriikides, Hewlett Johnsoni Inglismaal ja paljusid teisi tuntakse Nõukogude avalikkuses hästi. Ilmekaks näiteks on rühma inglise protestantlike tegelaste artiklite kogumik „Tagasi reaalsusse juurde!". Iseloomustades ristiusu üldist olukorda, kirjutab kogumiku toimetaja Štanley Evans: „Liiga sagedasti hülgavad kirikud ja kristlased rahutee ja püüavad tõestada sõdade paratamatust. Nad püüavad veenda inimest, et see on patune, et tema küsimused on üldse lahendamatud."[1] Evans kutsub kristlasi töötama koos kommunistidega nii võitluses rahu eest kui ka õiglase ühiskondliku korra ülesehitamisel.

Ülemaailmne Kirikute Nõukogu, kes esindab peamiselt protestantlikke kirikuid, arvestab rahvaste rahutahet ja pooldab rahu. Oma esimesel assambleel mõistis ta hukka need, kes peavad sõda paratamatuks nähtuseks. Assamblee poolt vastuvõetud aruandes öeldakse, et sõda kui tüliküsimuste lahendamise meetod ei ole kooskõlas ristiusu õpetusega. Samas assamblee aruandes öeldakse: „Kristlastel lasuvad praegu hiiglasuured ülesanded ja tohutu vastutus. Omal jõul ei suuda me midagi korda saata, kuid meie lootus on Kristuses ja tema kuningriigi saabumises".[2] Kriisi põhjusi nähakse usu languses, inimestevaheliste isiklike suhete laostumises, „tehnika terroris", s. t. selles, et tehnika areng on ette jõudnud inimkonna moraalsest ja vaimsest arengust jms.

Sellest tehakse järeldus, et tuleb tugevdada usku, kuna ainuüksi see võib „inimsüdant" põhjalikult muuta ja inimkonda päästa. Sellest näeme, et protestantlik kirik ei ole võimeline avastama selle kriisi tõelisi põhjusi, millest räägitakse assamblee avaldustes, ja näitama teed inimkonna ette tõusnud küsimuste õigeks lahendamiseks.

Rootsi riigi- ja protestantliku kiriku tegelane parun Erik Palmstierna näeb samuti kogu tänapäeva maailma kurjuse allikat „patuses inimlikus loomises", „inimloomuse emotsionaalses, irratsionaalses osas".

Suutmata avastada tänapäeva sotsiaalsete vastuolude põhjusi, teevad protestantlikud teoloogid töörahvale ettepaneku loobuda võitlusest sotsiaalse revolutsiooni eest ja loota usule.

[1] Return to reality! Ed. by S. Evans. 1954, London, p. 7.

[2] W. Visser't Hooft, The first assambly of the World council of churches. London, 1949, p. 95.

Selle kuulutavad nad ainsaks jõuks, kes on võimeline ohjeldama „irratsionaalset" ja „patust" inimloomust. „Ainuüksi teadvuse muutmine," ütleb Palmstierna, „suudab maailmale anda rahu." Selleks aga on vaja ülemaailmset usku, „universaalse vaimse usu koodeksit".[1]

Selliste vaadete pooldajad unustavad, et religioon valitseb maailmas juba mitu tuhat aastat, kuid usk ei ole päästnud töötavat inimkonda hädadest. Teatavasti ei ole ühtsed usulised tõekspidamised tõkestanud sõdu ja viletsust, mille ohvriks on langenud loendamatud miljonid inimesed klassiühiskonnas. Esimeses maailmasõjas õnnistasid sõda mõlema sõdiva poole kirikud. Iseloomulik on see asjaolu, et Ülemaailmse Kirikute Nõukogu assamblee aruandes, kus mõisteti sõda hukka, märgiti ka, et protestantlikul kirikul on selles küsimuses praegu kolm seisukohta: ühed hülgavad sõja tingimusteta; teised peavad sõda lubatavaks, kuid tunnistavad, et aatomirelva leiutamine teeb mõttetuks sõdade jaotamise õiglasteks ja ebaõiglasteks; kolmandad aga peavad sõda teatud tingimustes „õigluse tööriistaks".

Kaasaja protestantismi iseloomustab vastuolu religioosse õpetuse olemuse, mis eemaldub tegelikkusest ja ristiusu sotsiaalse aktiviseerumise vahel. Religiooni aktiivsus seisab passiivsuse ägedas propageerimises. See vastuolu läbib punase joonena Ülemaailmse Kirikute Nõukogu tegevust. Vastuolu väljendub ka kahe põhilise voolu kooseksisteerimises protestantismis: üks on seotud „sotsiaalse evangeeliumiga" ja teine „kriisi teoloogiaga" (arvestamata neid protestantlikke kirikutegelasi, kes püüavad ristiusku lähendada kommunismile; nende vaateid tuleb käsitleda eraldi).

Tänapäeva protestantismis tuleb märkida kolme suunda: modernism, fundamentalism ja neo-ortodokslus.

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul levis Ameerika Ühendriikides ulatuslikult protestantismis modernism.

Modernism on kodanliku liberalismi peegeldus protestandi usus (samuti ka katoliku usus). Liberalismi tähtsamaks printsiibiks oli too kodanlik võrdsus, mis kehastub (väljendub) kodanlikus demokraatias, vaba ja piiramatu ettevõtlikkuse jutlustamises. Liberalism religioonis tähendas katset lepitada teadust ja usku, kusjuures taanduti traditsioonilisest ristiusust. Nii näiteks ründasid protestantlikud teoloogid algul Darwini evolutsiooniteooriat, kuid peagi tehti katseid luua mingit „evolutsionismi positivistlikku religiooni". Niisugused „evolutsioonilised teistid" nagu Savage, Abbot ja Leconte ei eitanud evolutsiooni õpetust otseselt, nad loobusid maailma loomise piibli kontseptsioonist ja kujutasid evolutsiooni kui

[1] E. Palmstierna, The World's crisis and faiths. London, 1942, p. 17, 22, 23.

„jumalikku loomisvõimet". Nad esitasid teesi: „Loomine evolutsiooni teel". Protestandi usu moderniseerijad (samuti katoliiklikud moderniseerijad) pidasid lubatavaks piibli ajaloolist kriitikat. Nad tunnistasid ühiskonna progressiivse arengu ideed ning inimese täienemise võimalikkust.

Modernismiga on seotud ka niinimetatud „sotsiaalse evangeeliumi" jutlustamine. Kirik püüdis tugevnevat töölisliikumist oma ideoloogiale alistada. Inglismaal võtsid metodistlikud jutlustajad osa tekkivast ametiühinguliikumisest; sama toimus ka Prantsusmaal, Šveitsis ja Ameerika Ühendriikides. Terve rida protenstantlikke teolooge püstitasid sel ajal „sotsiaalse korra ristiusustamise" loosungi, jutlustasid „jumalariigi tulekust maa peale". Teoloog Matthews kirjutas: „Jumalariigi all mõtles Jeesus ideaalset (olgugi sellele progressiivselt lähenevat) ühiskondlikku korda, kus inimesed suhtuvad jumalasse pojalikult ja järelikult — üksteisesse, vennalikult... See ideaal on inimestele kättesaadav, ta on inimese sotsiaalsete võimete ja jõudude loomulikuks võimalikkuseks."[1]

„Sotsiaalne evangeelium" kujunes Ameerika Ühendriikides tegelikult inimarmastuse jutlustamiseks. Samal ajal oli see demagoogiliseks võtteks, millega töörahvast püüti tõmmata kiriku poole. See vool aga ei vasta enam XX sajandi tingimustele, teravnenud klassivõitluse tingimustele.

Meie sajandi algul tekkis Ameerika Ühendriikides protestantismis väga reaktsiooniline suund, mida tuntakse fundamentalismi nime all. Selles nõutakse kõigi usudogmade tingimusteta tunnistamist ja eitatakse otseselt teadust. Kui modernism koketeeris evolutsiooniõpetusega, siis fundamentalism nõudis selle õpetuse keelamist koolis. Ameerika Ühendriikide neljas osariigis kehtestati evolutsiooniõpetuse-vastased seadused. 1925. aastal organiseerisid Tennessee osariigis fundamentalistid laineid löönud „ahvi"-protsessi kooliõpetaja Scoppsi üle ja saavutasid tema hukkamõistmise darvinismi õpetamise pärast koolis. Mõned sotsioloogid leiavad palju ühiseid jooni fundamentalismi ja Ku-Klux-Klani vahel. Fundamentalism on usulahkudevaheline liikumine, mis tungis ka baptistide, presbüterlaste ja metodistide organisatsioonidesse. Kristlike Fundamentalistide Ülemaailmse Assotsiatsiooni loomisega 1919. aastal muutus fundamentalism rahvusvaheliseks liikumiseks. Kaasaegne ameerika teoloog Lowry, kes seda suunda esindab, ütleb, et „teaduse sajand, mis algas kuskil 1350. aastate piirkonnas, lõppes Esimese maailmasõja algusega 1914. aastal"[2].

Pärast Esimest maailmasõda tekkis protestantlike teoloogide hulgas Saksamaal „kriisi teoloogia" või „dialektiline teo-

[1] Tsiteeritud E. Duffi järgi. The Social Thought of the World Council of Churches. New York 1956, lk. 24—25.

[2] C. Lowry, Communism and Christ. 1954, p. 60.

loogia". See on kaasaegse kodanliku filosoofia ja sotsioloogia üks neid suundi, mis püüab kapitalismi vastuolusid seletada kui „inimese vaimse kriisi" tulemust, kriisi tulemust moraali, religiooni ja üldse ideoloogia alal. „Kriisi teoloogia" tunnistab kodanliku ühiskonna kriisi ja näeb oma ülesannet selles, et kriisi olemust seletada teoloogia seisukohalt. Kriisi teoloogiale on omane sõjakas antihumanism, püüd veeretada kogu sotsiaalne kurjus inimesele, selle mingisugusele „patusele" loomusele. Siit tuleneb ka nõudmine tunnustada ristiusu „pärispatu" õpetust, seda, et inimese loomus on patune ja traagiline.

Tänapäeva kodanlik teadvus on muutunud. Omaaegsest optimismist pole enam jälgegi järel. Üks saksa linnapeasid, kes võttis osa Ülemaailmse Kirikute Nõukogu esimesest assambleest, märkis üsna täpselt selle muutuse põhjuse. „Viimase aja sündmused," ütles ta, „on viinud kogu kodanluse olemasolu Euroopas sellisesse ohtlikku olukorda, milles varem oli ainuüksi proletariaat"[1].

Juhuslik pole ka see, et „kriisi teoloogia" leidis laialdast kõlapinda Ameerika Ühendriikides otsekohe pärast 1929—1933. aastani kestnud majanduskriisi. Kriis vapustas Ameerika Ühendriikide kogu majandussüsteemi. Just sel ajajärgul purunes lõplikult usk optimismi, purunesid progressi liberaalse doktriini positsioonid. „Kriisi teoloogia" ideoloogid Euroopas Emil Brunner ja Paul Tillich sõitsid tol ajal Ameerika Ühendriikidesse. Selle suuna seisukohtadele siirdusid ka paljud ameerika teoloogid, kõigepealt Reinhold Niebuhr.

Oma varase, 1929. aastal ilmunud raamatu kohta kirjutab Reinhold Niebuhr, et see väljendas: „tollele ajajärgule tüüpilisi liberaalse protestantismi vaateid veel enne seda, kui maailma sündmused heitsid kogu liberaalsele maailmavaatele väljakutse . . . Sõda ei tähendanud veel tõsist ohtu liberaalsele kultuurile Ameerikas. Oli vaja depressiooni ja uut maailmasõda, et hävitada Ameerikast optimism, mille Euroopa kaotas juba pärast Esimest maailmasõda"[2].

Kodanliku teadvuse muutumisega käis kaasas väärtuste ümberhindamine, lahtiütlemine kogu mineviku progressiivsest pärandist, mille kaitsmise Niebuhr kuulutas hukatuslikuks donkihotluseks. „Kriisi teoloogia" spetsialiseerub võitluseks eriti marksismi vastu. Reaktsioonilised teoloogid mõistavad, et marksism on võtnud omaks kõik parema, mis inimmõte on loonud minevikus, et marksism ei tekkinud lahus tsivilisatsioonist. Nad mõistavad ja teavad marksismi külgetõmbejõudu ja tungivad koos kõigi teiste kodanluse ideoloogidega mark-

---

[1] „Nation", 18. septembril 1948, lk. 312.

[2] R. Niebuhr, Leakes from the Notebook of a Tamed Cynic, Hemden, 1956, lk. 1—2.

sismile kallale. Nad ründavad kõike progressiivset, mida kodanlus lõi kunagi siis, kui ta oli veel eesrindlik klass.

Niebuhr kirjutab: „Tänapäeva inimese usk oma vooruslikkusesse tekitas ... ristiusu õpetuse eitamise inimloomuse kahepalgelisusest. Liberaalses maailmas pannakse inimloomuse ja ajaloo kurjus kas ühiskondlike institutsioonide, rumaluse või mõne muu inimloomuse ehk keskkonna defekti arvele, mida on võimalik parandada. Ja jällegi on kommunistlik õpetus järjekindlam ja järelikult ka ohtlikum. Ta paneb kurjuse tekkimise eraomanduse arvele."[1]

Teadusliku sotsialismi rajajad tõid ammugi esile religiooni sotsiaalse tähtsuse. „Ristiusu sotsiaalsed printsiibid," kirjutas Marx, „kuulutavad kõik orjastajate jõledused rõhutute suhtes kas õiglaseks karistuseks pärispatu ja teiste pattude eest või siis katsumuseks, mille issand oma lõpmatus tarkuses saadab inimestele nende pattude lunastamiseks"[2]. Tänapäeva reaktsiooniliste teoloogide seisukohad ja teooriad näitavad, et religiooni sotsiaalne sisu pole muutunud.

Religioon õnnistab ja õigustab ekspluataatorlikku korda. Ta sisendab usklikele, et võitlus parema ühiskonna ülesehitamise eest, kommunismi eest on kasutu, sest inimesed on patused. „Kriisi teoloogia" ja teiste taoliste õpetuste kogu mõte seisab selles, et propageerida eraomanduse likvideerimise asjatust. Selle teooria propogeerijad asetavad esikohale humanismivastased, pessimistlikud ja teadusevastased õpetused, kultiveerivad reaktsioonilisi ideesid selle kohta, et inimene jääb igavesti ebatäiuslikuks.

Eitades ühiskonna progressiivset arengut, eitavad rida teolooge täienduseks irratsionalismile ja fideismile ka seda piiratud üheõigusluse mõistet, mida tunnistab liberaalne kodanlus. Emil Brunner püüab oma raamatus „Õiglus ja sotsiaalne kord"[3] tõestada inimeste loomupärast ebavõrdsust. Ta kujutab kapitalistlikke tootmissuhteid, mis on valitsemise ja allumise suhted, vanemate ja nooremate vaheliste suhetena. See teoloog jutlustab, et kapitalistid vastutavad tööliste eest, kuid nad ei kanna vastutust tööliste ees, nii nagu vanemad on vastutavad oma laste eest, kuid ei kanna vastutust laste ees.

„Kriisi teoloogid" on valmis kodanliku ühiskonna kriisi põhjusi otsima ükskõik kust kohast, mitte aga sealt, kus peituvad kriisi tõelised juured. Nad tungisid kallale protestantlikele moderniseerijatele, üldse kõigile liberaalidele, kritiseerivad neid optimismi eest, selle eest, et need usuvad progressi. Niebuhr ütleb, et liberalism tekitas õigustamatuid illusioone; teoloogiline liberalism püüdis „nii kangesti jõuda

---

[1] R. Niebuhr, The irony of American history. London, 1952, p. 6.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 2-е изд., т. IV, стр. 204.
[3] Vt. E. Brunner, Justice and Social order. New York, 1945.

kokkuleppele tänapäeva kultuuriga, et võttis oma õpetusse needsamad illusioonid, mille teostamatus tekitas meie aja vaimse kriisi"[1].

Teine protestantliku teoloogia spetsialist Mary Thelen näeb „lääne tsivilisatsiooni katastroofi" üht põhjust inimloomust käsitlevas optimistlikus vaates[2].

Kodanluse ideoloogid ei saa tänapäeval silmi sulgeda sotsiaalsete vastuolude suhtes, kuna viimased on niivõrd silmanähtavad. Nad ei eita vastuolude olemasolu, kuid seletavad neid ebaõigesti, asendavad tõelised vastuolud näilikega, püüavad tõestada, et neid pole üldse võimalik lahendada, et nad on loomulikud ja püsivad igavesti. Nende arvates ei ole sotsiaalse antagonismi allikaks mitte kapitalismile omane vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise eraomandusliku vormi vahel, vaid mingisugused vastuolud objektiivse ja subjektiivse vaimu vahel.

Tänapäeva kodanliku ühiskonna reaalsete vastuolude teravnemine viib „kriisi teoloogia" ideoloogе jumala ja inimese vahelise täieliku ja absoluutse vastandlikkuse kinnitamiseni. Seda väitis taani teoloog Soren Kjörkegard (1813—1855), kes juba siis esitas tänapäeva reaktsioonilisele ideoloogiale omaseid jooni.

„Kriisi teoloogia" eitab „loomulikku teoloogiat", s. o. teoloogiat, mille kandjad arvavad, et nad põhjendavad kõige ratsionaalsemalt jumala ning igasuguste müütide olemasolu. Kriisi teoloogia eitab mõistuse tähtsust, kuna, nagu ütleb Ülemaailmse Kirikute Nõukogu peasekretär W. Visser't Hooft, „mõistuse troonile upitamine tähendab asetada troonile inimest, kes muutub seadusandjaks iseenesele"[3].

Nagu kõik „kriisi teoloogid", nii kõneleb Niebuhr palju vastuoludest. Ta räägib „paratamatust pinevusest, konfliktidest ja hõõrumistest ajalise maailma elanike vahel", „vastuoludest inimliku ja jumaliku tahte vahel", „vastuolust inimese lõplikkuse ja viimase olemasolu igavese aluse vahel"[4].

Kuid selle fantastilise iseloomu kõrval, mis vastuolu Niebuhri juures omandab, näitab see Niebuhri tõlgenduse kohaselt, et maailmas pole ühtsust ega arengut. Vastuolu tõestavat isegi, et eksisteerib mingi saladuslik ja üleloomulik maailm. Vastuolu ise on Niebuhrile saladus, mida mõistus ei suuda tunnetada, s. t. irratsionaalne. Vastuolude olemasolu tõlgendab

[1] R. Niebuhr, Varieties of religious revival. „New Republic" 6. juunil 1955, lk. 16.

[2] M. Thelen, Man as sinner in contemporary american realistic theology. New York, 1946, p. 5.

[3] Tsiteeritud E. Duff'i järgi. The social thought of the World Council of churches. 1956, lk. 102.

[4] R. Niebuhr, Biblical thought and ontological speculations in Tillich's theology. Ed. by Kegley. „The theology of Paul Tillich." New York 1956, p. 225, 226.

Niebuhr religiooni kasuks; ta kutsub usu huvides leidma maailmas „unikaalset vastuolulist, paradoksaalset, tajumatut saladust"[1].

Maailma ühtsust ei saa mõista ratsionaalselt, ütleb Niebuhr. „Kas inimmõistus pole sajandite vältel pead murdnud küsimuse üle vaimu ja mateeria, objekti ja subjekti, igaviku ja ajalisuse, olemise ja tekkimise vahekordadest?" ütleb see teoloog, ja lisab, et nähtavasti on nende vahel mingi side, sest vastasel juhul ei saaks maailm eksisteerida. Kui aga maailm ongi ühtne, siis ainult tänu issandale, jumalale.

Asendades tõelised vastuolud näilikega, kuulutab Niebuhr peamiseks objektiivseks vastuoluks vastuolu mõistuse ja tahte vahel („logose" ja „elulisuse" vahel). Jumal ise on selle vastuolu kandjaks; tema on mõistuse ja tahte loojaks, millede vahel eksisteeriv vastuolu väljendub kõige sügavamalt inimeses eneses ja viimase kaudu ühiskondlikus elus. Tahtevabadusega inimene püüab sarnaneda jumalaga. Kuna tõeliseks vabaduseks kuulutatakse paratamatuse ja seaduspärasuse rikkumine, selle rikkumine, mis on lubatud küll jumalale, kuid keelatud inimesele, siis astub inimene jumala vastu ja rikub korda. Siit tulenebki kogu sotsiaalne kurjus, arvab Niebuhr.

Ekspluataatoritele väga sobiv teooria! „Determinismi idee," kirjutas Lenin, „määrates kindlaks inimeste toimingute paratamatuse ja heites kõrvale rumala loba tahtevabadusest, ei hävita sugugi ei inimese mõistust ja südametunnistust ega tema tegevuse hindamist. Hoopis vastupidi: ainult deterministlik käsitus võimaldabki ranget ja õiget hindamist, mitte aga ükskõik mille veeretamist vaba tahte kaela"[2].

Religioon ja teoloogia ajavad kogu sotsiaalse kurjuse inimese vaba tahte kaela. Majanduskriisid, imperialistlikud sõjad, sotsiaalne ebavõrdsus, rassiline vihkamine, eraomandus jms. kuulutatakse selle üldise ja paratamatu kurjuse erijuhtumiteks, mis on omane „igavesele" ja „muutumatule" inimloomusele. Õpetus, et inimene on patune, on ristiusu üheks dogmaks. Mitmesugustel ajajärkudel oli sellel dogmal aga erinev tähtsus. „Revolutsioon" ameerika teoloogias, mille teostas Niebuhr, seisis selles, et ta tiris selle dogma (põhimõtte) esiplaanile. „Niebuhr kaevab ennast läbi liberaalses teoloogias tillukeseks muutunud patu mõistest," kirjutab rootsi teoloog Hammar, „Niebuhri teoloogias muutub patt kõige kohutavamaks reaalsuseks"[3].

Teadus ja marksismi-leninismi materialistlik filosoofia on kõik need teoloogia arutlused ümber lükanud. Nad näitasid, kuivõrd ebaõige on ettekujutus „surematust hingest", mis on

[1] R. Niebuhr, Christian realism and political problems. 1953, p. 181.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 138.
[3] G. Hammar, Christian realism in contemporary american theology. Uppsala, 1940, p. 60.

kurikuulsa tahtevabaduse kandja. Dialektiline materialism lahendas vabaduse ja paratamatuse probleemi teaduslikult. Vabadus ei ole sugugi teadmise ja mõistuse antipoodiks (vastandiks). Vastupidi, ilma teadmiseta ei ole vabadust. Vabadus ei seisa objektiivsetele seadustele vastutöötamises; selline „vabadus" teeks inimese mitte üksnes olukordade ja tingimuste orjaks, vaid viiks ka ta hukkumisele. Teadus ja tahe on sekundaarsed nähtused, kuna objektiivse tegelikkuse paratamatus ja seaduspärasus on määravad ja primaarsed tegurid.

Vastandades mõistust ja tahet, arvab Niebuhr, et riik tekib abinõuna inimese „vaba tahte" purustava külje ohjeldamiseks. Emil Brunner kinnitab samuti, et riigi (muidugi kodanliku) olemasolu on vajalik, sest inimene on patune. Niebuhr ei astu avalikult demokraatia vastu, kuid ta arvab, et demokraatiat on võimalik säilitada ainult siis, kui loobutakse „liberaalsetest illusioonidest" ja asendatakse maailmavaate ilmalikud vormid religioossete vormidega.

Kõigile teooriatele, mis ühel või teisel määral tunnustavad ühiskondlikku progressi, arengut madalamast kõrgemale, vastandab Niebuhr oma iroonilise „ajaloo kontseptsiooni", mille kohaselt ajalugu ei lahenda „inimkonna eksisteerimise põhilisi probleeme", vaid tõstab need üles järjest uuel tasemel.

„Kriisi teoloogia" on otseselt ja vahenditult suunatud sotsialistliku õpetuse vastu. Ta püüab kõigest väest kummutada seda fakti, et rahvas suudab mõista ühiskonna arenemise seadusi ja saada ajaloo teadlikuks loojaks. Just seda peabki Niebuhr silmas, kui ta kõneleb, et inimene tahab mängida jumala osa maa peal, sellal kui ta ise polevat võimeline midagi looma. Vastupidi, inimene on ise vaid jumala loomingu armetu vili ning ei tohi sellepärast unustada, et kõik tema plaanid on määratud ajaloo poolt „iroonilisele ümberlükkamisele". Inimeste tegevus toovat alati kaasa tagajärjed, mis on vastandlikud soovidele.

On lihtne märgata, et Niebuhri „avastus" pole uus.

„Kriisi teoloogia" on niisugune ristiusu eriliik, millest kirjutas juba Marx. „... Ristiusku, nagu seda kinnitab kõige soliidsem ja järjekindlam osa protestantlikest teoloogidest," kirjutas ta, „ei saa kooskõlastada mõistusega, kuna „ilmlik" mõistus on vastuolus „religioosse" mõistusega..."[1]

Muidugi ei sobi ühte religioon ja mõistus. Kuid teoloogia mitmesugused suunad suhtuvad mõistusesse erinevalt. Muidugi lähevad üksteisest lahku ühelt poolt Tertullianuse (150—222) seisukoht „Usun, sest see on mõttetu" ja Kjörkegardi väide, et üleminek usule on hüpe absurdsusesse, ja teiselt poolt Aquino Thomase (1225—1274), veel enam aga Pierre Ábelard'i (Petrus Abailard 1079—1142) seisukohad, kes püüd-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, стр. 100.

sid religiooni mõistusega kokku sobitada. Kui Aquino Thomas kinnitas, et usu tõed on „üle mõistuse, kuid mitte mõistusevastased", siis vool, mis uuel ajal algas Kjörkegardiga, kes on „kriisi teoloogia" kandjaks, kinnitab, et usk on tõde, kuna ta on absurdne. See suund ei vaeva end religiooni põhimõtete tõestamisega, kuna tõestamine on mõistuse asi, mõistus aga on nende teoloogide seisukohalt võimetu. Just mõistuse võimetuse „tõestamisele" asetab see protestantliku teoloogia vool raskuspunkti. Ta kasutab selleks mitte ainult oma väljamõeldisi, vaid ka tänapäeva irratsionistliku filosoofia „saavutusi". Abstraktsiooni ja konkreetse elu vastandamist, objektiivse tõe eitamist, relativismi jms. kasutatakse sel eesmärgil laialdaselt.

Tänapäeva protestantismi põhilise filosoofilise voolu „kriisi teoloogia" tundmaõppimine võimaldab mõista „rakendusliku ristiusu" tõelist mõtet, selle laialdase deklaratiivse programmi tõelist väärtust, mida Ülemaailmne Kirikute Nõukogu esitab. See programm oli teatud määral „sotsiaalse evangeeliumi" programmi jätkuks. Kui see Ülemaailmse Kirikute Nõukogu tegevuse külg on väline, siis protestantliku teoloogia olemuse avab just „kriisi teoloogia".

Ülemaailmne Kirikute Nõukogu asutati protestantlike kirikute esimesel assambleel 1948. aastal Amsterdamis. Sellele sündmusele eelnes pikaaegne tegevus sadadest kirikutest ja usulahkudest killustunud protestantismi ühendamiseks (nii näiteks on Ameerika Ühendriikides enam kui 250 usulahku ja sekti), protestantlike kirikute vaheliste organisatsioonide loomiseks (Kristuse Kirikute Föderaalnõukogu Ameerikas — 1908. a., Inglise kirikute nõukogu — 1922. a., Prantsuse protestantlik föderatsioon — 1909. a., Rootsi protestantlik föderatsioon — 1909. a. jne.), samuti ühtede või teiste sektantlike kirikute rahvusvaheliste ühenduste loomiseks (Presbüterlaste Ülemaailmne Allianss — 1875. a., Metodistlik Oikumeeniline Nõukogu — 1881. a., Rahvusvaheline Kongregatsioonide Liit 1891. a., Baptistide Maailma Liit — 1905. a., Luterlaste Ülemaailmne Föderatsioon — 1923. a.).

Protestantlike kirikute ülemaailmse ühenduse loomisel oli suure tähtsusega asjaoluks misjonitegevuse koordineerimine ja Ülemaailmse Kristliku Üliõpilaste Föderatsiooni loomine 1895. aastal. Viimasele kuulub termin „oikumeenlik liikumine" (s. t. ülemaailmne liikumine, liikumine kristlaste ühendamiseks kogu maailmas).

Oikumeenliku liikumise alguseks peetakse 1910. aastal toimunud Edinburghi konverentsi. Selle järel rajati kaks rahvusvahelist organisatsiooni: „Usk ja Kord", kes tegeles teoloogiaalaste lahkhelide kõrvaldamisega, ning „Elu ja Töö", kes tegeles sotsiaalsete küsimustega. Oma esimesel Stokholmi konverentsil 1925. aastal käsitles viimati mainitud liikumine sotsiaalseid küsimusi. Konverentsi kutsekaardil oli öeldud:

„ . . . meie arutame selliseid konkreetseid küsimusi, nagu tööstus ja omand, nende vahekord jumalariigiga; mida peab kirik õpetama ja mida ta peab tegema, et kaasa aidata normaalsete suhete loomisele erinevate, mõnikord omavahel võitlevate klasside ja rühmade vahel; kuidas soodustada rahvastevahelist sõprust ja üles ehitada kindel alus, millele rajatakse igavene rahu rahvaste vahel."[1]

Kuid juba sama konverentsi algul avaldusid lahkhelid: ühed delegaadid kutsusid üles jõudu pingutama, et „kiirendada jumalariigi tulekut maa peale", teised aga ütlesid, et „miski ei saa olla ohtlikum ja ekslikum kui arvamus, et meie, surelikud inimesed, peame üles ehitama jumalariigi maa peal".

Oikumeenliku liikumise nõukogu koosolekul 1933. aastal tungis saksa delegaat kallale „sotsiaalse evangeeliumi" pooldajaile. Ta ütles, et Stokholmi konverentsi läkitus on iganenud, et see on „hariduse humanistlike ideaalide ja Prantsuse revolutsiooni sünnitus"[2]. Kõige reaktsioonilisemad teoloogid tahtsid „sotsiaalses evangeeliumis" näha „kommunismi abimeest". Nimetatud delegaat väljendas tol ajal väljakujunenud „kriisi teoloogia" vaateid. Nagu juba märkisime, astus „kriisi teoloogia" välja „jumalariigi" samastamise vastu ideaalse ühiskondliku korraga. „Kriisi teoloogia" kritiseeris raevukalt seda seisukohta, et inimese käitumist määrab pigemini keskkond kui „inimese patud"; tõrjus tagasi ideed, et sotsiaalset kurjust saab likvideerida hariduse ja vastastikuse arusaamise teel inimeste vahel, nagu seda arvasid „monderniseerijad".

1946. aastal organiseeriti Genfi lähedal Rockefelleri poolt kingitud lossis Ülemaailmse Kirikute Nõukogu ajutine komitee. 1948. aasta augustis kutsuti Amsterdamis kokku kirikute assamblee, kus loodigi paljude maade peamiselt protestante ühendav organ — Ülemaailmne Kirikute Nõukogu.

Protestantlike (osalt ka õigeusu) kirikute ühinemine toimus mõningate Ameerika ringkondade algatusel. Selles ürituses etendas kõige tähtsamat osa „Kristuse Kirikute Föderaalnõukogu Ameerikas", kelle eesotsas seisid John Forster Dulles, Charles Taft ja reaktsiooniliste ajakirjade „Life", „Time" ja „Fortune" väljaandja Lewis. 1948. aastal toimunud kirikute assambleest võtsid osa 147 kiriku delegaadid 41 maalt[3], sealhulgas 26 kiriku delegaadid Ameerika Ühendriikidest. 351 de-

---

[1] Tsiteeritud E. Duffi järgi. The social thought of the World council of the churches, lk. 28.

[2] Samas, lk. 33.

[3] Austriast, Belgiast, Taanist, Prantsusmaalt, Kreekast, Saksamaalt, Itaaliast, Hollandist, Inglismaalt, Rootsist, Šveitsist, Norrast, Hispaaniast, Soomest, Ungarist, Poolast, Tšehhoslovakkiast, Hiinast, Birmast, Tseilonilt, Indiast, Koreast, Siiamist, Jaapanist, Indoneesiast, Egiptusest, Etioopiast, Ida-, Lõuna- ja Lääne-Aafrikast, Rodeesiast, Austraaliast, Uus-Meremaalt, Okeaaniast, Kanadast, Brasiiliast, Mehhikost, Ameerika Ühendriikidest, Islandist, Filippiinidelt, Lääne-Indiast, samuti ka Leedust ja Eestist.

legaadist oli 76 Ameerika Ühendriikidest[1]. Delegaatide hulgas oli Charles Taft, konsultantide hulgas John Forster Dulles, kes esines kommunismivastase kõnega. Kõnele andis vastulöögi tšehhi professor Gromadka, kes ütles, et kommunism „sisaldab, olgugi ateistlikus vormis, paljugi sellest, mida tänapäeva kirik taotleb".

Amsterdamis ei ühinenud kõik kristlased. Rooma katoliku kirik keeldus sellest ühendusest osa võtmast. Ta teatas, et on olemas üksainus ühtne ristiusk ja selle kandjaks on ainuüksi katoliku kirik. Amsterdami ei tulnud ka vene õigeusu ja rea teiste õigeusu kirikute esindajad. Need kogunesid 1948. aasta juulis Moskva konverentsile ja otsustasid, et oikumeenlik liikumine praegusel kujul on demokraatiavastane, poliitiliste eesmärkidega liikumine.

Ülemaailmset Kirikute Nõukogu lõhestavad sisemised ideoloogilised, teoloogilised, organisatsioonilised ja ka poliitilised vastuolud. Kirikute nõukogu lõhestavad vastuolud, samuti ka Ameerika mõju vägivaldne pealesurumine ilmnesid eriti kapitalismi hukkamõistmise küsimuses.

Katoliiklikud ja protestantlikud teoloogid esinevad sageli kapitalismi demagoogilise kriitikaga. Kritiseerides kapitalismi üksikuid puudusi, kaitsevad nad aga tavaliselt eraomandit ja ühiskonna jagunemist klassidesse. See näitab ilmekalt, et nende kriitika on demagoogia. Ka Amsterdamis kavatseti seda taktikat kasutada. Protestantlike kirikute juhid on rahutud sellepärast, et rahvahulgad samastavad tihti religiooni kodanliku korraga. Nad on mures, et kiriku mõju proletariaadile on kadunud seetõttu, et kirik on liidus reaktsiooniliste jõududega. Nad mõistavad, et maades, kus tehakse misjonitööd, samastab rahvuslik vabadusliikumine ristiusu imperialismiga.

Just sellepärast otsustas kirikute assamblee kommunistliku ideoloogia „hukkamõistmise" kõrval mõista hukka ka kapitalistlik ideoloogia. Kuid Ameerika Ühendriikide teatud ringkonnad suhtusid sellesse otsusesse eitavalt. Charles Taft puudus hääletamise ajal, kuid assambleele tagasi tulles nõudis ta sõnastuse muutmist. Ülemaailmse Kirikute Nõukogu juhtidele tuli meelde, et 85 protsenti selle organisatsiooni tulusid tuleb Ameerika Ühendriikidest. Juba vastuvõetud resolutsiooni osa muudeti ja pandi uuesti hääletamisele. Parandus seisis tekstile kahe sõna lisamises: eelmise teksti asemel — „ristiusu kirikud peavad hukka mõistma kommunismi ja kapitalismi ideoloogia" — võeti vastu uus sõnastus — „ristiusu kirikud peavad hukka mõistma kommunismi ja kapitalismi „laissez faire"[2] ideoloogia".

[1] Ülemaailmse Kirikute Nõukogu Keskkomitee 46 liikmest oli 1951. aastal 17 inimest Ameerika Ühendriikidest ja 9 Inglismaalt.

[2] Laissez faire — mittevahelesegamise poliitika (eriti majanduspoliitikas).

Ameerika kapitalistidel polnud vaja tekitada sellist paanikat, sest samas resolutsioonis öeldakse, et eraomanduse institutsioon „ei ole inimloomuse kurjuse allikaks", vaid et kurjuse allikaks on „patt, mis alati elab inimese südames".

Kuid nii või teisiti alistus assamblee Ameerika Ühendriikide käsule. Sõnade „laissez faire" lisandamine tähendab kapitalismi kriitika piiramist „ettevõtlikkuse vabaduse" kriitikaga, millele vastandatakse „plaanipärane", „rahva-" või veel mingi muu kapitalism. Kaasaegses kodanlikus sotsioloogias ja poliitökonoomias eksisteerivad rahulikult kõrvuti nii sellised teooriad, mis õigustavad piiramata „ettevõtlikkuse vabadust", kui ka teooriad, mis propageerivad kapitalistliku riigi vahelesegamist majandusellu ja mingisuguse „plaanipärase kapitalismi" võimalikkust.

Kui Amsterdamis saavutati mingisugune kompromiss, siis järgmisel Ülemaailmse Kirikute Nõukogu assambleel Evanstonis (Ameerika Ühendriikides) 1954. aastal ei olnud üldse enam juttu kapitalismi mingist hukkamõistmisest. Vastupidi, siis ülistati kapitalismi. Assambleel esines Charles Taft, kes ülistas ettevõtlikkuse, vabaduse süsteemi kui „ristiusu põhimõtete seadust". Otsustati, et kapitalism ei ole tänapäeval enam see, mis ta oli kakskümmend või kolmkümmend aastat tagasi; välja astuda nüüd „laissez faire" vastu tähendab sisse murda lahtisest uksest.

Nii Niebuhr, kes varem nägi oma ideaali leiboristlikus programmis, kui ka rida teisi teolooge loobuvad nüüd oma vaadetest. Viimastel aastatel tekkis Ameerika Ühendriikides rida protestantlikke organisatsioone („Vaimne Mobilisatsioon" ajakirjaga „Usk ja Vabadus" jt.), kelle programmid sarnanevad Ettevõtjate Rahvusliku Assotsiatsiooni programmiga. Viimases ei tunnistata üldse mingisugust valitsuse kontrolli majandusliku tegevuse üle. Nende organisatsioonide finantseerimise allikad hoitakse saladuses. Kuid keegi Howard Pew, kes andis 50 000 dollarit ühekordse abirahana ajakirja „Usk ja Vabadus" väljaandmiseks, osutus „Ameerika Kristuse Kiriku Föderaalnõukogu" finantskomitee esimeheks. Pew pooldab bisnessi ja religiooni kindlat liitu.[1]

Nii Amsterdamis kui ka Evanstonis esines protestantism laialdase programmiga. Evanstoni assamblee päevakorras olid niisugused küsimused, nagu nõrgaltarenenud alade arendamine, rassilise diskrimineerimise hukkamõistmine, bisnesmeni, riigi ja töölise osa ühiskonna majanduselus. Ülemaailmse Kirikute Nõukogu sotsiaalne programm kuulutab ideaaliks „Vastutava ühiskonna", kes peab eneses ühendama eraalgatuse ja kriiside puudumise, türannia ja anarhia, korra ja vabaduse harmoonilise kogu jne. Kui juba see „ideaal" ise on väga ebamää-

[1] Vt. „Perspectives", № 6, 1954, p. 16—29.

rane, siis seda vähem räägitakse selles programmis „ideaalil" realiseerimise vahenditest. Ükski programmi loosung ei puuduta kapitalismi aluseid, vaid kõik nad külvavad illusioone kapitalismi „parandamise" võimalikkusest. Kõik need loosungid on täielikus kooskõlas tänapäeva protestantismi ideoloogia ja poliitikaga kapitalistlikes maades, kus järjekindlalt propageeritakse pessimistlikke vaateid inimese ja ühiskonna kohta, eitatakse progressi ja isegi ideed õiglase ühiskonnakorra rajamisest maa peal.

Filosoofiateaduste kandidaat
I. A. KRÕVELJOV

NIINIMETATUD „PÜHADEST RAAMATUTEST"

On olemas kahesuguseid pühasid raamatuid: ühed kuuluvad „pühakirja" hulka, teised — niinimetatud „pühade pärimuste" hulka. Ristiusu pühakirjaks on piibel, pühadeks pärimusteks aga niinimetatud „pühade isade" kirjad, või siis kõik see, millele filosoofia ajaloos vastab termin „patristika" (sõnast „pater" — isa); juudiusu pühakirjaks on Vana Testament, pühad pärimused — talmud, s. t. Vana Testamendi kommentaaride kogu.

Pühakirja ja pühi pärimusi austatakse kiriku poolt mitmeti. Nii juudi kui ka ristiusus eksisteerivad voolud, mis tunnistavad pühakirja, kuid ei tunnista pühi pärimusi: juudiusulistest tunnistavad karaiimid Vana Testamenti, aga ei tunnista talmudit. Rida ristiusu voolusid ei tunnista pühi pärimusi, vaid tunnistavad ainult pühakirja, nagu mõned teisedki usulahud.

Mis vahe on religiooni enese seisukohalt pühakirja ja pühade pärimuste vahel? Ristiusu kiriku seisukohalt kujutab pühakiri enesest usuõpetuse põhilist algallikat — raamatuid, mille kirjutas jumala vaim jumala poolt volitatud inimeste läbi, keda kirik nimetab prohvetiteks ja apostliteks. Seega olevat pühakirja autoriks prohvetite ja apostlite kaudu üks püha kolmainu hüpostaase (isikuid) — püha vaim ise.

Mis puutub pühadesse pärimustesse, siis on siin tegemist vahepealse lüliga, või mõnel juhul rea üksteisele järgnevate lülidega. Ristiusk peab püha pärimust „jumala poolt ilmutatud tõeks", mille inimesed said mitte otseselt, vaid vahepealse lüli — „apostlitelt kirikuisade kaudu".

Pühakiri kujutab enesest kaanonit, s. t. „pühade" raamatute rangelt kindlaks määratud kompleksi. Pühad pärimused ei kanoniseeru ja nende koosseis ei ole kindlalt välja kujunenud. Religioon peab pühakirja „jumalasõnaks", „jumala ilmutuseks". Mis puutub pühadesse pärimustesse, siis seletatakse neid mitmeti.

Tänapäeva vene õigeusu kirik seletab neid nii, et üldiselt on ka pühad pärimused „jumalasõna", kuid see on hoopis teistsugune „jumalasõna" kui pühakirjas. Kuna „jumalasõna"

on pühadele pärimustele üle kandunud pühakirja juurest mõningate lülide kaudu, siis on usuõpetuse algallikaks ainult pühakiri ise.

Pühakirjas võivad olla nii kanoniseerunud kui ka kanoniseerimata raamatud, mis kuuluvad aga samuti pühakirja juurde. Ütleme näiteks, et Vanas Testamendis on rida kanoniseerumata raamatuid, nagu näiteks Makabeuste, Toobia, Siiraki poja Jeesuse raamat, Saalomoni tarkuse raamat ja Jeremia raamat. Need ei ole kanoniseerunud raamatud, kuid need on trükitud õigeusu kiriku poolt väljaantud piiblis. Nimetatud raamatud on tunnistatud „kasulikeks", sest nende lugemine „päästvat hinge". Nendest kanoniseerumata, kuid „pühadest" raamatutest tuleb eraldada apokriiva raamatud, mida kirik üldse ei tunnista, kuna need olevat valed.

Paljudel uskudel on oma „pühad raamatud". Ma ei peatu koraanil ega teiste uskude „pühadel raamatutel", vaid ainult ristiusu ja juudi usu „pühal raamatul" — piiblil.

Sõna „piibel" tähendab „raamatud". See on vana juudi sõna „soferim" kreekakeelne tõlge ja tähendab „raamatud". Piibel koosneb Vanast ja Uuest Testamendist.

Vana Testamenti tunnistab nii juudi usk kui ka ristiusk, Uut Testamenti tunnistab aga ainult ristiusk. Vanasse Testamenti kuulub mitukümmend raamatut. Ma ei nimeta nende täpset arvu, sest see sõltub sellest, kas mõningaid raamatuid arvestada koos või üksikult. Nii näiteks võib võtta Esra ja Nehemia raamatu üheks raamatuks, samuti Jeremia nutulaulu ja prohvet Jeremia raamatu. Igal juhul on aga piiblis üle viiekümne raamatu.

Vanasse Testamenti kuulub viis Moosese raamatut, mida nimetatakse ajaloolisteks raamatuteks, ja rida prohvetite raamatuid.

Peale selle leiame Vanas Testamendis veel raamatuid, mida juudiusu traditsioonid nimetavad kirjadeks. Need raamatud on kirjutatud erinevates žanrides. Sealt leiame lüürilis-erootilise poeemi — „Ülemlaulu", filosoofilis-eetilise traktaadi „Eklesiast", salme ja „Ruti" raamatu taolisi novelle. Mõnel raamatul pole religiooniga tegelikult mitte midagi ühist.

Uues Testamendis leiame kõigepealt neli evangeeliumi: Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese evangeeliumi; teiseks — apostlite kirjad (21 läkitust), kolmandaks — apostlite tegude raamatu ja lõpuks teoloog Johannese apokalüpsise ehk ilmutusraamatu või nagu seda nimetas kadunud akadeemik Vipper — „Apokalipsa".

Kuidas tekkisid põhilisemad piibliraamatud? Kirik ja rabid õpetavad, et prohvet Mooses olevat umbes XIV sajandil e. m. a. Siinai mäel jumalalt saanud viis raamatut.

Seega on kiriku ja rabide õpetuse kohaselt iga lause Moosese raamatutes jumala mõte, mille Mooses ainult üles kirju-

tas; mõned üleskirjutused aga, nagu näiteks kümme käsku, olevat teinud jumal ise.

Mis puutub Vana Testamendi teistesse raamatutesse, siis õpetavad ristiusk ja juudi usk tavaliselt, et need raamatud on kirjutatud inimeste poolt, kelle nime vastavad raamatud kannavad: Joosua Nainist raamatu autoriks olevat Joosua Nainist, prohvet Jesaja raamatu autoriks prohvet Jesaja ise jne.

Ristiusu kiriku õpetus Uue Testamendi tekkeloost on samuti lihtne. Neli evangeeliumi olevat kirjutatud Kristuse õpilaste (jüngrite) poolt, kellest Johannes ja Matteus olid ise apostlid, Markus ja Luukas aga apostel Peetruse ja apostel Pauluse õpilased; viimased olevat usutõe saanud otse Jeesus Kristuselt, olles kõigi tema tegude tunnistajaks või saanud kinnituse imetegude kohta nendelt inimestelt, kes neid pealt nägid.

Kirik väidab, et ka apostlite läkitused olevat vastavad kirikutegelased kirjutanud I sajandil m. a. j. 13 läkituse autoriks olevat apostel Paulus, teiste raamatute autoriteks aga varase ristiusukiriku mitmesugused tegelased.

Apostlite tegude raamatu autoriks peetakse evangelist Luukast. Mis puutub apokalüpsisesse, siis peetakse selle autoriks teoloog Johannest, keda mõned kirikumehed samastavad evangelist Johannesega.

Niiviisi seletab usuõpetus piibli raamatute tekkimist. Kas see seletus on usaldusväärne, kas see on õige? Sugugi mitte. Seda, et Mooses ei saanud olla Uue Testamendi esimese viie raamatu autoriks, tõestas absoluutse täpsusega juba Spinoza.

Raamatutes, mille autoriks peetakse Moosest, jutustatakse, kuidas Mooses suri ja kuidas teda maeti. Kas inimene võib jutustada sellest, mis juhtus pärast tema surma? Muidugi, kui uskuda imesid, võib ütelda, et see on ime, kui aga lähtuda ajaloolisest tõest, siis niisugust võimalust olla ei saa.

Piiblis on Moosesest kogu aeg juttu esimeses ja kolmandas isikus. Mitu korda on kõneldud Moosese nimel: „Mina ütlesin", „Mina tegin", kuid kõneldakse ka nii, et „Mooses läks mäele", „Mooses kõneles jumalaga", „Mooses oli kõige vagam inimene". „Ei enne ega pärast Moosest ole Iisraelil olnud niisugust prohvetit nagu tema". On olemas veel palju nii otseseid kui ka kaudseid tõendeid selle kohta, et Mooses ei olnud viie raamatu autoriks ja et ta üldse on müütiline isik.

Sedasama võib ütelda ka enamiku prohvetite raamatute kohta. Joosuaga Nainist on samad lood. Raamatus jutustatakse Joosuast Nainist, s. t. sellesama raamatu autori surmast: kuidas ta suri, kuidas teda maeti ja kuidas pärast tema surma juudid võõraid jumalaid kummardasid.

Enamikus prohvetite raamatutes leidub niisuguseid lahkuminekuid, mille alusel ei saa raamatuid pidada ühe inimese kirjutatuks. Võtame näiteks Jesaja raamatu. Kuni 39. peatükini

võib üldiselt ütelda, et see on kirjutatud VIII sajandil e. m. a., kuid alates 40. peatükist algavad jutustused Paabeli vangipõlvest ja sellest, kuidas Pärsia kuningas Kyros vabastas juudid Paabeli vangipõlvest. See toimus 200 aastat pärast seda ajajärku, mida kirjeldatakse Jesaja raamatu 39. peatükis. Alates 56. peatükist leiame jällegi kolmanda või isegi mitme isiku poolt kirjutatud materjali teise ajastu kohta. Sellepärast arvab ajalooteadus, et on olemas kolm Jesaja raamatut — esimene, teine ja kolmas raamat. Seega ei ole õige arvata, et kõigi kolme raamatu autoriks on Jesaja.

Võtame näiteks laulud, millised olevat kirjutanud kuningas Taavet. Laulude raamatus leiame väga vanu laule, kuid 136. laul (Babüloni jõgedel) on kirjutatud mitte varem kui 597. aastal. Kuningas Taavet elas X sajandi esimesel poolel e. m. a. Piibli kriitika näitab, et kõigist lauludest kuulub ainult 14 laulu kuningas Taaveti ajastusse. Laule on aga umbes 150.

Seda liiki näiteid võib Vana Testamendi kohta tuua palju. Kuid ka Uue Testamendiga on sama lugu.

Kõigepealt on evangeeliumi venekeelses tõlkes väike viga. Kreeka keeles ei märgita, et evangeelium on kirjutatud Matteuse, Markuse, Luukase ja Johannese poolt. Seal on öeldud Matteuse järgi, Markuse järgi jne. Evangeeliumi sündmused esitatakse ümberjutustuste kujul, mida keegi olevat kunagi varem üles kirjutanud. Evangeeliumi tekstide ajalooline ja kriitiline analüüs näitab täiesti selgelt, et need on kirjutatud mitte varem kui II sajandi teisel veerandil (m. a. j.) On selge, et evangeeliume ei saanud mingil juhul kirjutada apostlid või apostlite õpilased, kes olevat elanud I sajandil.

Isegi protestantlikud usuteadlased on piibli kriitikas seisukohal, et piibli tekkimist ei saa seletada kiriku õpetuse järgi, vaid tuleb otsida tema iga raamatu tõelist, maist, ajaloolist päritolu.

Alustame Vana Testamendi raamatutest. Viis Moosese raamatut ei ole sugugi kõige vanemad raamatud Vanas Testamendis. Vana Testamendi raamatute kõige vanemateks elementideks on üksikud katkendid, nagu näiteks katkend Kohtumõistjate raamatust. Seda võib leida Kohtumõistjate raamatu viiendast peatükist, mis kannab pealkirja „Tebora ja Paraki kiituse- ja tänulaul". Teine väga vana katkend on kuningas Taaveti leina- ja nutulaul Sauli ja oma poja Joonatani surma puhul. Selle katkendi leiame teisest Saalomoni raamatust.

Mis puutub teistesse Vana Testamendi materjalidesse, siis leiame, kui analüüsida mitte viit Moosese raamatut, vaid kuut raamatut, s. o. viiele Moosese raamatule lisaks veel Joosua Nainist raamat, nendest järgmised neli tähtsamat elementi: 1) jahvist, 2) elohist, 3) teine käsuõpetuse raamat, 4) preestrite koodeks. Jahvist on jumal Jahve jünger ja austaja; elohist — sõnast „elohīm", tähendab „jumalad" (ainsuses „elōah"). Jah-

vistid ja elohistid tekkisid umbes IX—VIII sajandil e. m. a. On väga vaieldav küsimus, kumb nendest tekkis VIII, kumb IX sajandil.

Kolmas element on — käsuõpetuse raamat. Käsuõpetuse raamatu tekkimine on täpselt kindlaks määratud aastale 621 e. m. a. Millest on tingitud niisugune täpsus? Kuningate raamatus jutustatakse, et kuningas Joosia valitsemise ajal, ülempreester Hilkia ajal leiti templist käsuõpetuse raamat. Käsuõpetuse raamat toodi kuningale, loeti rahvale pidulikult ette ja pandi maksma.

Saksa teadlane de Wette tõestas möödunud sajandi algul, et just see olevatki teine käsuõpetuse raamat ning see olnud praeguse käsuõpetuse raamatu aluseks. Pärast seda oli võrdlemisi lihtne kindlaks teha, et kogu see lugu toimus aastal 621 e. m. a.

Kuue raamatu järgmiseks elemendiks on preestrite koodeks. Saksa keeles Priesterkodex. Kui loete raamatuid piibli ajaloo kohta, siis leiate tingmärke: Y — sõna Yahwist, E — Elohist, D — Deuteronoomium, s. t. teine käsuõpetuse raamat, ja P — Priesterkodex, s. t. preestrite koodeks ehk pühakirja koodeks.

Preestrite koodeks koostati võrdlemisi hilja — sel ajal, kui juudid olid Paabeli vangipõlves, või õigemini siis, kui osa nendest pöördus kodumaale tagasi.

V sajandil e. m. a. tõid Esra ja Nehemia Paabelist Palestiinasse preestrite koodeksi, mille rühm juudi preestreid olid Esra juhtimisel Paabelis koostanud. Nad avaldasid selle Jeruusalemmas 444. aastal. Tõenäoliselt koostasid samad isikud sel ajal ka 6 pühakirja raamatut — esimesed 5 Moosese raamatut ja Joosua Nainist raamatu, s. t. kompileerisid[1] jahvisti ja elohisti raamatud, käsuõpetuse raamatu ja preestrite koodeksi.

Peatume sellel ajaloolisel olukorral, milles tekkisid Vana Testamendi tähtsamad raamatud.

Umbes teisel aastatuhandel e. m. a. veeres semiitide-rändrahvaste laine Araabia poolsaare kõrbedest ja steppidest Kaanasse ehk Palestiinasse. Rändrahvaste — beduiinide ja rändkarjapidajate elulaad oli alles ürgkogukondlik. Kaana rahvad olid kultuuriliselt palju rohkem arenenud, nad olid paiksed, tegelesid põllunduse, aianduse ning viinamarjakasvatusega, rajasid linnu ja elasid nendes.

Rändrahvad „habiirid" (ajaloolased kulutasid palju jõudu selleks, et selgitada, kas „habiire" on võimalik juutidega samastada; igal juhul olid need aga semiidid ja juutide esivanemad) hakkasid Kaanat veriselt vallutama. Nad hävitasid halastamatult Kaana elanikke, vallutasid linnad ja asusid elama niinimetatud „õnnistatud maal". Neil ei õnnestunud Kaana elanikke

[1] Liitsid ilma ühendava seoseta. — *Toim.*

täielikult hävitada, osaliselt segunesid rändrahvad kaanalastega, osaliselt aga elasid nad kaua nendega koos.

Rändjuudid, kõrberöövlid, võtsid omaks kaana rahva kõrgema kultuuri. Viimane oli selle omakorda üle võtnud võrdlemisi kõrge kultuuriga naabreilt — Egiptuselt, kus kultuur oli pidevalt arenenud kahe aastatuhande jooksul, ja Mesopotaamia riikidelt — algul Šumerilt ja Akkadilt ning hiljem Assüürialt ja Babülonilt. Juudid võtsid omaks kaanalaste majanduselu ja tehnika, suurel määral ka usundi.

Sel ajal toimus ürgkogukondliku ühiskonna lagunemise protsess ja I aastatuhande algul e. m. a. jagunes ühiskond klassidesse, tekkisid orjad ja orjapidajad, tekkis ka riik.

Meie arvates on mõningal määral ajalooliselt tõepärased ainult lood esimestest Iisraeli kuningatest, samuti Saulist, suuremal määral Taavetist ja Saalomonist. X sajandil e. m. a. tekkis Palestiinas Iisraeli riik.

Iisraeli riik eksisteeris lühikest aega ja umbes 925. aastal e. m. a. lagunes kaheks osaks: Iisraeli ja Juuda riigiks. Nende hilisem saatus ei olnud ühesugune.

Aastal 772 e. m. a. purustas Assüüria põhja pool asuva Iisraeli riigi ning see lakkas olemast. Järjekord oli nüüd Juuda riigi käes. Kuid Assüürial oli sel ajal tegemist oma teiste välisvaenlastega, eriti Urartu riigiga, ja Juuda riik sai hingetõmbeajaks rohkem kui 100 aastat (selle aja jooksul alistas Babülon Assüüria).

Aastal 597 ja 586 e. m. a. purustas Babüloni kuningas Nebukadnetsar Juuda riigi ja ajas juudid Paabeli vangipõlve, kuid mitte kõik juudid, vaid ainult Jeruusalemma elanikud, põllundusliku aristokraatia, preestrid ja käsitöölised. Juutide vangipõlv kestis ligi 50 aastat. Aastail 538 vallutas Pärsia kuningas Kyros Paabeli ja vabastas juudid. Nähtavasti ei elanud juudid vangipõlves halvasti ja kõik ei tahtnudki kodumaale tagasi tulla. Pärast Paabeli vangipõlve tekkisid juutide diaspoorid (s. t. laialipaisatud juutide kolooniad väljaspool Palestiinat). Meie aja algusel elas umbes neljast miljonist juudist kõigest 700 000 inimest Palestiinas, teised elasid oma diaspoorides mitmesugustes maades.

VI sajandi lõpul e. m. a. õnnestus preestritel rajada oma preesterriik — teokraatia eesotsas ülempreestriga. See oli pooliseseisev riik, mille Süüria seleukiidid IV sajandi lõpul e. m. a. vallutasid.

Aastal 165 e. m. a., kui seleukiidide kuningas Antichos IV Epiphanes keelas Jahve kultuse, puhkes vendade Makabeuste juhtimisel ülestõus. Ülestõusu tulemusel moodustati iseseisev teokraatlik riik eesotsas preestritega. Riik eksisteeris kuni selle vallutamiseni roomlaste poolt.

60-ndatel aastatel e. m. a. vallutas Rooma riik Juudamaa ning viimane kaotas lõplikult oma iseseisvuse. Esimese aasta-

tuhande 60-ndail aastail m. a. j., s. o. umbes 100 aasta pärast, puhkes juudi sõda — ülestõus Rooma vastu, mis lõppes sellega, et Rooma surus vastupanu maha relvastatud jõududega ja hävitas kõik vastuhakkajad.

Niisugune oli ajalooline taust, millel tekkisid tähtsamad piibli raamatud. Käsitleme lühidalt nende tekkimist.

Juba teise aastatuhande viimastel sajanditel e. m. a. liikusid rahva hulgas rohkearvulised suulised legendid, pärimused, laulud, vaimulikud ja jumalakartlikud lood. Need anti edasi suust suhu, tekkisid juurde uued lood, teised unustati. Tebora laul ja Taaveti nutulaul Sauli ning Joonatani surma puhul liikus tõenäoliselt pikka aega suulises vormis. Üleskirjutusi tehti tõenäoliselt X sajandil, s. t. pärast seda, kui vanad juudid võtsid omaks föniikia kirja.

Missugused üleskirjutused need olid? Üles märgiti üksikuid suulisi lugusid ja ütlusi, kirjutati üles legende mõningatest ajaloolistest sündmustest. Kuningad hakkasid pidama oma teenistuses kroonikuid. Eksisteerisid ka mõned teosed, mis meieni ei ole jõudnud, kuid mis olid omal ajal materjalideks vana testamendi koostamisel, nagu näiteks „Jahve sõdade ajalugu" või „Ulja raamat". Nende kohta leidub viiteid Vanas Testamendis.

Missugused sotsiaal-ajaloolised põhjused tekitasid vajaduse üleskirjutuste järele? Esiteks, materiaalse ja vaimse kultuuri üldine tõus (selle aluseks oli tootlike jõudude areng), ekspluataatorlike klasside, sealhulgas ka preestrite tekkimine, nende riigiks organiseerunud klasside vajadus sanktsioneerida oma valitsemist ideoloogiliselt, antud juhtumil usuliselt, samuti religioosselt sanktsioneerida Juuda riigi vallutuspoliitikat.

Niisuguse põhjenduse katse leiame juba Jahvistikas ja Elohistikas. Nendes raamatutes tuuakse ära sellisele põhjendusele spetsiaaselt kohaldatud lood juutide ajaloost, mida jätkatakse ka Vana Testamendi järgnevates raamatutes.

Tegelikult ei kirjeldata Vanas Testamendis juuda rahva ajalugu, vaid selle rahva ja tema jumala Jahve vastastikuste suhete „ajalugu". Vana Testamendi kohaselt ei ole jumal Jahve ainujumal, ta on vaid üks paljudest jumalatest, kuid väga tugev jumal, võib-olla kõige parem ja tugevam, ja kõigi rahvaste hulgast valis ta välja juuda rahva. Ta tegi testamendi (lepingu) algul peaaegu Aadama enesega, pärast Noaga, siis Aabramiga ja lõpuks Moosesega. Neid lepinguid uuendati korduvalt, sest üks pool rikkus pidevalt oma kohustusi: inimesed reetsid järjest Jahvet. Pärast iga reetmist karistab Jahve julmalt „oma rahvast", kuid pärast karistust uuendatakse testamenti järgmise reetmiseni, mis piibli kohaselt järgneb otsekohe. Kogu Vana Testament kujutab endast niisuguse ringi ajalugu: inimesed tegid pattu, neid karistati julmalt, nad kahetsesid pattu, jumal muutis oma viha armuks ja kinnitab uuesti

testamenti, inimesed patustavad jälle ja taas algab kõik otsast peale.

Vana Testamendi tähtsamates raamatutes ei tunnistata ainujumalust. Venekeelses tõlkes algab piibel sõnadega: „Alguses lõi Jumal taeva ja maa", kuid juudikeelses originaalis on öeldud teisiti: „Algusel lõid elohid (jumalad) taeva ja maa." Kirikumehed püüavad sellele leida sobivat seletust. Nad ütlevad, et see on mitmuse grammatiline vorm; et olevat sõnad, mida tarvitatakse ainult mitmuses, nagu näiteks eesti keeles „käärid", vanas juuda keeles aga „šamaim" (taevas). Sõna „elohim" (jumalad) tuleb samuti tõlgendada ühe jumala tähenduses. Et see õige ei ole, tunnistab kas või see asjaolu, et teised kirikumehed seletavad mitmust kui Moosese viie raamatu autorite ennustust järgneva püha kolmainu õpetuse kohta. Nii kolmainuõpetus kui ka elohism on polüteistlik, s. o. mitmejumalaõpetus.

Piiblis märgitakse korduvalt, et ka teistel rahvastel on oma jumal. Nii näiteks ütlevad juudid moabiitlastele: teil on jumal Kemoš, meil — Jahve; teil on see, mis teile andis Kemoš, meil — Jahve. Vajaduse korral võitleb Jahve teiste jumalatega, ja muidugi võidab need. Kui teda üheks ööks jäetakse kahekesi vilistide jumala (kuju) Dagoniga, vigastab ta Dagonit. Vana Testament õpetab, et jumal Jahve on väga tugev, kuid tema ei ole mitte ainus jumal.

Osa Moosese viie raamatu legende tekkis juba enne Paabeli vangipõlve. Hiljem, juba Paabeli vangipõlves, tegid oma töö preestrite koodeksi autorid. Ajaloo uuel etapil rikastusid kõnealused legendid ja need ühendati. Üldiselt on lugu halvasti kokku traageldatud, selles on selgelt näha pragusid. Nii näiteks leidub Aja raamatus kaks teineteisele paljudes asjades vastukäivat jutustust maailma loomisest ja kaks jutustust veeuputusest. Erinevatest allikatest pärinevad materjalid pandi enam-vähem mehaaniliselt kokku ning seetõttu on praegu osutunud võimalikuks kindlaks teha, kust algab üks lugu ja lõpeb teine.

Tõsi küll, kodanlikud piibli kriitikud kalduvad mõnikord äärmusse ja püüavad üksikute allikate järgi jagada mitte üksnes piibli üksikuid peatükke ja salme, vaid isegi sõnu. Niisugune lähenemine toob mõnikord kaasa pingutatud ja ebaõigeid seisukohti. Kuid kahtlemata on õige piibli kriitika üldsuund jagada Vana Testament allikmaterjalideks.

Tees, et Jahve soosis iisraeli rahvast, vajas täiendavaid seletusi, sest selle rahva ajalooline saatus ei olnud kaugeltki alati nii hea, kui kõnealusest teesist võiks järeldada. Seletuse andis rahva fantaasia: jumal Jahvet seob oma rahvaga liit, ta abistab rahvast, ja kui iisraeli rahvas võidab teisi rahvaid, siis tähendab see, et Jahve aitas; kui aga asjad on halvad, kui „valitud rahvas" kaotab, siis tähendab see, et Jahve on temale

pahane, sest inimesed teevad pattu. „Valitud rahva" kõige suurem patt on teiste jumalate kummardamine. Tõepoolest, piiblis jutustatakse, et juudid kummardasid palju ja tihti teisi jumalaid. Neile on alati tugevat mõju avaldanud kaanalased ja palju kultuursemad maad, nagu näiteks Babüloonia ning Assüüria põhjast ja Egiptus lõunast. Sellepärast oli iisraeli rahva hulgas tugevasti levinenud teiste rahvaste jumalate kultus. Sellega on seotud ka asjaolu, et kogu piiblis kutsutakse järjest üles kummardama ainult Jahvet, sest Jahve on kade jumal: sa ei tohi teisi jumalaid kummardada, sest siis tabab sind kõige hirmsam karistus.

Iisraeli kuningriigi hukkumist 722. aastal seletatakse sellega, et iisraeli rahvas tegeles pidevalt ketserlusega, kummardas teisi jumalaid. Juuda kuningriigi hukku, Paabeli vangipõlve ja kõiki teisi juutide hädasid seletasid preestrid sama põhjusega: rahvas taganes Jahvest ja Jahve on vihane.

Olukord kujunes selliseks, et väikesele ja mahajäänud rahvale, keda ümbritsesid vana, kõrge kultuuriga ja võimsad sõjalised riigid, avaldati pidevalt väljastpoolt survet. Tolle aja ajaloolise korra tingimustes väljendus see selles, et väikerahvas alistati ja maksustati. Seda oli vaja põhjendada ja usundlik fantaasia leidiski seletuse: patustati Jahve vastu.

Niisugused on usundlike fantaasiate ajaloolised ja sotsiaalsed juured. Need juured peitusid ka Juudamaa enese sisemistes vastuoludes. Klassidesse kihinemine, ühtede vaesumine ja teiste rikastumine, talupoegade maatajäämine, liigkasuvõtliku võlaorjuse arenemine olid sisemiste klassivastuolude kasvamise ja teravnemise põhjuseks.

Need kaks motiivi — ühest küljest välispoliitiline, teisest küljest sisemised klassivastuolud — väljendusid ka piiblis. Eriti selgelt ilmnevad need prohvetite raamatuis.

Alates esimestest raamatutest (Jesaja, Joosia, Amose ja Joeli), mis dateeritakse osaliselt VIII sajandi lõppu ja VII sajandisse, peitub ettekuulutuse sisu selles, et Jahve valitud rahvale tuleb häda, ta saab kannatada, sest välisvaenlased tulevad. Need olid Jahve tööriistadeks jumalavallatute karistamisel esiteks selle eest, et nad kummardavad teisi jumalaid, toovad Paalile ohvreid, palvetavad pühades hiites ja mägedes, teevad ülekohut vaestele ja santidele, leskedele ja orbudele, võtavad neilt maa, lisavad oma põllule teise põllu juurde, nagu teised ei tahakski elada.

Nendes väljaastumistes väljendus rõhutud rahvahulkade protest oma riigikorra vastu ja kartus rahvusvahelise olukorra komplitseerituse ees. Kas see oli revolutsiooniline protest? Muidugi mitte. See oli õhuauk, mille kaudu lasti välja liigsed aurud. Prohvetid õpetasid, et inimesi tuleb mõõdukalt ekspluateerida ja jumal Jahvet karta. Rahva silmis oli aga olukord niisugune: meile teevad rikkad ülekohut, prohvetid materdavad

neid selle eest ja Jahve kohus karistab. Ja kõik on täiesti korras.

Seega väljendus siin mingisugusel määral rahvahulkade protest ekspluateerimise vastu, kuid see ei olnud võitlus ekspluateerimise vastu üldse, vaid näitab ainult seda, kuidas usk mätsib kinni klassivastuolud ja surub alla klassivõitluse.

Kas piibli prohvetid nägid tulevikku ette? Neil juhtudel, kui ettekuulutustes leidub viiteid tõepoolest asetleidnud sündmuste kohta, tuleb märkida kahte rühma ettekuulutusi. Esimese rühma ettekuulutused on dateeritud tagantjärele, s. t. paljud piibli ettekuulutused pandi kirja siis, kui vastavad sündmused olid juba toimunud, ja järelikult ei kuulutata nendes midagi ette. Teiste ettekuulutuste aluseks, mis tehti enne vastavaid sündmusi, oli kujuneva olukorra kaine analüüs. Nii näiteks nägi Jeremia selgelt VII saj. lõpul ja VI saj. algul e. m. a., et Juuda riigi hukk on paratamatu, sest Babülon on tugev ja agressiivne riik. Veelgi enam, ta kõrvutas Babüloni ja Meedia jõudusid ühelt poolt ja Egiptust teiselt poolt ning ütles oma kuningale, et välispoliitikas tuleb orienteeruda Babülonile, mitte aga Egiptusele. Jeremia kaine hinnang oli õige. Babülon ühes Meediaga võtsid ülevõimu ja Jeremia ettekuulutus läks täide. Midagi üleloomulikku siin muidugi ei olnud, nagu pole midagi üleloomulikku ka teistes „ettekuulutustes".

Paabeli vangipõlves tõuseb prohvetite liikumine uuele, kõrgemale astmele. Liikumise aluseks on usk messiasse, jumalikku taevasesse päästjasse. Prohvetid kuulutavad, et maa peale ilmub jumalate saadik, kes hävitab või vähemalt purustab kõik iisraeli rahva vaenlased ja loob maa peal tõelise korra, s. t. annab Iisraeli ja Juuda riigile ülevõimu, alistab neile teised rahvad.

Seda natsionalistlikku propagandat tehakse praegu väga aktiivselt välismaal, eelkõige ameerika imperialistide marionetlikus Iisraeli riigis. Muidugi, meie ülesandeks ei ole ajalugu moderniseerida, kuid peame selgelt nägema, kuidas imperialistid kasutavad muistset religiooniõpetust tänapäeval omakasupüüdlike eesmärkide teostamiseks.

Iga prohvet peab vajalikuks pärast juutide ähvardamisi lõpetada sellega, et tulevikus on kõik hea — maa peale tuleb kuningas Taaveti soost Messias. Kui siis ilmuski mõni jutlustaja, juht, inimene, kes püüdis endale haarata juhi funktsioone, peeti teda otsekohe Messiaseks, s. o. jumala poolt salvitud ja saadetud juuda kuningaks. Saadikud aga ei täitnud lootusi. Messias peab olema võidukas; kui teda aga lüüakse, võidetakse ja surmatakse, mis Messias see siis on! Aastasadade jooksul polnud ühelgi Messiase kandidaadil õnne. Nii kestis see senikaua, kui meie sajandi algul tekkis uue Messiase — Jeesus Kristuse legend, mis on üles ehitatud hoopis teisiti kui

eelmised ning sobis niivõrd hästi tolle aja olukorraga ja rahvahulkade mõttelaadiga, et sai väga laialdase leviku osaliseks.

Vana Testamendi viimaseks raamatuks on prohvet Taanieli raamat, milles kuulutatakse ette „maapealse kuningriigi lõppu" kindla ajavahemiku, nimelt 3,5 aasta pärast. Siis toimub „ilmutus" ja Messias tuleb maa peale korda looma. Nii kirjutas Taaniel umbes 167. aastal e. m. a.

Piibli venekeelses tõlkes figureerib Kristuse nimi selliselt, et maa peale tuleb „Kristus — ülemvalitseja". See on järjekordne tõlkevabadus. Vanas juudikeelses piibli originaalis kõneldakse messiasest epiteediga „hanogid", mis tähendab rikast, tugevat inimest, käskijat. Seal on „messias" üldnimi, siin kasutatakse sõna Kristus pärisnimena. Muide, niisuguseid viperusi leidub tõlkes palju, näit. originaaltekstis — Jahve ja Elohim, venekeelses tõlkes „Господь бог" (Jehoova). Luuka evangeeliumi kreekakeelses originaalis kõneldakse, et „õndsad on vaesed", venekeelses tõlkes aga „õndsad on vaimust vaesed". Niisuguseid näiteid võib tuua palju.

Taaniel kuulutab ette lähenevat maailma lõppu. Kes on Taanieli messias? Tõenäoliselt keegi Makabeustest, kes algul võitsid ja kuningriigi asutasid. Taaniel aga ei näinud ette kuningriigi lühikest iga. I sajandil m. a. j. sattus Juudamaa Rooma võimu alla. 60-ndatel aastatel puhkes ülestõus, kuid see lõppes hirmsa kaotusega ja teise templi purustamisega 70-ndal aastal. Aastal 69 või täpsemalt 68-nda aasta teisel poolel või 69-nda aasta algul — tekkis Uue Testamendi esimene raamat, mis kannab ühist joont Vana Testamendi viimase raamatuga. Seal figureerib Taanieli apokalüpsis, siin Johannese apokalüpsis. Ajalooliselt ja kronoloogiliselt asuvad apokalüpsised Vanas Testamendis viimasel ja Uues Testamendis esimesel kohal.

Johannese (ilmutusraamatu) apokalüpsise sisu on järgmine: viimnepäev, maailma lõpp on käes ja maa peale tuleb messias — jumala tall. Selles kuulutuses oligi jumala tall see uus moment, mis põhjustas Uue Testamendi legendi püsimise tänapäevani. Messias ei ole võitja, vaid võidetu — kes tuleb veel maa peale. Teda piinati, löödi risti, kuid kunagi tuleb ta teist korda maa peale ja siis juba võitjana selle sõna otseses tähenduses.

Messiast-võitjat on lihtne paljastada, kui teda võidetakse, võidetavat messiast ei ole aga võimalik paljastada. Uue legendi kohaselt peabki messias saama võidetud: see on jumala ohver inimeste pattude eest. Kaine mõistuse seisukohalt on see enam kui imelik. Kellele toob jumal ohvri, kui ta maailmas üksinda eksisteerib (selleks ajaks olid välja kujunenud juba mõningad monoteismi jooned), kui ta on kõige ülem selles maailmas? Iseenesele? Keda ta siis ohverdab? Omaenese

poja. See poeg on ühtlasi tema ise, sest isa, poeg ja püha vaim on lahutamatud. Järelikult ohverdab jumal endale iseenese.

Ajalooliselt on võimalik seda mõista, sest poja ohverdamine oli vanades usukultustes väga levinud. Meie leiame ka piiblist rohkesti näiteid selle kohta, kuidas inimesed ohverdavad oma lapsi. Seda tõendavad ka arheoloogilised leiud. Nii näiteks leiti kinnimüüritud laste luukeresid Jeeriku linnas ja teistes linnades. See tavaline motiiv — inimene ohverdab oma poja — kantakse kosmose mastaapi: jumal ohverdab oma poja, et lunastada inimeste patud. Monoteismiga aga ei ole sellel midagi ühist.

Apokalüpsise järgi oli päästeingel ohvritalleks, kuid selle tulemuseks oli inimkonna päästmine. Päästmine on idee järgi põhimõtteliselt võimalik, kuid tegelikult toimub see kiriku õpetuse kohaselt alles siis, kui jumala tall ilmub kogu oma hiilguses teist korda maa peale ja loob tõelise korra.

See raamat tähistas juudiusu messiase uut etappi ja tähendas, et õpetus messiasest ei jää ainult juudiusu monopoliks. Legend levis peagi mittejuutide hulgas. Tolle aja ühiskondlik-ajalooline klassijõudude vahekord Rooma impeeriumis kujunes selliseks, et töörahvas ja rõhutud otsisid uut religiooni, mis neid mitte ainult trööstiks, vaid tekitaks ka lootust päästmisele taevariigi abil. Engels ütleb, et inimesed otsisid väljapääsu raskest olukorrast ja leidsid selle, kuid mitte sellest maailmast, vaid taevast. Kuna messiaseõpetuse uus variant vastas Rooma impeeriumi mittejuudiusku töötajate meeleoludele, levis see ka nende hulgas ja tõi aegade jooksul kaasa legendi muutumise. Vana juudiusu õpetus messiasest piiras Messiase tegevussfääri „valitud" Jahve rahvaga, uus õpetus aga tõotas Messiase läbi päästa kogu inimkonna.

II sajandi algul näeme Rooma impeeriumis kogukondi, kes usuvad Messiast — kreeka keeles Kristust. Kogukonna liikmed ei nimeta endid kristlasteks, vaid hakkavad seda tegema alles II sajandi teisel poolel ja ka mitte ise, vaid kristlasteks nimetavad neid esialgu vaenlased.

Mida rohkem süveneb orjandusliku Rooma impeeriumi kriis, seda jõudsamalt kasvavad kristlaste kogukonnad, seda enam on vaja seda liikumist juhtida ja ideoloogiliselt teenindada. Selletõttu muutub ka ristiusu kirjandus rohkearvulisemaks.

Apokalüpsisele järgnevad Uues Testamendis läkitused. Need ei ole tegelikult apostel Pauluse läkitused, sest Paulus on niisama müütiline isik nagu Kristus. Läkituste autoreiks on anonüümsed isikud. Sellest hoolimata iseloomustab kõiki läkitusi enam-vähem üksainus, seejuures täiesti uus joon. Kui varem räägiti, et tuleb Messias, siis läkitustest selgub, et ta on juba käinud, ohver on toodud, nüüd tuleb oodata selle uni-

versumi draama teist vaatust — Messiase teistkordset ilmumist.

Pole midagi imestada, et tolle aja tingimustes levis kiiresti kuulujutt Messiasest, kes ilmus nähtavale Rooma impeeriumi mingisuguses osas või juudi diaspooris. Kuulujutt oli kooskõlas inimeste mõttelaadiga ja selle levikut soodustas ühiskondlik-majanduslik olukord.

Inimesed otsisid lohutust, ja kui tekkis „lohutav" kuulujutt, uskusid nad seda. Kristuse-Messiase pooldajate liikumine kasvab kiiresti ja II sajandi keskel m. a. j. tekkisid evangeeliumid, algul kolm esimest ja umbes kahe aastakümne pärast viimane, püha Johannese evangeelium. Apostlite tegude raamatud tekivad II sajandi lõpul ning need rahuldavad tolle aja kiriku vajadusi dokumentide loomisel, mis ideoloogiliselt ja organisatsiooniliselt õigustavad kiriku olemasolu.

Ülevaade meie teaduslik-ateistlikus propagandas vana ja uue testamendi raamatutest viib kuulajad järeldusele, et need pole mingil juhul jumaliku päritoluga, ei ole jumala ilmutused, vaid et need on inimkonna ajaloo ja inimfantaasia vili. Seda üldist seisukohta tuleb illustreerida konkreetse materjaliga. Tuleb näidata, missuguses sotsiaal-ajaloolises olukorras küpses ligi 1500 aasta jooksul see keeruline ja kirju, väga erinevate žanride konglomeraat, mida kiriku juhid kasutasid ja kasutavad tänaseni religiooni õpetuse põhjendamiseks ja selleks, et alal hoida oma reaktsioonilise ideoloogia mõju töörahva hulkades.

Viimane asjaolu on erakordselt tähtis kõigi piibliga seotud teoreetiliste küsimuste uurimisel. See tõstab piibli esikohale vanade rahvaste mütoloogiliste teoste hulgas. Nii näiteks on erineva tähendusega ühelt poolt vanade kreeklaste mütoloogia, mis pakub meile tänapäeval ainult ajaloolist ja ajalooliskirjanduslikku huvi, ja teiselt poolt piibli mütoloogia, millest usklik kristlane või juut veel tänapäevalgi otsib vastust teda erutavatele küsimustele, pidades vastust pühaks ja ilmeksimatuks. Piibli analüüs ja kriitika on meile aktuaalse tähtsusega.

Usklike ja isegi mitteusklike hulgas on levinud legendid piibli raamatutes peituvast „tarkusest", ettekuulutustest, mis tänapäeval „minevat täide" jms. Usuteenrid kasutavad oma huvides seda, et piibli teksti tuntakse meil väga vähe. Selletõttu on mõnel isikul võimalik spekuleerida väljamõeldistega nende „tarkuse pärlitest", mis piiblis peituvat. Piibli müütide tõelise olemuse ja tekkimise analüüs peab usklikule näitama kõigi taoliste kujutluste alusetust.

Piibli müüdid väljendavad nende vanade juudi suguharude ühiskondliku teadvuse arengu taset, kelle hulgas müüdid tekkisid. Ühiskondliku teadvuse aluseks aga oli omakorda tootlike jõudude ja tootmissuhete, ühiskonna klassistruktuuri ja poliitilise ülesehituse, klassivõitluse vormide ja iseloomu tea-

tud arengutase, s. o. teatud ühiskondliku olemise arengutase. Ei tohi unustada, et kõnealust etappi iseloomustab ühiskondliku arengu võrdlemisi madal arenguaste.

Piibli legendid tekkisid ürgkogukondliku korra lagunemise ajajärgul. Lõplikult kujunesid nad välja aga alles orjandusliku korra lagunemise perioodil. Võrreldes tänapäevaga olid tehnika ja teadus veel erakordselt madalal arenguastmel. Kuigi me ka tänapäeval imetleme vana-aja teaduse üksikute esindajate geniaalsust, teadsid inimesed tol ajal üldiselt loodusest ja ühiskonnast veel väga vähe. Loodusjõud hoidsid neid hoopis tugevamini enda kütkes kui tänapäeva inimkonda. Orjandusliku ühiskonnas valitsenud julm ühiskondlik ekspluateerimine avaldas inimeste teadvusele erakordselt tugevat mõju. Selle tulemusel arenes teadvus usundilis-fantastilises vormis, sünnitades igasuguseid usundliku sisuga müüte ja legende. Oma sisult olid nimetatud müüdid äärmiselt naiivsed, milledes täiesti ebaõigesti valgustati maailmavaate tähtsamaid küsimusi. Mida näiteks võisid inimesed tol ajal kõnelda universumist, kui nad peaaegu ei tundnud maakera, kui neil puudusid tänapäeva vaatluse ja uurimise meetodid. Mida tõepärast võisid nad tol ajal ütelda inimese organismi elust, kui üldse puudus ettekujutus vereringest, kõnelemata inimkehas toimuvatest hoopis keerulisematest protsessidest.

Tolle aja teadmiste äärmiselt madalal tasemel kujunesid välja piibli müüdid. Oleks tõepoolest ime, kui need teaduslikult ja õigesti valgustaksid tänapäeva inimest huvitavaid küsimusi. Tõepoolest, alates maailma ja inimese loomise legendiga leiame piiblist hiiglapalju lapsikult-naiivseid ja täiesti alusetuid muinasjutte, mille tase ei tõuse kõrgemale müütide ning teiste vanade rahvaste või maakera kõige madalama kultuuritasemega rahvaste tänapäeva müütide tasemest. Kui võrrelda piibli müüte vanade kreeklaste mütoloogiaga, siis teadusliktunnetusliku väärtuse seisukohalt on nad ühevõrdsed: nii üks kui teine on fantastika, millel tänapäeval pole mingisugust teaduslikku väärtust. Tõsi küll, piibli mütoloogia jääb kreeka mütoloogiast maha fantaasiarikkuse ja kunstilise jõu poolest.

Eespool märkisime, et piibli müüte võib võrrelda tänapäeva mahajäänud rahvaste müütidega. Toome näite. Teil on veel meeles piibli legend, kuidas jumal lõi inimese savist ja puhus talle hinge sisse. Pärast seda sai savist inimene elavaks ja sellest algab inimsoo ajalugu maa peal. Esitame veel ühe legendi inimese loomise kohta, mis pandi kirja Melbourne'i ümbruses elavate austraallaste juures: „Looja Pund-Jel lõikas oma suure noaga kolm suurt tükki puukoort, pani ühele tüki savi, segas noaga, et savi muutuks sitkeks. Siis pani ta osa savist teisele kooretükile ja voolis sellest inimkuju... Samasuguse inimkuju voolis ta ka teisel kooretükil ning jäi oma tööga niivõrd rahule, et hakkas rõõmu pärast nende ümber tantsima. Siis

võttis ta eukalüpti kiulise koore, tegi sellest juuksed ja liimis iga kuju pea külge. Seejärel silmitses ta veel savist inimesi, jäi jällegi väga rahule ja tantsis veel rõõmu pärast nende ümber. Pärast seda heitis enese nende peale maha ja puhus neile otse suhu, ninna ja nabaauku ning kujud hakkasid ennast liigutama, kõnelema ja tõusid püsti nagu täiskasvanud inimesed."[1] Võrdleme seda legendi piibli legendiga inimese loomisest.

Üksikasjades leiame mõlemas legendis palju ühist: nii ühes kui teises legendis voolib jumal inimese mullast (piibli järgi põrmust), puhub hinge sisse, jääb oma tööga väga rahule („Ja Jumal vaatas kõige see peale, mis ta oli teinud, ja vaata, see oli väga hea") (I Moosese raamat, ptk. 1, 31). Legendidel on ka mõningaid erinevusi, mis on tingitud sellest olukorrast, milles nad tekkisid. Palestiinas ei ole eukalüpte ja vanad juudid pole neid kunagi näinud. Sellepärast ei saanud fantaseerida, et jumal tegi inimese juuksed eukalüpti kiududest. Kuid hoopis tähtsam kui detailide ühtsus ja erinevused on üldine, põhimõtteline küsimus: mille poolest erinevad mõlemad legendid üksteisest *põhimõtteliselt*?

Mõlemad legendid on ühtviisi paljasõnalised, sest absoluutselt millegagi ei ole võimalik tõestada, et jumal valmistas inimese just savist, mullast, eukalüpti lehtedest jne. Mõlemad legendid on ühtviisi fantastilised ja naiivsed, mõlemad ei kannata kriitikat nende teaduslike andmete valgusel, mis seletavad inimese tekkimist ja mida tänapäeval tunneb iga õpilane. Mõlemad legendid asuvad ühesugusel tasemel, kumbki pole targem ega tõepärasem. Ning võib küsida usklikult juudilt või kristlaselt, mispärast ta usub, et jumalat nimetatakse Jahveks, aga mitte Pund-Jeliks, et jumal lõi inimesi, ilma et ta oleks kasutanud nuga ja eukalüptilehti, et ta puhus inimesele „näkku", nagu öeldakse piiblis, aga mitte suhu ja nabaauku, nagu väidetakse austraalia legendis.

Ülaltoodut võib täie õigusega rakendada valdava enamuse piibli legendide suhtes maa ja taeva, taime- ja loomariigi loomisest, veeuputusest, rohkearvulistest imetegudest, mida olevat korda saatnud vana ja uue testamendi tegelased, ja ettekuulutustest. Tänapäeval, kus teadus on saavutanud niivõrd hämmastavaid edusamme looduse saladuste avastamisel, tuleb ainult imestada, et leidub ikka veel inimesi, kes otsivad vastust neid huvitavatele maailmavaate küsimustele naiivsetes ja fantastilistes müütides ning legendides, mis tekkisid inimkonna lapsepõlves.

Ka siin puutume kokku tänapäeva kirikuteenrite kavalate võtetega, kes arvestavad piibli teadusliku kriitika edusamme ning katsuvad, nagu öeldakse, ehitada varju vastu valgust.

[1] Дж. Фрезер. Фольклор в Ветхом Завете. М., 1931, стр. 4—5.

Nende võte seisab selles, et nad soovitavad piibli legendidest aru saada mõistu, allegooriliselt. Mõistukõnega võib igale piibli loole anda täiesti teise mõtte kui piiblis. Et näidata, kui kaugele võib minna taoline meelevaldne seletamine, viitame kas või niisugusele raamatule piiblis nagu „Saalomoni ülemlaul". Sisuliselt on see erootiline armastuspoeem, kus jutustatakse Saalomoni ja Sulamidi kirglikust armastusest. Kõik ristiusu õpetused seletavad, et selles poeemis kujutatakse Jeesus Kristuse armastust oma kiriku vastu. Tarvitseb vaid „Saalomoni ülemlaul" läbi lugeda, et mõista selle tõlgenduse täielikku alusetust. „Saalomoni ülemlaulus" kirjeldatakse väga piltlikult ja isegi ebakõlblalt kaunitar Sulamidi ilu — tema hambaid, juukseid, kõhtu, reisi, põlvi, rindu ja nisasid. Kirikutegelased kaitsevad visalt laulu allegoorilist tõlgendamist, sest kui sellest loobuda, siis oleks „Saalomoni ülemlaul" piibli kaanonite koosseisus üpris imelik nähtus.

Teiste piibli legendide ja üksikute mõtete seletamisel pole kirikutegelased kaugeltki nii üksmeelsed. Korduvalt on nende vahel tekkinud ägedad vaidlused.

Nende piibli lugude osas, mis otse piltlikult on vastuolus teaduse andmete ja kaine mõistusega, tabab paljusid usuteenreid kiusatus mõtelda välja mingisugust allegoorilist seletust. Tõepoolest, legend sellest, kuidas Jumal pani Aadama magama, lõikas viimaselt ribi ja lõi sellest Eeva, on niivõrd algeline, et see sundis kirikuteenreid juba ammu leidma sellele allegoorilist seletust. Sama kehtib näiteks ka kuue päeva jooksul maailma loomise ja teiste legendite kohta. Sellel küsimusel on vaja pikemalt peatuda, sest meie propagandistid teevad siin tihti vigu.

Mõnikord on kuulda mõtteid, et tänapäeva kirik, kes püüab kooskõlastada oma õpetust kaasaja teaduse saavutustega, seletab piiblit allegooriliselt ning et selles seisab uus etapp tänapäeva usundliku ideoloogia arengus. See pole üldse õige, sest piiblit püüti ka minevikus allegooriliselt seletada. I sajandil m. a. j. elanud juudi filosoof ja usuteadlane Philon Aleksandriast, keda Engels muide nimetas ristiusu isaks, kasutas seda võtet peaaegu kogu vana testamendi seletamisel. Ta püüdis juudiusku ja vana testamenti teha vastuvõetavaks tolle aja haritud kreeklastele, keda kasvatati antiikfilosoofia vaimus, kuna vana testamendi lood nende tõelises tähenduses tekitasid kreeklastes ainult arusaamatust ja muigeid. Piiblit püüti allegooriliselt seletada ka hiljem, kogu ristiusu kiriku ajaloo jooksul.

Vana-aja teoloog Origenes püüdis juba III sajandil allegooriliselt seletada Eeva loomise legendi Aadama küljeluust. Hilisemas kiriku ajaloos leidus Origenesel jüngreid, näiteks katoliku kiriku kardinali Caetani näol, kes elas XVI sajandil. Kardinal oletas isegi, et Aadam nägi lihtsalt unes, kuidas tema

küljeluust loodi talle naine. Peab märkima, et kirik ei ole kunagi taolisi tõlgendusi tunnistanud ning silmapaistvad kirikutegelased on kategooriliselt nende vastu. Juba „püha" Hieronimus kirjutas: „Teie usute Jumalat — Loojat? Uskuge siis ka seda, et ta lõi Aadama ihu põrmust ja Eeva tema küljeluust."

Huvitava väljenduse leiame selle kohta niisuguselt kiriku autoriteedilt, nagu seda on „püha" Augustinus. „Ei, ei," kirjutas ta, „Moosese kuulutused „Ajaraamatus" ei ole allegoorilised ega ettekujutuse vili, nagu „Saalomoni ülemlaul". „Ajaraamatus", nagu ka „Kuningate raamatus", on lihtsalt ja tõepäraselt kirjeldatud fakte. Tunnistada „Ajaraamatut" ajalooliseks raamatuks alles pärast inimeste väljakihutamist maapealsest paradiisist oleks suur viga." Augustinuse sõnadest näeme, et tema ajal oli tendents pidada kõiki piibli lugusid maailma ja inimese loomisest allegoorilisteks. Sellepärast pole mingit põhjust arvata, et piibli allegooriline tõlgendamine on tänapäeva kiriku kaitsjate uusim manööver, kuigi meie päevil seda tehakse hoopis suuremas ulatuses.

Tõepoolest, paljud inimesed püüavad selliselt piibli müüte kaitsta materialismi ja ateismi kriitika eest. Tänapäeva ristiusu ning juudi usu mitmesugustes vooludes tegutseb võrdlemisi tugev, niinimetatud „moderniseerijate" vool, kelle pooldajad püüavad tänapäevaga kohaldada kõiki usudogmasid, eriti piibli lugusid. Ei tule siiski arvata, et piibli õpetuste kritiseerimisel tuleb teaduslik-ateistlikus propagandas lähtuda nende allegoorilisest tähendusest.

Nii selles, nagu kõigis teistes küsimustes peab propagandistil olema kindel seisukoht. Ta peab nägema esiteks, et piibli allegooriline tõlgendamine ei kujuta endast midagi uut juudi ja ristiusu ideoloogias ja sellepärast on alusetud need etteheited, mida usu kaitsjad teevad mõnikord ateistidele. Heidetakse ette, et ateistid olevat piibli kritiseerimise küsimuses maha jäänud, sest tänapäeval seletatakse piiblit uutmoodi: see „uus" on aga tõeliselt ammugi iganenud ja on peaaegu niisama vana, nagu piibel ise. Teiseks peab propagandist nägema, et ametlikud kirikuinstantsid pole kunagi tunnistanud ega tunnista ka praegu piibli allegoorilist tõlgendamist. Kõige mõjukamad kiriku organisatsioonid mõistavad otsustavalt hukka kiriku dogmadesse tungiva moderniseerijate voolu. Nii näiteks on Rooma paavst korduvalt astunud nende vastu välja ja kaitsnud piiblilugude sõnasõnalist mõtet.

Kõige tähtsam aga peitub selles, et piibli allegooriline tõlgendamine on täiesti meelevaldne ning ei ole kinnitatud mitte mingisuguste tõsisemate argumentidega. Tõepoolest, mispärast peame me arvama, et kuus maailma loomise päeva on tegelikult kuus epohhi? Piiblis on selgesti öeldud: „Siis sai õhtu ja sai hommiku esimeseks päevaks . . ." Soovi korral võib mui-

dugi väita, et päev ei olegi päev, vaid aasta või sada tuhat aastat, et hoone, mida me endi ees näeme, polegi hoone, vaid hoopis ookeaniaurik. Seda võib uskuda ainult siis, kui ei teostata oma mõtlemise üle kontrolli, mis toimub praktika ja loogika varal.

Religiooni kaitsjatel on mõnikord *tarvis* piiblit allegooriliselt tõlgendada. Nii näiteks tuleb neil maailma loomise päevade suhtes just niisugusele seisukohale asuda, sest piiblilegendi sõnasõnaline tõlgendamine on karjuvas vastuolus tänapäeva loodusteaduse andmetega. Meie peame aru saama, et kirikuteenrid teevad seda teadusevastaste dogmade päästmiseks. Piibli õpetustest tuleb nii aru saada, nagu nad on piiblis kirja pandud, mitte aga mõistu. Ainult niisugusel teel mõistame piibli õpetuste tõelist sisu, mille juured peituvad piibli tekkimise aja elutingimustes ning teaduse ja kultuuri madalas arenguastmes.

Sellisel käsitlemisel tuleb muidugi päevavalgele piibli legendide ja õpetuste valelik ja ebateaduslik olemus, mille kandjaks oli usundlik fantaasia vanal ja väga vanal ajal. Propagandisti ülesanne seisab selles, et näidata usklikele, et piiblis ei ole tõde, seda tuleb otsida teadusest.

Sellega on seotud küsimus, kas piiblist on võimalik saada mingisuguseid suure väärtusega ajaloolisi andmeid? Oleks ebaõige eitada piibli kui ajalooallika tähtsust. Kuid ka sellesse küsimusse tuleb tuua selgust.

Religioonis väljendub inimese ühiskondlik olemine teatavasti fantastilisel kujul. Sellepärast pole alust otsida usulistes legendides ajalooliste sündmuste tõepärast ja täpset kujutamist; see on usulistes legendides ja pühakirja raamatutes fantastiliselt moonutatud, ajaloolised sündmused esinevad nendes üleloomulikena või vähemalt seoses üleloomuliku maailmaga. Samasugune lugu on ka piibliga. Vanade juutide täiesti loomupäraseid elusündmusi kujutatakse vahekordade etappidena jumal Jahvega. Kui juudid võitsid moabiitlasi, siis tuleb seda piibli järgi mõista nii, et jumal Jahve segas vahele „valitud rahva" poolel, mille tõttu viimased võitsid; kui assüürlased hävitasid juute, siis tähendab see, et Jahve vihastas juutide peale nende pattude pärast. Kõnealuste sündmuste tõepärast selgitamist tuleb muidugi otsida inimeste ja rahvaste reaalsetes ajaloolistes vahekordades.

Mingisugused vana-aja rahvaste ajaloo elemendid pidid tingimata piiblis kajastuma, kuigi fantastilisel, moonutatud kujul. See on ka tõepoolest nii. Kui läheneda piibliraamatuile kriitiliselt, siis leiame sealt väga väärtuslikku ajaloolist materjali. Selleks aga, et seda õigesti kasutada, tuleb silmas pidada rida tingimusi.

Esiteks, piibli materjalidele tuleb läheneda ilma religioossete eelarvamusteta. See tähendab, et piibli tekstis ei tule

näha pühakirja, vaid tavalist inimeste poolt kirjutatud raamatut, mis tekkis teatud ajaloolistes tingimustes. Järelikult tuleb piibli uurimisel kasutada samasuguseid analüüsi- ja kriitikavõtteid, nagu kõigi teiste ajalooliste dokumentide uurimisel. Teiseks, tuleb meeles pidada, et see on religioosne materjal ja et paljudel piibli osadel on täiesti kindel usu- ja moraaliõpetuse ülesanne. Sellepärast tuleb piibliteksti üksikute osade analüüsimisel alati silmas pidada, et selles võib ajalooline tõde olla usumanitsuslikel eesmärkidel tendentslikult moonutatud. Lõpuks — religioosses teoses on ajalooline reaalsus tingimata fantastikaga segatud ja viimasest läbi imbunud. Järelikult tuleb hoolikalt eraldada ajalooline materjal fantastikast, heita muu materjali hulgast kõrvale see, millel ei ole mingisugust ajaloolist väärtust.

Piibli kasutamisel on erakordselt tähtis üksikute piibli raamatute ja lugude õige aastaarvu kindlaksmääramine. Kui näiteks arvata, et Moosese viis raamatut on kirjutanud Mooses ise XIII sajandil e. m. a., siis tuleb järeldada, et juudid tegelesid tol ajal paikse põllupidamisega, et neil oli ühiskond juba jagunenud klassidesse. Tegelikult aga toimus see kõik hoopis hiljem; sel ajajärgul tegelesid vanad juudid veel rändkarjandusega ja elasid ürgkogukondlikus korras. Moosese igast raamatust leiame palju väärtuslikku ajaloolist materjali, kuid selleks, et seda õigesti mõista, tuleb teada, missugune sündmus leidis aset X sajandil, missugune mõnel teisel sajandil, sealhulgas ka V sajandil e. m. a., kui koostati Moosese raamatutes toodud preestrite koodeks. Sama on kehtiv ka uue testamendi kohta. Nii näiteks ei mõista me evangeeliumidest midagi, kui näeme neis I sajandi (m. a. j.) mälestusmärki, ja vastupidi, saame sellest väga suure väärtusega ajaloolist materjali, kui näeme selles II sajandi (m. a. j.) keskpaiga mälestusmärki.

Igal juhtumil ei tule piiblisse nagu ka igasse teisesse „pühasse raamatusse" suhtuda kui „jumaliku ilmutuse" viljasse, vaid kui inimeste poolt loodud raamatusse. Sellepärast lisanduvad siin nendele eksitustele, mis võivad ette tulla iga inimese poolt kirjutatud teoses, veel vead, mis tulenevad sellest, et religioosne fantastika paratamatult moonutab maailma ja inimese teadvuses peegelduvaid maailmanähtusi. Sellepärast on piiblis palju segast ja vastuolulist, koletuslikke jutustusi võimatutest ja mitte kunagi asetleidnud sündmustest. Ainuüksi siis, kui kainelt orienteeruda kogu selles materjalis, mõistame selle tõelist ja kaugeltki mitte püha mõtet.

Nii tuleb käsitleda ka piibli moraali. Religiooni kaitsjate suust kuuleme päris sagedasti, et piibel õpetab inimestele head, ja kui meie noored toimiksid piibli õpetuste järgi, oleksid nad hoopis kõlbelisemad: viisakamad, tagasihoidli-

kumad, karskemad jne. Nendel juttudel pole mingisugust alust.

Meil pole siinkohal võimalik käsitleda nii suurt ja keerukat küsimust, nagu seda on moraali ja religiooni suhete küsimus. Märgime ainult mõningaid külgi sellest küsimusest, mis on piibliga otseselt seotud.

Oma olemasolu kahe tuhande aasta jooksul pole piibel, nagu näitab inimkonna ajalugu, vähimalgi määral muutnud ei inimeste kombeid ega nende omavahelisi suhteid. Kui palju ka altareilt on kuulutatud, et inimesed peavad üksteist armastama, andeks andma, et nad ei pea tapma ega olema liiderlikud (abielu rikkuma), ei ole see avaldanud soodsat mõju inimeste kõlblusele. Vastupidi, piibli moraali propageerijad ise on tihti silma paistnud jälgi ebamoraalsuse poolest, kõige häbituma moraalinormide alatise rikkumise poolest. Kas nad sellega rikkusid ka piibli moraali?

Nad rikkusid ühtesid piibli ettekirjutusi, kuid täitsid teisi, sest piibli moraal on vastuoluline. Iga piibli teksti mõtte jaoks on võimalik leida kontrastteksti. Kui seal öeldakse näiteks jumala nimel „ära tapa", siis leiame sealt tekste, milles nõutakse silm silma, hammas hamba vastu seadmist. Vana testamendi seadusandlikus osas leiame hulgaliselt juhtumeid, kus „jumala" ettekirjutuste vähimagi rikkumise puhul peab süüdlase hukkama. Nii näiteks karistatakse surmanuhtlusega laupäevase puhkeaja rikkumise eest. Kuid küsimus ei seisa üksnes teoreetilistes ettekirjutustes. Need kõlbla käitumise eeskujud, mida lugeja leiab piiblist, on ülimalt vastuolulised, paljudel juhtudel aga kasvatuslikus mõttes otse kahjulikud.

Piibel õpetab, et eeskujuks tuleb võtta jumal, tema suhtlemine inimestega ja üldse tema käitumine. Evangeeliumides on öeldud: „Olge täiuslikud, nagu teie isa on täiuslik." Kuid piibli enese kirjelduse kohaselt käitub jumal väga kummaliselt. Ta on erakordselt julm, tühisemalgi põhjusel hävitab ta kümneid tuhandeid inimesi. Ta on auhane ja armastab meelitusi, sest ta nõuab kogu aeg enda ülistamist ning palveid ega talu mingit konkurentsi teiste jumalate poolt. Ta on salakaval, sest ta seab korduvalt inimestele püüniseid, kuhu need langevad, ise aga karistab neid väga metsikult. On küllalt, kui tuletame meelde legendi Aadama ja Eeva patulangemisest, mis piibli järgi oli jumala enese poolt esile kutsutud. Patu eest aga karistas jumal kogu inimsugu. Ta on imestamisväärselt ebaõiglane ja karistab ühtede inimeste pattude pärast teisi, täiesti süütuid inimesi. Ta on kahekeelne, sest ta kõneleb üht ja teeb teist. Seda iseloomustab Jeesus Kristuse käitumine evangeeliumides: ta mõistab hukka kurjuse ja viha inimeste vahel, nõuab vaenlaste armastamist ja üldist andeksandmist, ise aga kõneleb korduvalt nendest julmadest karistustest, millega ta karistab „viimasel kohtupäeval" neid inimesi, kes temasse ei

usu. Selle eest, et keegi ütleb teisele inimesele, et sel pole aru peas, lubab Jeesus ta põrgu saata, ise aga riidleb korduvalt inimestega, sealhulgas ka oma jüngritega ja nimetab viimaseid mürgisteks madudeks.

Väga halba käitumise eeskuju toovad piibli jutustused patriarhidest, Moosesest, Juudamaa kuningatest, keda jumal ise olevat kuningaks pannud, ja prohvetitest. Tihti on need inimesed piibli sõnade järgi väga liiderlikud, julmad, truudusetud ja ahned. Meenutagem näiteks kuningas Saalomoni ühes oma 700 naisega ja 300 naispantvangiga, kuningas Taavetit ja tema jälki teguviisi Patseba ja selle mehe Uri suhtes. Taavet organiseeris Uri tapmise ja võttis Patseba endale. Meenutagem jutustust „esiisa" Jakobi tegudest, kes vale abil omandas esmasünni õiguse ja päranduse; Jakobi poegade teguviise, kes müüsid orjaks oma venna Joosepi, ja Joosepi enese tegusid, kes egiptuse rahva orjastas ja spekulatiivse liigkasuvõtliku operatsiooniga paljaks röövis. Taoliste näidete arvu on võimalik mitu korda suurendada. Kuid selle asemel peatume veel mõnedel põhimõttelise tähtsusega küsimustel.

Kõlblus, nagu õpetab ajalooline materialism, on ajalooline nähtus. Erinevaile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele ja mitmesugustele ühiskonnaklassidele vastavad mitmesugused kõlbluse süsteemid, erinevad moraalinormid. See asjaolu, et näiteks „esiisa" Aabramit kujutatakse vanas testamendis orjapidajana, kes tegutseb orjandusliku moraali kõigi reeglite kohaselt, on täiesti seaduspärane nähtus. Sel ajajärgul, mil toimuvad piiblis kirjeldatud sündmused, valitses moraal, mille aluseks olid tolleaegsed ühiskondlikud suhted. Nii näiteks peeti siis väga kõlbeliseks tungida relvadega teise rahva kallale, hävitada seda alates põlvepikkusest poisikesest kuni täiskasvanuni ja võtta tema varandus endale. Tol ajal peeti moraalseks mitme naise ning peale nende veel orjataridest pantvangide pidamist. Ajalooliselt me mõistame seda, nagu me mõistame keskaja röövrüütlite moraali, kes röövisid teedel ja keda sellest hoolimata peeti üllateks kavalerideks. Kuid mispärast peame me neid oma käitumises eeskujuks seadma?

Nõukogude inimesel pole vaja õppida moraalinorme piibli kangelastelt, sest tal on nõukogude, kommunistlik moraal, mis õpetab elama nii, et kõige paremini aidata kaasa kommunismi ülesehitamisele, abistada oma rahvast ja kõiki töötajaid võitluses õnneliku elu eest. Mis ühist võib olla meie moraali põhimõtete ja piibli õpetuse vahel, mis kujunes välja esialgu ürgkogukondlikus ja pärast orjanduslikus ühiskonnas valitsenud suhete tingimustes.

Piiblil kui vana-aja ajaloolisel mälestusmärgil on oma kindel koht teiste samasuguste vana-aja mälestusmärkide hulgas. Kuid pole mingit alust otsida piiblist elutõde või juhtnööre. Peaaegu kahe aastatuhande jooksul, mis on möödunud viimaste

piibli raamatute tekkimisest, on inimkond läinud progressi teel kaugele edasi. Ning on täiesti lootusetu pöörata inimkonda tagasi piibli fantastiliste ettekujutuste juurde maailmast ja inimesest, hea ja kurja juurde, kõlbla käitumise normide juurde. Tõde ei peitu religioonis, vaid teaduses. Tänapäeva töötava inimese moraalil ei ole midagi ühist ei patriarhaalse ürgkogukondliku ühiskonna ega orjandusliku ühiskonna moraaliga.

Propagandisti ülesandeks on nende küsimuste ajaloolise ja teoreetilise analüüsi abil soodustada kõigi inimeste teadvuse vabanemist religioossete eelarvamuste udust.

Professor L. I. KLIMOVITŠ

TÄNAPÄEVA ISLAM

1

Üheks levinumaks usundiks on tänapäeval islam (muhamedi usk). Muhamediusulised elavad peamiselt Idamaadel: Pakistanis, Indias, Indoneesias, Afganistanis, Iraanis, Türgis, Araabia Idas ja reas Aafrika riikides. Sotsialismileeri maades elab peale NSV Liidu muhamediusulisi veel Hiinas, Rumeenias, Bulgaarias ja Albaanias. Võrdlemisi palju muhameedlasi on Jugoslaavias.

Nõukogude Liidus elavad muhamediusulised põhiliselt Kesk-Aasia vabariikides ja Kasahstanis, Kaukaasias ja Taga-Kaukaasias, Tataris, Baškiirias ja mõningates VNFSV oblastites.

Muhamediusuliste täpne arv ei ole teada. Olemasolevatest andmetest on kõige usaldusväärsemad islami uurija prantslase Louis Massignoni arvestused, millega ta tegeleb palju aastaid. 1955. aastal avaldatud Massignoni statistika andmeil kuulub muhamedi usu mitmesugustesse vooludesse ja sektidesse ainult 365 346 000 inimest.[1]

Muhamedi usus on kõige rohkem levinenud sunniidi ja ši-iidi suunad. Ibbadiitidel (haridžiitidel) ja vahhabiitidel on vähem järelkäijaid. Viimane vool on levinud peamiselt Saudi-Araabia araablaste hulgas.

Sunniitlik islam jaguneb nelja usulis-juriidilisse koolkonda või tõlgendusse (mashab), mille hulgast leiame oma kodumaal ainult hanifiite ja šafiniite. Ši-iidid elavad meil Aserbaidžanis, Dagestanis ja Turkmeenia linnades. Ši-iidi suuna alusel tekkinud sekti liikmed — ismailiidid elavad eranditult Pamiiri mägedes.

Islami usu sunniidi ja ši-iidi suundades leidub peale usulahkude veel tasavufi müstiline vool, mida tuntakse rohkem sufismi ehk dervišismi[2] nimetuse all. Sufismi, aga samuti ka

---

[1] Vt. „Annuaire du monde musulman". Rédigé par Louis Massignon. 4. trükk. Läbi vaadatud ja ette valmistatud V. Monteili kaasabil. 1954. Paris, 1955, lk. 428.

[2] Tasavuff tähendab intuitsiooni, müstikat. Sufism tuleneb araabiakeelsest sõnast „suf" — vill; sufi tähendab inimest, kes kannab jämedast karvriidest rüüd, halli vammust. Derviš tähendab ukse avajat teelolijale (jumala juurde), müstik, allegooriliselt — kerjus, hulkur, kehvik.

sunniidi ja ši-iidi suuna kujunemisele on suurt mõju avaldanud vanad usukultused ning idealistlikud usulis-filosoofilised süsteemid, mis eksisteerisid neis kohtades, kus levis islam.

Islam tekkis Lääne-Araabias VII sajandi algul m. a. j. araabia suguharude ühinemise ja nende juures feodaalsuhete tekkimise ajajärgul. Feodaalühiskonna usundina peegeldas islam põhiliselt olemasolevaid ühiskondlikke suhteid, õigustas seisuslikku ja klassilist ebavõrdsust ning ekspluateerimist. Antagonistliku ühiskonna klassisuhteid kaitstakse ka muhameedlaste pühas raamatus — koraanis (kurian), pärimustes (sunna) ja usundlikus seadusandluses — šariatis.

Islam muutus valitsevaks ideoloogiaks tohutu suures feodaalses teokraatlikus riigis, mida tuntakse Araabia kalifaadi nimetuse all. Selle riigi peaks oli kaliif, kes ühendas ühes isikus nii ilmaliku kui ka vaimuliku võimu ja keda esitati „jumala varjuna maa peal". Kalifaadi riikliku usundina levis islam kaugele väljapoole Araabia poolsaare piire.

Islami tekkimise ajal Araabias, aga hiljem ka mõnedes teistes kalifaadi osades, valitsesid veel tugevad ürgkogukondliku ja orjandusliku ühiskonna igandid, mis samuti peegeldusid islami postulaatides ja õpetuses.

Nagu märkis Engels, säilitas islam „spetsiifiliselt idamaised kombed", mis on seotud Vana-Idamaa usunditele iseloomuliku „inimese inimesest" eraldamisega, kusjuures erinevat usku inimesed ei tohtinud koos ei süüa, juua ega sooritada ükskõik missuguseid igapäevaseid toiminguid[1]. Islami niisuguse omapära mõistmine on väga tähtis selleks, et aru saada neist tendentsidest, mis iseloomustavad islamit uusimal ajal, kus islami feodaalsed vormid lagunevad.

Islami feodaalsete vormide krahhist kõneleb ka see fakt, et Türgis likvideeriti kalifaat kui feodaalse korra ja monarhiaga ühtekasvanud institutsioon. Kalifaat likvideeriti 1924. aasta märtsis sultani kukutamise (1922. a.) ja vabariigi väljakuulutamise (1923. a.) järel. „Mis puutub kalifaati," ütles Türgi Vabariigi esimene president Mustafa Kemal, „siis ei ole see edaspidi midagi muud, kui naeru objekt tõeliselt tsiviliseeritud ja kultuurse maailma silmis."[2] Ja edasi: „ . . . Vabariiklik valitsemisvorm ei sobi kuidagi ühte kalifaadi säilitamisega."[3]

Sellejuures on iseloomulik, et Türgi Suure Rahvuskogu otsuse projektid kalifaadi likvideerimise ja kogu Osmani dünastia (selle hulka kuulus ka kaliif) väljasaatmise kohta esitasid ka muhamedi usu vaimulikud, nagu näiteks sheik (kirikupea) Savret-effendi ja 50 uleemi (teoloogi). See asjaolu näitab, et kalifaadi likvideerimise ajal olid vabariiklikus Türgis juba välja kujunenud kaalukad muhamedi usu vaimulike ringkon-

[1] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стр. 609.
[2] Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т. I, М. 1929, стр. 16.
[3] Samas, T. IV, 1934, lk. 204.

nad, kes väljendasid kodanluse ja mõisnike ning nende parteide huvisid. Likvideerides islami feodaalse organisatsioonivormi — kalifaadi ja teostades seejärel ka teisi ühiskondlikke muhamedi usukultusega seotud reforme („šariaati ja vakfide[1] ministeeriumi" ja šariaatikohtute likvideerimine, loori ja fessi kandmise keelamine, euroopalike riiete ja peakatete kandmise dekreedi väljakuulutamine, dervišite ordude laialisaatmine ja nende kloostri tüüpi asutuste „tekkide" ja „zavide" sulgemine, kiriku lahutamine riigist jms.), püüdsid kemalistid ühtaegu sobitada islamit kodanluse ja mõisnike korraga. Juba 1924. aasta aprillis avati Istanbuli ülikooli juures teoloogia teaduskond (1933. aastal muudeti see islami uurimise instituudiks), kellele tehti ülesandeks „välja töötada teaduslikum ja kaasaegsem usuorganisatsioon Türgis".

Mõne aja pärast esitas kõnesoleva ülikooli teoloogia teaduskond islami reformiprojekti, millele kodanlik ajakirjandus avaldas poolehoidu.

Lääne-Euroopa kodanlik ajakirjandus võrdles islami reformi Türgis Prantsuse 1789. aasta kodanliku revolutsiooni reformidega. „Tänapäeva türklased," kirjutas inglise liberaalide häälekandja „Manchester Guardian", „seadsid oma altarile mõistuse jumalanna, nagu prantslased Suure revolutsiooni ajal . . . Õigeusuliste vaimulik pea — sultan-kaliif kihutati Konstantinoopolist minema . . . Islamit, islamit ennast aga moderniseeritakse. Allah peab kummardama mõistuse jumalannat!"

Türgi Suure Rahvuskogu aktil kalifaadi likvideerimise kohta Türgis oli isegi oma kodanliku piiratuse juures progressiivne tähtsus. Võitluses feodaalmonarhistliku korra vastu oli kodanlus (õigemini kodanlikud mõisnike ringkonnad) sunnitud välja astuma monarhi (sultani) võimu kõrgeima üldistuse ja sanktsiooni — „kaliifi, apostli asemiku" ja „jumala varju vastu maa peal". Kiskudes kalifaadilt maha aastasadu püsinud pühaduse rüü, kartsid Türgi kodanlikud ja mõisnike ringkonnad juba algusest peale laiendada kriitikat ja hävitada muhamedi usu kiriku organisatsioonide majanduslikku baasi. Kalifaadi kriitika ei ulatunud kunagi religiooni- ja kirikukriitika tasemele Prantsuse revolutsiooni ajajärgul. Kiriku eraldamine riigist oli Türgis seotud rea klauslitega ning oli formaalse iseloomuga nagu kõik usukultuse reformidki. Hiljem tehti paran-

[1] Vakfid (ainsus — vakf) tähendab liikuvat ja liikumata vara, kõike seda, mis toob tulu ja mis muhamedi usu organisatsioonid on saanud kingituseks „heategeval eesmärgil". Varem kehtinud seaduste alusel oli vakfide varal suured eesõigused. See oli vabastatud kõigist maksudest ja kohustustest, seda ei tohtinud konfiskeerida ega muul teel ära võtta. Vakfi õigus kinnitas juriidiliselt muhamedi usu kiriku kui omaniku ja suurfeodaali seisundit. See andis muhamedi usu vaimulikele võimaluse vakfide maadel töötavate talupoegade suhtes kasutada kõige mahajäänumaid ekspluateerimise vorme.

dusi ka ümberkujunduste (reformide) tõlgendamise osas. Tänapäeva Türgi ajakirjanduses kirjutatakse kaliifidest juba mitte enam kui monarhidest, vaid kui varase keskaja „Islami vabariigi" presidentidest, kes valiti demokraatlikul teel.

Kuna ka muhamedi usku püütakse tänapäeva olukorrale kohandada, nõuavad klerikaalsed ringkonnad koraani ja teiste islami usu ettekirjutuste uut tõlgendamist ja metšetite ning teiste kiriklike paikade sisustamist vastavalt kodanluse maitsele („mugandamist"). Kui islami usu klerikaalsed ringkonnad möödunud sajandil vaidlesid, kas lubada metšetite valgustamist petrooleumilampidega või mitte, ja võitlesid hiljem elektrivalgustuse vastu, siis praegu kiidavad nad heaks usukultuse paikade elektrifitseerimise. Mitmele Lähis-Ida linna minaretile on paigutatud reproduktorid: raadio on asendanud muhamedi usu vaimuliku — muezzini hääle (kutsub muhameedlasi palvele). Kui sunniitlik islam keelas keskajal inimese, ja üldse elava olevuse reprodutseerimise (sellega tekitati suurt kahju maalikunstile, skulptuurile ja teistele kunstiliikidele), siis nüüd toob Ankara ülikooli teoloogia teaduskonna neli korda aastas ilmuv ajakiri „Ilahiyat Fakültesi Dergisi" kümnete kaupa vanade, ilmlikke teemasid kasutanud türgi kunstnike maalide reproduktsioone inimeste ja loomade kujutusega. Türgi muhamedi usu vaimulike äsjaasutatud kooli „Imam-hatip Okullari" programmist leiame niisuguseid õppeaineid, nagu muusika ja muhamedi usu kunst Türgis. Mõnedes muhamedi usu maades ei ole naise koht mošeedes mitte enam kooril ega võre taga, vaid teda lubatakse viibida meestega ühises saalis. Paljusid taolisi uuendusi seletatakse kui tagasipöördumist „esialgse islami" juurde.

Kohandada usund ja usudogmad kodanliku ühiskonna nõuetega — see on lõppkokkuvõttes kõigi rohkearvuliste koraani ja sunna tõlgendajate eesmärgiks. See tendents on tekkinud alles viimastel aastatel mitmesugustes Aasia ja Lääne-Euroopa maades ning Ameerikas. Püütakse tõlgendada ka niisuguseid küsimusi, nagu näiteks: kuidas tuleb meeleliselt mõista koraanis kirjeldatud tundmuslikke paradiisi võlusid ja põrgu õudusi, surnute ülestõusmist jms. Tõlgenduste autorite arvates on paradiisi ja põrgu tundeküllased pildid ainult „mõistukõned", mis väljendavad hinge elamusi ning mille kohta teoloogid on kirjutanud palju raamatuid. Taoliste tõlgenduste autorid, kes püüavad islami usku säilitada religioosse maailmavaatena, muudavad seda sisuliselt vähe.

Islami uus tõlgendus puudutas ka ettekujutust Allahist. Õpetus Allahist kui ainujumalast, maailma loojast, kellest sõltub kõik, mis toimub looduses ja inimeste elus, töötati välja feodaalsuhete tekkimise ajajärgul. Niisugune kujutlus jäi inimeste teadvusse püsima fantastilise, „ühtse idamaise despoodi koopiana, kes näiliselt või tegelikult ühendab oma huvide

pärast tülliläinud inimesed" (F. Engels)[1], põimus läbi ka muhamedi usus säilinud veelgi vanemate usundite iganditega, mille kohaselt on jumalal antropomorfsed, s. t. inimesele omased jooned. See kujutlus vastas täilikult valitsevate feodaalsete klasside ja feodalistlik-teokraatliku monarhia huvidele, abistas neid kaliifide, sultanite ja khaanide võimu jumaldamisel. Uues olukorras, kui kalifaat on hävitatud ja enamikus islami usu riikides kehtib vabariiklik kord, kui rahvahulkade poliitiline aktiivsus, nende kultuur ja ühiskondlik teadvus on kasvanud, teadus ja tehnika arenevad edasi, hajuvad niisugused kujutlused.

Paljud tänapäeva islami usu teoloogid esitavad uusi tõlgendusi Allahi õpetuse kohta, kusjuures igaüks näitab, et just tema tõlgendus on kooskõlas esialgse muhamedi usuga.

Monopolistliku kapitali võimul ei ole nime. Ja otsekui peegeldades seda asjolu, tõstavad tänapäeva kodanlike riikide teoloogid esiplaanile need koraanitekstid, kus Allahist kõneldakse kui isikustamatust, kuid sealjuures kõikehaaravast ja igal pool eksisteerivast. Eriti tõstetakse esile koraani 24. peatüki 35. salmi „Jumal on taevalaotuse ja maa valgus", mis tõenäoliselt kannab gnostiliste mõjude jälgi, s. t. müstilise, pikemat aega Lähis-Idas levinud maailmavaate mõjude jälgi. Selleks kasutavad teoloogid ka panteistliku iseloomuga keskaja müstikute — sufide — teese.

Teaduse ja tehnika tohutu suurte avastuste sajand on näidanud, et teoloogid ei suuda teadust allutada religioonile. Veel võrdlemisi hiljuti püüdsid nad seda teha. Peterburi ahund, imaam ja mudarris Ataulla Bajazitov näiteks kirjutas seitsekümmend aastat tagasi: „Teadus on religiooni tütar. Tütar ei tohi kunagi ema ees hoobelda ega tema vastu ülbe olla . . ."[2] Kuid juba 25 aastat hiljem eitas teine muhamedi usu teoloog Musa Bigejev hadise tõepärasust. Selle olevat koostanud prohvet Muhamed ja seal öeldakse, et Aadama pikkus olnud 60 arssinat. Oma kriitika õigustamiseks väitis Bigejev, et hadis, mis olevat kirjutatud Allahi saadiku poolt, ei tohi olla vastuolus teaduse andmetega. Teadus aga lükkas ümber väite, et ürgkogukonna inimesed olevat olnud erakordselt pika kasvuga.[3]

Teadusega kohanemise katsetest pole teoloogid ka veel praegu loobunud.

Viimasel ajal pühendavad teoloogid erakordselt suurt tähelepanu õpetusele ettemääratusest, mille kohaselt inimese tahe ei ole vaba. See vaade on ebaloogiline ja ei ole kooskõlas inimeste kogemustega, millest kirjutasid juba Vana-Ida-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стр. 45.

[2] А. Баязитов, Отношение ислама к науке и иноверцам. СПБ 1887, стр. 100. Ahund, imam — muhamedi usu vaimuliku auaste; mudarris — õpetaja kõrgemas vaimulike koolis — medresis.

[3] Vt. M. Bigejev. „Uzun günlerde ruze". Kaasan, 1912.

maade eesrindlikud inimesed keskajal. Seda eitasid ka islami usu mõningate voolude esindajad, nagu näiteks mutasiliidid. Vabamõtlejatest, ateistidest ja inimese tahtevabadusest kirjutasid suured kirjanikud ja teadlased, nagu Abu-il-Ala-al-Ma'ari (973-1057), Omar Haiam (umbes 1040—1123). Ibn Rušd (Averroës 1126—1198) ja Nassireddin Tusi (1201—1274).

Nagu nähtub Londonis neli korda aastas ilmuva „Islami kultuurikeskuse" ajakirja toimetaja Hammouda Ghoraba artiklist, kardavad teoloogid, et tahtevabaduse tunnistamine sunnib inimesi tundma, et *„meie ise oleme loojad ega sõltu jumalast"*.[1] Õpetus ettemääratusest aga ei tunnista inimeste iseseisvust ning sellega ka rahva kui tõelise ajaloo looja, kõigi materiaalsete ja vaimsete väärtuste looja osa.

On iseloomulik, et niisuguste maade, nagu Türgi ja Pakistan, teoloogе-moderniseerijaid toetavad aktiivselt Lääne-Euroopa ja Ameerika kodanlikud muhamedi usu uurijad. Selles võib otsekohe veenduda, kui lehitseda näiteks eespool nimetatud Ankara Ülikooli teoloogia teaduskonna neli korda aastas ilmuvat ajakirja või Karatšis kaks korda kuus ilmuvat ajakirja „Al-Islam", mille alatiseks kaastööliseks on muhamedi usku üleläinud ajakirjanik ja muhamedi usu uurija Leopold Weiss, kes esineb Muhammed Asadi nime all.

Kodanlike orientalistide häälekandjate veergudel kutsutakse üles islamit „lepitama" ja looma „sõprust" — teadusega, kasutama katoliku kirikul olevaid taolisi moderniseerimise kogemusi, „kritiseerima" kõike, mis kaasajaga on otse vastuolus jne. Leidenis ilmuva ajakirja „Islami Maailm" toimetaja, türkoloog ja muhamedi usu uurija G. Jäschke kirjutab Ankara ülikooli teoloogia teaduskonna neli korda aastas ilmuva ajakirja ülevaates: „Kui Ankara ülikooli teoloogia teaduskond algallikate andmete alusel teeb ajaloolist kriitikat, toob see islamile suurt kasu ja Türgi pöörduks tagasi uues sõnastuses šariati (s. o. muhamedi usu seadusandlus, mis väljendab nüüd juba mitte enam feodaalide, vaid kodanluse huve — *L. K.*) juurde. Muide," lisab vaatleja, „ei Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni põhikiri ega ka inimese õiguste deklaratsioon ei ole vastuolus koraani vaimuga."[2]

Kodanlikus ajakirjanduses on ilmunud veel artikleid, milles käsitletakse muhamedi usku mingisuguse „religioosse sotsialismina", sotsiaalsetest viletsustest pääsmise õpetusena jne. Nii nagu seda teevad ka niinimetatud „kristliku sotsialismi" propageerijad.

Tuleb veel märkida, et just need tänapäeva muhamedi usu voolud ja sektid, kellele imperialistid ja nende teenrid on eriti

[1] Hammouda Ghoraba „Al-Ash'ari's Theory of Asquisition (al-Kasb)". „The Islamic Quarterley", II (1955), № 1, p. 7, London.

[2] G. Jäschke. Eine islamische Reformation in der Türkei. „Die Welt des Islams", N. S. III Bd., 1954. Nr. 3—4, S. 247.

suurt mõju avaldanud, kaotavad oma poolehoidjaid Idamaades. Nii näiteks juhtus taoline lugu behaistide sektiga, kelle peamehed hakkasid avalikult teenima Lääne kolonisaatorlikke ringkondi. Behaistide (nende üks keskusi asub tänapäeval New Yorgis) niisugune tegevusjoon on nad asetanud justkui väljapoole teisi muhamedi usu organisatsioone. Seda on sunnitud tunnistama ka Ameerika Ühendriikides ilmuva orientalistika häälekandjate autorid. „Täna," kirjutab üks autoreid R. N. Frye, „ei tunnistata behaiste ši-iitide usundliku rühmana. Tegelikult ignoreeritakse neid niisamuti, nagu araablased ignoreerivad Iisraeli riiki."[1]

2

Islam levis meie maal juba varasel keskajal, tõrjudes välja zoroastrismi ja teised vanad usukultused. Juba keskajal muutus muhamedi usk reas Kesk-Aasia, Kaukaasia, Taga-Kaukaasia ja Volga-äärsetes feodaalriikides valitsevaks usundiks. Buhaara ja Hiiva khaaniriigis oli muhamedi usk tähtsal kohal kuni khaanide kukutamiseni ja nõukogude võimu kehtestamiseni nendes riikides.

Tsarism, kes toetas õigeusu misjonitööd, püüdis ühtlasi muhamedi usku ja muhamedi usu vaimulikke kasutada oma poliitilistel eesmärkidel. Juba 1788. aastal asutati Ufaas Katariina II isikliku käsuga „Orenburgi Muhamedi Vaimulike Kogu". Kogu peamehele ahun Muhamedžan Husseinile anti tsaarinna Katariina II käsuga kõrgema vaimuliku — mufti nimetus ja hiljem, 1793. aasta ukaasiga, lubati tal „osta vabu maid baškiiridelt seaduslikus korras ja tuua sinna välismaal elavaid teiseusulisi, lubada temal ja tema järeltulijail müüa maid..."[2] Mufti oli suurmõisnik-pärisorjapidaja ja tsarismi ustav teener.

Eriti suurel määral kasutas tsarism muhamedi usku siis, kui ajaloo areenile astus töölisklass ja revolutsiooniline liikumine omandas tohutu suure hoo ning uue sisu. 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajajärgul olid paljud mullad ühises rindes vene monarhistidega. Kontrrevolutsioonilise „Vene Rahva Liidu" kõrval loodi ka mustasajaline muhameedlaste organisatsioon „Sirat-i-Mustakim".

Pärast kolm aastat kestnud musta reaktsiooni (1908—1910), kui algas uus revolutsiooniline tõus, pöördus Peterburis ilmuv ajaleht „Muhameedluse Maailmas" oma 11. (24.) oktoobri 1911. aasta numbris muhamedi usu intelligentsi poole üles-

[1] R. N. Frye. Islam in Iran. „The Muslim World", Vol. XLVI. 1956, Nr. 1, p. 12. Hartford, Connecticut.

[2] «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», 1793, т. XIII, № 17099, стр. 399; Л. Климович, «Ислам в царской России», М. 1936, стр. 21—22.

kutsega — tõmmata muhamediusulised töötajad revolutsioonilisest võitlusest kõrvale. Üleskutses oli öeldud, et tuleb minna rahva hulka, kuid mitte „Marxi „Kapitaliga", vaid eelkõige koraani ja šariatiga . . ."

Tsarism, kodanlus ja mõisnikud kasutasid laialt muhamedi usu dogmasid ja organisatsioone võitluses revolutsioonilise liikumise vastu.

Kasahstani rahva poeet Džambul näitas oma luuletustes piltlikult khaanide ja tsaaride seaduste tõelist palet, mida nad kuulutasid „Allahi seadustena".

See seadus me vanemad lasteta jättis,
see seadus meilt elu ja tervise võttis,
me neidusid karjana orjusse mattis.
See seadus me rõhujad baid ajas rasva,
kuid töömehe viletsus kasvas ja kasvas.
See seadus küll rikaste voli ei murra
ja vaesel veel õigus vaid nälga jääb surra.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja ajal võitlesid muhamedi usu vaimulikud (kui ka teiste usukultuste teenrid) tavaliselt kontrrevolutsiooni poolel, liidus basmatšidega, teenisid valgekaartlasi ja intervente.

1917. a. Taškendis asutatud mullade ja rahameeste organisatsioon „Ulema" oli kontrrevolutsiooniline organisatsioon. Koltšak, Denikin, Dutov ja teised valgekaartlaste peamehed, kes teenisid ameerika ja inglise intervente, kasutasid ka muhamedi usku oma huvides. Oma mälestustes tunnistab Denikin, et „pan-islami idee õhutas sõda bolševike vastu Dagestanis".

Pettes töötajaid ühtse „muhamedi usu" või ühtse „Türgi" riigi loomise ideega, heitsid kodanlikud natsionalistid ja mullad Aserbaidžani, Dagestani ja Kesk-Aasia ameerika, inglise ja prantsuse kapitalistide orjusse.

Hiljem, pärast kodusõda ja interventide lüüasaamist, on reaktsioonilised muhamedi usu vaimulikud korduvalt aktiivselt esinenud Oktoobrirevolutsiooni saavutuste vastu, samuti tööstuse ja põllumajanduse sotsialistliku ümberkujundamise vastu. Ainuüksi võitnud sotsialismi tingimustes, kui kujunes välja nõukogude rahva moraalne ja poliitiline ühtsus, muutsid muhamedi usu vaimulikud (nagu teiste usundite vaimulikud) oma suhtumist nõukogude võimusse ning muutusid tema suhtes lojaalseks.

Nõukogude Liidus on hävitatud tööriistade ja tootmisvahendite eraomandus. On likvideeritud ekspluateerivad klassid. Meil ei ole rahvalikku rõhumist ega koloniaaliket, sotsialistlik kord on võitnud. Järelikult puuduvad meil nii islami kui ka teiste usundite sotsiaalsed juured. Meie maal on need ekspluataatorliku ühiskonna igandiks inimeste teadvuses.

Nõukogude võimu olemasolu 40 aasta jooksul on likvideeritud meie maa rahvaste majandusliku ja poliitilise arenemise

ebaühtlus, mis oli iseloomulik nende ajaloo oktoobrieelsele ajajärgule. Meie ülesehitustöö silmapaistvaks jooneks on, et Nõukogude Liidu üldised huvid ühtuvad harmooniliselt iga sotsialistliku rahvuse, iga nõukogude vabariigi arengu huvidega. Mitte juhuslikult pole neis vabariikides, kus varem suurtööstus puudus või oli väga nõrgalt arenenud, praegu suurtööstuse arengutempo hoopis suurem kui kogu NSV Liidu suurtööstuse keskmine arengutempo. Nii näiteks kasvas suurtööstuse toodang NSV Liidus aastail 1928—1951 16 korda, Kasahstani, Usbekistani, Tadžikistani, Turkmeeni ja Kirgiisi vabariigis aga 22 korda.

Sotsialistliku ülesehitustöö määratu suured edusammud NSV Liidus tõid kaasa nõukogude rahva kultuuri suure tõusu ja sotsialistliku ideoloogia võidu. Selle vankumatuks aluseks on töölisklassi suur rahvusvaheline õpetus — marksism-leninism. Rahvahulkade omaenda teaduse ja kultuuri kasv soodustab NSV Liidu laialdaste elanikkonna kihtide vabanemist usu kammitsaist. Aladel, kus muhamedi usk oli levinud, nagu näiteks Kesk-Aasia nõukogude vabariikides, kus rahvad tulid sotsialismile otse feodaalkorrast ja jätsid vahele piinava kapitalistliku arengustaadiumi, on see protsess eriti silmatorkav.

Uued ühiskondlikud tingimused on avaldanud mõju ka usuorganisatsioonide tegevuse mõningatele külgedele. Meie maal, kus on välja kujunenud rahva moraalne ja poliitiline ühtsus, kus kirik on riigist eraldatud ja kõigile kodanikele on tagatud südametunnistuse vabadus, ei ole pinda vaenu ja tüli õhutamiseks islami mitmesuguste voolude esindajate vahel, näiteks sunniitide ja ši-iitide vahel. 1945. aasta sügisel jälgisin, kuidas Džuma metšetis Derbendis jumalateenistusel palvetasid rahulikult koos nii ši-iidid kui sunniidid. See on siin tavaline nähe. Religioosse sektantluse mõiste meie oludes, kus puudub valitsev riiklik usund, on muutunud igandiks, anakronismiks. Tõepoolest, ismailiidid, kes aastasadade jooksul varjasid oma usutunnistust usulise tagakiusamise eest, ei tee seda enam. Iseloomustav on nende motiveering, mida ma kuulsin Pamiiris juba 1944. aastal: „Nõukogude Konstitutsioon lubas meil vabalt uskuda ja mitte oma usku varjata." Faktid kõnelevad, et enamik muhamedi usukultuse teenreid on nõukogude võimu suhtes lojaalsed.

Samal ajal levib marksism-leninism järjest laiemalt.

Usundlike igandite ületamise protsess ei ole sujuv protsess. Sellel on ka teatud seisakuid. Nii näiteks tugevnesid religioossed meeleolud Suure Isamaasõja ajal, kui nõukogude inimesed said raskete katsumuste osaliseks. Religioon pesitseb alati parasiitlikult inimeste õnnetustel, kogu rahva hädal. Nii näiteks on iseloomulik, et sõja ajal, kui käidi kummardamas niinimetatud pühasid haudu, puid jms., jätsid usklikud kas puude okstele või erilistele kepikestele sõjaväes viibivate omaste

riietusesemete tükikesi ja isegi päevapilte, kuhu oli märgitud inimese eesnimi, perekonnanimi jne. Seda tehti nõiduseks: jättes pühasse paika selle lähedase inimese rõivatüki, kelle elu ja tervise pärast oldi mures, anti pühakule lubadus (nazr): „Ohverdan sulle lamba, ainult avita." Taolisi, erilistele alustele asetatud rõivatükke ja päevapilte võis näha veel 1947. aastal muhameedlaste-ši-iitide pühas metšetis „Gei-imam" Kirovobadi lähedal (Aserbaidžanis). Religioon on ühiskondliku teadvuse vorm, millel majandusliku baasi suhtes on teatud iseseisvus ja mida kunstlikult õhutavad selle propageerijad. Kuna aga laiad rahvahulgad on loobunud nii muhamedi usust (nagu ka igast teisest usutunnistusest), tahavad usuorganisatsioonid meie maal uute tingimustega kohaneda. Nad pingutavad jõudu selleks, et vabaneda keskaja islami tardunud vormidest, püüavad muuta teda paindlikumaks vastavalt kaasaja hoogsalt arenevaile sündmustele. See ilmnes islami usu dogmade esitamises „demokraatlikena" ja isegi „proletaarsetena", paljude koraani peatükkide ja sunna tekstide teisiti tõlgendamises, katsetes näidata mõningaid rituaale ja tavasid „teadusega kooskõlas" olevatena. Kohanemise eesmärgiks on samuti islami mitmesuguste suundade ja voolude, sealhulgas ka sufiidide ühendamine.

Juba keskajal püüdsid sufiidide ordud oma poole tõmmata rohkem usklikke ja tegelesid laialdaselt paigast paika rändamisega; nad töötasid välja teesi, et palvetada võib ka mujal, mitte ainult metšetis. Tol ajal oli see ametliku muhamedi usukultuse ja metšeti suhtes opositsiooniline tees. Praegu aga võtavad paljud vaimulikud taolised meetodid üle. Nii näiteks arvavad nad, et „reedel pole vaja metšetis palvetada". Leidub isikuid, kes korraldavad jumalateenistusi põllul, kalmistul, „imetegevate ja pühakute" haudade juures. Leidub vaimulikke, kes rändavad paigast paika.

Uuendusi on tehtud mitmesuguste religioossete legendide edasiandmises. Sagedasti esitavad islami propageerijad „imetegijaid" mitte enam fantastilise olevuse al-Buraki näol, kes prohvet Muhamedi õpetuse kohaselt olevat käinud seitsmendas taevas, või kaliif Ali imepärase hobuse Dulduli kujul, kes olevat kabjajälgi jätnud paljudesse maadesse, vaid kõnelevad juba autodest ja muudest tänapäeva transpordivahenditest. Ühest niisugusest „imeväärsest pääsmisest" jutustas hiljuti ajalooteaduste kandidaat H. M. Hašajev. „1953. aastal," kirjutab ta, „viidi kadirismi ordu šeigi (s. o. ühe levinud sufiidide ordu eestseisja) Omar Hadži jäänused Novo-Laksi rajoonist Botlihhi rajooni (Dagestani ANSV) Andi külla. Ammu surnud šeigi uute matuste organiseerijad lasksid lendu kuulujutu, et teel olevat neile vastu sõitnud juhita tühi auto ja nad Andi külla toimetanud. Muidugi, enamikule nõukogude inimestele ei avalda taolised „imed" mingisugust mõju, kuid sm. Hašajev

arvab õigesti, et „mahajäänud religioossest fanatismist nakatunud elemendid usuvad hõlpsasti taolisi kuulujutte."[1]

Kõneldes moderniseerimise vooludest islamis, ei tohi neile aga ülemäärast tähtsust omistada. Kui see on neile kasulik, siis samad propageerijad hoiavad alal ja juurutavad mitte üksnes moodsaid vaateid, vaid ka väga patriarhaalseid kujutlusi. See kehtib ka muhamedi usukultuse kohta, milles seniajani on usundilised rituaalid suure tähtsusega. Ka nüüd nõuab islami usutunnistus (šahadi, s. o. Allahi ainuõigeks tunnistamise teesi kõrval) kõigepealt ohvritoomist ja usuliste tavade, üksikasjalikkude ettekirjutuste täitmist palvetamisel ja sellega seotud rituaalset pesemist, toidu võtmist jne. Ettekirjutuste hulgas leiame ka niisuguse kahjuliku rituaali nagu ümberlõikamine (sunnat kiliš). See tava tekkis ammu, tõnäoliselt juba ürgkogukondlikus ühiskonnas, kus sel oli õnnistamise rituaali tähtsus, millega tähistati nooruki astumist vanuselt järgmisesse astmesse. Kuid islami usus, (nagu ka juudi usus) omandas see rituaal uue tõlgenduse: lõikamine on usutunnistuse väliseks tundemärgiks ning selle eesmärgiks on lahutada üht usku tunnistavaid inimesi teistest. Seda rituaali toimetatakse tavaliselt ebasanitaarsetes tingimustes, mille tulemusel tekib lastel sagedasti mädanik ja nakkushaigused. See vigastab inimesi mitte üksnes vaimselt, vaid ka füüsiliselt. Kahju tekitavad ka pidustused (sunnat tui), mida korraldatakse ümberlõikamise puhul.

Tänapäeval õhutatakse igati ka ramazani (urazi, orudži) — paastukuu „vajalikkust". Seda koormavat ettekirjutust, mille islami usk võttis üle vana Araabia usukultustest, täidavad igal aastal muhamediusulised kolmkümmend päeva varahommikust pimeda tulekuni. Nad peavad mõtlema ainult Allahile, ei tohi midagi süüa ega juua, mingisuguseid lõhnu sisse hingata, ennast pesta jne. Rahva suhtumine kõnesolevasse rituaali väljendus juba väga ammu rahvaluules. Šariaati kohaselt on lubatud teel viibivale muhameedlasele ramazani edasi lükata või maksta trahvi. Vana usbeki vanasõna kõlab: „Paastu ajal on hea rännata," s. t. soodne juhus vabaneda sellest usulisest kohustusest.

Paastudes rikuvad usklikud oma tervist, nad ei ole võimelised täie jõuga töötama tööstuses, õppima ja puhkama, tekitavad kahju iseendale ja oma seltsimeestele. Tuntud on faktid, kus vaimulikud sundisid paastuma mitte üksnes täiskasvanuid, vaid ka lapsi. Leidub tavasid, mille sooritamise ajal käivad iga liiki „pühakud", vagatsejad ja dervišid elumajades, korjavad almuseid ja laulavad vaimulikke laule (koraale). Nendes lauludes kõneldakse, et kõik selles maailmas on mööduv, et tõeline õnn olevat ainult „hauataguses elus" jne. Ka lapsed

[1] Х. М. Хашаев. Пережитки шариата и вредных адатов и борьба с ними. Дагестанское отделение Общества по распространению политических и научных знаний. Махачкала, 1957, стр. 16.

pidid paastuma ning niisuguseid laule laulma, mis on rahvale võõrad oma dekatentlike meeleolude poolest.

Viimastel aastatel on ramazani paastukuud peetud kevadel ja suviste põllutööde ajal. Nälg ja janu varahommikust kuni päikese loojanguni tekitab haiglase oleku, millega käib tihti kaasas minestamine. See avaldab mõju ka põllutööde käigule: nendes kolhoosides, kus inimesed paastuvad, langeb järsult tööviljakus. On juhtumeid, kus õpilased, kes vanemate survel paastusid, õppisid halvasti, samal ajal pidid nad aga eksamiteks ettevalmistama ja eksameid sooritama. Vähem kahju ei too ka ohvritoomise püha — id al-azha ehk kurban-bairam. Šariati kohaselt peavad muhameedlased sel päeval ohverdama näiteks ühe inimese „pattude" eest lamba või kitse, seitsme inimese pattude eest — lehma või härja, kümne inimese pattude eest aga kaameli. Ohver peab olema ühe aasta vanune ja ilma füüsiliste defektideta. Selle eeskirja põhjenduseks loodi legend, et see, kes ei ohverda kurban-bairami ajal, ei saa peale surma taevasse, sest sinna pääsevat ainult siis, kui ratsutada üle „Sirati" ohvriks toodud looma seljas. Sirat aga on usulistes legendides sild, mis läheb üle põrgu, ta on peenem kui naise juuksekarv, teravam kui mõõgatera ja palavam kui tuli. Sirati juures ootavad usklike poolt kurban-bairami ajal tapetud kaamelid, lehmad ja lambad. Nendel tulebki üle Sirati ratsutada. See, kes ei ole midagi ohverdanud, ei saa kuidagi üle silla sõita, ta ei püsi sellel ja kukub põrgusse.

Kurban-bairami säilitamiseks kõnelevad nüüd mõningad jutlustajad, et polevat sugugi vaja ohverdada lammast, lehma või kaamelit. Kuid nad hirmutavad usklikke Sirati silla muinaslooga.

Suurt kahju tekitab ka mitmesuguste „pühade" paikade külastamine ja ühiste palvete pidamine kurban-bairami ajal. 1954. aastal kurban-bairami (idi-korboni) ajal korraldatud ühine palvetamine endise Gissari kindluse juures tõi kaasa paljude inimeste töölt puudumise Gissari oru kolhoosides (Tadžiki NSV).

Palju inimesi tõmbas töölt ära samal ajal toimunud palverännak (kurban-ait) Sultan-babõ „pühade jäänuste" juurde (Šabbazi rajoon, Kara-Kalpaki ANSV), kus samuti toimus jumalateenistus. Sultan-babõ kultus on seotud veel keskaja despoodi jumaldamisega.

Ajalehe „Leninski Putj" juhtkirjas toodud andmeil 18. septembrist 1954 tapeti Kõsõl-Ordinka oblastis (Kasahhi NSV) Janõ-Kurgani rajooni reas kolhoosides kurban-aidi (kurban-bairami) pühitsemise ajal massiliselt loomi ja paljud kolhoosnikud ei tulnud tööle.

Astrahani oblasti Narimanovi rajooni Tatarsk-Bašmakovka külas tapeti 1954. aastal kurban-bairami ajal üle saja looma. 1954. aasta augustikuu esimesel poolel „pühitseti" Stalingradi

oblasti Pallasovski ja Staro-Poltaava rajoonis „kurmani" (kurban-bairami) ja sajad kasahhi kolhoosnikud jätsid unarusse töö põllul ja loomafarmides . . ., tapsid loomi, tegid rikkalikke kingitusi mulladele raha ja loomanahkade näol . . .. Niiviisi hävitati palju loomi ja kaotati tööpäevi („Molodoi Leninets", 15. septembrist 1954, Stalingrad).

Kabardiini ANSV Nagornõi rajoonis tapeti 1953. aastal kurban-bairami ajal vähemalt 700 lammast („Kabardinskaja Pravda", 10. augustist 1954, Naltšik).

Mitte vähem tekitavad kahju ka muhharemi (magerram) leinakuu rituaalid. Neid tuntakse veel kümnenda päeva (ašura) „tapatalgute" (ruzi-katl) ehk „šahsei-vahsei" nimetuse all, mida alles hiljuti saatis verine enesepiitsutamine. Muhharemi kuu leinarituaalidega käivad kaasas pikaajalised palved, teatraalsed tseremooniad, rahvale võõrad, pessimistlike meeleoludega laulud ja jutlused. Kurbust ja nuttu sellel pühal peetakse isegi armuks. Ši-iidi usundi kohaselt lunastavad püha imaami Husseini kannatuste ja hukkamise pärast valatud pisarad palju patte. Imaam Hussein tapeti tegelikult kakluses poliitilistes küsimustes.[1] Korduvalt on seda pidustust kasutatud vaenu õhutamiseks mitmesuguse erineva usutunnistusega ja rahvusega isikute vahel.

Nõukogude inimeste eesrindlikul maailmavaatel pole midagi ühist 40-päevase leinaga („erbain") pärast šahsei-vahseid (muhharedile järgneva safari kuu 20. päevast alates). Ši-ismi eeskirjade kohaselt ei tohi sel ajal imaam Husseini tapmise mälestuse tõttu lõbutseda, lasta laulatada, kuulata laule ja muusikat, käia teatris ja kinos ning isegi juuksuri juures ja saunas.

Kaasaegses islami usus on tavaks külastada pühasid haudu, hauakambreid ning teisi pühaks peetavaid paikasid, nagu mazare, türbesid, pirosid, pirodžahhe, azize samuti ka kadamdžaie paiku, s. t. juba ülalnimetatud Ali imehobuse Dulduli „kabjajälgede" kohti.

Kui ühest küljest leidub tendentse tõlgendada keskajal valitsenud ettekujutusi Allahist abstraktselt, siis teisest küljest eksisteerib ka islami pühakute (vali, alui) kultus, milles on iganenud vormis säilinud rea vana-aja kaitsejumalate austamine. Veel tänapäeval leidub inimesi, kes usuvad, et pühakutest oleneb vihm või põud, haigus või tervis. Religioossete muistendite järgi saavad nendest alguse rahvad, külad ja linnad, nende palvete peale tekkisid jõed ja kõrgustikud, algas käsitöö jne.

[1] Hussein oli kaliif Ali poeg (Ali valitses aastail 656—661), kes pärast isa surma taotles trooni, mis sel ajal oli juba temale vaenuliku poliitilise partei käes. Hussein tapeti 680. aastal Mesopotaamias Kerbela lähedal, kus ta ühes oma pooldajatega sisse piirati ja täielikult purustati kaliif Jezida (680—683) vägede poolt.

Pühade hauakambrite ja metšetite juures tunglevad sageli posijad, ettekuulutajad ja ennustajad, kes sunnivad ebausklikke täitma usukombeid, kauplevad vee, kivikeste ja mullaga, mida nad nimetavad „imetegevaiks", tervendavaiks vahendeiks. Hauast võetud muld segatakse veega ja juuakse ära uskudes, et see mõjub hästi. Mõned ettevõtlikud inimesed, kes näevad kohalike nõukogude organite hoolimatust nende valduses olevate suurepäraste vana-aja arhitektuuriliste hoonete suhtes, kasutavad vana-aja meistrite mälestusmärke tihti oma huvides. Nii näiteks on Kun-Urgentšis (Turkmeeni NSV, Tamauzi oblast) mõned vanad mälestusmärgid muudetud usukultuse paikadeks.

„Pühade" paikade külastamine toimub mitmesugustel aasta-aegadel, kuid seda tehakse eriti intensiivselt usupühade, paastu ja eriti selle „pühaku" sünnipäeval (maulud), kelle nime kannab haud või hauakamber.

„Pühade" paikade rohkearvuline külastamine toimub sageli pakiliste põllutööde hooajal. Sellega käib kaasas ohvritoomine ning pidu; esineb töölt puudumisi, mis tekitab tunduvat majanduslikku kahju.

Sama kahjulik on ka niinimetatud tervekstegevate allikate ja lätete külastamine. See on kahjulik ka sel juhul, kui palverännakud toimuvad mineraalvee allikate või soolaveejärvede juurde, kus maapinnast tõuseb kuum aur ja muda, mis arsti ettekirjutuse järgimise korral on arstimisvahendiks. Tarvitades palverännakute ajal vett, muda, auru jne. ilma arsti ettekirjutuseta, ei saa usklikud sageli terveks, vaid tekitavad oma tervisele suurt kahju.

Tuleb mõtelda selle üle, kuidas usklike tundeid haavamata arendada loodusteaduslikku ateistlikku propagandat, tuginedes sellele intelligentsi kaadrile, kes alatiselt töötab meditsiini asutustes, teaduslikes ja kultuurihariduslikes asutustes, eriti aga mineraalvee allikate, loodusliku muda ja maapõuest väljuvate aurude asupaikade läheduses, kus tunglevad mitmesugused posijad ja ennustajad.

Erilist tähelepanu tuleb pöörata võitlusele vanade igandite vastu naiste hulgas. Meie maal on sirgunud uus põlvkond naisi, kellele on võõras ebavõrdne suhtumine perekonnas ja ühiskonnas, ekspluateerijate ike, mida sadu aastaid oma õlgadel on kandnud naistööline ja talunaine. Kuid oleks ebaõige mitte näha, et ka tänapäeval leidub naisi, kes ei ole ületanud paljusid eelarvamusi, sealhulgas muhamedi usu ja teiste usundite igandeid. Nende naiste kaudu püüavad vana kaitsjad avaldada laostavat mõju tervele perekonnale. Selleks kasutavad nad meie maal muuhulgas erilise „naiste" pühade paikade kummardamist, „naispühakute" kultust jms. Naiste hoidmiseks religiooni mõju all toimub ka vastav mahajäänud meessoost elanike mõjustamine. Aserbaidžani naiste kongressil 1957.

aasta aprillis ütles Aserbaidžani NSV Kommunistliku Partei Keskkomitee esimene sekretär I. D. Mustafajev: „Nahhitševani autonoomses vabariigis, Lenkoranis, Nuhas ja mõnes teises rajoonis kannavad veel paljud naised loori. Nahitsevani seltsimehed ütlevad, et naised kannavad loori mitte sellepärast, et nad seda armastavad, vaid meeste ja vendade nõudmisel... See fakt, et nõukogude võimu neljakümnendal aastal sunnitakse naisi, eriti tütarlapsi kandma loori, näitab suuri puudusi vabariigi organisatsioonide töös." („Bakinski Rabotši", 6. aprillist 1957.)

Rituaalseid näokatteid: tšatšvaani, parandžat, jašmakki jne. — kannavad veel mõned naised ka Kesk-Aasias. Tuntud on pruutide tõmbamise (röövimise) ja alaealiste mehelepaneku juhtumid. Leidub mahajäänud inimesi, kes ei keela üksi tütardel õppida, vaid võtavad ka kalõmi (väljaostumaks) mehelepanekul. Tuntud on juhtumid, kus noori naisi ja tütarlapsi, kes ei taha täita alandavaid religioosseid rituaale ja adatam-tavasid, kiusavad taga vanemad, mees ja isikud, kes on religioossete eelarvamuste kütkeis. Pöördudes toetuse ja abi saamiseks ühiskondlike ja nõukogude organisatsioonide esindajate poole, ei leia noored naised ja tütarlapsed meilt mitte igakord vajalikku tähelepanu ja kaitset. Niisuguseid fakte on viimastel aastatel korduvalt toodud partei ja komsomoli ajakirjanduses. On esinenud ka üksikuid tütarlaste enesepõletamise juhtumeid. Need tütarlapsed ei talunud õigusetut olukorda perekonnas (vt. artiklit „Piaal käib ringi" — „Komsomolskaja Pravda" 27. septembrist 1955, ja „Tõsine jutuajamine kasvatusest Turkmenistani komsomoli kongressilt" 22. detsembrist 1955).

Kõigil nendel ammuse mineviku iganditel ei ole kohta sotsialistlikus riigis. Nõukogude ühiskond ei saa leppida feodaalse suhtumisega naisesse ja ekspluataatorliku ühiskonna iganditega, mis alandavad nõukogude inimese väärikust.

Võitluses uue elu eest tuleb otsustavalt propageerida neid uusi traditsioone, mis kujunevad meie maal.

Nõukogude inimestel on oma revolutsioonilised, tõeliselt rahvalikud pühad, millel pole midagi ühist kahjulike religioossete eeskirjadega. Nõukogude rahvas tähistab silmapaistvaid sündmusi oma kodumaa ja kogu maailma töötajate elus, kuulsaid ajaloolisi tähtpäevi, võitluse tähiseid parema tuleviku eest, kommunismi eest. Need on: töörahva rahvusvahelise solidaarsuse päev 1. mai, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäev, NSV Liidu Konstitutsiooni päev, Nõukogude armee ja Sõjalaevastiku päev, rahvusvaheline naistepäev ja teised. Nõukogude Liidu kolhoosides pühitsetakse lõikuspüha, maa andmist kolhoosile põliseks kasutamiseks. Laialt tähistatakse ka niisuguseid rahvuslikke pidupäevi, nagu näiteks Baškiirias ja Tataris sabantui (äkkepäev), mis tänapäeval tähistab

kollektiivse töö ja sotsialistliku põllunduse võitu. Usbekistanis kehtestati 1956. aastast alates üldrahvalik puuvillakasvatajate päev — „Pahta-bairami". Juba esmakordsel tähistamisel kujunes sellest väljendusrikas ja muljeterohke pidupäev.

Eelnimetatust tuleneb, et muhamedi usk nagu iga teinegi usk on meie tingimustes niisuguse ühiskonna igand, millest nõukogude inimesed on kaugele ette läinud.

3

Muhamedi usk tekkis keskajal ja muutus üheks valitsevaks usundiks maailmas. Kalifaadis ja reas teistes riikides olevate riikliku iseloomuga organisatsioonide kaudu püüdis muhamedi usk sadade aastate jooksul endale alistada kõiki ühiskonna pealisehituse elemente: õigust, poliitilisi õpetusi, moraalisüsteemi, esteetilisi vaateid ja filosoofiat. Muhamedi usk kui valitsev ideoloogia suutis avaldada tugevat mõju ühiskonna mitmesugustele elualadele. Sellest hoolimata näitab juba varasel keskajal eksisteerinud vabamõtlemine ja ateism, loodus- ja täppisteaduste areng, kunst ja muusika, et isegi oma õitseajal ei õnnestunud muhamedi usul kõiki ühiskondliku elu alasid täielikult ja tingimusteta kontrollida ja alistada. Sedasama tõendavad ka rohkearvulised feodalismivastased liikumised kalifaadis ja teistes riikides, kus muhamedi usk oli valitsevaks usundiks. Kui liikumised olid usulise värvinguga, nimetasid ametliku muhamedi usu esindajad nendest osavõtjaid „ketseriteks" või „uskmatuteks".

Muhamedi usule avaldasid suurt mõju vanad kohalikud usukultused ja paljud poliitilised õpetused, õigus — ja moraalinormid, esteetilised ning filosoofilised vaated, mis olid ammu ühes või teises muhamedi usu levikuga riigis välja kujunenud. Erinevused muhamedi usu levikuga riikide ja alade rahvaste sotsiaal-majanduslikus ja kultuurilises arengus soodustasid selles rea suundade, sektide ja tõlgenduste tekkimist. Sama asjaolu tõttu tekkisid sageli paljud, tihti olulised erinevused muhamedi usu suundades ja tõlgendustes.

Järelikult pole mõnede islami uurijate ja ideoloogide arvamustel „üldisest" või „puhtast" islamist mingit alust. Ebaõige on ka oletus, et mitmesugustes piirkondades ja riikides elavate muhameedlaste usundeis säilinud teiste usukultuste igandid ei sobi islamiga ühte. Ei ole mingit põhjust eraldada islamit selles vormis, nagu see on levinud ühes või teises riigis, ja kuulutada see teistes riikides elavatele muhameedlastele standardiks. Vastasel juhul võib kergesti laskuda nende pinnale, kes tegelevad „islami puhastamisega" ja selle surumisega teoloogide abstraktsioonide raamidesse. Tänapäeval on taoliste „puhastamiste" üleskutsed välismaal tavaliselt seotud

muhamedi usu kohandamise katsetega kodanliku korra uute tingimustega. Niisuguste „puhastuste" katte all peitub tihti soov tekitada lõhet ammust ajast külg külje kõrval elavate inimeste vahel, kellel on ühine ajalooline minevik ja ühesugused elulised huvid ning eesmärgid, kuid erinevad usulised tõekspidamised.

Islami usk nagu iga teine usk pole kunagi enesest kujutanud mingisugust ühtset teoloogilist skeemi, mis ei sõltu seda tunnistavate inimeste elust. On selge, kuivõrd ebaõige on kujutada islamit ja teisi usundeid kõikehaaravana või kirjutada, et kõikehaaravus „on tänapäevani islami iseloomulikuks jooneks"[1].

„Usk ei tekita moraali. Ta ainult valgustab selle norme, mis on kasvanud antud ühiskondliku korra pinnal."[2] On ebaõige kõnelda sellest, et islam „nivelleerib" inimeste seisundit ühiskonnas. Mitte usuliste, vaid poliitiliste ja majanduslike motiividega määratakse kindlaks nii muhameedlaste ühiskondlik seisund riikides, kus islam on valitsev usund, kui ka nende vahekorrad inimestega, kes tunnistavad teist usku. Tüli tekitamine mitmesuguste usukultuste tunnistajate vahel on nende abinõude tulemuseks, mida kasutati mittereligioossetel kaalutlustel. „Erinevus nahavärvuses või usundis ei ole konfliktide põhjuseks, konfliktide põhjuseks on erinevad püüdlused,"[3] märgib tabavalt Indoneesia president doktor Sukarno. Nimetatud järeldust tõestavaid fakte tunnevad hästi paljude maade rahvad. Seda kinnitas ka tüli õhutamine muhamediusuliste aserbaidžaanlaste ja ristiusuliste armeenlaste ning grusiinlaste vahel Taga-Kaukaasias tsarismi ja kodusõja ajal, mussavatistide, dašnakkide ja menševike võimu ajal; muhamediusuliste — türklaste ja albaanlaste vahel ühest küljest ja ristiusuliste — armeenlaste, albaanlaste, kreeklaste vahel teisest küljest, Türgis sultanite-kaliifide valitsemise ajal ja osaliselt ka hiljem. Seda tõendavad ka paljud teised faktid.

Tüli külvamine erineva usutunnistusega inimeste vahel on alati olnud reaktsiooniliste jõudude meetodiks, poliitiliste eesmärkide saavutamise vahendiks. Imperialistid ja nende agentuur kasutavad seda alati asumaade rahvaste vabadusliikumise nõrgestamiseks ja oma võimu säilitamiseks. Tüli külvamine erineva usutunnistusega inimeste vahel tõi tihti kaasa loendamatu hulga ohvreid. Aastal 1947, kui India jaotati usutunnistuse järgi India Liiduks ja Pakistaniks, provotseerisid imperialistide agendid pogromme, veriseid kokkupõrkeid, kus

---

[1] R. Hartmann. Islam und Nationalismus. Abhandl. der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosoph.-histor. Klasse. 1945—1946, Nr. 5, Berlin, 1948, S. 3.

[2] Г. В. Плеханов, Соч., т. XVII, стр. 231—232.

[3] Сукарно, Сборник «Индонезия обвиняет». Изд. Иностранная литература, М. 1956, стр. 287.

tuhanded inimesed said surma ja haavata, miljonid inimesed aeti kodumaalt minema, neilt võeti peavari ja vara.

Vaenu ja tüli inimeste vahel õhutavad ka korraldused, millest jutustab tšehhi kirjanik I. Marek: „Karatšis seisavad kõlavate idamaiste nimedega laevad „Fatima", „Ali Hussein", „Sarasvati" . . . Tollihoones tunglevad sajad inimesed, kes ootavad laevaleminekut. Reisijad valivad oma sõiduks laevu nende nimetuste järgi. Pakistanist sõitvad hindud lähevad india nimetustega laevadele, muhameedlased, kes sõidavad oma maa idaosse (selleks tuleb sõita ümber kogu poolsaare) istuvad „oma laevadele". Niisugune on inglise kolonisaatoritelt päranduseks saadud India jagamise tulemus"[1].

Oma õiguste eest võitleva rahva jõud peitub alati tema ühtsuses. Seda mõistsid eesrindlikud muhameedlased juba minevikus. Nii näiteks avaldas albaania luuletaja ja ühiskonnategelane muhamediusuline Naim Frašeri (1846—1900) vastupanu sultani-Türgi poolt provotseeritud vaenu vastu muhameedlaste ja kristlaste, tema kaasmaalaste vahel, ning katsete vastu assimileerida muhamediusulisi albaanlasi, pihustada neid türklaste seas. Luuletuses „Meie, albaanlased, oleme ühel meelel!" kirjutas luuletaja:

Oleme kõik kotkapojad,[2]
Skanderbegi[3] pojapojad.
Kuigi usk meil pole üks,
Kodumaa on siiski üks.
Hoolimata piiblitõest
ikkest endid vabastame![4]

Püüdes purustada rahvuslikku vabastusliikumist Malaias, kus elanike hulgas on levinud islam, ristiusk, konfuutsiuse õpetus ja vanad kohalikud usukultused, on inglise kolonisaatorid püüdnud korduvalt külvata vaenu usklike hulgas. Vastukaaluks sellele peab Malaia Kommunistlik Partei oma ülesandeks kindlustada rahvuslikku ühtsust, ühendada hiinlased ja teised riigis elavad rahvused malaia rahvuse ümber. Kõigile Malaia rahvastele on esitatud üleskutse abistada üksteist üheõigusluse traditsioonide, tavade ja usuliste tõekspidamiste austamise alusel.[5]

Tänapäeva Egiptuse progressiivsed tegelased astuvad välja vaenu õhutamise vastu erineva usutunnistusega muhameedlaste ja koptide vahel. Egiptuse noor kujur Abderrahman valmistas skulptuuri, mis kujutab kahte, teineteise kätt tugevasti suruvat inimest. Ta nimetas oma kuju — „Muhameedlased ja

[1] И. Марек. Карачи. «Огонек» № 26, июнь 1956, стр. 17.
[2] Kotkaste maa — Albaania.
[3] Skanderbeg (sündis 1405. a., suri 1468. a.) — Albaania rahvuskangelane, kes juhtis albaanlaste võitlust türgi orjastajate vastu.
[4] Наим Фрашери. Стихотворения. Гослитиздат, М. 1956, стр. 88.
[5] 1957. aasta augusti lõpul sai Malaia Föderatsioon riikliku iseseisvuse.

koptid on üks rahvas"[1]. Inglise, prantsuse ja iisraeli agressorite agitatsiooni kohta, et Egiptus rõhuvat juute, ütles Egiptuse valitsuse vastutav esindaja: „Egiptlane suhtub egiptuse juudisse niisamuti nagu muhameedlane koptisse."[2]

Õpetades, et muhamedi usk on „ainuõige usk", propageerivad mõned islami esindajad samal ajal ka „kõigi muhameedlaste vendlust". Selle väite alusetust pole vaja tõestada, sest antagonistlikus klassiühiskonnas, kus vähemus ekspluateerib enamust, ei saa olla vendlust rõhuja ning rõhutava vahel. Väide „kõigi muhameedlaste vendlusest" (ja üldse vendlusest erineva usutunnistusega inimeste vahel) mätsib kinni klassivastuolusid ja takistab sellega töörahva võitlust oma sotsiaalsete huvide eest. Kasutades kõnealust teesi, püüavad kolonisaatorid ja nende kannupoisid selle teesi abil elustada pan-islamismi ideed.

Tänapäeval väljendub pan-islami üleskutsete sotsiaalne olemus Bagdadi paktis, kelle organiseerijad püüavad seda agressiivset sõjalist liitu — imperialistide tööriista — näidata nii, et see peaaegu olevatki pan-islamismi ideaalide teostumine. Inglise-prantsuse-iisraeli agressorite kallaletungi ajal Egiptusele abistasid mõned Bagdadi pakti liikmesriigid, vastupidi nende oma maa rahvaste tunnetele ja püüetele, araablaste ja Egiptuse vaenlasi. Mitte juhuslikult ei nimetanud Gamal Abdel Naser Bagdadi blokki „rahvaste vanglaks".

Tutvudes tänapäeva pan-islami kirjandusega, võib muuhulgas märgata, et sedamööda, kuidas suureneb rahvuslik vabadusliikumine Idamaades, avaldatakse järjest vähem vaimustust selle üle, et Bagdadi pakti kaitse all olevat juba ellu viidud kurikuulus „totaalse", „kõikehaarava" islami ideaal.

Tundes ise hirmu rahvusliku vabadusliikumise, demokraatia ja progressi jõudude kasvu üle, hirmutavad imperialistid ja nende agendid järjest sagedamini „kommunismi hädaohuga". Nii näiteks kardavad nad seda, et „Lääne rahvused (loe: kolonisaatorid — *L. K.*) oma ebaõigete majanduslike ja poliitiliste üritustega tõukavad endast ära muhameedlaste maailma" ja see läheb „kommunismi rüppe, hoolimata sellest, et nemad („Lääne rahvused") teevad salaja katseid hoida kurssi jumala poole"[3]. Seda motiivi esitab ka Nabih Faris oma artiklis „Islami ühiskond ja kommunism". Kas islam tagab tänapäeval, et kommunism ei leviks muhamedi usu maades?" Islami olemuse selgitamise sildi all kurvastab Nabih Faris selle üle, et „islami ebaõnnestunud poliitiliste kogemuste tõttu Läänega on tavalise muhameedlase usaldus Lääne demokraatia vastu (s. o. kapita-

[1] Н. Драчинский. Будущее Египта. «Огонек» № 34, 19 августа 1956, стр. 8.

[2] «Правда», № 363, 28 декабря 1956 года.

[3] James A. Michener. Islam the Misunderstood Religion. „Islamic Review", 1956, Nr. 1, p. 14.

listlike riikide vastu — *L. K.*) tugevasti nõrgenenud". Samal ajal „pole märgata, et tavaline muhameedlane avaldaks tõsiselt ja efektiivselt vastupanu kommunismi levimisele".[1]

Kuivõrd maskeeritud niisugune mõttekäik mõnikord ka on, ei suuda see ometi varjata mitte üksnes kolonisaatorite ja nende teenrite kartust imperialismivastase võitluse edu ees Lähis- ja Kesk-Idas, vaid ka seda, et imperialistid näevad islamis tööriista, mida saab kasutada poliitilistel eesmärkidel. Sellele vastavalt on Euroopas islami usu uurijate poolt välja töötatud skeem, mille kohaselt on „islam algusest peale olnud poliitiliseks usundiks".[2] Kõige õelamad Idamaa rahvaste vaenlased Wilhelm II, Mussolini ja Hitler esinesid kahekeelselt ja valelikult islami sõprade ja kaitsjate osas. Teise maailmasõja ajal tahtsid jaapani okupandid, kui nad põrkusid Hiina, Indoneesia ja Malaia muhamediusuliste rahvaste tugevale vastupanule, samuti „kokku sobitada" teesi mikaado ja tema dünastia päritolust jumalanna Amaterasusest dogmaga Allahist kui ainujumalast. Nüüd, kus ameerika monopolistid kasutavad oma huvides Inglise autoriteedi langust Idamaadel, nüüd, kus nad on oma kätte haaranud agressiivse Bagdadi pakti juhtimise ja püüavad muuta Lähis- ja Kesk-Ida maid oma pärusmaadeks, esinevad ka Ameerika Ühendriikide juhtivad tegelased „islami kaitsjatena". Kurikuulsas „Eisenhoweri doktriinis" „hoolitsevad" nad eriti suure strateegilise tähtsusega, väga rikkalike nafta- ja teiste mineraalsete toorainevarudega maades islami usu eest. Niisugune „kaitsmine" peab nimetatud doktriini autorite arvates olema ettekäändeks Ameerika vägede paigutamiseks Lähis-Itta.

Imperialismileeri „islami kaitsjate" tõeline eesmärk paljastati TASS-i avalduses niinimetatud „Eisenhoweri doktriini" puhul: „Väited, nagu nõudvat religiooni huvid araabia riikides Ameerika relvastatud jõudude saatmist sellesse piirkonda," öeldakse selles dokumendis, on täiesti aluseta. Mitte religiooni huvid Lähis- ja Kesk-Idas, vaid Ameerika suurte naftakontsernide huvid sunnivad Ameerika Ühendriikide valitsust hoolitsema oma vägede kohalesaatmise eest. Ameerika Ühendriikide plaanidele, mis näevad ette vahelesegamist islamimaade usuasjadesse, vaadatakse õigusega kui plaanidele, mis solvavad nende maade rahvaste usutundeid."[3]

Lähis- ja Kesk-Ida rahvad omavad suuri kogemusi, et anda õige hinnang „Eisenhoweri doktriini" taolistele plaanidele ja doktriinidele. Nad on juba ammu veendunud selles, et islami kaitsjate osas esinevad imperialistid tahavad tegelikult teostada vallutuspoliitikat. Inglise salakuulaja kolonel Lawrence,

[1] Nabih Faris. The Islamic Community and Communism. „Islamic Review", 1956, Nr. 6, p. 30.
[2] R. Hartmann. Islam und Nationalismus, S. 3.
[3] „Rahva Hääl" nr. 12 (4284), 15. jaanuarist 1957.

kes demonstratiivselt läks üle muhamedi usku, tunnistas jultunud küünilisusega, et ta ainult „oma kasu pärast teeskles araablaste sõpra". Muhamediusuliseks hakkas ka teine salakuulaja John Fealby, kes teenis Inglismaad Araabia poolsaarel. John Fealby oli sõjajärgsetel aastatel Fordi kompanii esindaja Saudi-Araabias. Islami usku läks ka inglise kindral-leitnant John Glubb, kes 26 aastat elas Jordaanias ja ajalehe „Daily Herald" sõnade järgi „säilitas täieliku kontrolli Jordaania armee — Araabia leegioni üle". Glubbi nimi oli koloniaalse rõhumise ja terrori kehastuseks ning sellepärast võtsid Jordaania ja kogu Araabia-Ida rahvad rõõmuhõisetega vastu dekreedi Glubbi vallandamise kohta Araabia leegioni juhi kohalt.

Imperialistide tõelisest suhtumisest islamisse kõnelevad järgmised faktid: 1952. aastal, kui inglise sõdurid surusid julmalt maha rahvusliku vabastusliikumise Egiptuses, hävitasid nad barbaarselt muhameedlaste kalmistuid, kaevasid lahti haudu ja peidetud relvade otsimise ettekäändel viskasid välja laibad, toimetasid läbiotsimisi ja mahalaskmisi metšetites ja roojastasid muhameedlaste pühasid paiku. Veelgi suuremas mastaabis näitasid nad endid 1956. aastal, kui nad prantsuse ja iisraeli agressoritega tungisid kallale Egiptusele.

Kairo eeslinnas Šubra-el-Heimis purustasid agressorid esimeste pommirünnakutega metšeti. Port-Saidi elanike sõnade kohaselt „roojastasid inglise ja prantsuse ohvitserid metšetit". Muhamed-Ali tänaval purustasid nad „Mosleh" metšeti pommidega, sealsamas läheduses purustati ka muhameedlaste kalmistu".[1] Port-Saidis lasksid okupandid maha relvastamata inimesi ja tegid pesukindla värviga alandava häbimärgi egiptlaste käelabale. Märk pidi olema selle kangelaslinna elanike „läbipääsu loaks". Okupantide metsikustel ei olnud piiri. MEN agentuuri teatel tegi inglise sõjaväearst kuritegeliku operatsiooni vangilangenud egiptuse noorukile Muhamed Mahran Osmanile, opereerides viimasel välja terve silma selleks, et istutada elav sarvkile haavatud inglise sõjaväelase silma.[2]

Ameerika imperialistid, kes praegu püüavad endid näidata islami „kaitsjatena", on ka Lähis- ja Kesk-Idas korduvalt demonstreerinud oma kiskjaloomust. Saudi-Araabias, kus ameerika monopolistid veavad välja miljoneid tonne naftat, maksavad nad araablastele, pakistanlastele ja teistest Idamaa kohalikest rahvustest töölistele sama töö eest 15—17 korda vähem kui ameeriklastest töölistele. Nad ei luba kohalikel elanikel külastada paiku, kus elavad ameeriklased, viibida seal asuvates kinodes, kasutada ujumisbasseine jne. Hollandi ajalehe „De

---

[1] Vt. С. Вишневский, В. Медведев. В Порт-Саиде. «Правда» № 360, 25 декабря 1956 года.

[2] «Известия» № 292, 11 декабря 1956 года.

Waarheid" teatel tegid ameerika katkumaniakid 1952. aastal Saudi-Araabia territooriumil katseid eriti selleks, „et leida uusi meetodeid nakkushaiguste levitamiseks Kesk-Idas ja Kagu-Aasias".

Loendamatud on ka füüsilised ja vaimsed kannatused, mis prantsuse kolonisaatorid tekitasid Põhja-Aafrika rahvastele ja mida nad tänapäeval tekitavad Alžeeria kangelaslikule rahvale, kes võitleb ennastsalgavalt oma vabaduse ja sõltumatuse eest. Seejuures on prantsuse imperialistid korduvalt esinenud „islami sõprade" ja „muhameedlaste kaitsjate" maski all.

Idamaa rahvaste muretu ekspluateerimise ja rõhumise aeg on möödas. Rahvuslik vabastusliikumine on omandanud tohutu suure hoo ja muutunud võitmatuks jõuks.

Idamaa rahvaste rahvusliku vabastusliikumise arengule avaldab suurt mõju Nõukogude riigi rahvuspoliitika, tema rahupoliitika ja autoriteet rahvusvahelisel areenil, tema juhtiv osa demokraatlikus, imperialismivastases leeris, tema otsustav ja järjekindel väikerahvaste suveräänsuse kaitsmine, Nõukogude Liidu idaosa rahvaste edusammud riiklikus ülesehitustöös, samuti majanduse ja kultuuri alal, innustavad rajataguse Idamaa laiu rahvahulki võitlusele vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse eest ja sisendavad usku võidusse. Rajataguse Idamaa rahvad näevad, kuivõrd kiires tempos areneb majandus ja kultuur Hiina Rahvavabariigis ja kõigis sotsialismileeri maades.

Sügavalt ekslik on tänapäeval katse tõlgendada Idamaa rahvaste rahvuslikku vabastusliikumist kui „muhamedi usu fanatismi" väljendust liikumisest enamiku osavõtjate usutunnistuse järgi. Niiviisi näiteks talitavad prantsuse kolonisaatorid, püüdes õigustada röövsõda Põhja-Aafrika ja Alžeeria rahvaste vastu. Progressiivses ajakirjanduses paljastatakse taoliste väidete alusetust ja valelikkust. Ajakirjas „V Zaštšitu Mira" on öeldud: „Ei ole mingit kahtlust selles, et ülestõusnud oma sotsiaalselt seisundilt, oma tegevusalalt ja oma poliitilise palge poolest seisavad väga kaugel usulistest ringkondadest, muhamedi usu kiriku ringkondadest. Kogu sõja kestel ei ole alžeeria ülestõusnud maha põletanud ühtegi ristiusu kirikut, niivõrd võõras on neile igasuguse „püha sõja" idee".[1]

Seejuures tuleb märkida, et nende Lähis- ja Kesk-Ida maade rahvaste vajadustes ja nõudmistes, keda aastasadade jooksul rõhusid feodaalid ja ekspluateerijad, oli varem ja on ka praegu palju ühiseid jooni. Kuna paljude Idamaa rahvaste hulgas on levinud islam, tekib mulje, et nende ühiste huvide aluseks on ühine usund.

Kolonisaatorite vastu peetav võitlus väljendub tänapäeval

[1] П. -М. де ля Горст. Северная Африка глазами француза. «В защиту мира», № 64, сентябрь 1956 года, стр. 21—22.

islami levitamises katoliku ja protestandiusu misjonäride väljasurumise arvel Kesk- ja Lääne-Aafrikast. Nagu märgitud, „on Musta Aafrika elanike üleminek muhamedi usku esmajoones poliitiline akt, mis väljendab rahulikus, kuid samal ajal väga paljutähendavas vormis, et Aafrika rahvad tunnevad meelepaha usundi vastu, mida veetakse sisse Läänest ja juurutatakse Aafrikas, kui mitte ütelda, et Euroopa koloniaalvõimud suruvad seda usundit Aafrika rahvastele vägivaldselt kaela. See fakt näitab ka seda, et Musta Aafrika ärkavad rahvad seavad endale eeskujuks Araabia maade rahvad ning tahavad viimastelt omandada rahvusliku vabastusvõitluse kogemusi."

Kuigi leidub veel palju inimesi, kelle kujutluses religioon tihti asendab rahvustunnet või sulab sellega ühte, on Aasia ja Aafrika rahvaste vaenlastel järjest raskem usuküsimusega laveerida. Miljonite inimeste liikumine on vastukaaluks nendele, kes segavad suguharude, rahvaste ja maade ühinemist ning koostööd.

Nagu näitas Aasia ja Aafrika maade Bandungi konverents 1955. aasta aprillis, ei takista rahvus, inimeste erinev usutunnistus või ateism rahvaid ühinemast võitluseks kolonialismi ja imperialistliku agressiooni vastu, rahvusliku sõltumatuse ja suveräänsuse tagamiseks, võitluseks rahu eest kogu maailmas.

Rajataguse Idamaa rahvaste rahvuslike ja sotsiaalsete õiguste eest peetava võitluse tõusu olukorras jagavad ka paljud vaimulikud, kes arvestavad usklike hulkade meeleolu ja tundeid, rahvusliku vabadusliikumise pooldajate seisukohta, võtavad osa rahvaste võitlusest julgeoleku ja rahu kindlustamise eest ja astuvad välja nende vastu, kes sõrgivad kolonisaatorite lõa otsas.

Idamaade rahupooldajate läkitusele, milles paljastatakse imperialistide agressiivseid tegusid, andsid oma allkirja silmapaistvate poliitika- ja ühiskonnategelaste, tuntud kirjanike, ajakirjanike ja advokaatide kõrval ka mitmed muhamedi usu vaimulikud.

Muhamedi usu vaimulikkonna ühe osa seisukoht peegeldab tänapäeva rahvusliku vabastusliikumise omapärast joont — selle massilisust. Liikumisega, mille peamiseks jõuks on töölised ja talupojad, on ühinenud erinevate poliitiliste ja usuliste tõekspidamistega sotsiaalsed kihid, kaasa arvatud rahvuslik kodanlus ja osa mõisnikke, keda kõiki ühendab ühine soov — vabaneda võõramaalastest kolonisaatorite ikkest. Iseloomulikud on faktid, mis kõnelevad erineva usutunnistusega inimeste ühistest jõupingutustest ehitada uutmoodi ühist elu maades, kus rahvas on kätte võitnud rahvusliku sõltumatuse. Nii näiteks Indoneesias, „Amboinis abistavad ristiusulised ja muhamediusulised elanikud üksteist küla rekonstrueerimisel. Revolutsiooni ajal matsid muhamediusulised partisanid oma ristiusulisi seltsimehi niisamuti nagu ristiusulised muhamedi-

usulisi ja hoolitsesid selle eest, et igaüks oleks maetud tema usukommete kohaselt".[1]

Tuleb märkida seda fakti, et sageli on usk ainult traditsioon, mida inimesed püüavad ühendada oma demokraatlike tõekspidamistega. See on väga tähendusrikas. Kuid samal ajal tuleb teada, kuidas ja milleks kasutavad kolonisaatorid ja nende teenrid islamit. On olemas ka niisuguseid muhamedi usu vaimulikke, kes teenivad kolonisaatoreid edasi ja on imperialismi toeks. Reaktsioonilist osa etendab organisatsioon „Muhameedlaste Vendlus" Jordaanias ja mõnes teises Lähis-Ida riigis. Indoneesias peavad pikemat aega Indoneesia vabariigi vastu võitlust „Dar-ul-islami" relvastatud jõugud, kes varjavad oma olemust pan-islami loosungite all. Jõuke toetavad Hollandi ja Ameerika Ühendriikide imperialistlikud ringkonnad. Eespool kirjeldatud islami levimist Aafrikas püüavad kolonisaatorid samuti oma huvides ära kasutada. Niiviisi talitavad näiteks inglise imperialistid Nigeerias, kus muhamedi usku läksid üle ka kohaliku ülikkonna esindajad. Ajakirjanduses märgiti, et „Londoni püüdeid hirmutada seda „ülikkonda" ja anda talle mõista, et rahvuslik vabastusliikumine võib omandada niisuguse hoo, et ülikud ei suuda enam oma käes hoida kontrolli elanikkonna üle, vaid võivad ilma jääda mõningatest praegu saadavatest kasumitest, — kroonis edu". Seetõttu õnnestus kolonisaatoritel välja kaubelda Põhja-Nigeeria (kus muhamedi usk on laialt levinud) valitsevatelt ringkondadelt otsus, et „nad ei poolda oma maale sõltumatuse andmist 1956. aastal"[2].

Need faktid kõnelevad sellest, et imperialistid teevad suuri jõupingutusi religiooni kasutamiseks oma rahvavastastel eesmärkidel.

Inimeste erinev suhtumine religioonisse ei takista nende ühinemist võitluseks rahu ja kolonialismi täieliku likvideerimise eest. Liikumisest rahu säilitamise eest ja uue sõjaohu vastu võtavad ühiselt osa erinevate poliitiliste vaadete ja usuliste tõekspidamisega inimesed, nii usklikud kui ka ateistid.

Sedasama näeme ka Idamaa rahvaste võimsas rahvuslikus vabastusliikumises, kus rahvad võitlevad koloniaalse rõhumise likvideerimise eest.

Miljonite inimeste liikumist ei ole võimalik maha suruda, sest see aitab inimestel vabaneda müstilisest udust, kõigest sellest, mis aastasadade jooksul on raskendanud nende ennastsalgavat ja kangelaslikku võitlust vabaduse eest.

---

[1] Сукарно. Индонезия. Краткий очерк. Перев. с английского. Изд. Иностранной литературы. М. 1956, стр. 51.

[2] «Черная Африка». Документальный обзор. «В защиту мира», № 27, август 1953, стр. 43.

Ajalooteaduste kandidaat
M. I. ŠAHNOVITŠ

JUUDI USU TEKKIMISEST JA KLASSIOLEMUSEST

Nagu iga teine usk, nii propageerib ka juudi usk ebateaduslikke kujutlusi loodusest ja ühiskonnast. XII sajandil esitas autoriteetne juudi usuteadlane M. Maimonides juudi usuõpetuse 13 dogma alusel: 1) On jumal, kes lõi maailma. 2) Ta on ainus. 3) Ta on vaim. 4) Tal ei ole algust. 5) Ainult teda tuleb paluda. 6) Jumala ilmutus on tõde. 7) Mooses on kõige suurem prohvet. 8) Toora, s. o. piibli esimesed viis raamatut, ilmutas jumal Moosesele. 9) Moosese käskusid ei tohi asendada teiste käskudega. 10) Jumal valitseb maailma üle. 11) Headust tasutakse ja kurjust karistatakse. 12) Iisraelile tuleb messias. 13) Surnust ülestõusmine on tõde. Need juudiusu dogmad kujunesid Vana-Idamaal välja juba ammu enne Maimonidest. Alates ettekujutusest jumala kohta, kes olevat loonud maailma, ja lõpetades naiivsete muinasjuttudega surnust ülestõusmise kohta, on kõik kõnesolevad dogmad ebateaduslikud, kuna teadus eitab igasuguste üleloomulike jõudude olemasolu.

Teadlased lükkasid ümber piibli legendi, et Mooses on ajalooline isik, ja tõestasid, et toora („käsud", s. o. esimesed viis piibli raamatut) on koostatud preestrite poolt ning see pole „jumala ilmutus". Jutlustamisega, et jumal valitseb maailma, karistab inimesi, annab neile tasu ja lubab neile saata päästja, õigustavad nii juudi usk kui ka teised usundid sotsiaalset rõhumist ja ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt, kasvatavad inimesi alandlikkuse ja leppimise vaimus, „tröösti vad" neid taeva viirastusliku abiga.

Juudi usu kriitikas on väga tähtsal kohal juudi usu ja selle ideoloogilise aluse — toora tekkimise teaduslik seletamine. Paljude aastasadade jooksul on usklikud juudid õppinud toorat, milles nad nägid peamist tarkuse allikat, teatmekogu maailma- ja tähtsamate elukorralduse seaduste kohta. Hoolimata sellest, et vanal ajal pandi vabamõtlejad needuse alla ja loobiti neid kividega, kui nad avaldasid vähimatki kahtlust toora jumaliku päritolu kohta, leidus siiski julgeid inimesi, kes tõestasid, et piibel on tekkinud päris tavalisel teel. Juudi ajaloolane Josephus Flavius, kes elas I sajandil m. a. j. ja kirjeldas elu Palestiinas tema kaasajal, teatab, et ta tundis vabamõtlejaid —

epikuurlasi, kes väitsid, et maailm on tekkinud ilma loojata ja et see võib eksisteerida üldse ilma valitsejata. Vabamõtlejad ütlesid iirooniliselt, et jumal ei hoolitse inimeste eest, kuna teda polegi olemas.

Talmudis (vana-juudi keeles „õpetus"), s. t. Moosese viie raamatu kommentaarides, mis koostati V sajandil m. a. j., kõneldakse inimestest, kes väitsid, et toorat on korduvalt ümber tehtud, et paljud testamendi kangelased pole kunagi elanud, vaid on väljamõelduse vili. „Hoidke endid toora seletajate eest," ütlesid targad, „nende sõnad on nagu tulised söed, õpetus aga samasugune nagu šaakali hammustus, nende halastus on skorpioni halastus, nende jutt aga on mao sisisemine."

Erakordselt kuulus oli vabamõtlejate hulgas teadlane Eliša ben Abui, kes elas I sajandil m. a. j. Kord oli ta juhtumi tunnistajaks, kus sai hukka vaga inimene, kes alati täitis toora ettekirjutusi ning oli sellega ära teeninud jumala poolt lubatud pika eluea. Tema kõrval seisev teine inimene, kes jumala käsku järjest rikkus, jäi ellu ning ei saanud mingisugust viga. Eliša hakkas kahtlema jumala olemasolus ja toora tõepärasuses. „Maa peal pole õigust ja pole kättetasumist taevas," hüüdis teadlane, kui ta nägi, et koerad kisuvad tükkideks rooma sõdurite poolt surnukspiinatud toora vaga tõlgendaja keha. Eliša hakkas tähelepanelikult uurima kreeka mõtlejate neid teoseid, kus kritiseeriti religiooni. Ta kutsus oma õpilasi toorat eitama ja otsima tõde Hellase allikatest. Ta ütles: „Parem on tegelda kasuliku tööga, kingsepa- või käsitööga, kui kulutada aastaid toora kasutuks tundmaõppimiseks ja seletamiseks." Eliša arvas, et inimestel on vaja praktilisi teadmisi, mitte aga absurdseid targutusi toora ühe või teise sõna mõtte kohta. Meie ajani on säilinud mõningad Eliša ben Abui ütlused teaduse kasulikkuse kohta: „Teadmisi saada on niisama raske, nagu kuldnõusid omandada. Need kaovad aga niisama kergelt, nagu puruneb klaas." — „Kes õpib teadust noorelt, see kirjutab puhtale lehele, kes aga hakkab õppima vanas eas, see kirjutab vanale, täiskirjutatud räbalale." — „Tavaliselt mahub tühja anumasse palju, täidetud anumasse ei mahu üldse enam midagi; teadusevallas aga, mida enam anum täis on, seda rohkem ta mahutab." Eliša oli oma aja kohta haritud inimene ja vaidlustes toora seletajatega väitis ta täiesti õigesti: „Ma tean liiga palju selleks, et uskuda teie raamatuid."

XI sajandil elas Balchi linnas (praeguses Afganistanis) teadlane Hivi al Balki, kes esitas 200 vastuväidet piibli jumaliku päritolu kohta. Hivi võttis esimesena kokku piiblis esinevad vastuoksused — neid oli kokku mitusada. Ta küsis: „Mispärast öeldakse Saalomoni raamatus, et juute oli üldse 800 000 inimest. Paaruki raamatus öeldakse aga, et nende arv ulatus 1 100 000 inimesele." „Mispärast," küsis Hivi, „nõuab jumal, kes ei vaja toitu, et talle ohverdataks nisuleiba, head jahu,

kõige magusamat viina, koorevõid ja värsket puuvilja?" — „Kuidas on võimalik, et Joosavati poeg Jooram suri neljakümne-aastaselt, viimase poeg Ohosin, kes astus troonile kohe pärast isa surma, oli neljakümne kahe aastane?" jne. Hivi imestas: „Mispärast tuleb jumala auks süüdata küünlaid, kas jumal tõesti vajab siis valgust?" Ta küsis: „Mispärast ei täitnud jumal oma vandega kinnitatud lubadusi?" Hivi seletas mõningaid piibli „imesid" ratsionalistlikult: „Punasest merest oli võimalik läbi minna tõusu ja mõõna tõttu". Iraanis ilmusid juudi koolidele Hivi mõttekäigu alusel koostatud õpikud. Toora seletajatele olid Hivi mõtted kahjulikud, tema teosed põletati, õpikud hävitati ja tarka Hivi al Balkit kästi nimetada ainult Hivi al Kalbiks, s. o. Hivi-koeraks.

Kolmsada aastat hiljem elas Hispaanias Toledo linnas teine silmapaistev mõtleja, matemaatik ja luuletaja Abraham ibn Ezra (1092—1167). Ta oli niivõrd vaene ja hädavares, et ütles iseenese kohta: „Kui ma kaupleksin surilinadega, siis inimesed enam kindlasti ei sureks." Abraham ibn Ezra oli veendunud, et toora koostajateks on inimesed, et see on täis vigu ja vastuoksusi, et see on halvasti toimetatud ja sellepärast ei saa seda pidada „jumalikuks" raamatuks. Abraham ibn Ezra näitas, et toorat ei võinud kirjutada Mooses, sest Moosese viiendas raamatus kirjeldatakse mitte üksnes Moosese surma, vaid ka seda, kuidas teda taga nuteti (teine Moosese raamat XXXIV, 5—8). Sealsamas on öeldud, et Moosese matmispaika „ei tea keegi . . . isegi tänapäevani". Neid sõnu ei saanud kirjutada surnud Mooses omaenda haua kohta. Moosese raamatutes kirjeldatakse samuti sündmusi, mis toimusid palju hiljem, kui Mooses olevat elanud. On selge, et Mooses ise ei saanud ka neid sündmusi kirjeldada. Abraham ibn Ezra teadis, kui julmalt teda taga kiusatakse ja karistatakse, kui ta oma uurimused avaldab. Sellepärast šifreeris ta oma avastuse, soovides seda säilitada tulevastele põlvedele. Abraham ibn Ezra võttis kuuest piiblisalmist, mis kinnitavad, et Mooses ise ei ole „viie Moosese raamatu" autor, igast ühe sõna, koostas nendest lause ja kirjutas, et see, kes tahab teada tõde, mõistatagu lause mõte.

XVII sajandil dešifreeris noor hollandi filosoof Spinoza (1632—1677) Abraham ibn Ezra lause. 1670. aastal avaldas Spinoza „Usulis-poliitilise traktaadi", milles ta tõestas, et Moosese viis raamatut pole kirjutanud Mooses ise ja et need on täis vastuoksusi. Juba enne traktaadi avaldamist asetasid rabid Spinoza 1656. a. kirikuvande alla: „Inglite ja pühakute käsul paneme Baruch Spinoza jumala ja selle pühakoja nõusolekul kirikuvande alla, põlgame ta ära, pagendame ja neame."

Inglise filosoof Hobbes (1588—1679) tõestas 1651. aastal ilmunud „Leviathanis", et Moosese viis raamatut on kirjutatud hoopis hiljem kui elas Mooses. 1753. aastal juhtis prantsuse arst Jean Astruc tähelepanu sellele, et piibli esimese raamatu

vanas juudikeelses tekstis nimetatakse ühes osas jumalat Elohiks, teises aga Jahveks (Jehoovaks). Mõlemad osad kujutavad endast iseseisvat jutustuste kogu, mis tekkis IX—VIII sajandil e. m. a. Need jutustused on üksteisele vasturääkivad. Nii näiteks kõneldakse piibli esimese raamatu ühes kohas, et veeuputus kestis 40 päeva ja 40 ööd, teises kohas aga — 150 päeva. Astruci poolt esiletoodud vastuolu on seletatav sellega, et piibli esimene raamat on koostatud kahe allika põhjal. F. Engels kirjutas, et „niinimetatud juudi pühakiri ei olnud midagi muud, kui vana-araabia usundlike ja suguharude traditsioonide ülestähendused, mis olid mõnevõrra muutunud selletõttu, et juudid eraldusid varakult oma hõimluses olevaist, kuid alles rändlevaist naabreist".[1]

Järelikult lükkas teaduslik piiblikriitika ümber juudi usu ühe tähtsama põhialuse — „püha raamatu" jumaliku päritolu. Sellest tuleneb, et juudi usu enese tekkimist tuleb otsida vanade juutide elutingimustest.

Esimesi tõepäraseid andmeid juudi suguharude kohta, kelle hulka kuulus ka juutide usundi nime kandev Juuda suguharu, kuuluvad 1500-ndasse aastasse e. m. a. Juudi suguharud elasid tol ajal Araabia kõrbes patriarhaalsugukondliku korra tingimustes ja tegelesid rändkarjandusega. Need suguharud („põlved") kandsid looma nime, keda peeti inimeste esivanemaks. Piibli esimeses raamatus nimetatakse Juuda, Tani, Benjamini ja Isaskari „põlvi" „nooreks lõviks", „maoks", „kiskjaks hundiks" ja „tugevaks eesliks". Vanad juudid kummardasid esivanemate vaime ja loodusjõudusid kehastavaid vaime. Nad uskusid, et kurjad vaimud hävitavad loomi, päästavad valla kuumad kõrbetuuled ja puistavad kaevud liiva täis. Olles abitu loodusjõudude ees, keda rändkarjakasvataja pidas kurjadeks vaimudeks, mõtles ta, et manamiste ja oinasarve puhumisega saab neid nii inimestest kui ka loomadest eemale peletada. Noorkuu ja täiskuu ajal on kurjad vaimud eriti metsikud (vanade usundite kohaselt) ja siis tehti maagilisi toiminguid (nõidust) kurjade vaimude hirmutamiseks, et nad ei läheks noorkarja kallale.

Suguharu usund, massebide (kivide) ja ašeride (puude) kummardamine muutus siis, kui aastal 1300 e. m. a. juudi suguharud vallutasid Palestiina. Vanad, kolmandasse aastatuhandesse (e. m. a.) kuuluvad egiptuse andmed tunnistavad, et Palestiinas elasid semiidid, kellest üks osa tegeles karjanduse ja teine osa paikse põllundusega. Araabia naabersteppidest ilmusid perioodiliselt rändkarjakasvatajate suguharud, kes Palestiinas hakkasid tegelema põllundusega. Ühes egiptuse XV sajandi (e. m. a.) raidkirjas mainitakse kahte juudi suguharu,

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма. Госполитиздат, 1953, стр. 72.

kes elasid Palestiinas juba tol ajal, teises raidkirjas, umbes aastast 1230. e. m. a., mainitakse esmakordselt Iisraeli nime. Piibli müüt, et juudid rändasid Egiptusest välja jumala abiga ja prohvet Moosese juhtimisel, on järelikult muinasjutt.

Sugukondlik kord laguneb üleminekuga rändkarjapidamiselt paiksele põlluharimisele. Tekivad maa eraomandus ja klassid. Kui juudi rändkarjakasvatajad hakkasid karjanduse asemel tegelema põllundusega, hakkasid nad austama ka põllunduse kaitsejumalaid, rohkearvulisi kohalikke „vaale" („peremehi", „isandaid"). Palestiinas toimunud väljakaevamistel avastati palju vana juudiusu mälestusmärke, nagu seda on pühad kivid, amuletid ning jumalate ja jumalannade kujukesed.

Kui teiste juudi suguharude hulgast kerkis esile „juuda põlv", kelle ümber koondusid suguharud, sai selle suguharu jumal Jahve kõigi juudi suguharude peajumalaks. Piiblist leiame palju legende Jahvest selle kohta, et ta võitles inimestega, kuid ei suutnud neist jagu saada.

„Ja Jakob jäi üksipäinis järele, siis heitles üks mees kangesti temaga, seni kui hakkas koitma ... Ja ta ütles: „Lase mind lahti, sest koit on ju väljas. Jakob ütles: „Ei ma lase sind mitte, kui sa mind ei õnnista." Siis ütles tema: „Su nime ei pea enam Jakobiks hüütama, vaid Iisraeliks, sest sa oled kui vürst võidelnud Jumalaga ..." (I Moosese raamat, ptk. 32, 25—29). Piiblis kujutatakse jumalat verejanulise ja kättemaksuhimulise olevusena. Nii näiteks tappis ta 50 070 petsemessi meest ainult selle eest, „et nemad vaatasid Jehoova laeka peale" (I Samueli raamat, ptk. VI, 19).

Palestiinas tekkis (umbes 1000 a. e. m. a.) vana juudi orjanduslik riik eesotsas kuningaga. Neis tingimustes kujunes järkjärgult välja veendumus, et jumal Jahve on taeva kuningas. Piiblis seda öeldaksegi: „Sest Jehoova on suur Jumal, ja suur kuningas üle kõigi jumalate." (Lauluraamat 95, 3). „Kummardage teda, kõik jumalad" (Lauluraamat 97, 7). Sel ajal, kui need sõnad kirja pandi, kummardasid juudid veel mitut jumalat — jumal Jahvet (Jehoovat) ja tema naist Anat-Jahvet. Neid kummardati kui peajumalaid. Väljakaevamistel leitud hauasambal on jumal Jahve kujutatud kuningana, kes seisab lõvi seljas. Jahve lähedal seisab jumalanna Anat-Jahve. Lõvi pea kohal suitsetab preester jumal Jahvele viirukit. Niiviisi kujutati Jahvet VI saj. e. m. a. ja see oli tüüpiline jumalakuju, mis asetati pühakodadesse.

Salmides kujutatakse Jahvet istumas troonil teda ümbritsevate jumalate keskel. Jahve abikaasa Anat-Jahve auks ehitati eriline tempel Jeruusalemma lähedal asuvas väikeses Anatoti linnakeses, kus VII saj. e. m. a. (piibli järgi) oli preestriks prohvet Jeremia isa Hilkia. Varem asus Anati tempel (Anati maja) Hebroni lähedal Bet-Anatis. Tel-el-Amarna tahvlitel (Egiptuses) kohtame jumalanna Anati nime elefantiini

papüürustes (Elefantine — Niiluse jõel asuva saare vana kreekakeelne nimetus) temanimelises vandetõotuses. Anat-Jahve istub Jahve iseloomuliku sümboli — lõvi seljas.

Niiviisi arenes juutide usund mitme jumala kummardamiselt ainujumala kummardamiseni ja piibli jumal Jahve, kes ristiusus omandas jumalaisa tähtsuse, tõusis juudi usu arengu käigus paljude teiste jumalate hulgast peajumalaks.

Klassiühiskonnas muutus Jahve usk klasside rõhumise tööriistaks. Jahve preestrid kuulutasid kõik teised jumalad „ebajumalateks" ja nõudsid, et kummardataks ainult Jahvet, toodaks talle ohvreid Jeruusalemma templis ja et kingitusi tehtaks ainult Jeruusalemma preestritele. Nad astusid välja „kuldvasika", „vaskmao" jt. kummardamise vastu. Selle kultuse jälgi leiame ka piiblist: „Ja kõik rahvas kiskus varsti kuldehted ära, mis nende kõrvus olid ja (ülempreester Aaron) ... tegi seda valatud vasikaks ... ja ehitas altari tema ette ... " (II Moosese raamat, ptk. XXXII, 3—5). „Ja Jehoova ütles Moosese vastu: „Tee enesele üks tuline madu ja pane see ridva otsa" (IV Moosese raamat, ptk. XXI, 8). „Ja Iisraeli kuninga Eela poja Hoosea kolmandal aastal sündis, et Ahase poeg Hiskia Juuda kuningaks sai ... Tema ... murdis ebausu sambad katki ja raius hiie maha ja hõõrus vaskmao peeneks .. sest neistsinatseist päevist saadik olid iisraeli lapsed temale suitsetanud; ja ta hüüdis teda Neustaniks (II Kuningate raamat, ptk. XVIII, 1—4) jne. Preestrid moodustasid oma korporatsiooni („leviitide sugupõlve") ja nende read täienesid ülikkonnast pärinevate inimestega. Preestrid olid kuningavõimu toeks. Piiblis nimetatakse kuningat „Jahve poolt salvituks". Troonile astumise puhul anti kuningale uus nimi jumaliku liitega „io", millega märgiti kuninga seost jumalaga.

Kuningavõimu ja tsentraliseeritud riigi järkjärgulise tugevnemisega areneb ka usk ainujumalasse, kuigi rahva hulgas kummardatakse veel kaua aega suguharude ja hõimude jumalaid.

„ ... kantakse paljude jumalate kõik looduslikud ja ühiskondlikud atribuudid üle ü h e l e kõikvõimsale jumalale," kirjutas Engels, „kes ise omakorda on ainult abstraktse inimese peegeldus. Nii tekkis monoteism, mis ajalooliselt oli hiliskreeka vulgaarfilosoofia viimane saadus ja mis leidis oma kehastuse juudi rahvusjumalas Jahves".[1]

Palestiinas tunnistati Jahve mitte üksnes peajumalaks, vaid ka ainujumalaks ja Iisraeli kuningate kaitsjaks. Et tugevdada usku Jahvesse kui ainujumalasse, koostati „Moosese viis raamatut" ehk toora, mille tekst põhiliselt kirjutati V sajandil e. m. a. Nendes „pühades raamatutes" kirjeldati suguharude mitmesuguseid legende ja usundeid, orjandusliku korra sea-

[1] F. E n g e l s, Anti-Dühring, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954, lk. 279—280.

dusi ja käitumisnorme. Nii näiteks kõneldakse piiblis orjadest, et need on eraomand: „Ja teie peate neid pärisosaks saama oma lastele pärast teid, et nemad neid päranduseks pärivad; nende peale võite teie igavesti tegu panna." (III Moosese raamat, ptk. XXV, 46). Ori oli tema peremehele kuuluv asi (vt. näiteks II Moosese raamat, ptk. XXI, 2—11) jne.

Vanal Idamaal omistati seadustele jumalik päritolu selleks, et neil oleks suurem mõju. Müütiline Mooses oligi vana iisraeli rahva seadusandluse kehastuseks. Seaduste koostajaks aga peeti jumal Jahvet ennast, kes olevat seadusetahvlid Moosesele andnud Siinai mäel. Aastasadade jooksul on miljonid inimesed pidanud neid seadusi kõige vanemateks ja kõige tõepärasemateks. Neid austavad juudid ja ristiusulised ka veel praegu. Legendid jumala poolt antud käskudest olid ka teistel vanadel rahvastel. Egiptuses jutustati Menesist, Indias – Manust, Hiinas — Mu'st, Kreekas — Minosest.

Föniikias teostatud väljakaevamised näitasid, et selle maa elanikud kummardasid Moosest kui jumalanna Anatist sündinud jumal Alliani poega. Anat oli ka juutide jumalanna. Anati kujutusi leiti Palestiinast, kus teda kummardati kui Jahve abikaasat — Anat-Jahvet. Ajalooteadus eitab Moosese olemasolu, nagu ta eitab ka Egiptusest „väljarändamist". Isegi mõned kodanlikud teadlased, nagu W. Weil, G. Gunckel, R. Düssand jt. on tunnistanud, et Mooses on müütiline isik. Moosese „elulugu" tuletab meelde paljusid vana-aja müüte. Nii näiteks ei erine Moosese sündimise ja pääsemise lugu millegagi legendist Babüloni kuningas Sargoni kohta. Egiptusest väljarändamine toimus piibli järgi 1498. ja 1240. aasta vahel e. m. a., s. t. siis, kui Egiptuses valitses vaarao Merentpah ehk Thutmosis III. Thutmosis III kohta on Karnaki templi püloonilt leitud raidkirjadest teade, et ta alistas kaks juudi suguharu Jakob-el ja Joosep-el. See tähendab, et XV sajandil e. m. a. elasid juudi suguharud juba ammu enne seda Palestiinas, kui nad olevat Joosua Nainist juhtimisel sinna (piibli andmeil) tulnud. Aastal 1896 leiti vaarao Merentpah hauaplaat, millele oli kirjutatud, et juba tema ajal elas iisraeli rahvas Palestiinas.

Aastal 1901 leiti Babüloni kuninga Hammurapi (1792—1750 e. m. a.) seadused, mis on veelgi vanemad kui „Moosese seadused". Sellega tehti kindlaks, et „Moosese seadused" pole kõige vanemad, vaid leiti ka Moosese seaduste paljude sätete allikas. Nagu paljud taolised seadused, nii on Moosese seadused orjandusliku ühiskonna mälestusmärgiks. Teadlased võrdlesid Hammurapi seadusi (nende kohta kõneldi, et Hammurapi olevat need saanud päikesejumalalt Šamašilt) Moosese seadustega ning tegid kindlaks, et Babüloonia seadused on avaldanud mõju piibli käskudele.

„Jalkut-Šemoni" jutluste ja õpetuste kogus (Midrašis) leiame vanade rahvaste satiirilise jutustuse preestrite ahnuse kohta,

kes „Moosese seaduste alusel" röövivad kehvikuilt kogu vara: „Kord elas lesknaine kahe vaeslapsega. Kogu tema vara koosnes tillukesest maalapist. Kui ta hakkas oma põldu kündma, tuli tema juurde prohvet Mooses ja ütles: „Ära rakenda härga ja eeslit ühe rakme ette." Saabus külv. Lesknaine hakkas külvama. Mooses ütles: „Ära külva mitmesuguseid seemneid ühele põllule." Jõudis kätte viljalõikuse aeg. Mooses ütles jälle: „Oma põllu veerelt ära korista, koristamata jäänud viljavihke ära korja." Kui lesknaine hakkas vilja peksma, ilmus tema juurde Moosese vend, ülempreester Aaron: „Anna jumalale esimene kümnis, temale anna ka teine kümnis." Lesknaine jäi hoopis vaeseks. Ta otsustas oma maalapi ära müüa ja saadud raha eest osta kaks lammast. „Saan," mõtles lesknaine, „riietuseks villa ja ka talledest kasu." Niipea aga, kui lauta tekkisid talled, tuli uuesti Aaron ja nõudis: „Anna ära üks tall, sest iga esmasündinu tuleb ohverdada jumalale." Lesknaine hakkas nutma, kuid alistus jumala tahtele. Kui jõudis kätte lammaste niitmise aeg, ütles Aaron: „Esimene niidetud vill kuulub mulle." Siis hakkas lesknaine vastu: „Ma ei kannata enam seda inimest," ütles ta oma lastele, „tapan talled ja sööme nende liha." Niipea kui lambad olid tapetud, tuli uuesti Aaron: „Õlad, lõuad ja magu anna jumala käsul minule." „Jumal hoidku," oigas lesknaine, „isegi nüüd ei pääse me ülempreestri ahnusest, ohverdame parem kõik liha jumalale, kui et ükski tükike saaks Aaronile." — „See on veel parem," ütles Aaron rahulikult, „kõik mis ohverdatakse jumalale, on minu oma, sest et issand ütles: „Kõik ohvrid Iisraelis kuuluvad sulle." Ning Aaron viis ära kõik liha ja jättis lesknaise tütrekestega näljast nutma." See vanaaegne satiir on pandud piiblis mässaja Korahi suhu, keda maa just selle satiiri pärast olevatki alla neelanud. Satiiri jõud seisab selles, et Moosese ja Aaroni kõned on koostatud just piibli käskude järgi, mis talupoegadele olid väga raskeks koormaks.

Piibli „III Moosese raamat" („leviitide raamat") ja „IV Moosese raamat" („Ajaraamat") koosnevad peamiselt annetuste loetelust, mis tuleb preestritele (vaimulikele) tuua. Kümnenda osa kõigist sissetulekutest, esimese vilja, esimese vastsündinud looma, lambavilla, esimese aedvilja ja esimesed viinamarjad pidid talupojad ohverdama jumalale, ja need said muidugi preestrid endale. Piibli käsud nõudsid, et preestritele tuleb igal aastal anda 113 härga, 1093 talle, 5500 liitrit jahu, 2100 liitrit õli, 2100 liitrit veini. „Mitte keegi ei tohi tulla Jahve ette tühjade kätega," kõlab piibli käsk.

Piibli käsud pandi kirja umbes 500 aastat e. m. a. Kuid tunduvalt varem, enne kirjaoskuse tekkimist liikusid rahvasuus tavad, käsud, legendid ja laulud patriarhidest — suguharude pealikutest, kangelastest, rahva võitudest, saavutustest ja hädadest. Need legendid kandusid ühest suguvõsast teise,

põlvest põlve, suust suhu. Kirjaoskuse tekkimisel hakatakse isikute mälus olevaid legende üles kirjutama. Preestrid kui kõige suurema kirjaoskusega inimesed panid kirja rahva hulgas levinud müüte, hümne, legende, muistendeid ja aforisme, töötasid need ümber, täiendasid neid oma eesmärkide ja maitse kohaselt ning koostasid üksikutest üleskirjutustest terviku. Suurem osa piiblit kujutabki endast mitmesuguste allikate põhjal koostatud kogu.

Kõik orjandusliku ühiskonna seadused ja tavad on kantud piiblisse jumala eeskirjadena. Nendega antakse õnnistus klasside olemasolule, eraomandile, naise rõhumisele jne.

Vana-aja maailma kultuurikeskuste väljakaevamised näitavad, et piibli legende „esimeste inimeste" loomisest, pattulangemisest, veeuputusest, Paabeli tornist jne. tundsid ka teised rahvad, kes asusid vana-aja juutidega võrdsel majanduslikul ja kultuurilisel arengutasemel. Babüloonlaste müüdid, mis on veelgi vanemad kui piibli müüdid, on kirjutatud savitahvlitele ning neil on piibli müütidega suur sarnasus. Nii näiteks on piibli legendid veeuputusest üldiselt identsed babüloni müütidega. Ainult Noa asemel figureerib babüloni müüdis Utnapištim; Ararati mäe asemel, millele Noa laev olevat kinni jäänud, — Naziri mägi, Jahve asemel — jumal Ea.

Suure Nippuri linna varemetest (Mesopotaamias) leiti savitahvlikesed veelgi vanemate müütidega maailma loomisest ja veeuputusest. Savitahvlikestele on raiutud kiri ja mitte vanas baabüloni, vaid babüloonlaste eelkäijate — sumerlaste keeles. Tahvlitel leiame samuti legende, mis sarnanevad piibli legendidega Kainist ja Aabelist ning keelte segunemisest. Aastal 1923 avaldati teisest aastatuhandest pärinev egiptuse mälestusmärk „Amen-em-ope õpetused", mis on identsed kuningas Saalomoni „tarkuse sõnadega".

Piiblist leiame ka mitmesuguste isikute poolt VI—VII sajandini e. m. a. koostatud prohvetite jutustuste kogusid. Paljud prohvetid on müütilised isikud, s. t. nad ei ole kunagi elanud. Mooses, Joosua Nainist, Eelias ja Jesaja on kohalikud jumalad, keda vanad iisraellased kunagi kummardasid. Nii näiteks austati prohvet Eeliast kui äikese- ja piksejumalat. Piiblis kõneldakse ka nendest prohvetitest, kes tõepoolest eksisteerisid, kuid „nabideks" — prohvetiteks nimetati ka posijaid ja ettekuulutajaid. Nagu šamaanid, nii sattusid nad ekstaasi tantsu ja muusikaga ning laususid niisuguses seisundis sõnu, mida peeti „jumala sõnadeks". Mõnede prohvetite jutlustes väljendus rahva protest kehvikute, lesknaiste ja orbude rõhumise vastu. Kuid prohvetid nägid kõigi viletsuste põhjust selles, et jumalat ei austata küllaldaselt. Nad kutsusid ootama taevast päästjat „Jahve salvitut", kes sünnib „kuningakojas" ja tuleb maa peale kullast riietes roosidega ehitud valgel hobusel ning päästab inimesed ime läbi kurjusest ja kannatus-

test. Rõhutud rahvahulkade jõuetus võitluses rõhujate vastu sünnitas usku õiglase kuninga imepärasesse tulekusse, kes loob kuningriigi, kus hunt sööb tallega ühes karjas. Prohvetid ütlesid, et vabaduse ja õnne kuningriigi saavad inimesed valmis kujul kätte taevaselt päästjalt, keda asjatult oodati palju aastasadasid. See propaganda segas võitlust vägivalla ja rõhumise vastu.

Lootused messiasele levisid juutide hulgas eriti laialt pärast seda, kui roomlased I sajandil e. m. a. purustasid Juudamaa ja see lakkas eksisteerimast iseseisva riigina. Juba mitu sajandit enne seda elasid juudid mitmesugustes Idamaa riikides — Babülonis, Egiptuses ja Vahemere saartel. Niisugustes linnades nagu Aleksandria, Babülon jt. tekkisid väga suured juutide kogukonnad. Sedamööda, kuidas juudi diaspoorid („hajutatud", lahus elukohad) laienesid, ei saanud enam inimesed, kes elasid Palestiinast kaugel, religioosseid usutalitusi sooritada, kuna seda tehti peamiselt Jeruusalemma templites. Nüüd tekib niisugune usukultus, mis Jeruusalemma ja selle templiga on seotud ainult sümboolselt. Jeruusalemma templi külastamise asemel hakkasid inimesed usutalituste sooritamiseks koos käima kohalikes sünagoogides, ohverdamise asemel hakati Jahvet paluma, talle kiidulaule laulma ning lugema piiblit. Erakordselt suure tähtsuse omandas palumise päev laupäev, mille juudid võtsid omaks babüloonlastelt.

III sajandi algul pandi kirja piibli käskude kommentaarid („mišna" — suuline käsk), IV—V sajandini kirjutati üles kommentaaride seletused („hemara" — täielik seletus). Mišna ja hemara moodustasid kokku talmudi („õpetuse") — raamatu, mida usklikud juudid pidasid pühaks.

Rikkus ja vaesus kuulutatakse talmudis vääramatuks ja igaveseks jumalikuks korraks. Talmudis on palju õpetlikke mõistujutte, milles jumala nimega õigustatakse inimeste jagunemist rikasteks ja vaesteks. Toome näiteks ühe mõistujutu. Rabi Hanina ben Dosa jutustas, kuidas ta äärmises viletsuses palus, et jumal kergendaks tema viletsat olukorda, ja tema kõrvale langes taevast kuldne toolijalg. Unes ilmutati talle, et see on sellesama tooli kuldne jalg, millel iga vaga inimene istub paradiisis. Rabi Hanina arvas, et kui ta kasutab taevaseid hüvesid maa peal, siis peab ta taevas püsti seisma, ja palus jumalat, et see toolijala tagasi võtaks, mis ka otsekohe sündis. Niisugused muinasjutud pidid inimesi veenma, et nad lepiksid oma saatusega.

Talmudis on inimeste lohutamiseks töötatud välja õpetus taevariigist. Nii näiteks jutustatakse talmudis, et rabi Jošu ben Levi, kes „elava inimesena" käis paradiisis, teatas, et enne paradiisi saamist kümblevad surnute hinged 248 palsamiallikas, siis alles avanevad teemantväravad ja vagad inimesed naudivad paradiisis kõiki mõnusid, mida üldse võib enesele

kujutleda. Niisuguseid muinasjutte paradiisist leiame ka teistest usunditest. Need pidid lohutama vaeseid, neid, keda maa peal rõhuti.

Ühes õpetusega paradiisist töötati juudi usus välja ka õpetus põrgust. Sünagoogis õpetati, et seda, kes julgeb rikkuda „jumala poolt antud" seadusi, ootavad põrgupiinad. Talmudi lugudes jutustatakse, et rabi Jošu ben Levi „oli" ka põrgus, tuli uuesti maa peale tagasi ning teatas, et ta põrgus nägi inimesi, kes rippusid konksu otsas juukseidpidi, kättpidi, keelega, silmadega, samuti nägi ta rinnust ülespoodud naisi.

Missuguste karistustega ähvardati (ja ähvardatakse) jumala käsust üleastujaid! Selles osas ei erine juudi usk mitte millegi poolest paljudest teistest usunditest.

Talmud on tõelisele teadusele vaenulik. Selles õpetatakse, et „selle üle, mis on sinust kõrgemal, ära aruta". „Sellesse, mis pole sulle jõukohane, ära süvene; sellega, millest sa aru ei saa, ära tegele; selle üle, mida sa ei näe, ära küsi." — „Mõistatusi ära otsi, mis su eest on varjatud, ära uuri, mõtle selle üle, mis on lubatud, saladusega ära tegele." — „On parem, kui poleks üldse sündinud see, kes püüab tungida järgmisse nelja saladusse: mis on kõrgem kui taevas, mis on madalam kui maa, mis oli enne ja mis tuleb pärast" jne. Talmudist leiame paljude käsuõpetajate ütlusi, milles mõistetakse hukka ilmlikud teadused. Õpetajalt küsiti: „Kas tohib õpetada pojale kreekakeelset raamatut?" Õpetaja vastas: „Teda võib õpetada sel ajal, kui ei ole päev ega öö."

Keskaja feodaalses Euroopas oli juudi rahva olukord väga raske. Nad olid õigusetud inimesed, kes pidid elama erilistes kvartalites (getodes), neid kiusati taga ja jälitati. Palju tuhandeid juute hukkus katoliku kiriku inkivisitsiooni vanglamüüride vahel ja tuleriitadel. See sotsiaalne rõhumine oli mitmekordselt raskem vaestele juutidele, töötajatele, keda ekspluateerisid ka „oma" kodanlus ja „omad" klerikaalid, kuna viimaste käes oli piiramatu võim ja seadusandlus juutide kogukondades keskajal.

Feodalismi ajal seisid rabid Lääne-Euroopas juutide religioossete kogukondade eesotsas. Esmakordselt tekkisid rabid Hispaanias XI sajandil kui seadusetundjad ja kohtunikud, kes valitsesid kogukonda. Kogukonnad kujutasid endast poolreligioosseid, poolilmalikke institutsioone, kus peremehetsesid rikkad ja rabid. Kogukond oli ametlikuks organiks, kes esindas juudi elanikkonda võimude ees. Kogukond kogus juutidelt ettenähtud maksu ja peale selle veel kogukonna enese ülalpidamise maksu. Kogukonna ninamehed jaotasid neid makse nii, et nende peamine raskus langes rahva õlgadele. Kogukonna kohtunikud — rabid — mõistsid kohut rikaste huvides. Kogukonna ülalpidamisel olid ka oma arestimajad ja vangivalvurid. Eriti metsikult õiendati arveid nendega, kes

julgesid astuda kogukonna tavade ja klerikaalide vastu. Mässajad pandi kirikuvande alla, range majandusliku ja elukondliku boikoti alla. Geto elanikud elasid kogukonna ettekirjutuste kohaselt. Geto pidi ülal pidama rabisid, nende rohkearvulisi abilisi ja sünagoogi teenindavaid isikuid. Rabi kohale pretendeerijad pidid selle koha saamiseks omama ristiusu vaimulike ja ilmalike võimude toetust. Nii näiteks määras Toledo peapiiskop Pedro aastal 1388 oma agendi ülemrabi kohale; Inglismaal kinnitati ülemrabi kuninga poolt kohale. „Kui rabi ütleski sulle vasakuks selle, mis on parem, ja paremaks selle, mis on vasak," õpetati sünagoogis, „pead sa ikkagi tema sõna kuulama."

Keskajal levib laialdaselt juutide hulgas usk inglitesse, kes etendavad juudi usus samasugust osa nagu ristiusus pühakud, kuradid, igasugused soolapuhujad (baal-šemid), kes kauplesid amulettide ja talismanidega ning tegelesid „kuradi väljaajamisega". Juudi soost elanike hulgas levib laialdaselt müstiline õpetus — kabbalah (sõnasõnalises tõlkes tähendab see „pärimuse teel saadud").

Kaballistide teoste kohta, kes kirjutasid piibli üksikutes tähtedes peituvatest „saladustest", musttuhandetest inglitest ja nende funktsioonidest, needmistest kõigi elujuhtumuste kohta, tegi Spinoza järelduse: „Tõepoolest ei tea, kas nad kõnelevad nii vanaeidelikult rumalusest ja jumalakartlikkusest või kõrkusest ja kõlvatusest selleks, et ainuüksi neid peetaks jumala saladuste tundjaiks; tean vähemalt seda, et ma pole nende teostest midagi saladuste taolist lugenud, vaid ainult lapsikuid arutlusi."[1]

XVIII sajandi teisel poolel tekkis Volõõnia ja Podoolia juudi soost külaelanike hulgas hassiidide usuline liikumine, mis lõhestas Ida-Euroopa juudid hassiidideks („jumalakartlikeks"), tsadiigide („vagade", „pühade") kummardajaiks ja misnaagideks („võitlejateks"), vana rabi kultuse pooldajateks. Hassiidide liikumise välises vormis väljendus esialgu rahvahulkade protest kogukonna ninameeste ja rabide vastu, peagi aga kaotas see igasuguse opositsioonilise iseloomu ja muutus tsadiigidesse uskujate vaimse uimastamise vahendiks.

Juudi usk ja tema kirikute organisatsioon jälitas juutide iga vaba mõtteavaldust, eriti aga ateismi (tihti tegutsesid rabid üheskoos ristiusu vaimulikega). M. Maimonides kirjutas raamatus „Tugev käsi" („Jad hasaka"): „Need, kes ei tunnista Moosese viit raamatut ja prohveteid, tuleb ära tappa. Kes suudab neid avalikult tappa mõõgaga, tehku seda, kui mitte, siis peab ta nende surmamise iga võimalust kasutama..." Maimonides ise langes rabide tagakiusamise ohvriks, kes kaht-

[1] Б. Спиноза, Богословско-политический трактат, 1935, стр. 158—159.

lustasid teda vabamõtlemises. Aastal 1232 pani rabi Saalomon ben Abraham kirikuvande alla iga inimese, kes loeb Maimonidese teoseid. Prantsusmaal ja Hispaanias jälitasid rabid Maimonidese pooldajaid. Monpeliers'i (Prantsusmaa) linna rabid pöördusid kaasabi saamiseks katoliku inkivisitsiooni poole ja said dominikaanlastelt loa põletada tuleriidal Maimonidese raamatud. „Teie põletate oma ketsereid," kirjutasid rabid, „tulge ja hävitage ühtlasi meie, juudi filosoofilised raamatud, mis toovad ka ristiusule kahju." Aastal 1305 panid hispaania rabid kirikuvande alla iga inimese, kes kuni 25 aastaseks saamiseni tegeleb filosoofia või loodusteadusega, samuti need, kes tõlgendavad piiblit allegooriliselt. XVII sajandil viisid Amsterdami rabid filosoof Acosta enesetapmiseni. XVIII sajandil peksti vabamõtleja Glosek Vilno rabide käsu järgi vitstega läbi ja tema suhtes rakendati häbiväärset avalikku sülitamist. Kuni tänapäevani on rabid kiusanud taga eesrindlikke inimesi vabamõtlemise pärast.

Tsaari-Venemaal juurutas valitsus antisemitismi lootuses, et rahvusliku vaenu õhutamine viib kõrvale töörahva viha kapitalistidelt ja mõisnikelt. Tsarism püüdis lüüa kiilu juudi ja vene kehvikute vahele, takistada töörahva ühinemist, ässitada vene töötajaid juutide vastu, takistada tagakiusamiste ja pogrommidega revolutsiooniliselt meelestatud juudi töölisringkondi osa võtmast revolutsioonilisest võitlusest koos vene ja teistest rahvustest proletaarlastega. Teadlikud töölised kõigist rahvustest andsid mustasajalastest pogrommitsejatele vastulöögi. Nii näiteks võtsid Gomeli raudteelased 1905. aastal töölissaadikute nõupidamisel vastu erilise resolutsiooni pogrommide vastu ja kutsusid osutama pogrommitsejatele vastupanu. Oma kõnes „Juutide pogrommilisest tagakiusamisest" mõistab Lenin hukka pogrommide organiseerijad: „Häbi neetud tsarismile, kes piinas ja kiusas taga juute. Häbi sellele, kes külvab viha ja vaenu juutide vastu, kes külvab vihkamist teiste rahvuste vastu. Elagu kõigi rahvuste tööliste vennalik usaldus ja võitlusliit kapitali kukutamise eest peetavas võitluses."[1]

Juudi usk oli revolutsioonilise liikumise vaenlane. Rabid jutlustasid, „et tsaar pärineb jumalast". Rabid viitasid talmudile, milles on öeldud, et vandenõulased tsaarivõimu vastu väärivad surma, kes aga jultunult käitub tsaari isiku suhtes, see käitub jultunult ka jumala enese suhtes.

1835. aasta seaduse kohaselt pidid rabid Venemaal „õpetama juute alistuma üldistele riigi seadustele ja võimudele". 1903. aastal võeti Varssavis rabide kongressil vastu otsus: „Rabid peavad meid, juute, võõrutama sotsialismi ideedest. Ärgu olgu üheski kodus raamatuid, ajalehti ega portreesid, mis on ühenduses selle ohtliku seltsiga, kuna see kõik on surmav

[1] V. I. Lenin. Teosed 29. kd., lk. 228.

mürk. Tuleb hoiatada, et kui kellegi juurest midagi taolist leitakse, siis tunnistatakse ta selle seltsi liikmeks ja ta saab tingimata karistada."

1905. aasta revolutsiooni ajal võtsid rabid koos õigeusu, katoliku ja teiste pappidega osa streigivastasest võitlusest, moodustasid jõuke revolutsionääride läbipeksmiseks, informeerisid politseid illegaalsetest koosolekutest ja andsid ohrankale välja aktiivsemaid revolutsionääre. 1917. aastal avastati dokumendid, milledest nähtub, et Orjoli rabi Katzenelson tegutses tsaari ohranka agendina. 1926. aastal selgus Odessa ohranka asjade arutamisel, et Odessa linna ülemrabi andis 1907. aastal politsei kätte revolutsionääride ringi. Tehti samuti kindlaks, et Kiievi kubermangu Svirõ küla rabi Jampolski teenis tsaari ohrankas ja andis politseile välja revolutsioonilisi juudi töölisi.

Nagu õigeusu vaimulikke, nii autasustas tsaarivalitsus ka rabisid revolutsionääridevastasest võitlusest osavõtmise eest. 1907. aastal kirjutas Tambovi kuberner Muratov siseminister Stolõpinile, et on vaja autasustada kohalikku rabi Joffet kuldmedaliga püha Stanislause paelal selle eest, et ta aitas 1905. aastal „maha suruda poliitilisel pinnal tekkinud korratusi".

Võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu asutasid rabid mustasajalaste ühingu „Mahzike gadas" („Innukad usupooldajad"), kes oma üleskutsetes hoiatas, et selle ühingu liikmed on innukad „usupooldajad" ja kui nad avastavad „noormeeste või tütarlaste" koosolekuid või ringe, siis teatavad nad sellest sandarmitele". Aastal 1908 ja 1910 kutsusid Varssavi rabid oma kongressidel üles välja juurima revolutsioonilist liikumist juudisoost elanike hulgas. 1917. aastal toetasid rabid kodanlikku Ajutist Valitsust. Kui Ülevenemaaline Õigeusu Kirikukogu 1918. aastal asetas nõukogude võimu kirikuvande alla, siis panid ka Odessa rabid samal aastal noore Nõukogude riigi vande („heremi") alla.

Rabid tegutsesid revolutsioonilise liikumise vastu liidus juudi kodanlik-natsionalistliku sionistide parteiga. Sionistid toetasid sünagoogi, paljud rabid olid sionismi õhutajad. Sionistid omakorda toetasid täielikult obskurantismi kõigis selle äärmuslikemais väljendusvormides.

Töötavad juudid võitlesid tsarismi, kodanluse ja klerikalismi vastu. Neil tekkis palju vanasõnu jumala ja rabide kohta: „Jumal elab üleval, aga piinab all." — „Kui jumal elaks maa peal, siis peksaksid inimesed tal kõik aknad sisse." — „Ära looda imet." — „Rabi joob ise veini ära, aga inimestel käseb lõbutseda." — „Hüüa mind rabiks, aga valva nagu varast." — „Ära varasta ja ära paastu." — „Jumalakartlikku inimest otsige liiderlike hulgast." — „Ole rohkem hea kui vaga" jne. Paljud silmapaistvad juudi kirjanikud paljastasid juudi klerikaale, nagu näiteks Linetzki oma raamatus „Poola noormees";

Aksenfeld — raamatus „Petetud maailm"; Šolom-Aleihhem — teostes „Paradiisi elu" ja „Õpetaja Boaz"; Perets — töödes „Vaga isakass", „Moraal" jne.

XIX sajandi 60-ndatel aastatel tugevnes progressiivne vene publitsistika mõju juudi elanikkonna hulgas. Juutide seast kerkisid esile valgustajad, kes piitsutasid variserlikkust ja obskurantismi.

Juba esimese rahvusvahelise proletariaadi püha — 1. mai pühitsemisel Venemaal (1882. a.) teatasid Vilno juudi soost töölised, et nad on ateistid. Esinedes maikoosolekul kõnedega, ütles üks tööline: „Me teame, et sotsialism ei tule üleloomuliku ime teel, sotsialismi tulipunane toora ei lange taevast müristamise ja välguga Siinai mäele. Ka Messias ei tule ühel ilusal hommikul valge eesli seljas, et kehtestada sotsialismi kogu maailmas ... Meil ei ole loota kellelegi muule kui iseendile. Kas võime loota vaimulikele, kes pakuvad meile hauatagust elu samal ajal, kui nad ise maapealses elus nuumavad meie arvel oma paksu magu? Või loota söödikute soole, kes meist kisuvad välja viimased sooned ja imevad meie verd? Kas loota abi nendelt inimestelt? Ei. Meie ei saa loota sellele röövlite ja riisujate kambale."

Bolševike partei juhtis Venemaa kõigist rahvustest töötajate võitlust sotsialistliku revolutsiooni eest. Ägedas võitluses kodanlike ja väikekodanlike parteidega võitis bolševism oma poole kõigist rahvustest meie maa töötajad, sealhulgas ka juudi rahvusest töötajad.

Juudi usk avaldas ja avaldab ka praegu usklikele erakordselt suurt kahjulikku mõju oma usupühade ja rituaalidega. Rohkearvulised juutide usupühad — „Roš Gašono" („uusaasta"), „Jom Kipur" („kohtupäev"), „Peisahh" („paastupüha") jne. — tekkisid juba kauges minevikus. Kunagi olid need karjakasvatajate või põlluharijate pühad. Nii näiteks tähistati „Kuštši" püha kui saagikogumise lõpetamise päeva. Kõige tähtsamateks pühadeks peeti uusaastat ja kohtupäeva püha. Need pühad on seotud ettekujutusega selle kohta, et inimeste saatus sõltub täielikult jumalast, et uuel aastal ja kohtupäeval määrab jumal igaühe saatuse — „kes saab rikkaks, kes laostub ja keda ülendatakse". Niiviisi sisendab juudi usk usklikele, et kõik sotsiaalsed hädad, mida kapitalism toob töötavale rahvale, on jumala poolt saadetud ja ette määratud.

Rohkearvulised juudi usu rituaalid tekitavad kahju ka sellega, et nad juhivad töötava rahva mõtted ja energia kõrvale võitlusest klassilise rõhumise vastu. Usklik on sündimisest kuni surmani rabide seaduste ja kombekorra võimuses. „Ainult surnud ei pea käsku täitma," ütlevad rabid. Juudi usk koormab usklikku 613 ettekirjutusega, nende hulgas on 365 keeldu ja 248 käsku. Rabid määravad, missugust palvet tuleb pidada uute riiete selgapanemisel. Unest ärkamisel tuleb kiiresti nägu

pesta selleks, et pesemata olekus juhuslikult mitte mõttes nimetada jumala nime; puhta näoga peab jumalat kiitma selle eest, et ta „andis elu tagasi". Juudi usk nõuab peaaegu igal sammul palveid: kui inimene sööb leiba, tuleb pidada üht palvet, joob veini — teist, nägi vikerkaart — kolmandat, lilli — neljandat; kui usklik kuulis müristamist, kohtas sõpra, kuulis head sõnumit jne. oli ta kohustatud lugema eri palveid. Ka endistel aegadel ei täidetud tegelikus elus neid ettekirjutusi. Kui juudi tööline näiteks hakkab täitma kõiki usunõudeid, siis tooks see tema peremehele kahju. Kaitstes peremehe huve, õpetasid rabid, et töölised peavad teenistuskohuste täitmisel vähem palvetama.

Igasuguste keeldude, rituaalide, kommete ja seaduste süsteem, mida kujundati juudi usu olemasolu kümnete sajandite jooksul, tõi rabidele suurt tulu. Sama süsteem soodustas ka rabide mõju püsimist usklike hulgas. Iga uus leiutus tekitas rabides vaidlusi: kas seda võib kasutada laupäeval? Aastal 1911 kirjutas „õpetatud" rabi J. Šmelkes „uurimuse" selle kohta, kas laupäeval tohib kõnelda telefoni teel ja kuulata grammofoni? Rabi J. S. Nathanson kirjutas töö äratuskella kasutamise keelu kohta laupäevadel. Teisest küljest aga mõtlesid rabid välja ka igasuguseid keeldude kommentaare ja tõlgendusi selleks, et anda võimalust välise vormi säilitamisega keeldudest mööda hiilida.

Juudi usu vanade rituaalide hulgas on eriti kahjulik „mikve" või vettekastmine. „Mikveks" nimetatakse veekogu, kus juudi naised toimetavad rituaalset vettekastmist. Vanasti pidasid nii usklikud juudid kui ka paljud teised rahvad inimest alles siis „puhtaks", kui ta oli ennast vette kastnud. Selle ettekujutuse aluseks oli usk, et inimeses olevad kurjad vaimud kardavad vett, millel olevat nõiduse võim. Ka praegu on veel paljudes usundites sama tähendus. Nii näiteks austatakse ristiusu kirikus pühitsetud vett, mida peetakse eriti tähtsaks lapse ristimisel lapse vettekastmisel. Juudi usus on vettekastmise rituaal kohustuslik ainult naistele. Naised pidid seda tegema pärast menstruatsiooniperioodi. Selle kombe aluseks on vanaaja inimeste vaade, et menstruatsiooni ajal on naine „kurjade vaimude" võimuses, kellest võib vabaneda, s. o. puhtaks saada ainuüksi veega. See komme on sellepärast kahjulik, et see oli varem ja on ka praegu igasuguste haiguste levimise allikaks.

Vastsündinud poisslaste juures teostavad usklikud juudid ümberlõikamist. Rabid kinnitavad, et ümberlõikamine olevat ainult juutidel kombeks. See ei ole õige. See on kombeks miljonitel inimestel, kes tunnistavad mitmesuguseid usundeid. Seda kommet tundsid ka paljud vanad rahvad. Egiptlased sooritasid preestrite ja sõjameeste poegade ümberlõikamist viimaste neljateistkümnendal eluaastal. Paljud suguharud, kes elavad Austraalias ja Okeaania saartel, sooritavad ümberlõi-

kamist veel tänapäevalgi. Lõuna-Aafrika elanikud — basuudid ja betšuaanlased — sooritavad seda poeglaste juures, kes on saanud 13—14-aastaseks. Kõnealune komme oli levinud ka vanas Mehhikos. See on kombeks samuti islami pooldajatel.

Ümberlõikamise kombe juured ulatuvad kaugetesse aegadesse. Maailma kõige madalama kultuuriga rahvaste elu uurimine näitab, et mõnedel suguharudel oli ümberlõikamine üheks kombeks, mis käis kaasas noormeeste täisealiseks pühitsemisega. Kui noormehed said suguküpseks ja läksid üle täisealiste meeste rühma, tehti nendega mitmesuguseid katseid. Katsete hulgas oli ka ümberlõikamine kui üks rituaal noormehe astumisel sõjameeste hulka. Hiljem peeti ümberlõikamist tasu andmiseks jumalale. See oli tunnusmärk, et inimene on seotud jumala kui esivanemaga, keda peeti vastava inimrühma rajajaks. Piiblis mainitakse, et ümberlõikamine on vanade juutide ja nende jumala vahelise seose tundemärgiks. Paljudel ürgaja suguharudel oli kombeks, et noormehe astumisel sõjameeste ja jahimeeste rühma tekitati temale mitmesuguseid kehalisi vigastusi (haavamine, ümberlõikamine, hammaste suust väljalöömine jne.). Engels märkis, et juutide ümberlõikamise rituaal oli tõenäoliselt kohitsemise pehmem vorm, mis vana aja paganluses etendas tähtsat osa. F. Engels kirjutas: „Vanal testamendil on paganlusega ühine alus ja ühised eeldused. Sellest tuleneb mosaismi paljude kommete paganlik iseloom. Nii näiteks on ümberlõikamine tõenäoliselt kohitsemise pehmem vorm, sest paganausus etendas kohitsemine väga tähtsat osa... Samasugused on ka keelud toitude osas ja seadusetelgi ehitus, mis meenutab sedavõrd egiptuse pühakoda, nagu seaduselaegas meenutab föniiklaste ja egiptlaste püha kasti."[1]

Ümberlõikamise komme on tihedalt seotud uskumisega headesse ja kurjadesse vaimudesse.

Juudid sooritavad ümberlõikamist kaheksandal päeval pärast poeglapse sündimist. Pärast ümberlõikamist imeb haavakesest vere välja inimene, kes operatsiooni sooritas. Inimeste suus on alati igasuguseid pisikuid. Loomulikult tekitab ümberlõikamine lapsele tihti väga ohtlikke nakkushaigusi. Arstiteaduslikes töödes kirjeldatakse rohkesti juhtumeid, kus laps haigestus nakkushaigusse pärast ümberlõikamise rituaali sooritamist. Tuntud kirurg professor Rust kirjeldas süüfilise taudi juudi lastel Krakovi linnas. Selle põhjuseks osutus süüfilise haavand inimese suus, kes ümberlõikamist sooritas. Samasuguseid taude täheldati XIX sajandil paljudes linnades.

Mõned kodanlikud arstid, kes lömitavad rabide ees ja tahavad säilitada ümberlõikamise rituaali, tegid ettepaneku muuta

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений. 1956, стр. 436.

see operatsioon osaliseltki ohutuks. Kuid sellest ei muutu selle rituaali metsik iseloom.

Juudi usk õigustab naise sotsiaalset ebavõrdsust. Usklik mees on kohustatud hommikul palvetama: „Ole kiidetud, issand, meie jumal, maailma valitseja, et sa ei loonud mind naiseks."

Juudi usk konserveeris ja konserveerib igasuguseid igandeid juutide elus: varajasi abielusid, pruudil pea paljaks ajamist ja naisel paruka kandmist, arvukad toitude keelamised jne. Religioon toetas ja toetab kõige ebakultuursemaid eelarvamusi ja ebausku, tsadiigide („pühakute") šarlataanlust. Vajaliku arstiabi puudumine ja rahva kultuuriline mahajäämus tsaari-Venemaal soodustasid posimise õitsengut, usku mitmesugustesse märkidesse ja amulettidesse. Tsadiigid („pühakud") arstisid kõiki mõeldavaid haigusi ja äritsesid talismanidega. Nagu õigeusklikud naispalverändajad sõitsid mööda „pühasid paiku", nii käisid usklikud juudid tsadiige („pühakuid") kummardamas, kes elasid mitmesugustes asulates ja linnades. Tsadiigidel olid väga suured sissetulekud; paljud neist elasid väga jõukalt ning pidasid usklike arvel ülal tervet karja priileivasööjaid. Rahvas ütles: „Tsadiigile on rahakogumine püha toiming."

Tsaarivalitsus toetas tsadiige.

Juudi soost suurkapitalistid — Ginsburg, Poljakov ja Brodski — olid aktiivsed klerikaalid ja juudi usu tegelikud juhid tsaari-Venemaal. Pankuri parun Ginsburgi rahadega ehitati Peterburi peasünagoog, raudteetuusa Poljakovi rahadega — peasünagoog Moskvas, suhkrutööstur Brodski rahadega — peasünagoog Kiievis.

Kapitalismi tingimustes kujunesid juudi usu kaks suunda: ortodoksaalne suund ja reformistlik suund. Viimasel on eriti palju pooldajaid Ameerika Ühendriikides. „Reformeeritud" sünagoogis, mis on kohandatud kaasaegse kapitalismi tingimustega, on kõrvaldatud palju sellest, mis XX sajandil on liigne: palveraamatutest on kõrvaldatud suur hulk vanu kiidulaule, tühistatud on koormavad seadused toidu keelamise, naiste ebavõrdsuse kohta jne.

Pittsburghis (Ameerika Ühendriigid) XIX sajandi lõpul toimunud rabide kongress tegi avalduse: „Meie tunnistame . . . ainult neid seadusi ja rituaale, mis kindlustavad ja õnnistavad meie elu, ja heidame kõrvale kõik selle, mis ei vasta uue tsivilisatsiooni vaadetele ja harjumustele." „Reformeeritud" juudi usk, mida võib võrrelda teiste „uuendatud" ja „moderniseeritud" uskudega, propageerib usu mõju säilitamiseks ja tugevdamiseks mõningatest piibli ettekirjutustest ja keskaegsetest rituaalidest loobumist. Nii „reformeeritud" kui ka „ortodoksaalselt" juudi usku kasutavad kapitalistid „klassirahu" propageerimiseks ja võitluseks sotsialismi vastu.

Juudi usk õpetab austama kapitaliste, kuna „rikkus on jumala and", ja sisendab veendumust, et jumala õnnistuse läbi võib igaüks saada kapitalistiks. Juudi kogukondi ühendav organ Ameerikas — „Ameerika Sünagoogide Nõukogu" — toetab täielikult valitsevate reaktsiooniliste ringkondade poliitikat ja võitleb koos teiste kirikute juhtivate organitega kommunismi vastu. Sünagoogidel on rohkearvuliselt heategevaid organisatsioone ja õppeasutusi, nad on seotud juudi kodanlike natsionalistidega-sionistidega, kes on imperialismi agendid.

Kodanlikus Iisraeli riigis on juudi usk riiklikuks usundiks. Rabidel on seal suur poliitiline mõju. Juudi vaimulikkonna reaktsioonilised ringkonnad toetavad täielikult Iisraeli militaristlike valitsejate agressiivset poliitikat ja agressiivset tegevust Araabia maade suhtes, poliitikat, mis on täielikus vastuolus Iisraeli rahvuslike huvidega ja teenib vaid inglise-ameerika imperialistide huve, kelle eesmärgiks on Idamaade orjastamine. Vaimulikkond (nn. „ortodoksid") kiusab metsikult taga Iisraeli Kommunistlikku Parteid, astub välja progressiivse kirjanduse ja töölisklubide vastu. Iisraeli riik tunnistab seaduspärasteks rabide kohtute otsused perekonna ja abielu küsimustes. Need kohtud teevad oma otsused piibli ja talmudi alusel.

Nõukogude Liidus elav juudi rahvas võtab aktiivselt osa kommunistliku ühiskonna ülesehitamisest koos teistest rahvustest töötajatega. NSV Liidus on suurem osa juudi elanikkonnast usulistest eelarvamustest vabanenud. Kannatlik, süstemaatiline, teaduslik-ateistlik propaganda aitab kõigil töötajatel lõplikult vabaneda usuliste eelarvamuste kütkeist.

Ajalooteaduste kandidaat
A. I. KLIBANOV

RELIGIOOSSE SEKTANTLUSE TEKKIMINE VENEMAAL

1

Religioosse sektantluse tekkimine Venemaal ja selle ajalugu on ajalooteaduses üks kõige vähem uuritud küsimusi. Revolutsioonieelsel ajal tegelesid religioosse sektantluse ajalooga peamiselt kiriklike ringkondade esindajad. Nende tööd olid ilmse klerikaalse iseloomuga ja kujutasid endast oma olemuselt mingit teadusetaolist politseilikku pealekaebamist sektantide peale, kellega isevalitsus aastakümnete jooksul oli arveid õiendanud ja piiranud kõige elementaarsemat südametunnistuse vabadust. Niisugune on Aivazovi, Ivanovski ja paljude teiste „paljastavate" teoste sisu. Teisest küljest oli juba revolutsioonieelsel perioodil olemas sektantluse ajalugu käsitlev rikkalik liberaalse ja narodnikliku suunaga kirjandus (Pugavin, Jassevitš-Borodajevskaja jt.). See kirjandus kuulub rohkem publitsistika kui teaduse valdkonda ja kujutab sageli endast musternäidet mittekriitilisest suhtumisest sektantluse ajaloo faktidesse, selle ideoloogiasse ja ühiskondlik-poliitilisse osasse.

Kodanlik ajalooteadus ei jätnud Venemaa sektantluse uurimise valdkonnas kuigi suurt pärandit, kui jätta arvestamata usulahkude küsimus, mis on eelistatumas olukorras.

Peaaegu ainsa Venemaa sektide ajaloo tervikliku ülevaate andmise katse tegi kodanlik ajalooteadlane P. N. Miljukov oma „Esseedes vene kultuuri ajaloost", kuid selle kadetliku ajaloolase idealistlikud meetodid ja reaktsioonilised poliitilised vaated ilmnesid täielikult ka tema töö neil lehekülgedel, kus ta käsitles sektantluse ajalugu.

Sektantluse tekkimise ja arenemise marksistlik uurimine Venemaal on seotud Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei võitlusega südametunnistuse vabaduse eest. Teatavasti võttis VSDTP teine kongress 1903. aasta augustis vastu erilise resolutsiooni sektantluse kohta ja andis juhtnöörid tööks sektantlike organisatsioonide demokraatlike alamkihtide hulgas, eesmärgiga tõmmata need sotsiaaldemokraatide poolele. See resolutsioon võeti vastu pärast V. D. Bontš-Brujevitši ettekande

üksikasjalikku läbiarutamist sektantluse tekkimisest ja selle ajaloost Venemaal. V. D. Bontš-Brujevitši ettekanne avaldati sektantide jaoks ka sotsiaaldemokraatide lehekeses „Rassvet". See oli esimeseks katseks uurida sektantluse ajalugu Venemaal marksistliku teaduse alusel.

Erakordselt suure tähtsusega on V. I. Lenini tööd „L. N. Tolstoi", „Tolstoi ja proletariaadi võitlus", „L. N. Tolstoi ja tema aeg", „Lev Tolstoi kui vene revolutsiooni peegel", „L. N. Tolstoi ja tänapäeva töölisliikumine" jt., mis aitavad mõista sektantluse ajaloolist olemust ja ühiskondlik-poliitilist tähtsust Venemaal.

Nõukogude autorite töödest, milles käsitletakse sektantlust, tuleb esmajoones nimetada: N. M. Nikolski „Vene kiriku ajalugu", F. Putintsevi „Sektide poliitiline osa ja taktika" ja tema teisi töid, N. Volkovi „Skopetside sekt", A. Klibanovi „Mennoniidid", A. Jartsevi „Evangelistlike kristlaste sekt", B. Tihhomirovi „Baptism ja selle poliitiline osa" jt.

Käesoleva artikli ülesandeks on anda üldiseloomustus revolutsioonieelsele sektantlusele kui ajalooliselt tingitud ühiskondliku liikumise vormile kui sotsiaalse protesti usundlikule vormile. Sektide ajalugu ja sotsiaalpoliitilist tähtsust pärast proletaarse revolutsiooni võitu ja tänapäeva sektantlust käsitletakse eri loengus.

Ma näen oma ülesannet selles, et anda (tahes-tahtmatult skemaatiline) ülevaade religioosse sektantluse põhiliste vormide tekkimisest ja evolutsioonist Venemaal XVIII—XIX sajandil.

2

Teatavasti on ühiskonnas valitsevaks ideoloogiaks alati valitseva klassi ideoloogia. Kui kõnelda religioonist, siis oli juba Kiievi-Venest alates valitsevaks ideoloogiaks õigeusk — religioosne ideoloogia, mis teenis feodaalide klassi huve. Kodanluse tekkimisel Venemaal hakkas õigeusk ja õigeusu kirik kaitsma kodanluse ja mõisnike korra huvisid. Kuna aga on täiesti võimatu lepitada ekspluateeritavate ja ekspluataatorite huve, ei suutnud õigeusk mitte kunagi Venemaa ajaloos luua kiriku ja rahva ühtsust. Meie ajani säilinud nappides allikmaterjalides Vana-Vene riigi kohta leiame andmeid kirikuvastaste väljaastumiste kohta Kiievi-Venes juba X—XII sajandil.

Kiievi-Venes toimunud kirikuvastase võitluse faktide esiletoomisele ja nende teadusliku uurimise küsimusele on pühendatud D. A. Kazakova mahukas artikkel NSV Liidu TA väljaandel ilmuva kogumiku „Voprosõ istorii religii i ateizma" viiendas köites.

Ajaloo käigus on kuristik valitseva õigeusu kiriku ja rahva

vahel järjest süvenenud. XIV—XVI sajandini toimusid üksteise järel niinimetatud ketserite liikumised. Ketserid võitlesid õigeusu kiriku vastu, paljastasid vaimulike moraalseid patte ja kiskjalikku ekspluateerimist nende poolt, kritiseerisid religiooni ja kirikut, mis pidasid pühaks feodalismi.

Ketserid püüdsid õigeusule vastandada oma „rahva usku". Liikumistes etendasid peaosa Vene linnade demokraatlikult meelestatud elanikkonna — käsitööliste, väikekaupmeeste ja alama vaimulikkonna esindajad. Niisugused olid näiteks strigolnikud ja niinimetatud „juuditsejad" ketserid. Ketserlus, eriti viimatimainitu, oli laialt levinud. Ketserid, keda XV sajandi vaimulikud nimetasid „juuditsejateks", tegutsesid Pihkvas, Novgorodis, Moskvas ja Tveris. Nende tegevus, leides poolehoidu rahvahulkades, tekitas juhtiva õigeusu kiriku vaimulike hulgas segadust. Novgorodi peapiiskop Gennadi esitas XV sajandi lõpul isegi projekti inkvisitsiooniorganite loomiseks, et ketseritega arveid õiendada, ja viitas seejuures Hispaania katoliku kiriku kogemustele. Nõukogude ajaloolased N. A. Kazakova ja J. S. Lurje andsid oma raamatus „Feodalismivastased ketserite liikumised Venemaal XIV sajandist kuni XVI sajandi alguseni" üksikasjalise pildi ketserite liikumise ajaloost Venemaal.

XVI sajandi keskel tegutsesid ketserid Matvei Baškin ja Feodossi Kossoi.[1] XVII sajandil toimus Vene õigeusu kiriku lõhenemine. Tohutu suured rahvahulgad lõid „vanausu" lipu all lahku õigeusu kirikust, hakkasid viimase vastu võitlema ja näitasid võitluses visaduse ja mehisuse üllast eeskuju. Küsimus ei seisnud muidugi mitte „vanausuliste" dogmade erinevuses õigeusu valitsevaist dogmadest. Vanausk oli laialdase sotsiaalse protesti vormiks ja asjatult ei asetanud kõige pahempoolsem (kuigi väikesearvuline) vanausuliste tiib juba XVII sajandil oma lootusi Stepan Razini juhtimisel ülestõusnud talupoegadele. Asjatult ei astunud üks vanausu suundi, niinimetatud „jooksjad" (beguunid), eraomandi vastu, väites, et sõna „minu" on kuradi poolt välja mõeldud ja et „kõigi meie ühise vara loojaks on jumal". Seoses öelduga lõhenemisest, tuletan meelde G. V. Plehhanovi raamatu „Vene ühiskondliku mõtte ajalugu" eripeatükki, mis on pühendatud sellele küsimusele, samuti N. M. Nikolski raamatut „Vene kiriku ajalugu", kus lõhenemise küsimust, selle ajalugu ja ühiskondlikku tähtsust käsitletakse mitmes peatükis.

Sektantluse ajalugu algab XVIII sajandil. Sel ajal tekkisid hlõstide („kristuste"), skopetside, duhhobooride ja molokaanide sektid. Kõik nimetatud sektid eksisteerisid ka XIX sajandil, kuid neile lisandusid veel rohkearvulised uued sektid,

[1] Feodossi Kossoi kohta vt. D. K. Šelestovi artiklit kogumikus „Voprossõ istorii religii i ateizma" nr. 2. Moskva, 1954. Matvei Baškini kohta vt. sama kogumiku nr. 4 ilmunud A. A. Zimini artiklit.

mida tavaliselt nimetatakse ühise nimega „štundistid". XIX sajandi lõpul tekkisid baptistide, evangelistide ja adventistide sektid, kuhu läksid üle paljud „štundistid". Nimetatud sektid eksisteerivad ka tänapäeval sama nimetuse all. Kõik need sektid ei tekkinud ajalooliselt ühesugustes tingimustes, erinev on ka nende klassikoosseis, ühiskondlik ideoloogia ja usund.

On ebaõige samastada nimetatud sekte ka selle osa poolest, mis nad etendasid poliitilises klassivõitluses. Enamikku mainitud sekte võib iseloomustada Lenini sõnadega: „Tuntud on fakt sektantluse ja ratsionalismi kasvamisest talurahva hulgas, — poliitilise protesti esinemine usundliku katte all aga on nähtus, mis teataval arenemisastmel on omane kõigile rahvastele, ja mitte üksnes Venemaale."[1]

Neil V. I. Lenini sõnadel on suunav tähtsus sektantluse ja selle ajaloo uurimisel.

3

Tervikuna võttes oli sektantlus Venemaal kapitalismi ajastule iseloomulik ühiskondlik-usundiline liikumine.

Religioosse sektantluse üksikud voolud, nagu hlõstid, skopetsid, duhhoboorid, molokaanid, štundistid, baptistid, evangelistid ja adventistid ei kujutanud endast ainult paralleelselt eksisteerivaid organisatsioone. Nendes võib jälgida ajalooliste vormide järgnevust, mis on seotud vene ühiskondlik-majandusliku arengu ühe või teise etapiga.

Muidugi, elus eksisteerisid need voolud üheskoos ja olid omavahel läbi põimunud. Siiski on võimalik näidata sektantliku liikumise vorme Venemaal ajaloolises järgnevuses. Kapitalistlike suhete tekkimisele ja esialgsele arengule on iseloomulik, et talupoegade, peamiselt obrokitalupoegade hulgas tekkis kristlaste ja skoptside, hiljem aga, peamiselt riigitalupoegade hulgas, duhhobooride ja molokaanide liikumine.

Pärisorjusliku majapidamise üldist kriisi XIX sajandi keskel, pärisorjuse lagunemist ja tööstuskapitalismi arengu ajajärku Venemaal iseloomustab sektantluses štundism, mis levib maata jäänud talupoegade ja proletariseeruvate elementide hulgas, kes olid seotud mitte üksnes mõisnikega, vaid ka tekkiva külakodanlusega.

Lõpuks, XIX sajandi lõppu ja XX sajandi algust, kogu imperialismi ajastut iseloomustavad niisugused sektantluse voolud, nagu baptism, evangelism ja adventism. Nendes liikumistes oli rahvahulkade ühiskondlik tegevus hoopis väiksema tähtsusega kui varasemates sektantide liikumistes. Kuigi nende liikumiste sotsiaalne alus oli veel nüüdki massiline ja koosnes peaasjalikult linna ja küla väikekodanlikest elementidest, olid liiku-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 212.

mised suurel määral kodanlike elementide mõju tulemuseks rahvahulkades. Ei saa neist osavõtnud rahvahulki halvustada ja alahinnata liikumiste opositsioonilisi traditsioone, mis neile liikumistele pärandati eelnevatelt liikumistelt. Siiski tuleb baptismi, evangelismi ja adventismi iseloomustamisel (eriti 1905. aastast peale) määravaks pidada Lenini tuntud teesi „Kõiki kaasaegseid religioone ja kirikuid, kõiki ja igasuguseid religioosseid organisatsioone vaatleb marksism alati kui kodanliku reaktsiooni organeid, mis teenivad ekspluateerimise kaitsmise ja töölisklassi uimastamise huve."[1]

4

Kapitalistlike suhete kindlustumine, kodanluse klassi tekkimine rea Lääne-Euroopa riikide ajaloos tõid kaasa reformatsiooni ka usu alal. See oli ulatuslik, rahvahulki haarav ühiskondlik liikumine keskajal valitsenud katoliku kiriku vastu. Rahvahulkade tormiline surve katoliku kiriku vastu, mis kasvas üle pikaajaliseks ja visaks võitluseks XV, XVI ja XVII sajandil, oli suunatud mitte üksnes keskaja kiriku ja tema ideoloogia vastu, vaid kogu feodaalkorra vastu, mille kehastuseks ja pühaduseks oli katoliiklus. Rahvahulkade protest feodalismi vastu keskajal toimus usundilises vormis. See oli paratamatu, sest keskaja kirik valitses ideoloogia vallas jagamatult. Ta tungis ühiskondliku elu kõikidesse külgedesse. Ta monopoliseeris kultuuri ja kunsti. Niisugustes tingimustes pidi rahvahulkade võitlus feodalismi vastu paratamatult väljenduma ühe religioosse idee teise religioosse idee vastu võitlemise vormis. Võitlus Lääne-Euroopa maades tõi lõppkokkuvõttes peaaegu kõikjal kaasa katoliku kiriku vaimse diktatuuri langemise. See võitlus andis raske hoobi feodaalkorrale ja soodustas uute, tolle aja kohta progressiivsete kapitalistlike suhete arenemist. See võitlus näitas suurepäraseid rahva revolutsioonilise visaduse eeskujusid taboriitide näol Tšehhis Jan Žižka juhtimisel ja anabaptistide näol Saksamaal Thomas Müntzeri juhtimisel. Kuid see näitas ka rahva ürituse alatut reetmist kodanlike kihtide poolt, kes algul võtsid reformatsioonist osa, hiljem aga reetsid rahva.

Ühiskondlik-majandusliku arengu suhtelise mahajäävuse tõttu ei muutunud reformatsioon Venemaal XV—XVI sajandini üldrahvalikuks. See ei tähenda, et Venemaal ei olnud usulist reformatsiooniliikumist, nagu seda omal ajal püüdsid tõestada kiriku ajaloolased ja paljud kodanlikud ajalooteadlased. Vene linnade XIV—XVI sajandi ketserite, eriti aga niinimetatud „juuditsejate" liikumine, mida ma mainisin ees-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 369—370.

pool, oligi vene usundilis-reformatsiooniliseks liikumiseks. Kuid Venemaa ühiskondlik-majanduslik olukord XV—XVI sajandil ja klassivõitluse areng sel ajal ei olnud jõudnud veel nii kõrgele tasemele, nagu see oli Tšehhis XV sajandil või Saksamaal XVI sajandi algul. Vene reformatsioonilised liikumised, mis toimusid Pihkvas, Novgorodis, Moskvas ja Tveris, ei haaranud feodaalse talurahva laiu hulki ja purustati repressioonidega, mida õigeusu kirik teostas liidus riigivõimuga. XVII sajandi teisel poolel ning XVIII sajandil oli Venemaal klassivõitlus juba niivõrd terav, niivõrd küps, et „ususõdade" tee, religioosne reformatsioon ei saanud muutuda Venemaal selle võitluse peavormiks. Bulavini, Razini ja Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõdades etendasid religioossed loosungid üpris väikest osa.

Kuigi usundilisest võitlusest Venemaal XVII ja XVIII sajandil võtsid osa rohkearvulised rahvahulkade esindajad, oli see siiski teisejärguline nii oma tähtsuselt kui ka ulatuselt. Võitlus liitus harva revolutsiooniliste väljaastumistega. Vastupidi, XVII sajandil ja eriti XVIII sajandil astub usundiline võitlus tegevusväljale siis, kui rahvahulgad said revolutsioonilises võitluses kaotuse osaliseks. See oli feodaalide diktatuurile, kirikule, pärisorjuslikule riigile *passiivse* vastupanu avaldamise vormiks ja sel oli kahtlemata oma tähtsus nendes tingimustes, kus reaktsiooni ühendatud jõududel õnnestus anda hoop aktiivselt tegutsevale ülestõusnud talurahvale.

5

Religioosse sektantluse tekkimine ja selle tähtsamate vormide arenemine Venemaal kuulub, nagu öeldud, XVIII sajandisse. See oli kapitalistlike suhete järkjärgulise arenemise aeg Venemaal.

XVIII sajandi keskel suureneb ühest küljest kiiresti aadli feodaalne maavaldus. Aadel saab järjest suuremaid riiklikke eelisõigusi ja nende õigus pärisorjadele muutub tõepoolest piiramatuks (ukaasid aastail 1760, 1765, 1767), kuid teisest küljest kasvab kaubatootmine, areneb kaubanduslik rent ja raharent. Vene metallurgiatööstus jõuab XVIII sajandil ette Inglise metallurgiatööstusest, malmivalu poolest aga ka Rootsi omast. Mitmes manufaktuurses tootmisharus (siid, puuvillapaber) on palgatöö ülekaalus. Külas toimub klassidesse kihistumine. Klassivõitlus muutub teravamaks, kasvab üle talurahva XVIII sajandil 50—60-ndate aastate ülestõusudeks (Uraal) ja kujuneb 1773—1775 aasta talurahvasõjaks.

Kapitalistlik elulaad muutus tõsiasjaks nii Venemaa ühiskondlikus ja majanduslikus elus kui ka ideoloogia vallas. Kui tohib nii väljendada, siis tungis kodanlik elulaad ka religioos-

sesse ideoloogiasse. Milles on selle iseärasused? Esmajoones on see individualismi ja ratsionalismi vaim, mis seati vastukaaluks feodaalse õigeusu autoritaarsele, väliselt rituaalsele, kuid kalgile ja formaalsele religioossele ideoloogiale. Pärast kapitalistlike suhete võidulepääsu religiooni alal toimunud muudatuste olemuse tõi esile Marx, andes iseloomustuse XVI sajandi saksa reformatsioonile:

„*Luther* võitis *jumala käsu järgi seatud* orjuse ainuüksi sellega, et asendas selle orjusega *veendumuse* järgi. Ta purustas usu autoriteedisse, taastades usu autoriteedi. Ta muutis papid ilmalikeks, muutes ilmalikud pappideks. Ta vabastas inimese usu välisest vormist, muutes usu inimese sisemaailmaks. Ta vabastas ihu ahelatest, pannes ahelatesse inimese südame."[1]

Religioosse sektantluse ideoloogia kõigile väljendusvormidele on ühine see asjaolu, et vastavalt kodanliku individualismi ja ratsionalismi vaimule kannab see religiooni inimese sisemaailma. Selle, mis puutub religiooni väliskülge — rituaalid, religioossed tseremooniad, niinimetatud pühade esemete, pühakute jne. kummardamise —, hülgab sektantlus suurema või vähema järjekindlusega. Usk tunnistatakse inimese sisemise veendumuse asjaks ja selle alusel põlatakse väliseid jumalatunnistuse vorme kui ebasiiraid ja võltse. Mitte kirik ei ole jumala esindaja maapeal, vaid inimene ise kuulutatakse usu küsimustes kõrgeimaks autoriteediks. Kiriku organisatsiooni autoriteedile seatakse vastukaaluks tees: inimene ise on jumala tempel. Sellest vormelist tuleneb, et sektantluses — jällegi suurema või väiksema järjekindlusega — muudetakse ära professionaalsete vaimulike institutsioon ja jutluste pidamise õigus antakse usklikele endile — nii meestele kui ka naistele.

Eeltoodu iseloomustab kõige üldisemalt sektantluse religioosset ideoloogiat. Paljud, eriti vanad sektid, lähevad religiooni põhimõtete süvendamisel veelgi kaugemale; teised, eriti noored sektid loovad omaenda usulised tõekspidamised ja rituaalid, taastavad ühes või teises vormis vaimulike institutsiooni, piiravad oma järelkäijate tegevust usu alal ja muutuvad ise omapärasteks ususuundadeks (kirikuteks).

6

Religioosse sektantluse kõige vanemaid vorme Venemaal esindavad hlõstid ja skopetsid. Hlõstide liikumine (hlõstid ise nimetasid endid sagedasti „jumala inimesteks") tekkis tõenäoliselt XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul. Aastast 1716—

[1] K. Marx. Hegeli õigusfilosoofia kriitikast. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, 2-е изд., стр. 422—423.

1717 pärinevad esimesed dokumentaalsed andmed „hlõstide" kohta. Kõige vanemad andmed skopetside kohta kuuluvad XVIII sajandi kolmekümnendatesse aastatesse. Hlõstide sekt tekkis talupoegade hulgas. Sekti legendaarne asutaja on Kostroma *talupoeg* Daniil Filipovitš. Muromi *talupoeg* Ivan Suslov oli nende sektantide esimeseks „kristuseks". 1740. aastal pidas Moskvas jutlusi „kristus" *talupoeg* Andrei Petrov. Kui sekti asjus võeti 1745. aastal vastutusele mitusada inimest, olid nende hulgas ülekaalus talupojad. Iseloomulik erinevus aga seisab selles, et need ei olnud patriarhaalsed talupojad. Oma enamuses olid need linnaga seotud obrokitalupojad. Uglitšis levib hlõstide liikumine linnakodanike hulgas. Lõpuks kuuluvad selle ridadesse ka kasakkonna esindajad. Järelikult on liikumise esialgne sotsiaalne baas rahvas, esmajärjekorras talurahvas, kes on seotud arenevate kauba- ja rahasuhetega. Mis puutub skopetside liikumisse, siis levis ka see esialgu talurahva, peamiselt Tambovi ja Orlovi kubermangu talupoegade hulgas.

XVIII sajandi teisest poolest alates levib skopetside liikumine manufaktuuritööliste, eriti lina- ja siidimanufaktuuritööliste seas, s. t. nendes manufaktuursetes tootmisharudes, kus rohkem kui teistes ettevõtetes kasutati palgatööd. Teiselt poolt levib skopetside liikumine ka kaupmeeskonnas.

Hlõstide ja esialgsel skopetside liikumisel on nii sotsiaalses koosseisus kui ka ideoloogias palju ühiseid jooni. Skopetside liikumine otsekui kasvas välja hlõstide liikumisest. Nii või teisiti leiame skopetside esimesi traditsioone ka hlõstide juures, nimelt Moskva Ivani kloostri hlõsti munkade juures. XVIII sajandi 70-ndail aastail pidas skopetsidele Tuula kubermangus jutlusi juba eelnimetatud hlõstide jutlustaja Andrei Petrov.

Hlõstide ideoloogiat iseloomustab asketismi propageerimine. Hlõstide sekti legendaarne asutaja Daniil Filipovitš, kelle sisse 1645. aastal hlõstide tõekspidamiste kohaselt oli läinud jumal Sebaot, pärandas oma pooldajatele õpetussõnad: „Ärge pekske joodikuid; ärge tehke ihulikku pattu; ärge võtke naist; kel on juba naine, see elagu naisega nagu õega; vallalised ärgu abiellugu; naisemehed lahkugu naisest." Nende askeetlike õpetussõnade selgituseks lisasid hlõstide liikumise propageerijad veel, et Aadama esimene patt olevat olnud abielu. Nad eitasid kiriklikku laulatust ja nimetasid sellest abielust sündinud lapsi „saatana meelelahutuseks".

Sektantide koosolekute, niinimetatud „radenijate" ajal piinasid hlõstid ennast ise, piitsutasid oma keha nuudiga ja peksid kepiga. Radenijatele eelnesid pikaajalised ja kurnavad paastumised. Koosolekud olid tegelikult usulised tantsud, kus liiguti ringi mööda, hüpati ja karjuti koos, näiteks: „oh vaim, oh Jumal! Jumal kuningas, vaim kuningas!" Sel kombel sat-

tusid usklikud religioossesse ekstaasi ning neile näis, et nad tunnevad endis jumaluse olemasolu. Niisuguses seisukorras pidasid sektandid endid ise „kristuseks", jumala pojaks ja prohvetiks. On iseloomulik, et usuhullustuses, mille sektandid ise endale tekitasid, on tunda materiaalset talupoeglikku hingeelu. Nii näiteks leiame ühes nutulaulus sõnu, mis väljendavad talurahva elulisi lootusi: „Mina, jumal, tasun sulle, vilja annan külluses, sööd, jood ja kiidad mind, jumalat, leiba sööd ja evangeeliumi käsku täidad!"

Talupoeg Mihhail Nikulini ülestunnistuses (1772. a.) on juttu kellestki hlõstide naisprohvetist Akulina Ivanovnast, et see „käivat ringi mööda, jääb siis seisma ja kuulutab igaühele, kes sellest ketserlusest osa võtab, missugune õnn kedagi ootab. Eriti kuulutab ta Nikulinile, et viimane saab rikkaks. Selle ettekuulutuse järgi hakkas tema, Nikulin, kes senini oli elanud suures puuduses, elama jõukalt nii viljasaagi kui karja poolest". Hlõstide kogukondi nimetati laevadeks, laeva juhti aga tüürimeheks. Laeva juhtisid tihti naistüürimehed, keda isegi jumalaemaks nimetati. Enamikus olid need aga tüürimeeste või „kristuste" „vaimsed naised".

Nad ei tunnistanud niinimetatud pühakuid ja eriti kiriklikke raamatuid. Sektant Sebaot Daniil Filipovitš alustas oma tegevust sellega, et ta heitis Volgasse kõik niisugused raamatud.

Daniil Filipovitši kõige tähtsamaks õpetussõnaks oli: „uskuge püha vaimu sisse". See tähendas, et uskuda tuleb omaenda sisemise mina häält, mida peeti „püha vaimu" hääleks. Hlõstide usund oli täielikult inimese sisemaailma asi.

Sektantide-hlõstide propagandat lahutas skopetside propagandast ainult üks samm. Elu oli tugevam Daniil Filipovitši askeetlikest õpetustest. Neid rikuti sageli, sealhulgas ka rituaalide ajal. Revolutsioonieelse sektantluse uurija Prugavin nimetas seda askeetlikuks mässuks looduse vastu, mis omakorda kutsus esile looduse mässu askeetluse vastu. Siis seadsid sektandid looduse vastu veel ühe barjääri. Andrei Petrov ja seejärel Kondrati Selivanov hakkasid propageerima „tuleristseid", s. t. operatsiooni, mis vigastab inimest füüsiliselt. Vastavalt vigastuse (kastreerimise) suurusele võeti inimene sekti vastu pühaduse astme järgi. Nii meeste kui ka naiste vastuvõtmisel kehtis kaks pühaduse astet, niinimetatud „esimene puhastus" — „väike pitser" ja „teine puhastus" — „kuninga pitser". Järjest rohkem levib skopetside liikumine XVIII sajandi 70-ndail aastail ja on õige asetada see fakt seosesse Pugatšovi juhtimisel toimunud talupoegade ülestõusu lüüasaamisega. Pole muidugi juhuslik see fakt, et skopetside ettekujutuse järgi ei olnud nende juht Kondrati Selivanov mitte keegi muu kui imperaator Peeter III, naisprohvet Akulina Ivanovna aga Jelisaveta Petrovna. See väljendas usku

tsaarisse, mis talupoegadel-skopetsidel oli ühine Pugatšovi juhtimisel toimunud talurahvasõjast osavõtnutega.

XIX sajandil kaob hlõstide liikumine järk-järgult ja muutub pärast 1861. aasta reformi suhteliselt laiast ühiskondlikust nähtusest eraklikeks, suletuteks ja harva esinevateks ringideks. Skopetside liikumine tekkis mõnevõrra hiljem ja see eksisteeris tunduvalt kauem kui hlõstide liikumine. XIX sajandi algusest aga muutub see skopetside lihtliikmete kiskjaliku ekspluateerimise organisatsiooniks, „laevaks" skopetside — töösturite ja kaupmeeste poolt. Sageli langevad skopetside „laevad" ühte manufaktuuride ja kaubandusettevõtetega, kus tüürimehed on ettevõtjateks ja lihtliikmed töölisteks.

Sellega kaotab skopetside liikumine juba XIX sajandi algusel iseloomu, mis, kuigi moonutatud kujul, väljendas algaastail ühiskondlikku protesti.

Hlõstide ja skopetside liikumised olid oma ajaloo esimestel aastakümnetel sektantliku liikumise esimeseks etapiks Venemaal. See etapp on esimene mitte ainult sellepärast, et nimetatud sektid tekkisid üldse esimestena. See etapp on esimene ka oma ühiskondlik-ajaloolise tähtsuse poolest.

Asketismi jutlustamine, millega kaasnes skopetside äärmuseni viidud müstika, oli vene küla sotsiaalsete alamkihtide primitiivseks protestiavalduse vormiks.

Sotsiaalsed alamkihid, kõik need obrokitalupojad ja pärisorjuslike manufaktuuride töölised, kes ühinesid XVIII sajandi teisel poolel hlõstide ja skopetsidega, nägid askeetluses vahendit, mille abil nad mõistsid, et nende huvid on vastupidised kogu vaenulikule maailmale — pärisorjuslaste kuningriigile. Nii nagu töölisliikumine oma algastmel tõstis esiplaanile „masinate purustajaid", pidades oma hädade põhjuseks masinaid, mitte aga kapitalistlikku eraomandit masinatele, nii tungisid hlõstid ja skopetsid „maailma mõnudele" kallale ja nägid nendes *kui sellistes* inimsoo hädade põhjust. „Tuleristsetes", s. t. skopetside liikumises, põletasid need vaesed inimesed viimase silla, mis ühendas neid „patuse maailmaga" ja neile tundus, et see maailm asub nüüd „teisel kaldal". Nad pidasid endid pühakute ühiskonnaks ja taevariigi elanike eriliseks maapealseks kolooniaks.

Kuid hlõstide ja skopetside askeetluse ideoloogia, mis võimaldas rõhutud inimestel kinnitada oma eitavat ja leppimatut suhtumist viletsuse ja rõhumise maailma, andis teisest küljest võimaluse, mis oli otseses vastuolus askeetide äratus-ideaalidega: piirata ennast kõigis eluavaldustes, loobuda perekonnast ja järelikult vähendada kulusid, loobuda vajadusest päranduse killustamiseks — kõik need asjaolud andsid täiendavaid võimalusi akumulatsiooniks. Hlõstide ja skopetside askeetlus soodustas kodanliku kokkuhoiu arenemist. Engels kirjutas saksa talupoegade religioossest askeetlikust liikumi-

sest XV sajandi lõpul järgmist: „See askeetlik kommete rangus, see nõudmine keelduda kõigist elu mõnudest ja rõõmudest tähendab ühelt poolt spartaliku võrdsuse põhimõtte seadmist valitsevate klasside vastu, teiselt poolt on see vajalikuks üleminekuastmeks, milleta ühiskonna alamkihid ei suuda kunagi liikvele asuda. Selleks, et oma revolutsioonilist energiat arendada, selleks et ise jõuda selgusele oma vaenuliku seisundi osas kõigi teiste ühiskonna elementide suhtes, selleks et ühineda kui klass, peab alamkiht alustama sellega, et ütleb lahti kõigest sellest, mis võiks teda veel lepitada kehtiva ühiskondliku korraga, keeldub kõigist neist vähestest mõnudest, mis silmapilguks muudavad tema rõhutud seisundi talutavaks ja milliseid ei suuda temalt võtta ka kõige karmim rõhumine. See *plebeilik ja proletaarne asketism* erineb järsult nii oma pööraselt fantastilise vormi kui ka sisu poolest sellest bürgerlikust asketismist, mida jutlustasid luterlik bürgerimoraal ning inglise puritaanlased (erinevalt independentidest ja teistest radikaalsematest sektidest) ja mille kogu saladus peitub *kodanlikus kokkuhoius.*"[1]

Engels eraldab plebeilikku ja proletaarset askeetlust „kodanlikust kokkuhoiust". Erinevalt hlõstide liikumisest, erinevalt esialgsest skopetside liikumisest oli XIX sajandi alguse skopetside liikumine kantud kokkuhoiu ja kogumise (akumulatsiooni) vaimust. Veelgi enam, see oli kodanliku ekspluateerimise vajadusteks kohaldatud organisatsioon.

Nagu juba märgitud, hlõstide kui rahva liikumise tähtsus vähenes järk-järgult, liikumine ise killunes ja juba XIX sajandi keskel kadus peaaegu täielikult. Skopetside liikumine oli selleks ajaks lõplikult ümber sündinud kodanliku ekspluateerimise ja akumuleerimise organisatsiooniks ning ei väljendanud enam mingeid rahva huvisid.

Religioosse liikumise raamides väljendas rahva initsiatiiv juba uutes vormides, kus eitati „pööraselt fanaatilist" askeetlust ja skopetside ning hlõstide müstikat. See oli uus etapp rahva religioossete liikumiste arengus. Seda tähistas XVIII sajandi II poolel duhhobooride ja molokaanide liikumise tekkimine.

7

Duhhoboorid ja molokaanid nimetasid ise endid „vaimseteks kristlasteks". Nende vahel oli väga väikesed erinevused nii klassikoosseisus kui ka ideoloogia küsimustes. Esimesed teated „vaimsete kristlaste" kohta on seotud hlõstidega. Jekaterinoslavi kubermangus Nikolski külas eraldus kohalikust

[1] F. Engels. Talurahva sõda Saksamaal. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., Т. 7, 2-е изд., стр. 377—378.

hlõstide organisatsioonist rühm inimesi kirjaoskaja ning tolle aja kohta haritud inimese kellegi Siluan Kolesnikovi juhtimisel. Siluan Kolesnikov ja tema järelkäijad lõid lahku hlõstide radenijate müstikast ja nimetasid endid „vaimseteks kristlasteks". Kolesnikovi ürituse jätkaja Illarion Pobirohhin, kes pidas jutlusi Tambovis, oli omakorda seotud hlõstidega ja need pidasid teda pühakuks.

Järelikult juba XVIII sajandi keskel kõik sektandid ei võtnud omaks skopetside julma asketismi. Hlõstide ja skopetside fanaatilisest askeetlusest, milles nõutakse loobumist kõigest maisest, erinevad „vaimsed kristlased" asjaliku, positiivse ellusuhtumise ja ühiskondliku elu uute, sobivate vormide otsimise poolest. Esimeste hlõstide ja skopetside sektantlike liikumiste sotsiaalsed ideaalid olid negatiivsed: nad tahtsid ennast asetada väljapoole nende poolt vihatud ühiskondliku elu laadi, eitasid maapealset elu, mõistsid hukka ja needsid ära neid ümbritseva tegelikkuse.

„Vaimsed kristlased", duhhoboorid ja molokaanid töötasid välja oma positiivse sotsiaalse ideaali, mis aga polnud tegelikkusele kohandatav. Esimesed „vaimsed kristlased" kuulusid mõnevõrra erinevamatesse sotsiaalsetesse kihtidesse, kui see, mis oli hlõstidele ja skopetsidele toitvaks pinnaseks. Need olid niinimetatud oma õue peremehed (riigitalupojad). See oli feodaalses sõltuvuses talurahva kategooria, keda ekspluateeris pärisorjuslik riik. Need talupojad olid sattunud mõisnikust orjastavasse sõltuvusse, kuid olid ise vormiliselt vabad. See oli talurahva kategooria, kelle hulgas kõige varem võis märgata kapitalistlikele tootmissuhetele üleminekut. Talupidajad muutusid järk-järgult väikekaubatootjaiks, hakkasid tegelema käsitööndusega ja kaubandusega. Juba esimesed „vaimsete kristlaste" vastased kohtuasjad näitavad, et viimased eitasid usku ikoonidesse ja templite, pühade jäänuste pühadusse, igasugustesse kiriku „imedesse", ja õpetasid, et „sisemine kirik" asuvat inimeses endas. Mis puutub nende sektantide positiivsesse sotsiaalsesse ideaali, siis juba algusest peale kuulutas see liikumine välja „varanduse ühtsuse". Tambovi „vaimsete kristlaste" 1768. aasta kohtuasjas leiame talupidaja Kirei Mordovini tunnistuse, kes ütles enda ja oma mõtteosaliste kohta: „Kui keegi tunneb millestki puudust, näiteks toidust või kehakattest, siis sellele antakse, ja nad ei tee mingit vahet ega pea arveid. Kui kellelgi on midagi vaja, ta võtab selle, nagu oleks see tema enda vara." (Selle liikumise kohta soovitan lugeda sm. P. Rõndzunski väga sisukat artiklit „Kirikuvastane liikumine Tambovi krais XVIII sajandi 60-ndail aastail", mis ilmus kogumiku „Voprossõ istorii religii i ateisma" teises köites.)

Oma sotsiaalse ideaali teostamiseks ühinesid duhhoboorid ja molokaanid usulistesse kommuunidesse. XIX sajandi algul tekkis duhhobooride kommuun Molotšnõje Vodõs. XIX sajandi

30-ndail aastail asutas Samaara talupoeg Mihhail Popov molokaanide kommuuni Taga-Kaukaasias. XIX sajandi 40-ndail aastail tekkis duhhobooride kommuun Ahaltsõ ringkonnas.

Need olid väikekodanliku utoopilise sotsialismi religioosse värvinguga organisatsioonid. Kinnis- kui vallasvara kuulutati kommuuni liikmete ühisomandiks. Organiseeriti ühised kassad. Erilised valitud isikud reguleerisid tööd ja tarbimist.

Kõigi nende kommuunide arenemine toimus teatud suletud ringi mööda. Algul saavutasid märgatavat majanduslikku edu, seejärel tekkis varanduslik ebavõrdsus ja algas klassivõitlus, ülemkihid haarasid enda kätte vara, mida kunagi nimetati ühisvaraks, ja religioosse kommunismi üritus lõppes krahhiga. Tuleb siiski märkida duhhobooride ja molokaanide liikumise positiivset külge. Nad mõistsid juba XVIII sajandil hukka varanduslikud vastuolud ühiskonnas, kuulutasid välja inimeste võrdsuse, sõltumata nende varanduslikust ja riiklikust seisundist, rahvusest ja usutunnistusest. Tuleb esile tõsta „vaimsete kristlaste" õpetuse humaanset, kuigi omapärast iseloomu. Nad ütlesid, et inimene on „imepärane ja kaunis jumala looming", oma kaasaja tegelikkust aga mõistsid nad hukka kui „Paabeli vangipõlve".

Nagu juba märgitud, on duhhobooride ja molokaanide liikumise vahel mõningaid erinevusi nii sotsiaalses koosseisus kui ka ideoloogias. Varajane duhhobooride liikumine on riigitalupoegade keskkonnaga rohkem seotud kui molokaanide liikumine. Juba algusest peale toetasid viimast mitte ainult talupojad, vaid ka linnade väikekodanlus ja käsitöölised. Molokaanide asutajaks oli duhhobooride õpetaja Illarion Pobirohhini järelkäija — rändav külarätsep Semjon Uklein, kes oli abielus Pobirohhini tütrega. Ukleini usuõpetuses oli mõnevõrra vähem ratsionalismi kui duhhobooride usuõpetuses. Molokaanid ei seletanud piibli teksti nii vabalt nagu duhhoboorid. Tõsi küll, molokaanid mõistsid piiblit allegooriliselt, „vaimse mõistuse" abil, ja pidasid piiblit ainsaks tõe allikaks.

Kuigi duhhoboorid ei eitanud piiblit, ei omistanud nad sellele elu ja usu küsimustes kõige kõrgema instantsi tähtsust.

Duhhoboorid ja molokaanid püüdsid usku seletada ratsionalistlikult. Kolmainu mõistet seletasid nad kui inimese võimet meeles pidada, mõtelda ja tahta. Seitse taevast tähendasid: esimene alandlikkust, teine mõistlikkust, kolmas kasinust, neljas vennaarmastust, viies halastust, kuues arukust, seitsmes armastust.

„Vaimsed kristlased" püüdsid usulisi mõisteid seada inimlike mõistete ja tunnete keelde, inimliku moraali keelde.

Duhhobooride ja molokaanide kommuunide lagunemine, milledes nad püüdsid kehastada oma kõrgemaid ühiskondlikke ja usulisi ideaale, ja teiselt poolt jälitamine tsarismi poolt vii-

sid selleni, et pärast 1861. aasta reforme kujunenud ajaloolises olukorras hääbusid liikumised. (Pärast liikumise tormilist kasvu XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel veerandil, siis juba XIX sajandi teisel veerandil õnnestus duhhobooridel ainult oma poolehoidjaid endises ulatuses säilitada. Ametliku statistika kohaselt oli 1826. aastal 27 000 ja 1841. aastal 29 000 duhhoboori.) See oli selle vene sektantluse voolu kriis, kes püüdis tegelikkust muuta sotsiaal-religioosse utoopia kaudu. Kapitalismi tegelik arenemine ja klassivastuolude tugevnemine pärast 60-ndate aastate reforme kutsusid ühiskondlik-usulises liikumises esile uued vormid. Need leidsid oma väljenduse štundismis.

Štundistideks (tuleneb saksakeelsest sõnast Stunde — tund) nimetati saksa kolooniate religioosseid ringe Venemaal. See nimetus ei too mingit selgust sellesse keerulisse, mitmepalgelisse ja vastuolulisse sektantlikku liikumisse, mis levis pärast 1861. aasta reformi.

Štundism oli viimaseks rahvaga seotud sektantlikuks liikumiseks. Niinimetatud štundobaptism oli seotud religioosse liikumisega saksa kolooniates, eriti aga mõningate liikumistega mennonistlikes kolooniates. Mis aga puutub rohkem levinud Lõuna-Venemaa štundismisse, siis on selle tekkimine seotud mitte saksa kolonistide religioosse liikumisega, vaid duhhobooride ja molokaanide liikumisega. Lõuna-Venemaa štundistid olid peamiselt ukraina talupojad, kes oma eelkäijate — duhhobooride ja molokaanide sarnaselt nimetasid endid „vaimseteks kristlasteks".

XIX sajandi 60-ndate aastate „vaimsed kristlased" ja 70-ndail aastail Tveri kubermangus tekkinud sütaistide sekt on niinimetatud štundismi tähtsamaks nähtuseks.

Need on liikumised, mille programm on kantud juba mitte niivõrd usulistest, kuivõrd sotsiaalsetest motiividest. Usu rüü on nagu sotsiaalsetele motiividele peale tõmmatud. Pöördudes sama „vaimse mõistuse" poole, õpetasid sütaistid ja „vaimsed kristlased", et õiglase elukorralduse aluseks peab olema töö: „kes ei tööta, see ei söö". Selleks aga, et töö ei oleks lahutatud õigusest kasutada tema tulemusi, peab maa peal uuesti üles ärkama armastus ja selle järel muutub maa ning kõik maapealsed varad kõigi inimeste ühisvaraks, sest jumal on kõik maapealse loonud inimeste tarbeks. Eraomandus, eriti kroonu ja härraste maa omandus, on põhiliseks kurjuse allikaks. Nagu egiptuse vaarao, kes orjastas juudid, nii elavad härrased vägivalla ja ekspluateerimise arvel; härraste kantsiks on aga riigivõim. Olemasolev maailm oma ekspluateerimise, raha võimu, sõdade ja vangimajadega, on võlts. Selle vastandiks on jumal. Jumal on armastus, jumala poeg on armastus ja püha vaim on armastus. Peale jumala, kes väljendub armastuses, ei ole olemas mingit teist jumalat. Kiriku hierarhia,

materiaalsete esemete kummardamine ja pühakute kultus on inimeste poolt loodud legendid ja väljamõeldised.

On selge, et paljud neist seisukohtadest läksid hiljem üle L. N. Tolstoi religioossesse õpetusse.

Sütaistide ja „vaimsete kristlaste" liikumised ei kutsunud ellu viima religioosseid utoopiaid. Neid ei iseloomusta mitte utoopia, vaid realism, reformijärgse ühiskondliku ja riikliku korra ning tavade kaine ja terav kriitika.

Duhhoboorid ja molokaanid, kes XIX sajandi lõpul lõhenesid reaks suundadeks, ühinesid kodanliku pärisorjusliku isevalitsuse kritiseerimise küsimuses „vaimsete kristlaste" ja sütaistidega. Kui kõnelda duhhobooride kõige radikaalsemast suunast XIX sajandi lõpul, siis ütlesid selle esindajad: „Olgu külavanem või imperaator — see on meile ükskõik ja me saame ühevõrra läbi nii ühe kui teiseta ... Venemaad valitseb imperaator, kuid mis ta nimi on, me ei tea, ei tunnegi huvi ja sellest ei hooligi. Kõneldakse, et Prantsusmaa valitsejaks on kingsepa poeg, kelle valis rahvas. See pidavat riiki valitsema ... Lunastaja ütles: „Ärge muutuge inimeste orjadeks ..." Iga organisatsiooni, mille on loonud vägivald, peame ebaseaduslikuks. Maksev on ainult üks käsk — jumala käsk, riigi käsud on inimeste antud, need ei too meile kasu. Meie otsustasime üksnes jumalat teenida."

Pooldades L. N. Tolstoi õpetusele lähedasi poolanarhistlikke vaateid riigivõimu küsimuses, käsitles duhhobooride radikaalne tiib (suutmata varjata oma religioosse konstruktsiooni „maist tuuma") omamoodi ka maaküsimust, mis oli jällegi lähedane L. N. Tolstoi suunale: „Maa kuulub jumalale; see on loodud kõigile võrdselt. Valdus on röövimine. Vürstid ja mõisnikud riisusid rahva paljaks ja haarasid endale palju maad ... Maad ei tohi jagada — olgu igaühel nii palju maad, kui tal vaja on. Kas tõesti on imperaator loonud maa, et seda nimetatakse tsaari omaks?"

Näeme, et aja jooksul on sektantide sotsiaalsetes alamkihtides ühiskondlik-poliitilised nõudmised järjest rohkem õõnestanud ja maha rebinud liikumise usulist katet. Religiooni kui protesti vormi vajasid sektantluse talupoeglikud ja poolproletaarsed elemendid järjest vähem.

Veelgi enam, üksikud kõige eesrindlikumad sektantide esindajad hakkasid aru saama selle õpetuse kahjulikust tähendusest, mis väljendus näiteks tolstoilikus religioosse õpetuse vormis jutlustamises kurjale vägivallaga mittevastupanemisest.

Kui mõjukas ja terav ka ei olnud tolstoilisus kriitika osas, tõusis ka sektantide hulgas hääli tolstoiliku kriitika ebajärjekindluse vastu.

Üks niinimetatud uusštundismi tegelane kirjutas tolstoilastele Tregubovile ja Tšertkovidele vastuseks „tummadest tui-

madest vana Lev Tolstoi raamatutest, millest teie tahate teha uut jumalat".

Järgides oma kurjale vägivallaga mittevastupanemise õpetust, nimetasid tolstoilased talupoegade aktiivseid väljaastumisi mõisnike maavalduse vastu „mässuks ja röövimiseks". Uusštundistidele saadetud kirjades kaitsesid Tregubov ja Tšertkovid oma reaktsioonilist õpetust, millele nad said järgmise vastuse: „. . . Oma kirjas nimetate mässuks ja röövimiseks protesti röövlite, varaste vastu ja rahva rõhujate vastu, valitsuse röövlitegudest aga sihilikult vaikite. Ma pole lugenud ühestki Teie (ajakirja) numbrist, et Te oleksite taolise kirjaga pöördunud valitsejate ja mõisnike poole, kes on rahva paljaks varastanud ja paljaks riisunud. Või ehk mõtlete, et ainuüksi neid ei tohi „riisuda", nemad aga tohivad . . ."

See kriitiline algus reformideaegses vene sektantluse liikumises seletab, mispärast Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Partei teine kongress märkis, et sektantlus „on oma paljudes väljendustes üheks demokraatlikuks vooluks", ja kutsus tegema tööd sektantide alamkihtide hulgas selleks, et tõmmata neid revolutsioonilisse võitlusse. Ettekandes VSDTP teisele kongressile „Lahkusk ja sektantlus Venemaal" kirjutas V. D. Bontš-Brujevitš, et sektantluse hulka „kuuluvad ühest küljest küla puhtkaubandusliku ja käsitööndusliku kapitali esindajad, teisest küljest kehviktalupoegade hulgad, kes seisavad täieliku proletariseerumise äärel. Meile, sotsiaaldemokraatidele on suure väärtusega just see viimati mainitud kontingent sektante."

8

Ma märkisin juba, et štundism oli viimaseks rahva ja selle huvidega seotud sektantlikuks liikumiseks. Ma pidasin esmajärjekorras silmas niisuguseid štundismi suundi, nagu sütaistid ja „vaimsed kristlased" ning reformide ajajärgul neile lähenenud duhhobooride ja molokaanide sekte. Mis see tähendab, et need sektantlikud liikumised olid viimased rahvaga seotud liikumised? See ei tähenda, et hilisemad sektantlikud voolud — baptism, evangelism, adventism, karsklus ja teised ei värvanud endale poolehoidjaid rahva hulgast. Nimetatud sektantlike liikumiste sotsiaalses koosseisus oli linna ja küla väikekodanlus ning poolproletaarlased. Nendega liitusid ka mõned töölised. Näiteks karsklased värbasid innukalt oma ridadesse mitmesuguseid deklasseerunud elemente.

Kuid imperialismi ajastu algusega *oli sotsiaalse protesti religioosne vorm oma aja ajalooliselt ära elanud.*

Rahvahulkade klassivõitlus tõusis uuele, kõrgeimale astmele. Tema juhiks sai järjest rohkem ja rohkem teadlikuks muutuv proletariaat, keda juhtis partei.

Demokraatlikke alamkihte, kes võtsid osa sektantlikust liikumisest, seadis klassivõitluse objektiivne käik valiku ette: kas võtta osa revolutsioonilisest võitlusest, pidada võitlust *poliitilises vormis,* või kaitsta edasi liikumiste *religioosseid vorme,* mis tähendas madaldada sotsiaalset protesti moraalse enesetäiustamise jõuetu jutlustamiseni. See tähendas aga loobumist rahva huvidest ja talitamist nii, nagu see oli kasulik kodanlikule reaktsioonile.

See oli sektantluse kui rahva hulgas tekkinud ühiskondliku protesti religioosse vormi üldine kriis.

Hinnates sektantluse ajaloolist tähtsust XVIII sajandist kuni XIX sajandi lõpuni, tuleb silmas pidada selle opositsioonilist iseloomu valitsevate klasside suhtes. Põhiliselt ei ulatunud opositsioon kaugemale vastupanust kirikule ja passiivsest vastupanust isevalitsusele. Vähemal või suuremal määral kõigutas see opositsioon nii kiriku kui ka isevalitsuse aluseid XVIII ja XIX sajandil. See oli kiriku, tihti ka isevalitsuse, kogu sotsiaalse rõhumise ja ekspluataatorliku korra terav ja halastamatu kriitika. Võitlus nõudis rahvalt palju ohvreid, sest valitsev kirik ja isevalitsus saatsid juba XVI sajandi algusest peale ketsereid ja sektante hukkamistele ja vanglatesse.

Selle kõrval näitavad sektantluse arenemise ajaloolised kogemused Venemaal, et ükski sektantluse tee ei viinud töörahvahulki nende võitluse eesmärgile. Utoopiline oli „kristuslaste" ja skopetside tee, kes püüdsid end asetada *väljapoole* ühiskondlikke seoseid, jutlustasid loobumist kõigest, mis seob inimest elu tegelikkusega. Nende askeetlus ei suutnud tahestahtmata vastu pidada neid ümbritseva elu enda tegelikkusele. Nende enesepiiramine ei vähendanud ega saanud karvavõrdki vähendada seda ühiskondlikku kurjust, mille vastu nad võitlesid. Utoopiline oli ka duhhobooride ja molokaanide tee, kes püüdsid ühiskonnas kui „riik riigis" elada, kes nägid oma kommuunides „päästvat saart", varjendit klassivõitluse tormide eest, kodanluse ja mõisnike ühiskondlike suhete stiihia eest. Duhhobooride ja molokaanide religioossed kommuunid lagunesid seestpoolt klassivastuolude survel ning purustati lõplikult kiriku ja isevalitsuse ühendatud jõudude poolt.

Utoopiline oli ka nende štundistide tee, kes, kuigi nad püüsid ühiskondliku elu reaalsete tingimuste pinnal ja piitsutasid neid, ei suutnud siiski näidata väljapääsu neid ümbritsevast sotsiaalsest kurjusest. Kõik religioossed teed, mida vene sektantlus kasutas oma arenemise kahel aastasajal, olid ebakindlad ega toonud sektidest osavõtnud rahvale midagi muud peale pettumuse. Kuid nendes kibedates kogemustes hakkasid sektantlike liikumiste paremad elemendid järk-järgult mõistma religioosse protesti viljatust ja asusid revolutsioonilisest võitlusest osavõtjate ridadesse.

Pärast štundismi olid kõige suurematekss sektantide organi-

satsioonideks baptistide, evangelistide ja adventistide organisatsioonid. Sotsiaalne „protest" baptistide, evangelistide ja adventistide õpetuses ei läinud kaugemale mõõdukatest konstitutsioonilis-monarhistlikest nõudmistest. See langes ühte ka argliku ja reaktsioonilise vene kodanluse nõudmistega. Tavaliste sektantide tähelepanu suunasid sektide juhid religiooni küsimustele selleks, et tõmmata neid eemale poliitilisest elust. Nende koosolekud toimusid kindlaksmääratud korras erilistes paikades — „palvemajades", mis asendasid templeid. Neil olid omad presbüterid ja juhtlustajad, ning sellega oli taastatud ka professionaalsete vaimulike institutsioon. Nad töötasid välja ka oma religioossed rituaalid, kuigi lihtsustatud kujul. Need ei olnud nüüd enam demokratismist ja kogukonna võitluse ideaalidest kantud usklike kogukonnad, nagu kunagised sektid. Nüüd olid need omapärased kiriklikud organisatsioonid. On iseloomulik, et kuigi baptism, evangelism ja adventism tekkis vene, eriti štundismi pinnal, on nende tekkimine samal ajal ka suurelt osalt tingitud välismaa mõjust. Kõik kolm nimetatud sekti tekkisid esialgselt välismaal.

Esmakordselt tekkis baptism Inglismaal 1633. aastal. XIX sajandi 50-ndatel aastatel tungis see Poolasse ja Baltimaadele. Juba 60-ndatel aastatel tekkisid baptistide ringikesed Venemaal, kuid baptismi laialdase leviku algust Venemaal tuleb arvata XIX sajandi 80—90-ndatest aastatest. Sel ajal leidus baptistide kogukondi rokem kui kolmekümnes Vene kubermangus.

Tsaarivalitsuse ametliku statistika andmeil oli Venemaal 1910. aastal 149 baptistide kogukonda, kuhu kuulus ligi 11 000 liiget, 240 jutlustajat ja presbüterit. Peale selle oli Venemaa saksa, eesti ja läti rahvusest elanikkonna hulgas 1909. aasta lõpul 26 000 baptisti, keda ühendas 147 kogukonda 122 presbüteri ja jutlustajaga.

Esimese evangelistide ringi asutas inglise lord Radstock 1874. aastal Peterburi kõrgema aristokraatia hulgas. Radstocki töö venelasest jätkajaks oli kaardiväepolkovnik V. A. Paškov. 1875. aastast peale tegid paškovlased (evangelistid) propagandat linna väikekodanluse ja isegi tööliste hulgas. Selleks andsid nad välja ka ajakirja iseloomuliku pealkirjaga „Vene tööline". Ajakiri idealiseeris väikekodanlikke heategijaid ja tegi monarhistlikku propagandat. Rahvahulkadesse tungis evangelism XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. 1910. aastal kuulus evangelistide ridadesse ligi 11 000 inimest.

Esmakordselt tekkis adventism Ameerika Ühendriikides väikefarmerite, käsitööliste ja kaupmeeste hulgas (XIX sajandi 30-ndatel aastatel). Selle sekti asutajaks on farmer William Miller.

80-ndatel aastatel tekkis adventism Venemaal Tauria kubermangus. See oli baptismi ja evangelismiga võrreldes kitsas lii-

kumine. Tsaarivalitsuse statistika andmeil oli Venemaal 1911. aastal siiski ligi 4000 adventisti, keda ühendas 149 kogukonda 58 jutlustajaga.

Baptistide ja evangelistide usuõpetuse (usutunnistuse) vahel on väga väikesed erinevused. Adventistide usuõpetuses etendab tähtsat osa usk maailma lõpusse ja Kristuse teistkordsesse tulekusse (viimnepäev).

Kõigi kolme sekti usuõpetuse tähtsamad seisukohad langevad ühte protestantismiga.

Kõnealuste sektide poliitilise osa määrasid kindlaks nende juhtide tihedad sidemed vene ja rahvusvahelise kapitaliga.

Kui VSDTP II kongress kutsus 1903. aastal töötama sektantide sotsiaalsete alamkihtide kaasatõmbamiseks sotsiaaldemokraatia poolele, siis samal 1903. aastal toimunud baptistide esindajate kongressil võeti muu hulgas vastu järgmine otsus: „Pidades silmas viimasel ajal tugevnenud ohtlikku käärimist peades, mis väljendub riigivastase suunaga brošüüride levitamises, ... peab koosolek vajalikuks armastatud vendadele issandas — kiriku esindajatele teha ülesandeks, et kui meie vennad neid kahjulikke väljaandeid loevad, takistada neid selles ja süüdlased otsekohe (kogudusest) välja heita."

Selles baptistide kongressi otsuses ilmnes mitte ainult baptismi juhtide otseselt vaenulik suhtumine sotsiaaldemokraatiasse, vaid ka kartus kaotada oma arvukas kaader ja kartus oma liikmete ülemineku ees sotsiaaldemokraatia poolele.

1905. aasta revolutsiooniperioodi haripunktil esitasid baptistide, evangelistide ja adventistide juhid oma poliitilise „credo" dokumendis, mida nad nimetasid „Vabaduse, Õiguse ja Rahuarmastuse Liidu poliitiliseks platvormiks". See oli truudusevanne monarhiale, mis võeti vastu sel ajal, kui poliitilised klassijõud meie maal näitasid oma tõelist palet. Baptistide, evangelistide ja adventistide juhtide poliitiliseks platvormiks oli konstitutsiooniline monarhia. „Meie ei soovi Asutavat Kogu," öeldi „credos", „sest kõrgema riigivõimu vormi küsimuse lahendas meie jaoks lõplikult Suur Ülevenemaaline Zemstvote Kogu 13. veebruaril 1613. aastal ja seda on parandanud meie maa Võimukandja (Nikolai II — *A. K.*) 17. oktoobril 1905. aastal."

Kuid sektantliku „Vabaduse, Õiguse ja Rahuarmastuse Liidu poliitilise platvormi" tähtsus ei piirdu ainult sellega, et ta otseselt toetas isevalitsust esimese Vene revolutsiooni ajal. Me näeme tema tähtsust veel selles, et baptistid, evangelistid ja adventistid avaldasid oma „platvormiga" esmakordselt, et nad võtavad osa meie maa poliitilisest elust organisatsioonina, kes seisab kodanluse oktobristliku või liberaalse partei poolel. See oli niisugune Venemaa poliitilisest elust osavõtu avaldus, mille eesmärgiks oli usundlik-parteilist tüüpi organisatsiooni loomine. See aga tähendab, et sektantlus (antud juhul baptistide,

evangelistide ja adventistide sektid) oli kaotanud ajaloolise tähtsuse demokraatlike alamkihtide poliitilise protesti vormina ja et ka sektantluse kodanlikud ülemkihid ei olnud enam rahul usuliste loosungitega ning suunasid neid organisatsioone nüüd reaktsiooni poliitilisteks organiteks muutmise teele. Et see tõepoolest oli nii, tunnistab fakt, et „poliitilise platvormi" avaldamise järel rajati otsekohe poliitiline organisatsioon „Vabaduse, Õiguse ja Rahuarmastuse Büroo", mille liikmeks astusid baptistide, evangelistide ja adventistide sektide juhid. Kavatseti organiseerida ka uue organisatsiooni asutavat kongressi. Pärast esimest Vene revolutsiooni alanud reaktsiooni ajajärk ei olnud soodne baptistide, evangelistide ega adventistide juhtide uute plaanide elluviimiseks. Reaktsiooni aastail toimus rida mustasajalaste pogromme, mille ohvriks langesid ka paljud sektandid. Kuid niihästi reaktsiooni aastail kui ka neile järgnenud Esimese maailmasõja aastail töötasid baptistide, evangelistide ja adventistide juhid ühel nõul imperialistliku kodanluse ja isevalitsusega.

1917. aasta Veebruarirevolutsiooni ajal pöördusid evangelistid uuesti usulis-poliitilise partei loomise idee juurde. Juba Ajutise Valitsuse poolt korraldatud „Riiklikul nõupidamisel" 1917. aasta augustis nõudis Evangeeliumiusu Kristlaste Ülevenemaalise Liidu esimees I. S. Prohhanov „kindlat ja tugevat" võimu ning kutsus „kõiki klasse olema üksmeelsed, töötama koos ja ühinema", et jätkata sõda ja vältida proletaarset revolutsiooni. Asutati ka organisatsioon, kes kuulutas enda poliitiliseks „Kristlik-demokraatlikuks „Ülestõusmise" parteiks", mille etteotsa asus I. S. Prohhanov ja tema lähemad kaastöötajad evangelistide sekti juhtkonnast. Otsustades ajakirja „Utrennaja zvezda" 1917. aasta esimeses numbris avaldatud „Ülestõusmise" partei programmi järgi, oli see tüüpiline kodanliku reaktsiooni partei, kes kaitses nii kapitalistliku eraomanduse puutumatust tehastele kui ka mõisniku omandust maale. Revolutsiooniliste sündmuste kasv 1917. aasta teisel poolel ajas nurja evangelistide sekti partei-poliitiliste plaanide teostamise.

Samas suunas nagu Prohhanov, tegutsesid Veebruarirevolutsiooni ajal ka baptistide juhid. Nende programmiliseks avalduseks oli ühe sekti juhi P. V. Pavlovi sõnavõtt 3. aprillil 1917. a. Moskva Polütehnilise Muuseumi auditooriumis ja 1917. aasta mais ajakirjas „Slovo istinõ" avaldatud artikkel „Baptistide poliitilised nõudmised". P. V. Pavlovi sõnavõttude alusel oli baptistide poliitiliseks ideaaliks Ameerika Ühendriikide poliitiline kord, mille kohta P. V. Pavlov ütles järgmist: „Ameerika Ühendriikide konstitutsioon pole midagi muud kui baptistide kogukondade korralduse täpne koopia. Need kogukonnad on Ameerikas väga levinud ja etendavad riigi ühiskondlikus elus tähtsat osa."

Evangelistide, baptistide ja adventistide sektid toetasid kodanlust võitluses Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni vastu.

Kõnealuste sektide arengutee näitab, kuidas rahvahulkade sotsiaalne protest lämbus usulises kestas, kuidas demokraatlikud kihid, kes ühinesid sektidega ja ei eemaldunud neist, lasksid end vastu tahtmist ja oma huvide kahjuks rakendada reaktsioonilise kodanluse lõa otsa.

Pärast 1905. aastat kaotas sektantide usulises vormis väljendunud ühiskondliku protesti liikumine lõplikult oma tähtsuse. See oli ka sektide kodanlikele ülemkihtidele järjest vähem spetsiifiline usuline liikumine: järjest rohkem muutusid sektid kodanluse usulis-parteilisteks organisatsioonideks, nagu Lääne-Euroopa kodanlikes maades igasugused „kristlik-sotsiaalsed", „kristlik-demokraatlikud" ja muud taolised parteid. Venemaa revolutsioonieelse sektantluse ajaloo viimase ajajärgu kohta kehtivad täielikult V. I. Lenini sõnad: „Ajaloos oli aeg, kus ... toimus demokraatia ja proletariaadi võitlus sel kujul, et *üks religiooni* idee võitles teise vastu.

Kuid see aeg on ammu möödas.

Praegu on nii Euroopas kui ka Venemaal *igasugune*, isegi kõige rafineeritum jumala idee kaitsmine või õigustamine, isegi niisugune, mida tehakse kõige paremate kavatsustega, reaktsiooni õigustamine."[1]

*

Sektantlikud liikumised, mis oma tekkimisel ja hiljem teatud ajajärkudel olid demokraatlikud liikumised, kaotasid aja jooksul, klassivõitluse arenemisega, proletariaadi kui juhtiva poliitilise jõu väljaastumisega oma tähtsuse demokraatliku vooluna. Imperialismi ajastul, eriti aga pärast 1905. aasta revolutsiooni muutusid nad kodanluse kiriklikeks organisatsioonideks, mis olid reaktsioonilised mitte üksnes oma usulise vormi, vaid ka poliitilise osa poolest. Asjaolu, et sektid olid *vormilt usulised* ühiskondlikud liikumised, tõi kaasa selle, et nende liikumiste kodanlikel juhtidel oli võimalik avaldada mõju tavalistele sektantidele, hoida neid oma lõas ja tõmmata kõrvale revolutsioonilisest võitlusest.

---

[1] V. I. Lenin. Kiri A. M. Gorkile, 1913. aasta detsember. Teosed, 35. kd., lk. 94.

I. N. UZKOV

KAASAEGNE SEKTANTLUS JA SELLE IDEOLOOGIA

1

Nõukogude võimu aastail on toimunud põhilised muudatused töötavate masside maailmavaates. Nõukogude inimeste valdav enamik katkestas suhted religiooniga ja selle organisatsioonidega. Religioossete organisatsioonide juhte see muidugi ei rõõmusta. Arvesse võttes seda olukorda tugevdasid sektantlikud organisatsioonid, peamiselt baptistid-evangelistid, viimastel aastatel meie maa mitmetes paikades märgatavalt oma tegevust. Aktiviseerusid ka taolised sektid, milliste olemasolu me olime ammu unustanud: hlõstid, trjassuunid, tõeliselt õigeusklikud kristlased, apokalüptistid jne. Isegi sellised äärmiselt reaktsioonilised usulahud nagu „Jehoova tunnistajad" on siin-seal olemas.

Seal, kus ei viida läbi teaduslik-ateistlikku propagandat, kus on nõrgenenud poliitkasvatuslik ja kultuurhariduslik töö, seal leiavad religioossed usulahud loomulikult eriti soodsa pinnase. Nendes rajoonides langevad meie seltsimehed, kes puutusid kokku religiooni, eriti sektantluse vastase propaganda raskustega, teinekord äärmustesse.

Need seltsimehed vaatlevad kogu sektantlust tervikuna kui äärmiselt reaktsioonilise ja fanaatilise usklikkuse avaldust, mis on kahjulikum kui mingisugune teine religiooni vorm. Kõik usklikud, kes on liitunud religioossete sektidega, kuulutatakse nende seltsimeeste poolt fanaatikuteks.

Selliste juttude taha varjatakse sageli tegevusetust, kohmakust ja soovimatust tegelda tõsise, süstemaatilise ja sügava ideoloogilise tööga sektantide hulgas. Ei ole mingeid teisi võitlusvahendeid religioosse sektantluse vastu, nagu ka üldse igasuguse religiooni vastu, peale propaganda, veenmise, selgituse, hariduse. Ateistliku propaganda hea korraldamise juures sektantlus järk-järgult hääbub.

Kuid selleks, et sektantluse vastane propaganda oleks tõhus ja efektiivne, tuleb eelkõige tunda sektantlust ja mitte üldiselt sektantlust, vaid konkreetselt seda, mis on levinud antud rajoonis. Tuleb tunda mitte üksnes usulahu ja konkreetselt antud usulahu ajalugu ja kultust, vaid ka peamist — sektantluse ideo-

loogiat, sektantlike organisatsioonide propaganda vorme ja meetodeid nii oma koguduse hulgas kui ka väljaspool, ümberkaudse elanikkonna hulgas. Tuleb tunnistada, et sektantlust tunneme halvasti. Me teame hästi „ketserite", strigolnikute ja juutluse levitajate, kes olid Venemaal XIV—XV sajandil, või hilisemate usulahkude ideoloogiat. Neist on kirjutatud soliidseid töid, millede vajalikkust muidugi ei saa jätta tunnustamata.

Kuid samaaegselt me ei õpi tundma sekte, mis tegutsevad meie ajal, sageli me ei tunne nende sektide ajalugu, õpetust ega tegevust, mis on oblastis või rajoonis, kus me elame.

Kaasaegsest sektantlusest ei ole sõjajärgseil aastail peaaegu midagi kirjutatud.

Mõningaid brošüüre, mis on kirjutatud enne NLKP Keskkomitee 10. novembri 1954. aasta tuntud otsust, tuleb kasutada suure ettevaatlikkusega, sest neis sisaldub sageli poliitilisi, faktilisi ja taktikalisi vigu ning ei vasta meie aja ateistliku propaganda eesmärkidele ja sisule.

Näiteks sm. N. V. Andrejevi brošüür „Sektantluse tekkimine ja reaktsiooniline olemus", mis on 1950. aastal välja antud Smolenski Riikliku Kirjastuse poolt. See on kirjutatud jämedas, seoseta keeles, omab äärmiselt järsu iseloomu, toob kunstlikku teravust võitlusse sektantlusega. See võib ainult vihastada inimesi, kes ühel või teisel määral on lähedased sektantidele, kõnelemata juba sektantidest enestest.

Mitte ainult aktiivi, vaid ka reasektante liigitab autor kontrrevolutsionääride hulka või paremal juhul, nagu ta räägib „initsiatiivituteks olelejateks". Praegu võiks mitte meenutada taolisi brošüüre. Kuid selgub, kirjanduse vähesuse tõttu on need praeguse ajani veel käibel ja kasutatakse õppeabinõudena loengute ettevalmistamisel sektantlusest.

Sektandid kui nõukogude kodanikud — on üks asi, kui religioosse usuõpetuse poolehoidjad — teine. Üks asi on meie kommunistlik maailmavaade, religioosne ja spetsiifiline sektantlik maailmavaade — teine. Üks asi on — sektandid minevikus, teine — sektandid tänapäeval. Elu ei seisa paigal. Muutus kaasaegse sektantluse iseloom, teistsugused on ka usklikud sektandid ise.

Kõneldes kaasaegsest sektantlusest, tuleb meil täpselt kindlaks määrata, mida me mõistame sektantluse all. On teada, et meie maal seoses kiriku täieliku eraldamisega riigist ja tõelise südametunnistuse vabadusega kaotas sõna „sekt" endise tähenduse. Me kasutame seda ainult kui üldkasutatavat terminit ja ei pane sellesse teist mõtet kui „teatud kirik", „teatud religioosne organisatsioon".

Religioosseteks sektideks nimetatakse tavaliselt usklike inimeste ühendusi, kes eraldusid valitsevast või varem valitsenud kirikust — katoliiklikust Läänes ja õigeusklikust Venemaal. Mõiste „religioosne sektant" tekkis ofitsiaalsetest kirik-

likest seisukohtadest lahkuminevate õpetuste pooldajate suhtes. Kuid kuna meie maal ei ole valitsevat kirikut, nõukogude seadused aga võimaldavad kõikidele kodanikele südametunnistuse vabaduse sõltumatult sellest, millisesse religioossesse voolu nad kuuluvad, siis sektandi, sekti mõiste on meie tingimustes väga tinglik. Sektantlus — see on üks religioosse liikumise vormidest ja nagu näitab praktika, peamised kaasaegsed religioossed sektid on olemuselt palju rafineeritumad, puhastatud vanade religiooni vormide jõhkratest ja naiivsetest kujutlustest. Kuigi samal ajal on ka sekte, mis toetavad ka jõhkramaid religiooni vorme.

Kohandudes olemasolevatele tingimustele, töötas kaasaegne sektantlus välja uued, efektiivsemad meetodid uute liikmete kaasatõmbamiseks oma organisatsioonidesse, neile mõju avaldamiseks ja nende kasvatamiseks oma usu fanaatiliste järgijatena ja levitajatena.

Ei saa jagada sektantlust, nagu seda teevad õigeusu kiriku sektantluse uurijad, müstiliseks ja ratsionalistlikuks, lääne- ja ida-sektantluseks, rituaalseks ja rituaalituks ning lõpuks raskolniklikuks. Raskolniklusele liidavad nad vanakombelised ja peavad vanakombelisust kirikusiseseks, omaks, rohkem talutavaks rituaalseks vooluks, sektantlust aga kirikuvastaseks, võõraks, rituaalituks, peamiselt välismaise päritoluga läänelikuks vooluks. Kiriklik jaotus on ebaõige.

Sektantlus on keerukas nähe. Temas esinevad kõige mitmekesisemad ja sageli otseselt teineteisele vastuolulised religioossed moodustised, mis omavad oma ajaloo, dogmaatika ja organisatsiooni. Kaasaegse sektantluse ühel poolusel seisab meie maal vanakombelisus, kõige vanem rituaalne kiriklik usulahk, mis takerdus juba Nikonovski-eelses õigeusu kirikus. See on tardunud, kangestunud ja mittekasvav usulahk, mis tegelikult oli ammu loobunud olemast kiriklik organisatsioon. Teisel poolusel seisavad baptistid-evangelistid ja adventistid kui kodaniku kristluse erikuju. Need usulahud kasvavad veel siinseal, kohandavad oma tegevuse dogmaatilist ja tavandlik-olustikulist külge kaasaegsetele tingimustele. Peale nende esineb hulgaliselt mitmesuguseid religioosseid voole ja nende vahele piire tõmmata on sageli väga raske.

Me peame oma propagandat teostama diferentseeritult, kindlate sektide vastu, mis on levinud antud rajoonis, antud oblastis, sest et „üldist sektantlust" ei eksisteeri.

Ei tule liialdada sektantluse osatähtsusega teiste religioossete organisatsioonide hulgas Nõukogude Liidus. Nende erikaal võrreldes selliste levinenud kirikute nagu õigeusu, muhamedi ja katoliku kirikuga on väike. Sektantidel ei ole selliseid tugevasti kokkuliidetud, hargnenud organisatsioone nagu nendel kirikutel. Seepärast peab meie ateistlik propaganda olema eelkõige suunatud nende peamiste religioossete voolude vastu,

õigeusu, katoliikluse, muhamedi usu, judaismi vastu, Eestis ja Lätis aga ka luterluse vastu. Sektantidel on meie maal veidi üle kahe tuhande registreeritud palvemaja, kus on 150 000 koguduse liiget.

Tegelikult on koguduste ja nende liikmete arv suurem, kui kaasa arvata niinimetud „lähedasi" — veel ristimata sektide poolehoidjaid. Siiski ei ole sektante nii palju, kui palju loendavad sektide juhid ise. Näiteks baptistid-evangelistid väidavad, et nende kogudustes on üle 350 000 ristitud liikme. Koos perekondade ja isikutega, kellele levib nende mõju, ulatuvat see arv aga 4 miljoni inimeseni.

Sõltumatult sektantide üldisest arvust on meie ühing kohustatud nendes rajoonides, kus nad on levinud, arendama massilist igapäevast ateistlikku propagandat konkreetsete kohalike materjalide alusel ja kõikjal eriti sektantliku ideoloogia vastu. Propagandat on tarvis läbi viia ka seal, kus sektantlus ei ole juuri ajanud.

Meie maal on ajalooliselt välja kujunenud religioosse sektantluse keskused. Need on Ukraina ja eriti tema lääne- ja lõunarajoonid (Ukrainas on üle poole kõigist sektantlikest organisatsioonidest NSV Liidus). Need on, edasi, Põhja-Kaukaasia, Volgamaad, Siber (peamiselt Omski oblast ja Altai krai). Uudismaadel Altai Krais ja Kasahstanis propageeritakse väga mitmesuguseid sekte ja see, kahjuks, ei leia vajalikku vastulööki meie poolt. Igas vabariigis leidub sektantluse leviku rajoone. Nendele rajoonidele tuleb pöörata tähelepanu.

Propagandalt sektantluse vastu üldse tuleb üle minna propagandale teatud usulahu vastu seal, kus need on peamiselt levinud.

Enam aktiivseks sektiks meie ajal on evangeeliumi kristlaste-baptistide sekt või täpsemalt kirik. See kujutab endast kolme liitunud, ent varem eraldi eksisteerinud sekti ühtset organisatsiooni: baptistid, evangelistid ja viiekümnelased.

Esimesed kaks sekti liitusid 1944. aasta oktoobris, aasta pärast, 1945. aasta augustis aga liitus nendega „evangeeliumi usu kristlaste", ehk „viiekümnelaste" usulahk. Sekt on rangelt tsentraliseeritud, omab oma Üleliidulise nõukogu Moskvas, vanemad presbüterid oblastites, annab välja oma ajakirja „Bratski Vestnik" ja kuulub „Ülemaailmsesse Baptistide Liitu", mille keskus asub USA-s, Washingtonis. Mõnedes paikades kasvab sekt teiste suundade lagunenud sektantlike koguduste arvel ja teatud põhjustel kirikuga rahulolematute õigeusklike arvel.

Baptistidega on usuõpetuse poolest palju sarnasust seitsmenda-päeva adventistidel, kellel on oma keskus Moskvas. Nad kuuluvad ülemaailmsesse ühendusse, niinimetatud „Seitsmenda päeva Adventistide Peakonverentsi", Battle Creek'is USA-s (Michigani osariigis).

Kõige vanemaks vene õigeuskliku kiriku teisendiks on vanausulisus. Meie ajal jagatakse kunagised arvukad ja erilaadsed vanakombeliste organisatsioonid kahte peamisse suunda: paplased ja papitud.

Paplastel ehk „belokrinitski hierarhia" vanausulistel on oma range kiriklik hierarhia, eesotsas Moskva peapiiskopiga. Papitud jagunevad reaks vooludeks. Suurimad neist: „fedossejevlased" või „abieluvastased", nende kogudused on Moskvas; „pomoorlased", kellel on oma Nõukogu Vilniuses; „filippovlased", „denissovlased", „netovlased" jt. Võib kohata vanausuliste-jooksikpaplaste gruppe. Nende keskuseks on Kuibõševi linn.

Kõik loetletud sektantlikud organisatsioonid kasutavad meie maal oma kultuse vabadust.

Peale loetletute tegutsevad siin-seal usufanaatikute sektid, nende usuõpetus ja tegevus kannab äärmiselt reaktsioonilist ja ühiskonnavastast iseloomu: viiekümnelased-trjassuunid, adventistid-reformistid, mitmesugused hlõstid või ilmselt nõukogudevastased organisatsioonid, mis on varjatud religiooniga, sellised nagu „Jehoova tunnistajad".

On vaja peatuda eriti küsimusel sektantluse niinimetatud progressiivsusest ja demokraatlikust iseloomust. Sektantlikud jutlustajad püüavad igati uskuma panna, et nende religioon on eriline, arukas, progressiivne, demokraatlik. Ent oma loengutes me ei selgita alati taoliste avalduste paikapidamatust. Ajaloos oli aeg, mil talupoegade ja linnakehvikute liikumine võttis religioosse vormi. Kuid ka sellistel juhtudel sageli religioosne vorm aheldas töötajate võitlust elutingimuste põhjaliku muutmise eest. Kaasaegsed sektantlikud jutlustajad kirjutavad oma nimele religioossete sektide teened minevikus, nad kuulutavad end Müntzeri, hussiitide, taboriitide, albigoidide ja teiste ürituste jätkajateks. Sellele tugineb kogu nende demagoogia, et nende usu ja kommunistliku õpetuse vahel ei ole erinevust. Meie propagandas tuleb näidata, et kaasaegse baptismi-evangelismi ja mineviku sektantlike liikumiste vahel, millel omal ajal oli suhteliselt progressiivne tähendus, ei ole midagi ühist.

Ei saa vaadata religioossele sektantlusele kui mingile püsivale, muutumatule, arvestamata aega ja konkreetseid tingimusi. Religioosne sektantlus oli reas oma avaldustes demokraatlikuks liikumiseks kuni selle ajani, mil ei olnud küpsenud iseseisva poliitilise jõuna töölisklass ega olnud veel karastunud töölisliikumine.

On lektoreid, kes idealiseerivad sektantlust minevikus, eriti aga vene sektantlust. Nad viitavad V. I. Lenini ja V. D. Bontš-Brujevitši mõningatele töödele, mis olid suunatud duhhobooride sotsiaal-demokraatliku ajakirjanduse kaitseks tsarismi ja õigeusu kiriku tagakiusamise eest.

Vaja on aga teada, millal, millistes tingimustes kirjutas

V. I. Lenin ja mida otsustasid parteikongressid sektantide küsimustes. VSDTP II kongressi otsustes oli kirjutatud, et sektantlik liikumine Venemaal on paljudes tema avaldustes üheks demokraatlikuks vooluks. Pange tähele: „paljudes tema avaldustes", aga mitte tervikuna. Lenin kirjutas „religiooni ja sektide opositsiooniliselt häälestatud elementidest".[1] Mitte kõik sektid, kui kõnelda imperialismi perioodist, ei olnud häälestatud opositsiooniliselt isevalitsuse vastu. Kuid ka sellised olid ebapüsivad ja kõhklevad. Tol ajal ei seadnud partei ülesandeks sektantluse kui teatud ühiskondliku liikumise kriitikat, sest see oleks olnud kasulik ainult kirikule ja tsarismile. Kuid partei pidas ka siis võitlust religioosse ideoloogia vastu, järelikult ka religioosse sektantluse ideoloogia vastu. Meenutage V. I. Lenini artiklit Tolstoist. Sm. Bontš-Brujevitši ülesannetesse kuulus sektantluse demokraatlike külgede kui tsaarikorrale opositsioonilise ühiskondliku liikumise kasutamine ja lahkusuliste kaasatõmbamine sotsiaal-demokraatia poolele, töölisliikumise poolele.

Kuid praegu on asi teine. Nüüd omavad sm. Bontš-Brujevitši poolt kogutud materjalid ajaloolise, uurimusliku tähtsuse, need kuuluvad vana sektantluse juurde.

Nüüd siirdume käsitlema küsimust, milles seisab sektantlike usuõpetuste olemus, mida õpetatakse usklikele sektides.

2

Meie religioosse sektantluse vastaste loengute suureks ja levinud puuduseks on innustumine sektantluse ajaloost ja religioosse kultuse kirjeldustest sektantide juures. Samal ajal paljastatakse nõrgalt sektantliku usuõpetuse enese ebateadusliikku reaktsioonilist olemust. Paljud lektorid ei mõista küllaldaselt õigesti mitmesuguste usulahkude õpetuse spetsiifikat. See käib ka meie sektantlust käsitleva kirjanduse kohta. Mõned seltsimehed näevad sektantluse omapärasusi ainult koguduste tegevuse välises küljes, sektantide poolt õigeusu ja katoliku kiriku tavade puhastamises.

Lektor sm. N. V. Domas (Akmolinski linn, Kasahhi NSV) kirjutabki nii, et „sektantluse rafineeritud iseloom seisneb masside religioosse mõjutamise jämedate vormide eitamises", et ta on hiilguse vastu jumalateenistuses. See on ainult asja üks külg, kuid peamine ei ole selles, vaid sektantluse ideoloogia sisus. Religioosse sektantluse erinevused on selles, et ta püüab teha religiooni iga uskliku „sisemiseks maailmaks", muuta teda veendunud usufanaatikuks. Tavaliselt on sektantidele iseloomulikud kõrgendatud religioossed meeleolud. Sektantlus seab usuküsimused ühiskondlikest ettepoole ja sellega rebib inimesi

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 295.

eemale teadlikust ja aktiivsest võitlusest parema elu eest. Religioosne sektantlus lahutab uskliku „maisest" elust, püüdleb sellele, et religioon, nagu räägivad sektantlikud jutlustajad, „oleks mõtetes, tunnetes ja tegudes esikohal", et „Kristus hõivaks teadvuse keskuse, aga mitte perifeeria". Üks kaasaegsetest sektantlikest usuõpetajatest nii ka õpetab: „Elu eesmärk on Kristus, et jõuda taevalikku Kaananisse" (see on taevariiki). Peamine usklikule, õpetab teine, on „rõõm Issandas ja austamine igasugu prahi asemel".

Iseloomustades luteri usuõpetuse spetsiifikat, kirjutas K. Marx artiklis „Hegeli õiguse filosoofia kriitikast": „Luther võitis jumala käsu järgi seatud orjuse ainuüksi sellega, et asendas selle orjusega veendumuse järgi. Ta purustas usu autoriteedisse, taastades usu enda autoriteedi. Ta muutis papid ilmalikeks, muutes ilmalikud pappideks. Ta vabastas inimese usu välisest vormist, muutes usu inimese siseilmaks. Ta vabastas ihu ahelatest, pannes ahelatesse inimese südame."[1]

Neid Marxi sõnu võib kasutada uusima sektantluse, eriti evangeeliumi kristlaste-baptistide ja adventistide suhtes. Neile on iseloomulik püüe „panna kroonuameti poolest pappide asemele papid, kes on seda kõlbelise veendumuse poolest, s. t. kultiveerida kõige rafineeritumat ja sellepärast eriti jälki papimeelsust".[2]

Seda sektantluse põhilist iseärasust, püüet aheldada inimese südant, alistada tema mõistust, kasvatades usklikku sisemise veendumuse järgi, sageli ei arvesta meie propagandistid, kes sektantluse erinevust õigeusu ja katoliku kirikust näevad eelkõige rituaalsuse puhastamises. Seepärast kritiseerides sektantlust, kui asi läheb religioosse sektantluse ideoloogiani, allutavad sellised propagandistid kriitikale religiooni üldse või kristluse tervikuna, ent ei peatu sektantluse spetsiifilistel iseärasustel. Nad arvavad, et kui kritiseerida religiooni tervikuna (see on muidugi ka vajalik), siis sellega lükatakse ümber ka sektantlus. Mõningatel propagandistidel on sektantluse erinevus ainult kultuse organisatsioonis, tavade osa vähemas tähtsuses ja „pühakirja" teistsuguses tõlgendamises.

Ometi ei ole see sugugi nii. Kui juba rääkida sektantlikest kombetalitustest, siis need lähenevad nüüd üha kiriklikele. Sektantluse sisene „demokraatia" üha enam kaob, üha suurema tähenduse omandab kombetalitus, kultuse välised küljed.

Lühidalt, kaasaegsed sektantlike koguduste kultuse teenridpresbüterid, ei erine oma olemuselt õigeusu kiriku preestritest, vabariikide ja oblastite vanem-presbütereid aga võib võrdsustada piiskoppidega. Presbüterid on muutunud elukutselisteks kultuse teenriteks. Neil lasub kogu koguduse juhtimine. Nad

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., Т. I, 2-е изд., стр. 422—423.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 180.

ei sõltu enam usklike lihtliikmete massidest, nad nimetatakse ametisse ülevaltpoolt ning nende valitavus on muutunud formaalseks. Nagu ka õigeusu ja katoliku preestrid, nad heategelevad halastamatult usklike arvel.

Kõikide sektantlike õpetuste aluseks on piibel. Piiblile vaatavad sektandid üldreeglina hirmu ja aukartusega, näevad igas sõnas „jumalikku tarkust" ja peavad tema õpetusi ainsaks käitumise mõõdupuuks, „tarkuse aardeks", „hinge leivaks", millest peab toituma iga päev.

Minu ülesandesse ei kuulu „pühade raamatute" suhtes sellise vaate paikapidamatuse selgitamine, seda enam, et sellele on pühendatud spetsiaalne loeng. Tuleb ainult märkida, et sektantlikud jutlustajad kasutavad julgesti neid raamatuid oma ebateaduslike ideede levitamiseks. Piiblist võetakse kõik, mis on kasulik igal üksikul juhul ja seletatakse seda nii nagu on kasulik, kõik ülejäänu aga vaikitakse maha, varjatakse või seletatakse „mõistukõnest" ja „mõttest". Näib, et maailmas ei ole teist sellist raamatut, mille kallal toimuks nii palju seletajate vägivalda, nagu on piibel. Igaüks sektantlikes kogudustes seletab piiblit nii nagu talle meeldib, nagu see on temale kasulik. Seletajad loodavad tavaliselt kergeusklikele ja vähe ettevalmistatud kuulajatele. Meie propagandist peab ise omama ettekujutuse sellest raamatust. Tuleb pidada silmas, et piibli kriitikale lähenemine õigeusu poolehoidjate keskel peab olema üks, sektantide auditooriumis teine. Sektantlikes kogudustes tunnevad paljud hästi piiblit. Propagandist peab ise teadma ja oskama teistele selgitada piibli ajaloo põhilisi momente, tingimusi, milles moodustus see raamat. Ta peab oskama piibli vastuolude põhjusi ja veel rohkem — piiblilike ettekujutuste ebateaduslikkust selgitada, ning siin ei ole tarvis päheõpitud fraaside mahalugemist, vaid piibli müütide ja -lugude kaasaegse looduse- ja ühiskonna teaduse andmeile põhinevat kriitikat. Opereerides teaduse andmetega, on tarvis murda sektantide pimedat usku piiblisse. Lõppude lõpuks isegi kõige enam ettevalmistatud religioossetel jutlustajatel ühtuvad kõik argumendid piiblist ekvilibristlike tekstidega. Nende „õpetus" viib selleni, et kaitsta piibli väljamõeldisi ja anda neile teadusesarnane välimus.

Teinekord piibli müüte ja imesid „ratsionalistlikult" tõlgendades satuvad jutlustajad ise kimbatusse ja kutsuvad usklikes esile kahtluse mitte üksnes nende sõnadesse, vaid ka piibli muinasjuttude endi tõepärasusse. Endine baptist, trusti „Džeržinskugol" Džeržinski-nimelise kaevanduse jaoskonna markšeider sm. Lepihhov kirjutas artikli „Miks ma lõpetasin sidemed baptismiga". Artikkel trükiti ajalehtedes „Radjanska Donetšina" ja „Komsomolets Donbassa". Sm. Lepihhov jutustab, et ta kuulas oblasti vanem-presbüteri jutlust „Inimese üleminekust teise ilma".

Presbüter ütles, et surma ja selle järel „teises ilmas" paradiisi või põrgusse ülemineku kõrval on veel „üleloomulik tee", mil jumal võtab „eriti õndsaid" elavana taevasse. Nii võeti taevasse Eenok ja „tõsteti üles taevasse" leegitseval sõjavankril prohvet Eljas. „Mõelge, vennad," pöördus jutlustaja baptistide koosoleku poole, „mis siin juhtus: sõjavanker oli ju leekides ja temperatuur seal oli väga kõrge; juhtus see, mis juhtub krematsiooni ajal — prohvet Eljas muutus tuhahunnikuks." Nii sai vana muinasjutt elavalt „üles taevasse tõstmisest" teaduspärase selgituse. Kuid järelemõtliku inimese peas kutsus see ometi esile kahtlusi piibli ja baptistliku õpetuse tõepärasuses. „Tuleb välja," mõtles Lepihhov, „et „üleloomulik tee" osutus täiesti looduse piires olevaks, kõik toimub tema seaduste järgi." Baptist hakkas järele mõtlema ja ajajooksul lakkas piibel olemast tema jaoks „valguse ja tarkuse allikaks".

Välismaiste sektantlike vaadete aluseks on praegu moodsad ameerika ja inglise filosoofia voolud, sellised, nagu uusrealism, personalism, „kriitiline realism", pragmatism jne. Need voolud on levinud ameerika baptistide, mennoniitide, mormoonide jt. hulgas. Nad püüavad lepitada usku ja mõistust, motiveerida usku „ratsionaliseeritud" jumalasse. Kaasaegsed sektantlikud usuõpetajad meie maal püüavad samuti lepitada usku mõistusega, andes eelise usule. Personalist, Bostoni ülikooli professor Brightman räägib: „Kõik mis on, on teadlik vaim või teadliku vaimu mingi faas või aspekt." Baptistlik jumalasõna kuulutaja „Bratski Vestnikust" väljendab oma mõtteid lihtsamalt: „Teadmine, et issand kõik teab, kõik näeb ja alaliselt jälgib meie kannatusi, ei tohi meid kunagi maha jätta. Meie kannatustes jumala ees on vajalik jumalakartus."

1956. aastal viibis evangeeliumi kristlaste-baptistide üleliidulise nõukogu delegatsioon kuu aega USA-s. Delegatsioon külastas eriti lõunaosariike. Lõunaosariigid, minevikus orjanduslikud, on kuni tänapäevani jäänud kõige ohjeldamatuma kommunismivastase ja rassismi propaganda keskuseks. Teiste religioossete voolude hulgas on neis osariikides juhtival kohal baptism ja temale sugulaslik metodism. Florida osariigis moodustavad baptistid 42% kõigist usklikest, Mississipi osariigis ligi pool kõigist usklikest on baptistid ja ligi kolmandik — metodistid. Tennessee osariigis, mis on tuntud ahviprotsessi poolest, on baptiste ligi 40% jne.

Baptistid moodustavad siin fašistliku rüüstajate organisatsiooni Ku-Klux-Klani peamise kondikava ja religioosse toe. USA baptistide kogudustes on 7 miljonit neegrit ja nimelt baptism on vaimseteks köidikuteks neile USA-s ka tänapäevani õigusteta inimestele. Meenutagem neeger Tomi Beecher-Stowe „Onu Tomi onnikesest". See tark, õilis ja mehine, kuid sügavalt usklik inimene kannatab enda üle mõnitamist oma taga-

kiusajate poolt. Piibel sisendas talle vastuvaidlematult kanda oma saatust. „Minu kohus on alistuda," sõnas ta. Orjapidaja Haly räägib: „Ma arvan, et neegri jumalakartlikkus on väga hea asi. Muidugi, kui ta ei ole võltsitud, vaid ehtne kaup." See oli sada aastat tagasi. Kuid ka tänini teenib USA-s, nagu teisteski kapitalistlikes maades, religioon kaasaegseid orjapidajaid. „Komsomolskaja Pravda" ühes numbris avaldati kahel leheküljel materjale ühest ameerika miljardäride kuuekümnest perekonnast, Rockefellerite perekonnast. Perekonna kogu ajalugu, see on pettuste, vägivalla, avantüüride ajalugu. Igal Rockefelleri dollaril on miljonite inimeste vere, pisarate ja kannatuste jäljed. Ent ometi on viis venda Rockefellerid kirglikud baptistid. Nemad ja nendesarnased ekspluataatorid, rahvaste vabaduse lämmatajad, peidavad oma näod baptistliku usuõpetuse maski taha. Rockefellerid ei tunne kahju vahendeist Baptistide Ülemaailmse Liidu heaks.

Ajalugu ei loo rahvas, vaid jumal, kõnelevad religioossete sektide jutlustajad. Inimene on aga „jumala ori", „issanda loom", „maine põrm", „ussike".

Jutlustajad sisendavad usklikule, et ta on patune, paheline ja nõrk olevus. Oma tühisuse, oma jõuetuse tunnetus kuulutatakse uskliku kõige väärtuslikumaks omaduseks. „Jõuetuses on jumala jõud," jutlustavad nad, „kitsikuses — avarus, vaesuses — mõõtmatu rikkus." Sektantlikes jutlustes, palvetes, lauludes ja värssides on kõik juhitud selles suunas.

Sektantlus harjutab oma poolehoidjaid mõttega, et kõik, mis on väljaspool koguduse piire, on „patune maailm", kõik inimesed peale sekti liikmete on „eksinud lambad". Mõnedes nende lauludes nimetatakse kogu maailma „paheliseks", „patuseks", „hukkuvaks" ja üksnes sektandid kuulutatakse „maailma valguseks", „maa soolaks", „päästjateks" jne.

Adventistid usuvad, et tulevases „hauataguses maailmas" ainult nemad, adventistid, saavad igavesti õndsaks. Nende õpetuse kohaselt mõistab jumal kõikide teiste praegu elavate inimeste ja varem elanud loendamatute põlvkondade üle kohut uurijatena esinevate adventistide abiga.

Sektantlikud jutlustajad levitavad palju ideid armastusest kõikide inimeste, isegi vaenlaste vastu. Sellest armastusest kõnelevad loosungid palvemajades: „Jumal on armastus", sellest lauldakse vaimulikes lauludes. Kuid „armastust inimese vastu" mõistavad sektandid omamoodi. Nendel võitleks inimeses nagu kaks inimest: üks jumala, teine saatana poolt; armastada tuleb „vaga" inimest, vaikset, tasast, kes alati on tänulik jumalale, kes tegeleb „enesetäiendamisega". Ei saa jätta märkimata, et liiga palju on silmakirjalikkust ja valevagadust religioosse sektantluse moraalis.

Kapitalimaades mätsib armastuse propageerimine „kõikide inimeste vastu" kinni ekspluataatorliku ühiskonna vastuolud.

Ta on katteks imperialistide inimvihkavale tegevusele ja on kasulik ainult „huntidele lambanahas".

Meie maal on jutlustamine armastusest kõikide inimeste vastu objektiivselt kasulik neile, kes tahavad nüristada nõukogude inimeste valvsust. Sektantluse juhid kinnitavad, et ühiskondlikku progressi võib saavutada üksnes inimene, keda nad peavad patuseks ja paheliseks, isikliku „enesepuhastuse" teel.

Sotsialistlik humanism lähtub sellest, et inimene on suurim väärtus ja et meie ühiskonnas luuakse kõik inimese poolt inimese jaoks, tema eluliste vajaduste ja huvide rahuldamiseks. Meie humanism ei seisne tühjades unistustes inimlikust õnnest, mitte väikekodanlikus filantroopias ja silmakirjalikus kaastundes inimese vastu, vaid revolutsioonilises võitluses nende ühiskondlike tingimuste muutmise eest, mis teevad inimese õnnetuks.

Kõik öeldu ei tähenda kaugeltki, et sektantlus on eemaldunud elust ja temale ei avalda mõju meie nõukogude tegelikkus, et ta „ei ole sellest maailmast". Kuidas ka ei püüta sektantlikes organisatsioonides lahutada usklikku maailmast, sulgeda teda koguduse raamesse, ei tule sellest siiski midagi välja.

Seepärast tuleb kohanduda eluga, muuta koguduste kombetalituslik-olustikulist külge ja isegi loobuda dogmadest, neid teisiti seletades või lihtsalt maha vaikides.

Võtame sellise suure küsimuse nagu suhtumine töösse. On teada, et religioon vaatab tööle kui jumala „needusele", „karistusele". Kuid igapäevases elus, praktilises tegevuses tavaliselt ei juhendu usklikud inimesed sellest religioossest õpetusest. See oleks juba liialt vastuoluline töötajate põhiliste ja eluliste huvidega. Ning sektandid töötavad oma enamikus, koos kõigiga ausalt ja kohusetruult igaüks omal alal. Sektide juhtkond ei saa jätta arvestamata usklike meeleoludega. Seepärast on ka sektide juhid praegu tavaliselt sunnitud usklikke üles kutsuma ausalt töötama kodumaa hüvanguks, rahuürituse heaks.

Paljudes evangelistide-baptistide kogudustes Ukrainas ja Moldaavias jälgitakse pidevalt, et kõik koguduse liikmed töötaksid kohusetruult kolhoosides ja täidaksid õigeaegselt kõik riiklikud kohustused. Hooletud heidetakse kogudusest välja.

Neid fakte ei saa jätta märkimata ning ei saa vana viisi nimetada kõiki sektante „kolhoositöö distsipliini rikkujateks" jne.

Ei tohi unustada et „NSV Liidus töötavad ühiselt ja üksmeelselt rahva hüvanguks kommunistid ja parteitud, ateistid ja usklikud".[1]

Kõige selle juures on vaja selgitada, milles seisab erinevus

[1] N. S. Hruštšov. Kõne India Vabariigi Parlamendis. Ajaleht „Pravda" 22. novembril 1955. a.

meie kommunistliku töössesuhtumise ja religioossete vaadete vahel sellesse. Ükski jutlustaja ei loobu religioossest õpetusest töö suhtes, mis viib selleni, et töö on „karistus" ja on tarvilik „hinge päästmiseks", „jumala auks", et peamine ei ole ihu, vaid vaim ja et kõik maine on lõppude lõpuks tühine, mööduv.

Kas ei sega see usklikul tunda end oma saatuse peremehena, uue elu loojana ja ehitajana? Sellele peabki rajama meie kaasaegsete religioossete vaadete kriitika töö kohta, sest vanad religiooni teesid jäävad oma põhimikus muutumatuteks.

Võidakse öelda: „Kas ei ole ükskõik, millise ideega virgutatakse inimesi tööle, kui nad ainult hästi töötaksid?" Oletame, et inimene tõepoolest töötab religioossetel motiividel, püüab oma tööga välja teenida paradiisi „hauataguseks eluks". Ühiskond teda ei huvita, ta mõtleb ainult isiklikust „päästmisest". Sellisel juhul kollektiiv segab teda, viib teda „maisetesse askeldustesse". Nendes tingimustes ei ole töös elurõõmu ega loomingut. See on külm töö, mida ei soojenda suur ja sügav armastus elu vastu, inimeste vastu, temas on rohkem eneseearmastust, aga mitte inimesearmastust.

Me räägisime baptistidest-evangelistidest ja adventistidest. Vanakombelistele on iseloomulik mitte veendumus, vaid harjumuste, traditsioonide, vanade autoriteetide, kombetalituste jõud.

See vool ei kasva, vaid vastupidiselt hääbub. Lahkub noorus, kes nüüd ei nõustu vanakombelistel olemasolevate rangete organisatsioonide ja keeldudega. Isegi sellistes kohtades, nagu näiteks Pižma (Komi ANSV), kus kuni viimase ajani vanakombelistel säilusid vanad rituaalid, vana olustik, võttis noorus alles hiljuti maha ristid, mida kanti riietuse peal.

Religioosset usku tuubiti alati vanausulistes perekondades sisse alates varasest lapsepõlvest ähvardustega, rusikaga, säilitati keelu ja hirmuga. Nüüd ei ole see küllaldane. Kohaneda kaasajaga, nagu seda teevad evangelistid-baptistid, vanausulised, ei saa. See on tardunud kinnine religioosne vool, mis ei luba midagi uut ei rituaalides ega ka oma õpetuse kirjatähes.

Lõpuks sektidest, mis ei ole registreeritavad nõukogude organite poolt.

Viiekümnelased, neid nimetatakse ka trjassuunideks, nagu juba öeldud, olles loobunud fanaatilisest usust „püha vaimu" ilmutamisest inimestele, astusid 1944. aastal evangelistide-baptistide sekti. Ent mitte kõik viiekümnelased ei nõustunud liitumisega. Mõned neist, kes läksid evangelistide-baptistide kogudusse, lahkusid sealt ja korraldavad iseseisvalt oma palvusi, järgides vanu kombetalitusi.

Viiekümnelased-trjassuunid usuvad, et igale usklikule võib peale tulla „püha vaim", nagu ta apostlite tegude jutustuste järgi olevat „peale tulnud" apostlitele viiekümnendal päeval pärast Kristuse muinasjutulist ülestõusmist.

Oma palvustel viivad need sektandid end kuni hullustuseni, kuni atakini, mis hakkab neid „väristama". Teadvusetus olekus nad hakkavad ulguma, pomisema, karjuma seosetuid sõnu. Kõike seda loetaksegi „püha vaimu" avalduseks, pomisemist ja karjumist „prohvetlikuks andeks" „tundmatutes keeltes". Äärmine fanatism viib trjassuune kuni religioosse nõdrameelsuseni ja kriminaalkuritegudeni.

Ajalehes „Trud" avaldati artikkel „Usumäratsejad". Selles jutustati, et viiekümnelased Kalinini oblasti Kirovi rajooni Lõtkino küla kolhoosi tallimees Feodosia Smirnova, tema tütar Anna ja poeg Viktor, sulgenud luugid ja lukustanud ukse, palvetasid hullunult kolm päeva, laulsid vaimulikke laule.

Kolmandal päeval tappis „vanaema" Feodosia, kui temasse asus „igaviku eelne vaim", lauaga 11-kuuse lapselapse Saša tema ema Anna silme ees, tõi ta „kingiks kõigekõrgemale". Sama lauaga peksis ta poolsurnuks teise lapselapse, viieaastase Vitja, ent tappa teda ei õnnestunud — segati: majast möödunud kolhoosi agronoom A. I. Filippov murdis välja aknaraami, tungis majja ja katkestas mõrtsukatöö.

„Komsomolskaja Pravdas" ilmunud sõnumis „Jumala lapsed" (kohtusaalist) jutustati sektantide, kes endid nimetasid „jumala lasteks", kõikide tunnuste järgi viiekümnelaste teisest metsikusest. Semipalatinski oblasti Borodulihhinski rajoonis Ivanovka külas tahtsid kaks usumäratsejat, Jakov Štadel ja Andrei Dering lüüa risti Olgat, Štadeli naist. Kurjategijaid takistasid komnoored, kes tulid õhtul koosolekult.

Štadel koos oma emaga oli sektantide gruppi organisaatoriks, kes vargsi regulaarselt kogunesid oma palvustele, milledega kaasnesid hullunud tantsud ja „ennustused". Sekti juhtide üle mõisteti kohut külaelanike juuresolekul. Kohus mõistis Štadeli kümneks aastaks ja Deringi seitsmeks aastaks vangi.

Seal kus esineb viiekümnelasi-trjassuune, on tarvis koondada meie propaganda nende vastu, paljastada selle sekti kahjulikkust.

Seitsmenda-päeva adventistide kõrval tuleb ette adventistide-„reformistide" väheseid gruppe, kelle usuõpetus on äärmiselt reaktsioonilise ja ühiskonnavastase iseloomuga.

„Reformistid" on nõukogudevastaselt häälestatud, teostavad õõnestustööd nõukogude võimu ürituste vastu. Neid leidub Moldaavias, samuti aga Lääne-Ukraina mõnedes rajoonides.

Eriti tuleb rääkida „Jehoova tunnistajate" sektist. See on äärmiselt reaktsiooniline, kontrrevolutsiooniline religioosne organisatsioon. „Jehoova tunnistajad" astusid ja astuvad NSV Liidus religiooni lipu all välja Nõukogude riigi vastu. Nad saboteerisid kõiki majanduslik-poliitilisi üritusi, tegid propagandat kolhooside vastu, boikoteerisid valimisi nõukogude organitesse, keeldusid teenistusest Nõukogude Armees. Nõu-

kogudevastane iseloom on sellel sektil säilinud käesoleva ajani.

Jehovismil on kaks suunda: Iljini (vene päritoluga) ja Russell-Rutherfordi (ameerika päritoluga). Viimast nimetataksegi „Jehoova tunnistajateks".

Iljini suuna jehovistid tekkisid Venemaal möödunud sajandi 40-ndatel aastatel. Nende rajajaks oli tsaariarmee staabikapten Nikolai Iljin. Ta kuulutas juudi jumala Jehoova (Jahve) Kristuseks, Kristuse aga Jehoovaks, ühendades nad üheks isikuks. Judaismi, kristluse ja paganausu elementide segu hakati nimetama jehovismiks.

Ühiskondliku elu selgitamise aluseks võtsid jehovistid Apokalüptika, kõige segasema kristliku raamatu. Jehovistide vaimulikud laulud olid loodud (vene-, saksa- ja poola-) rahvaja sõdurilaulude motiividel. Jehovistid õpetavad, et maailmas toimub võitlus Jehoova-Kristuse ja Jehoova kangekaelse poja Lutsiferi (saatana) vahel. Et pääseda taevasesse kuningriiki, tuleb minna Jehoova teed mööda. Paradiisi kirjeldavad jehovistid meelelistes vormides: paradiisis ei ole surma, haigusi, vanadust, müüre, tänavaid, paradiisi väravad on kullast ja väärtasjadest, mehed ja naised on „täies jõus" (mehed 34 aastat, naised 16 aastat). Sekti selle suuna pooldajate olemasolust, mis alati on olnud vähene, käesoleval ajal mingeid andmeid ei ole.

„Jehoova tunnistajate" ameerikalik suund tekkis USA-s möödunud sajandi 80-ndatel aastatel. Selle sekti ajakirjad ja raamatud, mis on tõlgitud paljudesse keeltesse, levitasid tema õpetust paljudes maades ning läänepiiride kaudu toodi see NSV Liitu (Moldaaviasse, Ukrainasse, Valgevenesse, Baltimaile jm.).

Peale Russelli (sekti rajaja, ameerika kapitalist) surma juhtis sekti kohtunik Rutherford, ent alates 1942. aastast juhib teda keegi Knorr, kes nimetab end „Jehoova tunnistajate ühingu presidendiks". Organisatsiooni keskus asub Brooklynis (New Yorgi eeslinn).

„Jehoova tunnistajate" õpetuse sisu seisab selles, et kogu inimkond jaguneks nagu kaheks leeriks: jehovistideks — jumal Jehoova järelkäijaiks, surematuteks inimesteks, „jumala sõjaväeks" ja „satanistideks" — saatana poolehoidjateks, surelikeks inimesteks, „saatana sõjaväeks".

Varsti tuleb aeg, räägivad nad, mil Jehoova kuulutab saatanale avalikult sõja. Sisuliselt käib jehovistidel jutt sotsialismimaade vastu suunatud kolmanda maailmasõja vältimatuse propagandast.

„Jehoova tunnistajate" sekti õpetustes on NSV Liit Jehoova peamine vastane. Nad pooldavad „jumaliku" teokraatliku riigi loomist eesotsas jumal Jehoovaga. See nende propaganda

on objektiivses seoses ameerika monopolistide maailmavalitsemise plaanidega.

See sekt omab tsentraliseeritud organisatsiooni. Nagu nende ideoloogia-vihkamine uut elu loova nõukogude rahva vastu, nii ka nende organisatsiooni struktuur teeb võimalikuks selle „jumala sõjaväe" kasutamise ameerika ja teiste imperialistide huvides.

Viimasel ajal on moldaavia ja ukraina ajakirjanduses avaldatud fakte „Jehoova tunnistajate" sekti peameeste nõukogudevaenulikust, rahvavastasest õõnestustegevusest, nende sidemetest ameerika luurega. Pettuse teel sekti kaasa tõmmatud sekti lihtliikmed hakkavad järk-järgult aru saama kuhu neid värvati ja lahkuvad sektist. Et pidurdada usklike eemaldumist, viis sekti ladvik sisse mõningad „parandused" oma reeglitesse. Nüüd saavad nad nõukogude dokumendid, täidavad kohustused riigi ees, kuid keelduvad endiselt teenistusest Nõukogude Armees.

Selle sekti püünistesse langenud ausaid inimesi tuleb aidata neist pääseda.

3

Usuõpetuse ja -kultuse kõrval erineb sektantlus teistest kristlikest vooludest veel tegevuse vormide ja meetodite poolest, oma õpetuse levitamise võtete poolest, usklike mõjutamise meetodite ja nende kui oma koguduse fanaatiliste aktiivsete liikmete kasvatamise poolest.

Suur tähtsus on sektantlikes organisatsioonides liikmeksoleku printsiibil. Sellega erinevad nad kõikidest teistest religioossetest organisatsioonidest.

Iga religioosset koondist võib tinglikult jaotada kolmeks inimeste grupiks.

Vaimulikkond — isikud, kes tegelevad kultusega kui elukutsega; aktiiv (kirikutegelased) — kes teenindavad kultust (kirikunõukogude liikmed, palgatud isikud ja mitmesugused propagandistid); nii vaimulikkond kui ka aktiiv on huvitatud religiooni olemasolust oma veendumuste jõul ja materiaalsetest kaalutlustest, sest nad pääsevad juurde kiriku tuludele, mis sageli on väga suured; ja lõpuks kolmas grupp — need on usklikud (lihtliikmed ja kirikuskäijad).

Erinevates religioonides kujunesid ajalooliselt nende gruppide mitmesugused omavahelised suhted. Ühes kultuses toetub koguduse kogu sisemine elu vaimulikkonnale, teistes — aktiivile.

Katoliiklastel etendab peamist osa kirikutes vaimulikkond. Rooma paavst on piiramatu absoluutne monarh, lihtne kzendz aga on oma kihelkonnas usklikule kõrgeim autoriteet mitte

üksnes religioossetes küsimustes, vaid ka kõikides elusündmustes.

Juudi religioonis on ülisuur osa aktiivil, kes sageli annab sünagoogile „juudi avalikkuse" keskuse tähenduse.

Õigeusu kirikus omandab suure tähtsuse vaimulikkond, kuid säilib ka kiriku aktiivi osa ja sageli on see suuremaks juhiks kui preester.

Sektantluses esineb omapärane usklike „isetegevus". Kõikidel koguduse liikmetel on alaline „jumala teenimise" ala: need on hoolitsus palvemaja puhtuse eest, korra järelvalve palvetundide ajal, annetuste kogumine, osavõtt koorist, orkestrist, kirjanduse jaotamine, selle valjusti ettelugemine, usklike külastamine kodus propagandistlikul eesmärgil ja materiaalse abi osutamiseks jne.

Palvetundidel kasutatakse lihtsat, kergesti arusaadavat vene kõnekeelt. Seal, kus on teistest rahvustest usklikke, loetakse jutlusi nende keeltes. Näiteks evangelistide-baptistide koguduses Sõktõvkari linnas toimuvad jumalateenistused nii vene kui ka komi keeles. Koosolekutel praktiseeritakse ühist palvetamist ja ühist laulmist, pöördumist koosoleku poole oma hädadega ning ühist palvetamist neil ajendeil. Igaüks tunneb end sellisest palvusest osavõtjana.

Tuleb märkida, et sektid täienevad eelkõige usklike perekonnaliikmete ja lähemate sugulaste arvel. Perekonna mõju on tugev ja paljudel juhtumitel see säilib kaua, vaatamata välistele sektantlusevastastele mõjudele.

Meie poolt juba mainitud endine baptist sm. Lepihhov jutustab, et ta sündis kirglike baptistide perekonnas. Isa ja ema võtsid ta kaasa palvustele, kus ta tundide kaupa kuulas jutlusi, deklamatsioone, laulmist. Ta harjus vaatama piiblile kui „kõrgeimale tarkusele".

Koolis põrkas poiss esmakordselt kokku religioonile vaenuliku maailmaga. Ta meenutab: „Ma asetasin ennast õpilaste hulgas erilisse seisundisse, eraldusin nendest. Minuga ei tahtnud keegi sõbrustada, lapsed narrisid mind ja püüdsid üldse näidata oma põlgust. See solvas, isegi masendas, kuid ka tugevdas minus usku jumalasse, sest et oma üksilduses ma nägin Kristuse sõnade kinnitust: „mind aeti taga ja ka teid hakatakse taga ajama."

See tõestas veelkordselt ateistliku kasvatuse halvast korraldamisest meie koolis, õpetajate ja kooli komsomoliorganisatsiooni abitusest juhtumil, mil kohatakse sellist „raskestikasvatatavat" koolipoissi.

Kahjuks võib kohata selliseid fakte ka kõrgemas koolis. Juhtub, et sügavalt usklik noor inimene lõpetab instituudi ja õppeaja jooksul ei suuda seltsimehed ega ühiskondlikud organisatsioonid teda eksiarvamusest vabastada. Oskamatu lähe-

nemine inimesele aga ainult soodustab sellistel juhtumitel religioossete tunnete tugevnemist.

Ei tule siiski ülehinnata perekonna mõju. Baptistide juures moodustab tavaliselt kasv lähedaste sugulaste arvel 20—25%, adventistidel aga, kes on kinnisemad, ulatub see 30%-ni. Moldaavia kogudustes on kaasatõmmatute hulgas ligikaudu 80% noori, koguduste alalise koosseisu hulgas aga ainult 5%.

Miks? Sellepärast, et perekond mõjutab noori religiooni asjades siis, kui nad sõltuvad vanematest. Kui noored inimesed saavad iseseisvateks, lahkuvad nad sektist.

Nendes kohtades, kus isetegevusringides on töö hästi korraldatud ja klubis on kord, jäävad sektantlikud kogudused ilma noorteta kängu.

Suur tähtsus on sektantide propagandas sellel, et nad osutavad tähelepanu oma liikmete käitumisele ja isiklikule elule. Nad räägivad palju elust-olust, moraalist, annavad teineteisele nõu, arutavad oma elu-olulisi küsimusi jne.

Sektantide juhtide vanades juhendites õpetati jutlustajaid nii:

„Propaganda tegelikuks eduks on tarvis erilist tööd, külaskäike majast majja ... Evangeeliumi teener, kes käies majast majja teostab evangelistlikku tööd üksikute isikutega, omab märksa rohkem edu kui hea oraator täiskiilutud saalis ..."

Vaat, missugune tähtis koht on sektantlikus propagandas individuaalse töö meetoditel ja sektantliku moraali, „vooruste" jutlustamisel, mis oleksid nagu omased ainult sektantidele.

On isegi mitteusklikke, kes arvavad, et religioon nagu mõjuks positiivselt inimeste kõlblusele ja et kuigi religioonis on küllaltki kahjulikku ebausku, toovat tema moraaliõpetused siiski kasu.

Sektantlikud propagandistid kasutavad oskuslikult seda juurdunud eksiarvamust. Keskse koha nende propagandas omab religioosse moraali propaganda. Tõestatakse, et moraal võib olla ainult religioosne.

Sektantlikud juhid pööravad tõsist tähelepanu naiste hulgas tehtavale propagandale ja tõstavad selle töö eriti esile. Nende propagandas on palju demagoogiat: et ainult neil kogudustel on tõeline meeste ja naiste „üheõiguslus", et nad võitlevad „tugeva perekonna" eest, „abielu puhtuse" eest, „lahutuste ja abielurikkumiste vastu", nende vastu, kes „laostavad perekonnaelu" jne.

Kõike head meie elus kuulutavad jutlustajad „jumalast antuks", aga kõike halba, saasta meie elu-olus seletatakse sellega, et „inimesed unustasid jumala". Kasutades meie ajakirjandusest, elust võetud fakte, mängides kuulajate tunnetel, kutsuvad jutlustajad üles otsima elutuge usus, sektis.

On siis vähe inimesi, kes on elanud või elavad üle õnnetusi ja muret, ei ole rahul konarlikuks kujunenud isikliku

eluga, paljulapselisi emasid, ükiskuid ja koduperenaisi, kes on kõrini kinni koduste töödega, on eemale tõmbunud ühiskondlikust elust! Kui aga veel seejuures naisel ei ole kodus kõik korras, tülid mehega, raskused laste kasvatamisel, haigused, mured, ja talle näib, et ei ole millelegi toetuda — siis ta sageli satubki sektantide juurde. Sektantlikku propagandat aga teostatakse individuaalselt, kodudes ja peamiselt taoliste naiste hulgas.

Nii astus sektantide kogudusse Stalingradi oblastis Leninski linnas 63 aastane elatanud naine. Tema mees oli külanõukogu esimeheks. Peale mehe surma jäi ta üksikuks ja elas väga raskelt üle leina. Tema juures hakkasid käima „õed" evangelistide-baptistide kogudusest, abistades materiaalselt ka majapidamist. Muidugi toimusid jutuajamised usuõpetusest, et tuleb „kahetseda", „alistuda jumalale", et õnnetus on „saadetud jumala poolt pattude eest". „Õed" tõid naise palvemajja ja aasta pärast laskis ta end ristida.

Kirjanik Vilis Lācis oma romaanides „Kaluri poeg" ja „Küla mere ääres" joonistab tähtsa sektantliku jutlustaja kuju, „vend" Teodori. Kaval kui rebane, võrgutaja, šantasist, šarlatan, kurjategija ja ühe imperialistliku riigi agent, kasutas see „vend" järgmisi sekti kaasatõmbamise meetodeid. Kuidagi sai ta teada, et üks noor naine, kes mehe poolt lapsega oli maha jäetud, elab raskustes. Ta läks tema juurde. „Jumal saatis mind siia, et ma aitaksin sul pääseda hädast, kallis õde!" ütles ta, pannes palves käed kokku. „Austa oma jumalat, mu laps, et ma tulin õigel ajal!" Teodor kiirustas tulekuga, sest kartis, et nõukogude organid saavad teada naise viletsast olukorrast ja abistavad teda. Teodor andis naisele natuke raha, muretses talle koha tehasesse, kus üks meistritest oli sektant ja tõmbas sellisel viisil naise sekti.

Toome veel näite elust. Noor abielupaar. Mees töötas õhtuses vahetuses ühes Moskva tehases. Naise vaba aja veetmisest ta ei mõelnud. Naine lakkas töötamast, loobus lugemisest, kinos käimisest, huvi tundmast elu vastu ja langes sektantide mõju alla. Abikaasadel ei jäänud midagi ühist. Läksid lahku. Poeg jäi ema juurde. Perekond oli lõhutud.

Sektantlikes organisatsioonides on valdav enamus usklikest naised. Näiteks Moskva evangelistide-baptistide kogudustes on naisi üle 80%, adventistide juures aga ulatub kuni 90-ni.

Meie sektantlusevastane propaganda peab olema eelkõige propagandaks naiste hulgas. Meie aga vaidleme praegugi, kas on vajalik selline vestluste ja loengute teema nagu „Naine ja religioon". Sõjajärgsetel aastatel ei ole selle kohta midagi kirjutatud. Meie loengute ja vestluste temaatika ei hõlma küsimust religiooni suhtumisest naisesse.

Tuleb selgitada, et sektantlus nagu iga teinegi religioon ei soodusta seda, et naine omandaks talle sündsa suure koha

meie ühiskondlikus elus, ei soodusta tema faktilist võrdõiguslikkust ja kaasatõmbamist ühiskondlikult kasulikule tegevusele.

Sektantlikes organisatsioonides pakutakse naistele mõningaid võimalusi isetegevuseks, kuid peamiselt koguduse vajaduste teenindajatena, kus nad täidavad mitmesuguseid teisejärgulisi ülesandeid. Tõsi, neid lubatakse jutlustama, on isegi diakonissideks, kuid ei või olla kultuse teenriteks (presbüteriteks).

Sektantlikes õpetustes kriipsutatakse alati alla, et naine nii koguduses kui ka perekonnas peab täitma „austavat, kuid alluvat osa", et ta üldse „ei pea meestest ette suruma, vaid järgima seda, mis talle on antud jumala seadusega". Baptistide-evangelistide vaimulikes lauludes, mis on kirjutatud naistele, räägitakse: „Ammust ajast on naiste saatus täis ohkeid ja nukrust, pattude eest Eevale mõistetud kibedust ja orjust..." Perekonnaelus, nagu õpetavad jutlustajad, peab naine „ettevalmistama mehele kodukolde", mees aga peab olema „naise kaitsjaks ja juhiks". Jutlustajate õilmitsevate sõnade taha varjatakse vana elu-olu reegleid, et naine peab tegelema ainult oma „koldega" ja vaatama kõigele mehe silmadega.

Fanaatilised sektid värbavad poolehoidjaid teiste meetoditega. Neil on raske peale suruda oma ilmselt reaktsioonilist õpetust haritud inimesele. Seepärast pööravad nad peatähelepanu mahajäänutele ja harimatutele. Nad sulgevad oma poolehoidjatele igasuguse püüde haridusele, teadusele, kultuurile, kuulutades selle kõik „saatanlikuks", „kuratlikuks". Sektides kruvitakse äärmuseni üles fanatism, levitatakse igasuguseid mõttetuid „ettekuulutusi", „pühasid kirju" („õnnekette"), kuuldusi „nägemustest", „imedest" jms.

Peaaegu kõik nende sektide palvused toimuvad hlõstide nututseremooniate eeskujul tantsuga, pöörase kargamisega, valju palvetamisega jumala poole: „Anna, anna, anna!", arusaamatute „ennustamistega" „võõrais keeltes", millest ei saa aru nii see, kellele „tuli peale" püha vaim, ega need, kes teda kuulavad.

Sekti lihtliikmete arvel, kogudes neilt niinimetatud „kümnist" ja annetusi, ostavad selliste sektide ülempealikud kokku kulda, elavad priiskavat elu. „Jehoova tunnistajate" juhtide rahalistest aruannetest nähtub, et nad käsutasid suuri summasid, kümneid ja isegi sadu tuhandeid rublasid. Ukraina ja Moldaavia mõningates kohtades on avastatud selle sekti salajased hoiukohad kuldasjade ja rahaga.

Moldaavia NSV Lipkanski rajoonis Golinka külas avastati ühe „Jehoova tunnistajate" „ääremaa büroo" peamehe, N. Dubovinski konspiratiivkorter. Spetsiaalses salaurkas, ühe aktiivse sektandi juures leiti kolm kirjutusmasinat vene, ukraina ja rumeeria šriftidega, palju vahapaberit, rotaator ja

illegaalset kirjandust USA-st. Peale selle leiti suur summa raha ja 24 taskukella.

Jehovistid värbasid selliselt sekti. Maria Kuziv Stalinslavi oblastist Voinilovski rajoonist Stepanovka külast elas halvasti. Kontrrevolutsionäärid tapsid tema isa ja kaks venda, mees aga hukkus sõjas. Ta kasvatas üksinda kolme last. Maria oli väikese haridusega, ta ei lõpetanud kolme klassigi. Tema juurde sattus kuidagi üks „Jehoova tunnistajate" sekti juhte. Talle meeldis vaikne, alandlik perenaine ja tema maja leidis ta sobivat konspiratiivkorteriks. Ta andis perenaisele paki viierublalisi öeldes: „Jehoovalt eneselt, otse Kapernaumast." Ahju alla oli kaevatud kelder, kus trükiti rotaatoril nõukogudevastast jehovistlikku kirjandust. Väheteadlik naine sai nõukogudevastaste tegude kaasosaliseks.

4

Propagandist, kes töötab sektantide hulgas, peab ise tundma sektantlust, selle iseärasusi, usuõpetuse olemust, tundma kohalikke materjale sektantlike organisatsioonide tegevusest. Sektant on rohkem kui teine usklik sisemiselt veendunud oma usuõpetuse õigsuses, ta reageerib haiglaselt oma vaadete kriitikale. Talle tuleb taktitundega ja veenvalt tõestada, selgitada, lahti mõtestada, milles seisneb tema eksimus.

Eriti on lubamatud jämedus, pidurdamatus, šabloonilised järeldused, et sektantluses on kõik „mõttetus", „väljamõeldis", „tühijutt", et sektantlus „pidurdab", „on vastuolus" jne.

Meil ei ole mingisugust õigust lugeda sektante eriti reaktsiooniliselt meelestatuiks, kes astuvad välja kommunistliku ülesehituse vastu. Kui sektant on fanaatilisem kui usklikud teistest religioonidest, siis see ei anna meile õigust suhtuda temasse kui inimesse, kes ei vääri poliitilist usaldust, kahelda tema kui Nõukogude Liidu kodaniku täisväärtuslikkuses ja aususes.

Isegi kiriklike rituaalide eitamist ja nende kohandamist sektantide poolt nimetavad mõned „maskeerimiseks", „silmakirjalikkuseks". Lektor D. (Moskva) kirjutab: „Selleks et peita oma ideoloogia reaktsioonilist olemust, reageerivad baptistid elavalt kõigile ühiskondliku elu ja elu-olu avaldustele . . . nad propageerivad karskust, mittesuitsetamist, korralikkust, puhtust igapäevases elus jne."

Miks autor ei salli, et usklikel sektantidel võivad selles suhtes olla oma veendumused ilma igasuguse maskeeringuta? Paljud sektandid võivad olla täiesti siiralt veendunud selles, et kommunism ja kristlus on täiesti ühendatavad, et teadus ja religioon ei ole teineteisele vastuolulised ja et nende usuõpetus on kõige ideaalsem ja kõlbelisem usuõpetus. Aga kas on

halb, kui inimene ei joo ega suitseta ning kas meie partei ei võitle tervete eluviiside eest? Tuleb näidata erinevust meie suhtumises inimesse, meie võitluses tervete eluviiside eest sektantide reaktsioonilisest õpetusest „üleüldisest armastusest" ja nende individualistlikust inimese „ensetäiendamise" jutlustamisest.

Peamiseks töövormiks sektantide hulgas on nendega individuaalsed ja grupivestlused.

Kõige tähtsam, see on õigesti läheneda inimesele, arvestades tema individuaalseid iseärasusi. Elu on mitmekülgne ja mitmekesine. Inimesed elavad erinevates tingimustes, omavad erinevaid isiklikke püüdeid, kalduvusi, huvisid, tundeid ja seal, kus on juttu inimese veendumustest ja tunnetest, seal ei saa olla standardit. Usklikud usuvad erinevalt, igaüks omamoodi jumalasse ja loobuvad erinevate põhjuste mõjul religioonist.

Praktika näitab, et meie ajal on isegi sektantide hulgas kahtlusi nende usuõpetuse õigsuses ja praktilises väärtuses. Ühtedel on neid kahtlusi vähem, teistel rohkem, kuid nad on igaühel, tingimata on. Meie elu ise tekitab neid. Individuaalses propagandas seisabki peamine selles, et leida need kahtluse terad või külvata neid, siis üles kasvatada, selleks et need kannaksid vilja, viiksid inimese täielikule eemaldumisele religioonist.

On häid näiteid massilise propagandatöö oskuslikust ühendamisest püsiva individuaalse tööga sektantide hulgas. Ajaleht „Molodjož Moldavi" jutustas sellise töö kogemustest Edinetski rajooni Fetešta ja Lopatniki külas (omal ajal oli siin aktiivse sektantliku koguduse keskus).

Parteiorganisatsioon alustas süstemaatilist ateistlikku propagandat. Lektorid ja vestlejad-aktivistid esinesid loengute ja vestlustega loodusteaduslikel ning ateistlikel teemadel brigaadides, välilaagrites, farmides, kohaliku raadio kaudu. Pandi käima ka individuaalne töö sektantidega. Noori kutsuti klubisse õhtutele, kinno, tantsima, tõmmati kaasa kunstilise isetegevuse ringidesse. Iga aktivist töötas kindla usklike grupiga. Tulemuseks oli, et mitte üksnes noored, vaid ka elatanud kolhoosnikud lahkusid sektist, asusid osa võtma ühiskondlikust elust, kultuur-massilisest tööst.

Kolhoosis töötavad kaheksa lülivanemat endiste sektantide hulgast, neli neist astusid komsomoli. Fetešta külas kartsid kolhoosnikud-sektandid endale üles seada valjuhääldajaid. Neid külastati kodus, selgitati raadio ehitust ja saavutati seda, et nad seadsid üles raadio kuuldepunktid oma kodudes.

NLKP Keskkomitee toonitas oma otsuses, et „positiivseid tulemusi religioossetest iganditest vabastamisele suunatud kasvatustöös võib saavutada ainult töötajate hulgas tehtava kogu meie kultuuriharidusliku töö edasise tõusu, kultuurima-

jade, klubide, raamatukogude, lugemislaudade, lektooriumide, kultuuri- ja puhkeparkide ja teiste kultuurhariduslike asutuste tegevuse tunduva parandamisega".

Ajakirjas „Molodost" nr. 7 1956. aastast oli trükitud olukirjeldus „Elav hing" kultuuritöötajast Niina Zotovast (Pensa oblasti Lukinski rajooni kolhoos „Kommunar").

Kultuuritöö külas oli lohakile jäetud. Noored kogunesid laupäevadel endise nunna majja palvetundi. Peale palvetamist korraldati koosistumisi. Selliseid istumisi korraldatakse vanakombeliste juures Volgamaadel, Uraalis ja mujal.

Olukirjelduses jutustatakse, kuidas Niina koos komsomolidega töötab noortega. Algul tekkis küsimus: „On ju noortel tarvis kusagil kokku tulla?... Koguneda, kus on soe, mugav, kus võib juttu puhuda, meelt lahutada, kurameerida tütarlastega..." Kuid mida võis pakkuda vahetuseks sooja, avara ikoonidega tare vastu nunna juures? Tühja, külma klubi ainsa ähmase lambiga lae all. Klubi, kus ei ole isegi kabet ega doominot, ei ole raadiot ja millegagi ei ole palgata lõõtspillimängijat.

Kommunistlikud noored panid käed külge klubi korrastamisele ja saavutasid edu. Klubi elavnes, oma jõududega rajati park, külas seati sisse raadio. Noored hakkasid aktiivselt töötama kolhoosis. Palvetunnid unustati.

Individuaalne selgitustöö sektantide hulgas, kaasatõmbamine ühiskondlikule ja kultuur-hariduslikule tööle on meie propaganda kõige efektiivsemaks ja mõjuvamaks vormiks. Ometi ei tule unustada loenguid ja vestlusi.

On vaja vaevanõudvat ja sageli rasket ettevalmistustööd, et usklikke kaasa tõmmata loengule. Sektandiga tuleb kõnelda võib-olla mitte üks ega kaks korda, ja rääkida südamest, et hajutada tema eelarvamusi, kutsuda esile huvi, usaldust teadusesõna vastu.

Võib-olla keeldub sektant loengule tulemast, mis on vahetult pühendatud ateistlikule teemale. Kuid vaevalt ta ei nõustuks kuulama uuest huvitavast avastusest teaduses, looduses või tehnikas ehk ühe või teise elu-, looduse- või ühiskondliku nähtuse teaduslikku seletust.

Niisiis seisame me usklike, sealhulgas ka sektantide hulgas loengute ja vestluste korraldamise eest, mis peavad kaasnema eelnevatele ja järgnevatele individuaalsetele ja grupivestlustele.

Tehes propagandat sektantluse vastu, võideldes iga inimese eest, kes on ebateadusliku ja reaktsioonilise sektantliku ideoloogia vangis, teeme suurt tööd. Me võitleme nõukogude inimeste kommunistliku kasvatuse eest, nende muutmise eest teadlikeks ja aktiivseteks kommunistliku ühiskonna ehitajateks.

N. K. AMOSSOV

TEADUSLIK-ATEISTLIKU PROPAGANDA VORMIDEST JA MEETODITEST KAASAJA TINGIMUSTES

Esinedes mitmesuguste organisatsioonide ja asutuste poolt teaduslik-ateistliku propaganda alahindamise vastu, peame meie, Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu töötajad, koos sellega küsima iseendilt: „Aga kuidas meie töötame? Kas on meil kõik õnnestunud? Kas meie töö on huvitav? Kas see rahuldab töötajaid?"

Tuleb tunnistada, et paljudel juhtudel toimub meie töö hoopis halvasti. Meile on loengud sageli vähe arusaadavad, ebakonkreetsed, eraldatud elust, kommunistliku ülesehitustöö ülesannetest. Paljudes kohtades piirdub teaduslik-ateistlik propaganda üksnes episoodiliste loengute pidamisega; harva kasutatakse teisi massilise poliitilise ja kultuurharidusliku töö vorme. Eriti halvasti on asjad individuaalse propaganda organiseerimisega usklike töötajate hulgas.

Mis on siis tarvis teha, et põhjalikult parandada meie poolt läbiviidavat teaduslik-ateistlikku propagandat?

Et sellele küsimusele vastata, on tarvis teaduslik-ateistliku propaganda tähtsamad vormid ja meetodid võtta kriitilisele läbiuurimisele, selgitada välja meil olemasolevad puudused ja saavutused ning kavandada teed positiivsete kogemuste kasvatamiseks ja edasiarendamiseks võitluses religioossete igandite ga.

Loeng kui üks teaduslik-ateistliku propaganda peamistest vormidest

Üleliiduline Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing tegeleb peamiselt loengute lugemise ja loeng-brošüüride väljaandmisega. Loeng oli ja jääb poliitiliste ja teadusalaste teadmiste levitamise peamiseks vormiks, sealhulgas üheks peamiseks ateismi propaganda vormiks.

Millest sõltub loengute edu, nende mõju? Eelkõige nende sisust, nende kvaliteedist, nende ideelis-poliitilisest teravusest ja sihikindlusest. Peamine peitub siin selles, et meie loengud oleksid tihedalt seotud kommunistliku ülesehituse praktiliste ülesannetega.

Nõukogude riik, nagu kõneles suur Lenin, on tugev rahva-

hulkade teadlikkuse tõttu. Kõikide meie kommunismi ülesehitamise plaanide elluviimine sõltub paljus masside poliitilise teadlikkuse tasemest. Sellepärast seisneb kogu meie propaganda, sealhulgas ka teaduslik-ateistliku propaganda peaülesanne selles, et abistada kommunistlikku parteid ja Nõukogude valitsust töötajate kultuurilise taseme tõstmisel, nendel uute kõrgete moraalsete ja vaimsete omaduste kujundamisel ja tugevdamisel, nõukogude rahva kõigi jõudude mobiliseerimisel kommunismi ehitamise hiiglaslike plaanide täitmisele. Et parandada teaduslik-ateistlikku propagandat, tuleb ennekõike tihedamalt siduda teda eluga, jooksvate sündmustega, nende küsimustega, mis erutavad nõukogude inimesi.

Oktoobrirevolutsioon, kapitalismi hävitamine ja sotsialismi võit, maa kultuuritaseme kasv likvideerisid põhiliselt religiooni mõju töötavatele massidele. Tunduv osa Nõukogude Liidu elanikkonnast on juba vabanenud religioossetest igandidest, nad tunnetasid religiooni tõelist klassisisu ja mõistsid tema ebateaduslikku iseloomu.

K. Marx kirjutas: „*Religioosne* viletsus on ühel ja samal ajal tõelise viletsuse *väljendus* ja *protest* tõelise viletsuse vastu. Religioon on rõhutud olendi ohe, südametu maailma hing, hingetu raske aja vaim. Religioon on *oopium* rahvale.

Religiooni kui rahva *viirastusliku* õnne kaotamine on ta *tõelise* õnne nõudmine. Nõudmine loobuda illusioonist oma olukorras on *nõudmine loobuda olukorrast, mis vajab illusioone.*"[1]

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon vabastas meie maa töötajad igasugusest orjusest ja ekspluateerimisest. Oktoobrirevolutsioon avas meie maa töölistele ja talupoegadele piiramatud võimalused selliste elutingimuste ehitamiseks, mille juures nad ei kannata ega saagi kannatama puudust oma olukorra kohta käivatest illusioonidest, religioossetest muinasjuttudest viirastusliku õnne kohta taevas. Sotsialistliku ühiskonna töötajad, üha enam omandadest teadust ja tehnikat, alistades loodusejõude ja muutes oma ääretu maa palet, ise omaenda kätega ehitavad kommunistliku partei juhtimisel uut paremat elu maa peal.

Meie ühingu organisatsioonidel tuleks läbi töötada teema „Oktoobrirevolutsioon ja töötajate eemaldumine religioonist". Selline loeng, kui see ehitatakse üles valdavas osas kohaliku materjali alusel ja kui sellesse lülitada meie maa tuntud inimeste väljendusi religiooni kohta, samuti ka vastavaid näiteid ilukirjandusest, saab üheks huvitavamaks loenguks teaduslik-ateistlikus propagandas.

Käesoleval ajal seisab nõukogude rahva ees ülitähtis ülesanne: lähematel aastatel järele jõuda Ameerika Ühendriikidele

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, стр. 415.

liha, või ja piima tootmiselt ühe elaniku kohta. Küsitakse, aga milline osa kuulub selles ürituses lektoritele-ateistidele? Sõjaeelsetel aastatel loeti meil küllalt palju ateistlikke loenguid, mis olid seotud võitlusega kõrgete ja püsivate saakide eest („Võitlus saagi eest ja religioon", „Agrotehnika ja religioon" jne.). Samuti trükiti vastavaid artikleid ja brošüüre. Nüüd on need küsimused peaaegu kadunud teaduslik-ateistlikust propagandast. Ometi aga toob religioon oma ebateadusliku maailmavaatega, samuti ka oma rituaalidega ja pidustustega suurt kahju põllumajandusele.

On vaja lülitada teaduslik-ateistlikku temaatikasse loenguid, mis on pühendatud võitlusele põldude viljakuse ja loomakasvatuse tootlikkuse tõstmise eest. Need teemad on tähtsad samuti selles suhtes, et põllumajandusteaduse saavutuste ja eesrindlike kolhooside ning sovhooside edusammude alusel saab eredalt näidata teaduse jõudu ja religiooni jõuetust, paljastada olematule jumalale pühendatud palvete ja jumalateenistuste kasutust.

Tõepoolest, enne Oktoobrirevolutsiooni tellisid talupojad palvusi, piserdasid seemet ja põldu „püha" veega. Aga mis saadi? Kõige saagirohkematel aastatel ei koristatud üle 5—6 tsentneri teravilja hektarilt. Ent nüüd kasvatavad meie eesrindlikud kolhoosid ja sovhoosid ilma jumalata, ilma palveteta, ilma „püha" veeta, vaid teaduse ja tehnika abil suurtel aladel 20, 30 ja rohkem tsentnerit teravilja hektaril. 1955. aastal M. I. Kalinini nimeline kolhoos Jaroslavi oblastis, külvates meie teadlaste poolt aretatud erilist sorti talinisu, sai 36 tsentnerit, kolmelt hektarilt aga — 71,2 tsentnerit vilja hektarilt. 427 puuda hektarilt! Sellest ei räägitud varem isegi muinasjuttudes.

Ometi on ka nüüd veel küllalt palju inimesi, kes usuvad, et saak sõltub jumalast. Jumal, näe, ei luba — ja maa ei anna saaki. Kui aga tuleb halb ilm, hakkavad paluma jumalat. Kirjanik G. Trojepolski oma jutustuses „Üks päev" näitas kolhoosi-ätti, kes põuase ilma ajal pöördus jumala poole järgmise palvega:

„Issand, meie isa, taevane valitseja... Sinu tahmine tulgu... Missugune põud on, issand. Mis? Ei ühtki vihma tunnust. Viljakesed on kehvad, issand... Ma ei ole parteiline inimene ja siiski süda valutab, aga sina oled ikkagi jumal. Kuidas siis ilma vihmakeseta? Ometi tingimata on vaja. Või meie, tõepoolest, oleme mingisugused patused? Kõrbeb ära, mis siis? Noh olgu, vanad võib-olla patustasid, aga lapsed ei ole sinu ees süüdi. Sa pead kaasa tundma, issand." Pärast ätt nagu järsku taipas ja lõpetas: „Ja sinu riik tulgu. Ja igavesest ajast igavesti. Aamen."

Kuigi kolhoosi-ätt jutles olematu jumalaga mitte sellises alandavas toonis, nagu see esines varem talupoegade juures,

ent ka tema palvetel on abitu, haletsemisväärne ja armetu iseloom. Religioon segab inimestel selliste tähtsaimate omaduste kasvatamist ja arendamist, nagu kartmatus, mehisus, veendumus meie ürituse võidusse, valmisolek ja oskus ületada igasuguseid raskusi. Usklik inimene, kohates raskusi oma teel, sageli taganeb nende ees, pöörab pilgud tundmatu taeva poole, palub jumalalt abi, päästmist.

Lektorid-ateistid võtsid minevikus aktiivselt osa läbiviidavatest kampaaniatest, mis olid seotud tähtsaimate kalendaarsete tähtpäevadega, ja propageerides ateismi, andsid sellega oma panuse ühe või teise sündmuse valgustamisse. Nüüd on aga see hea traditsioon unustatud. Hiljuti näiteks tähistati laialdaselt Venemaal esimese marksismi propagandisti, vene ja rahvusvahelise töölisliikumise väljapaistva tegelase G. V. Plehhanovi sajandat sünnipäeva. Loengutega G. V. Plehhanovi tegevusest esinesid filosoofid, kirjandusteadlased, kunstiteadlased, lektorid-ateistid aga loenguid Plehhanovist ei lugenud, vaatamata sellele, et G. V. Plehhanov oli teadusliku ateismi silmapaistvaimaks teoreetikuks, et tema tööd ka tänapäeval etendavad tähtsat osa võitluses religioosse-idealistliku maailmavaate vastu. Meie lektorid ei kasutanud ateismi propagandaks ka Charles Darwini 75. surma-aastapäeva, kelle õpetus loomade ja taimede tekkest ning arengust andis purustava hoobi piibli religioossetele muinasjuttudele.

Üheks suurimaks teaduslik-ateistliku propaganda puuduseks on see, et paljud loengud on liialt üldise, kõikehõlmava iseloomuga. Võtame näiteks kristluse ajaloo küsimused. Kuni käesoleva ajani oli nende küsimuste kohta ainult üks teema: „Kristluse tekkimine ja olemus". Lektorilt nõuti sageli, et ta räägiks mitte üksnes kristluse tekkimise sotsiaal-majanduslikest põhjustest, vaid ka sellest osast, mida etendas kristlik religioon mitmesugustel ajaloolistel epohhidel, eriti kristluse reaktsioonilisest olemusest kaasajal välismaadel ja meie maal. On selge, et avalikus loengus, mis tavaliselt on arvestatud üheks tunniks, võib sellest kõigest kõnelda vaid väga pealiskaudselt, skemaatiliselt, mis tavaliselt ei ärata huvi kuulajates. Tarvis on konkreetsemaid teemasid, millisteks võiksid olla näiteks järgmised: „Kuidas tekkis kristlus", „Kuidas muutus kristlus orjade ja kehviku usust Rooma impeeriumi riigiusuks", „Kuidas ilmus kristlus Venemaale", „Mida kujutab endast kaasaegne kristlus" jne.

Väga elujõuliseks ja levinud ebausuks on usk ennustamisse, palverändamisse „pühadele" allikatele, usk posimiste ja lausumiste tervendavasse jõusse. Seepärast on otstarbekas sisse võtta teaduslik-ateistlikku temaatikasse üksikuid loenguid ebausust („Kas võib uskuda ennustamisse", „Kas on olemas pühad allikad", „Millist kahju toovad posijad").

Koos teaduslik-ateistliku temaatika konkretiseerimisega on

vajalik läbi vaadata varasemate loengute sisu. Eriti käib see loengute kohta religioossetest kombetalitustest ja religioossetest pühadest. Me kohtame ikka veel lektoreid, kes ühes loengus kõnelevad nii religioossetest kombetalitustest (ristimine, kiriklik abielu, kiriklikud matused jne.) kui ka religioossetest pühadest (paasad, jõulud, nelipühad jt.). Tuleb välja mitte loeng, vaid midagi lühida entsüklopeedilise teatise taolist, mis sisendab kuulajatesse tüütust ja mitte mingisugustele maailmavaatelistele järeldustele neid ei vii. Peale selle tegeleme nendes loengutes tavaliselt religioossete kombetalituste ja pühade kriitikaga neile midagi vastu seadmata. Vahepeal on võimalik ja tulebki propageerida loengutes häid näiteid meie uuest, sotsialistlikust elu-olust (komsomoli pulmad ettevõtetes ja kolhoosides, külapeod seoses kevadiste põllutööde või viljakoristustööde lõpetamisega jne.).

Üksnes agitatsiooni ja propagandaga ei saa vana elu-olu välja juurida. On vaja kogu kultuurharidusliku töö tõusu, on tarvis rohkem hoolt kanda töötajate puhkuse ja jõudeaja eest, tuleb oskuslikult tähistada tähtsamaid momente inimeste elus. ÜLKNÜ Keskkomitee pleenum oma otsuses „Komsomoliorganisatsioonide ideelise kasvatustöö parandamisest kommunistlike noorte ja noorte hulgas" kohustas komsomoliorganisatsioone „igati osutama abi seltsimeestele õnnetuse või haiguse puhul, tähistama tähtsaid sündmusi noormeeste ja neidude elus (kooli lõpetamine, eriala saamine, tööle asumine, pulmad, lapse sündimine), arvesse võttes seejuures häid rahvalikke traditsioone". Kõike seda tuleb pidada silmas meie loengute uute teemade ja tekstide väljatöötamisel.

Eriline tähelepanu teaduslik-ateistlikus propagandas peab olema pööratud avalike loengute arusaadavusele ja populaarsusele. Lugedes loengut kolhoosis, räägitakse sageli materialismist, idealismist, mendelismist, vitalismist jne., esitatakse kümneid õpetlaste nimesid, kasutatakse arvutuid raamatulikke termineid. Paljud kuulajad, kes tulid sellisele loengule, kahetsevad, et nad asjatult kaotasid aega. Suure auditooriumi ees — ettevõtetes, kolhoosides, sovhoosides jne. — peame tõendama teadusliku, materialistliku maailmavaate õigsust kuulajatele arusaadavate ja jõukohaste faktide ja näidetega teaduse ja kommunistliku ülesehitustöö praktika mitmesugustest harudest.

Teadustest, milliste saavutusi on vaja propageerida, kuulub üks esimestest kohtadest arstiteadusele. Võitluses haigustega oleme me saavutanud määratu suurt edu. Surevus meie maal vähenes nõukogude võimu aastatel neli korda. Ülemaailmse kuulsuse omavad nõukogude meditsiinitöötajate saavutused võitluses silmahaigustega, südame kirurgia alal jne. Leningradi vereülekande instituudis on näiteks loodud preparaat sinkool — uus verd asendav vedelik, mis aitab haigeid välja ohtlikust

šokiseisundist, taastada südame-veresoonte süsteemi tegevust, päästa inimese elu. Seda vedelikku võib täie õigusega nimetada selleks „eluveeks", millest inimesed sajandite vältel unistasid, lõid legende ja muinasjutte. Jutustused meie edusammudest arstiteaduse alal kutsuvad alati esile kuulajaskonna erakordse huvi.

Et loeng oleks enam jõukohane ja huvitav, tuleb tarvitada näitlikke vahendeid, kasutada ilukirjandust, rahvalikke kõnekäände ja vanasõnu. Positiivse näitena võib tuua Groznenski oblasti Gorjatšeistotšnenski staniitsa seitsmeaastase kooli loodusteaduse õpetaja Anatoli Dmitrijevitš Kolodii loenguid, mis on avaldatud „Literaturnaja Gazetas".

A. D. Kolodii loengutel on suur edu. Kuulajad väljuvad saalist nagu võlutult. Sageli võib kuulda loengu kohta selliseid hinnanguid: „Kogu öö võiks kuulata Anatoli Dmitrijevitši ja sellestki oleks vähe." Seletub see just sellega, et Kolodii valmistub tähelepanelikult igaks loenguks, kasutab ilukirjandust, kinnitab teaduslikke teese katsete demonstreerimisega.

Üks Kolodii poolt peetud loeng oli teemal: „Mis on tuli ja põlemine". Õpetaja alustas loengut katkendi lugemisega Gogoli jutustusest „Nõiutud paik", kus kõneldakse sellest, kuidas öösel surnuaial järsku süttis küünal, siis kustus, ent pisut kaugemal süttis teine. „Aare," karjatas taat, „ma olen nõus kihla vedama, et see on aare! . . ."

Kui lugemine oli lõppenud, küsis lektor kuulajailt:

„Mis on sellès Gogoli jutustuses tõsi ja mis ebausk? Siin kõneldakse küünaldest, salapärastest tulukestest, mis ise süttivad surnuaial. Kuidas on see teie arvates: tõsi või vale?"

Peale kestvat pausi vastas nurgast vanamehe hääl:

„Aga mis teie arvate, Anatoli Dmitrijevitš? Juhtub selliseid tondilugusid."

Üle saali käis naerupahvak. Kuid lektor, vaadates nurka, noogutas kinnitavalt pead:

„Kolhoosnik Tšeptsov ütles õigesti. Selliseid „küünlaid", selliseid ekslevaid tulukesi esineb looduses. Mõnikord nähakse neid surnuaedadel, soodel ja mitmesugustes teistes paikades. Täna me saame teada ja näeme, mis tulukesed need on. Juhtub, et tulukesed ilmuvad maast ja põlevad terveid aastaid."

Lektor jutustas tuledest, mis ilmusid ammustel aegadel Kaspia läänekaldal. Tolleaegsetele kalda asunikele näis see imena ja inimesed hakkasid kummardama tuld. Nendes kohtades tekkisid „tulekummardajate" asulad. Paganausu preestrid tõid ohvreid tulele, korraldasid pidustusi. Nüüd on sellele kohale tekkinud hiiglasuur klaasitehaste kombinaat „Dagestanskie Ogni („Dagestani tuled"). Tulede loomus on läbi uuritud: need on tekkinud maast.

Lektor demonstreeris kuulajatele mitmesuguseid tulesaamise viise, alustades tulerauast (ränikivist tule löömiseks) ja

lõpetades keemiliste segude süttimisega. Katsete demonstreerimisel abistas lektorit grupp seitsmenda klassi õpilasi.

Õpetaja jutustas gaasist, mis soodustab põlemist, hapnikust, selle osast rahvamajanduses, kõrgahjudes ja terase tootmises, inimese võimsuset, kes valitseb kõikide tule saladuste üle, Nõukogude Liidu võimsusest, kes niivõrd lühikese ajaga saavutas teaduse ja tehnika õitsengu.

Kogu loengulises propagandas püütakse nüüd välja juurida sellist negatiivset nähet, mil lektor loeb varem ettevalmistatud teksti järgi hetkekski tekstist eemaldumata. Eriti lubamatu on see teaduslik-ateistlikus propagandas, sest lektoritel tuleb siin tegemist teha kultuuriliselt vähemarenenud inimestega ning peale selle tuleb mõju avaldada mitte üksnes kuulajate mõistusele, vaid ka nende tunnetele. Seepärast tuleb püüda selle poole, et lektorid-ateistid rahvahulkadele peaaegu üldse ei loeks teksti järgi, vaid peaksid nendega südamlikku vestlust.

Teaduslik-ateistliku propaganda teised vormid

Võitlust religioossete iganditega ei või piirata ainuüksi loengute pidamisega. Teaduslik-ateistlikus propagandas tuleb kasutada kõige mitmekesisemaid vorme, milliseid edukalt kasutatakse massilises, poliitilises ja kultuurihariduslikus töös.

Eriti suurt edu kuulajate juures kutsuvad esile küsimuste ja vastuste õhtud. Inimesed, kellel ei ole veel välja kujunenud teaduslik-materialistlik maailmavaade, tahavad saada vastuseid konkreetsetele küsimustele, mis kutsuvad neis esile kahtlusi. Väga sageli esitatakse teaduslik-ateistlikel loengutel selliseid küsimusi: „Kas on tõsi, et „püha" vesi ei rikne?", „Kas on õigus, et paasade ajal päike mängib?", „Kõneldakse, et Kristust ei olnud, mispärast aga peetakse aastate arvestust Kristuse sünnist alates?" Kui korraldada vastuste õhtu nendele küsimustele ja veel täiendavalt koguda teisi küsimusi kuulajatelt endilt, siis võib olla kindel, et klubi või kultuurimaja on rahvast tulvil. Tavaliselt tuleb küsimuste ja vastuste läbiviimiseks saata kaks lektorit — ajaloolane ja loodusteadlane. Mõned meie ühingu organisatsioonid saadavad ühe loodusteadlase asemel kaks — ühe spetsialisti bioloogia küsimustes ja teise spetsialisti astronoomia küsimustes.

Hästi viis läbi küsimuste ja vastuste õhtu õpetaja A. D. Kolodii, keda me juba mainisime. Mõned päevad enne õhtut käisid vanemate klasside õpilased läbi staniitsa majad ja kirjutasid üles küsimused, mis huvitasid elanikke. Kõikidele nendele küsimustele andis lektor Kolodii põhjalikud, hästi ettevalmistatud vastused.

Küsimustele vastamist võib korraldada mitte ainult õhtutel, vaid ka lõunavaheaegadel ettevõtetes ja asutustes. Kogemused

näitavad, et kui teatada, et saabub lektor, kes vastab sellistele küsimustele, samuti aga igasugustele teistele kuulajate küsimustele, siis tõmbab see punanurka palju inimesi.

Teiseks töövormiks, mis kutsub esile suure huvi, on niinimetatud temaatilised õhtud. Need on sellised õhtud, kus kõik üritused on pühendatud ühele ja samale teemale. Peetakse näiteks loeng maailmaruumi ehitusest. Peale loengut tuleb näidata vastavat kinofilmi. Fuajees või teistes klubi ruumides tuleb korraldada raamatuvitriin, organiseerida konsultatsiooni.

Väga huvitavateks töövormideks on loodusteaduslike katsete õhtud bioloogia, füsioloogia, keemia ja füüsika alalt. Suurt kasu võitluses religioossete igandite vastu toovad katsed, mis paljastavad religioosseid „imesid". On ainult vaja ette hoiatada lektoreid püüdest paljastada kõiki neid „imesid", millistest jutustatakse piiblis. Esiteks peavad katsed olema mitte eesmärgiks omaette, vaid vahendiks, et teha vastav usuvastane järeldus. Selleks on küllalt kolmest-neljast katsest. Teiseks, ei tea paljudest piiblilikest „imedest" käesoleval ajal isegi vanakesed, järelikult ei ole mingisugust vajadust neist kõnelda. Keemilisi katseid võib ja peab kasutama ebausu absurdsuse näitamiseks, mis ikka veel on säilunud meie maal ühes või teises paigas, samuti aga ka religioossete „imede" paljastamiseks, milliseid kuni käesoleva ajani mõnel pool korraldatakse mitmesuguste petiste poolt. Selliste „imede" hulka kuuluvad esmajärjekorras ikoonide uuendumine ja küünalde isesüttimine.

Kõrvuti näitlike teaduslike vahendite kasutamisega ja loodusteaduslike katsete demonstreerimisega, tuleb kasutada teaduslik-ateistlikus propagandas ka kunstiliste reproduktsioonide näitamist. NSV Liidu Teaduste Akadeemia Religiooni ja Ateismi Ajaloo Muuseumis, mis asub Leningradis endise Kaasani katedraali hoones, külastatakse rohkesti osakonda „Vene kunstnikud religiooni vastu". Selles osakonnas võib näha meie maa kõige suuremat maalikogu, kus väljapaistvad kunstnikud jäädvustasid religiooni ja kiriku klassiolemust. Küllaldane on näiteks meenutada I. E. Repini kuulsaid maale „Keeldumine pihtimisest", „Protodiakon", „Ristikäik Kurski kubermangus". Ent millise tohutu mulje tekitas omal ajal ja tekitab praegugi kunstnik V. V. Pukirevi maal „Ebavõrdne abielu"! Sellel maalil on kujutatud rauga, kuid väga rikka, nimeka vanamehe ja noore, õigemini väga noore neiu abiellumise stseen. Maali tohutu suur jõud peitub selles, et ta kutsub esile protesti naiste õigusetuse vastu, selle vastu, et ekspluataatorlikus ühiskonnas ostetakse armastust sageli raha eest ning seda õnnistab ja abistab kirik.

Oleks väga hea, kui ühing töötaks välja spetsiaalse religioonivastase loengu kunstiliste reproduktsioonide materjali alusel. Sel loengul oleks eriline menu lõunavaheaegadel, sest

et ta koos teadmistega pakuks puhkavatele töölistele ja teenistujatele esteetilist naudingut.

Üpris kasulik on samuti teaduslik-ateistlike loengute saatmine kunstiliste lugemistega. Tuleb välja töötada kunstiliste lugemiste programmide mitmesugused variandid vastavalt ühe või teise teema juurde.

Mõningad Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu organisatsioonid praktiseerivad lühikeste loengute läbiviimist kinoseansside ja etenduste eel. See on eriti kasulik nende kinofilmide ja teatrilavastuste eel, millistes sisalduvad usuvastased momendid. 1956. aastal lavastas Altai krai draamateater XVIII sajandi inglise valgustaja H. Fieldingi poolt loodud näidendi „Paljastatud imetegija". Näidendis „Paljastatud imetegija" paljastab autor katoliku vaimulikkonda, ent tema kriitika kasvab üle religiooni kriitikaks, sõltumata sellest, millises olemasolevatest vormidest ta avaldus. Andekas, väga elav ja ere näidend läks Barnaulis suure eduga, ent seltsimehed Ühingu Altai krai osakonnast ei organiseerinud selle etenduse eel lühidaid teaduslik-ateistlikke esinemisi.

Kultuurhariduslikus töös on tähtis koht ekskursioonidel, milliseid siiski peaaegu üldse ei korraldata Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu kohalike osakondade poolt. See ei ole mitte ainult halb, vaid lubamatu. Tuleb luua side koduloomuuseumidega ja teiste asutustega, aidata neil rikastada muuseumi ekspositsioone ja näitusi ateistlike materjalidega, töötada välja vastavad loengud ekskursioonijuhtidele.

On vaja meenutada veel üht huvitavat teaduslik-ateistliku propaganda vormi — õhtuid või vestlusi teemal „Miks me loobusime religioonist". Selliseid õhtuid või vestlusi viidi läbi kas klubis või lugemistoas või kellegi korteris tassi tee juures. Siin esinesid ettevõtetest või kolhoosidest nimekamad inimesed, kes jagasid oma mälestusi, kõnelesid oma seisukohtadest religiooni suhtes. 1933. aastal andis Riiklik Usuvastane Kirjastus välja brošüüri „Miks me saime jumalasalgajateks". See brošüür on kirjutatud viie koduperenaise poolt, Leningradi tehaste tööliste naiste poolt. Nad jutustasid sellest, kuidas omal ajal kangesti usuti jumalasse ja kuidas lõppude lõpuks teada saadi tõde religioonist. Brošüüril oli erakordne menu.

Küsitakse, aga miks mitte nüüd organiseerida selliseid üritusi? Tööliste õhtute või vestluste läbiviimiseks võime me saata oma lektori, kes vastab, kui see on vajalik, küsimustele, esineb kokkuvõtliku sõnavõtuga.

Teaduslik-ateistlikel teemadel võivad lugeda loenguid üksnes teaduslikus mõttes väga hästi ettevalmistatud inimesed — pedagoogid, arstid, agronoomid, insenerid jne. Reaagitaatorile on enam kohaseks töövormiks populaarteadusliku ja ilukirjanduse ning vastavate artiklite ja materjalide ettelugemine aja-

lehtedest ja ajakirjadest, samuti individuaalsed vestlused. NSV Liidu rahvaste ilukirjanduse varakambris on rohkesti teoseid, mis sisaldavad usuvastaseid momente. Selliseid teoseid on Puškinil, Ševtšenkol, Nekrassovil, Gorkil, Majakovskil ja teistel kirjanikel. Viimasel ajal on meie perioodikas avaldatud rida tähelepanuväärseid artikleid, olukirjeldusi ja jutustusi teaduslik-ateistlikel teemadel, eriti ajalehtedes „Trud" ja „Komsomolskaja Pravda".

Ajakirja „Zdorovje" käesoleva aasta esimeses numbris oli näiteks trükitud Kamil Ikramovi tore jutustus „Millal lugeda koraani". See jutustus on kõlblik lugemiseks mitte üksnes inimestele, kes tunnistavad muhamedi usku, vaid ka igale teisele kuulajaskonnale. Jutustuse kangelaseks on vene tütarlaps, keda saadeti ühte usbeki kišlakki töötama velskrina. Ükskord sai tütarlaps teada, et vana aednik Murahmet on raskesti haigestunud. Ta jooksis sedamaid tema juurde, ent haige kõrval istus teine vanamees, kes luges koraani. See vanamees ei lasknud velskrit haigele aednikule ligi ja ütles: „Sada aastat säilitas allah Murahmedi elu. Nüüd kutsub ta teda enda juurde. Naine ei pea nägema, kuidas sureb Murahmet. Mine ära, tohter."

Vene tütarlaps läks ära, ent tunni pärast tuli tagasi koos külanõukogu esimehega, kes käskis lasta velskrit haige juurde. Algas tõeliselt kangelaslik võitlus inimese päästmise eest. Siin oli penitsilliin, kofeiin ja kamper. Haige tuli teadvusele. Mõne päeva pärast ta juba käis oma aias, pärast aga läks velskri juurde ja lausus talle: „Aitäh, tohter! Suur aitäh! Kui veel kord surema hakkan, siis ravi sina mind, nagu seekord ravisid. Aga kui hoopis ära suren, las siis loevad koraani."

Taolisi jutustusi, olukirjeldusi ja artikleid tuleb igati kasutada teaduslik-ateistlikus propagandas elanikkonna hulgas. Hiiglasuur osa selles töös kuulub raamatukogude töötajatele, kes peavad abiks küla ja vabriku-tehase agitaatoritele tegema väljalõikeid ajalehtedest ja ajakirjadest, valima välja sobivat kirjandust ettelugemiste läbiviimiseks teaduslik-ateistlikel teemadel. Raamatukogud tulevad selle tööga edukalt toime üksnes siis, kui neid aitavad meie Ühingu osakondade teaduslik-ateistlikud sektsioonid.

Individuaalne töö usklike hulgas

Töös, töötajate vabastamisel religioossetest eelarvamustest on suur tähtsus individuaalsel tööl usklikega. On küllalt palju usklikke, kes ei söanda minna usuvastastele loengutele, pidades seda „patuks". Seepärast tuleb laiemalt praktiseerida elavaid, kergesti arusaadavaid vestlusi üksikute usklikega ja usklike väikeste gruppidega. Südamlik vestlus inimestega, abista-

mine nõu ja teoga raskel minutil, viib sageli suurepärastele tulemustele võitluses religioosse uimaga.

Toome näite. Moskvas, vabrikus „Kožobjedinenije" töötas hästi üks noor naistöötaja, ent ühiskondlikust elust mingil määral osa ei võtnud, seltsimeestega sõbrunes vastu tahtmist, loengutel kunagi ei käinud, ringides ei tegelnud. Ükskord agitaator, minnes töötaja juurde, küsis temalt, kuidas töö läheb. Tütarlaps vastas, et viimastel päevadel on masin hakanud halvasti töötama. Agitaator kutsus viivitamatult välja mehaaniku ja koos temaga tegi masina korda. Abistades töötajat, kutsus agitaator temas esile usalduse ja poolehoiu enda vastu, ta hakkas temaga vestlema algul tööst, hiljem aga jutustas ka oma perekonnast. Ilmnes, et töötaja ja kõik tema omaksed on sügavalt usklikud inimesed. Agitaator esialgu ei hakanud temaga kõnelema jumalast, vaid piirdus üksnes sellega, et andis talle populaarteadusliku raamatu. Mõne päeva pärast tuli töötaja esmakordselt oma elus usuvastasele vestlusele.

Kohtudes temaga, juhtis agitaator jutu ka religioonile. Algul töötaja vaidles tuliselt, jäi oma seisukohtadele kindlaks, ent ometi saabus päev, mil ta väljendas kahtlust jumala olemasolus.

Üha enam liitus ta kollektiiviga, ei hoidunud kõrvale oma töökaaslaste eest, tuli loengutele ja vestlustele. See lõppes sellega, et töötaja mitte üksnes ei eemaldunud religioonist, vaid sai ka aktiivseks ateistiks.

Taolised juhtumid ei ole erandlikeks. Näiteks hiljuti avaldas ajaleht „Komsomolskaja Pravda" sõnumi Moldaavia NSV Sõnžereiski rajooni Mitšurini-nimelisest kolhoosist. ÜLKNÜ komitee sekretär märkas kord raamatukogus üht noormeest, kes seisis nurgas ja piidles ümberringi. Ja nii ei olnud mitte üks kord. Tuleb, seisab nagu võõras, vaatab, kes millega tegeleb, ja lahkub.

Komsomolikomitee sekretär hakkas selle noormehe vastu huvi tundma. Ilmnes, et ta on perekonnast, mille kõik liikmed on baptistid.

Kui Kostja, nii hüüti noormeest, uuesti tuli raamatukokku, siis läks ÜLKNÜ komitee sekretär tema juurde ja küsis, kas talle raamatukogus meeldib.

„Meeldib," vastas Kostja, „ainult mina ei tohi."

Sellest päevast hakkas kommunistlik noor sageli vestlema noormehega, kutsus teda klubisse. Kostja tuli, kuigi ettevaatlikult. Varsti sai sellest teada Kostja isa, hakkas poega sõimama, ent see vastas:

„Tahan olla nendega, nende juures on parem."

Ootamatult haigestus Kostja ema. Tema põllusiilult jäid peedid koristamata. Kolhoosi komsomolibrigaad abistas saagi koristamisel. Leevenesid Kostja vanemate südamed.

„Noh, olgu, käi klubis," ütlesid nad pojale, „aga komsomoli astuda ära katsu!"

Kuidas ka baptistide sekti liikmed ei ähvardanud Kostja isa selle eest, et ta ei saada poega palvemajja, sinna ei olnud enam midagi parata. Kommunistlike noortega oli Kostjal hoopis huvitavam. Hakkas käima staadionil, purustas paljud kohalikud kolhoosi jooksurekordid.

Ükskord andis ÜLKNÜ komitee sekretär Kostjale komsomoli põhikirja: „Loe ise ja anna isale."

Nagu Kostja sellest hiljem rääkis, luges isa põhikirja läbi ning ütles:

„Teie põhikiri on kaugelt tugevam meie omast."

Mõne aja pärast ei käinud enam keegi Kostja perekonnast palvemajas. Kostja astus komsomoli ja varsti järgnes temale ka ta õde.

Sellised on kannatliku, hoolsa individuaalse töö tulemused usklike hulgas. Kes peab teostama seda tööd? Muidugi need ateistid, kes elavad ja töötavad koos usklikega. Neid aga tuleb abistada selles tähtsas töös. Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu organisatsioonidel tuleb võimalikult rohkem viia läbi instruktiivseid metoodilisi ettekandeid küla ja vabrikute-tehaste agitaatoritele

Faktid räägivad sellest, et võitlust religioossete igandite vastu teostatakse sageli nõrgalt sellepärast, et kohalikud töötajad ei tea, kuidas pidada seda võitlust, milliseid vorme ja meetodeid kasutada teaduslik-ateistlikus propagandas. Paremal juhul piirduvad nad ainult loengute organiseerimisega, mis haaravad väikese inimeste ringi, ja ka loenguid viiakse läbi üldreeglina väga harva. On äärmiselt tähtis, et iga lektor, sõites kohale, ei peaks üksnes avalikke loenguid, vaid üheaegselt sellega viiks läbi aktiivile instruktiivseid metoodilisi nõupidamisi või äärmisel juhul konsulteeriks ühtesid või teisi seltsimehi, kes oma ameti poolest tegelevad ja võivad tegeleda teaduslik-ateistliku propagandaga.

*

Sellised on mõningad meie ühingu teaduslik-ateistliku propaganda tähtsamad vormid ja meetodid. Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu organisatsioonidel tuleb neid vorme ja meetodeid mitte üksnes kasutada, vaid ka aktiivselt osa võtta mitmesugustest teaduslik-ateistlikest üritustest, milliseid viiakse läbi meie maal teiste organisatsioonide ja asutuste poolt.

Erilist tähelepanu tuleb pöörata raadioloengutele, televisioonisaadetele, esinemistele ajakirjanduses, populaarsete brošüüride ja raamatukeste väljaandmisele. Oleks väga hea, kui näiteks gorkilased annaksid välja raamatu teemal „A. M. Gorki

religioonist", saraatovlased — N. G. Tšernõševski võitlusest religiooni ja kiriku vastu, jaroslavlased — ateistlikest motiividest N. A. Nekrassovi loomingus. Brošüüride ja raamatute väljaandmisel tuleb arvestada kohalikke tingimusi, kasutada koduloo- ja teisi materjale.

Teaduslik-ateistlikus propagandas on vaja laiemalt näidata, kuivõrd tundmatuseni muutus sotsialistliku revolutsiooni aastatega nõukogude inimeste teadvus. Kasulik on loengutes jutustada oma rajooni, oma tehase, oma kolhoosi, asula jne. inimestest, kes loobusid religioonist. Selline materjal on veel üheks ümberlükkamatuks argumendiks kultuse teenrite väidete vastu, nagu oleks religioon igavene, sissejuurdunud.

Teaduslik-ateistliku propaganda läbiviimisel tuleb alati meeles pidada kommunistliku partei näpunäidet selle kohta, et ei või lubada selles töös mingisugust usklike tunnete solvamist, jämedaid väljaastumisi vaimulikkonna vastu, samuti aga administratiivset vahelesegamist kiriku tegevusse. Võitlus religioossete eelarvamuste vastu peab kujutama endast teadusliku, materialistliku maailmavaate ideoloogilist võitlust ebateadusliku, religioosse maailmavaate vastu. Igakülgselt parandades loodusteaduslike ja teaduslik-ateistlike loengute kvaliteeti, kasutades võitluses religiooni, tema rituaalide ja pühade vastu kõige mitmekesisemaid kultuurhariduslikku töö vorme, aktiivselt osa võttes uue sotsialistliku elu-olu ülesehitamisest ja kindlustamisest, aitame me üha enam kaasa töötajate hulkade vabanemisele religioossetest eelarvamustest.

SISUKORD

1. *M. B. Mitin — akadeemik.* Teaduslik-ateistliku propaganda sisust ja ülesannetest kaasaja tingimustes 4
2. *I. A. Krõveljov — filosoofiateaduste kandidaat.* Religiooni sotsiaalsed ja gnoseoloogilised juured 24
3. *N. I. Gubanov — filosoofiateaduste doktor.* Religioossete igandite olemasolu põhjustest NSV Liidus 46
4. *B. A. Vorontsov-Veljaminov — VNFSV Pedagoogiliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige.* Teaduse uusimad andmed universumi kohta 63
5. *M. E. Omeljanovski — Ukraina NSV Teaduste Akadeemia akadeemik.* Materialismi ja idealismi võitlus tänapäeva füüsikas . 77
6. *A. I. Oparin — akadeemik.* Praegune olukord elu tekkimise probleemi alal 104
7. *G. V. Platonov — filosoofiateaduste doktor, professor.* Võitlus idealismi vastu kaasaegses bioloogias 118
8. *D. A. Birjukov — NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige.* I. P. Pavlovi õpetuse põhiküsimused ateistliku propaganda alal 145
9. *S. A. Tokarev — ajalooteaduste doktor.* Religiooni tekkimisest ja selle varastest vormidest 167
10. *N. N. Rosental — ajalooteaduste doktor, professor.* Ristiusk, selle tekkimine ja evolutsioon 187
    I. Varase ristiusu küsimusest 187
    II. Õigeusk kui ristiusu erivorm 204
11. *M. M. Šeinmann — ajalooteaduste kandidaat.* Katoliku usk ristiusu eriliigina 220
12. *M. S. Voztšikov — ajalooteaduste kandidaat.* Tänapäeva Vatikan, tema ideoloogia ja poliitika 241
13. *B. E. Bõhhovski — filosoofiateaduste doktor, professor.* Neotomism — katolitsismi kaasaegne filosoofia 257
14. *A. N. Tšanõšev — filosoofiateaduste kandidaat.* Mõningaid küsimusi tänapäeva protestantismi ideoloogiast Ameerika Ühendriikides 277

15. *I. A. Krõveljov — filosoofiateaduste kandidaat.* Niinimetatud pühadest raamatutest 292
16. *L. I. Klimovitš — professor.* Tänapäeva islam 314
17. *M. I. Šahnovitš — ajalooteaduste kandidaat.* Juudi usu tekkimisest ja klassiolemusest 338
18. *A. I. Klibanov* — ajalooteaduste kandidaat. Religioosse sektantluse tekkimine Venemaal 357
19. *I. N. Uzkov.* Kaasaegne sektantlus ja selle ideoloogia 378
20. *N. K. Amossov.* Teaduslik-ateistliku propaganda vormidest ja meetoditest kaasaja tingimustes 406

Trükivigu

Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
17	24 ülalt	...inglise tasemest	...inglite tasemest
88	31 ülalt	...füüsika filsoofiliste	...füüsika filosoofiliste
400	10 ülalt	Meile on...	Meil on...

Rbl. 10.30

A-22708
II

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00507338 4